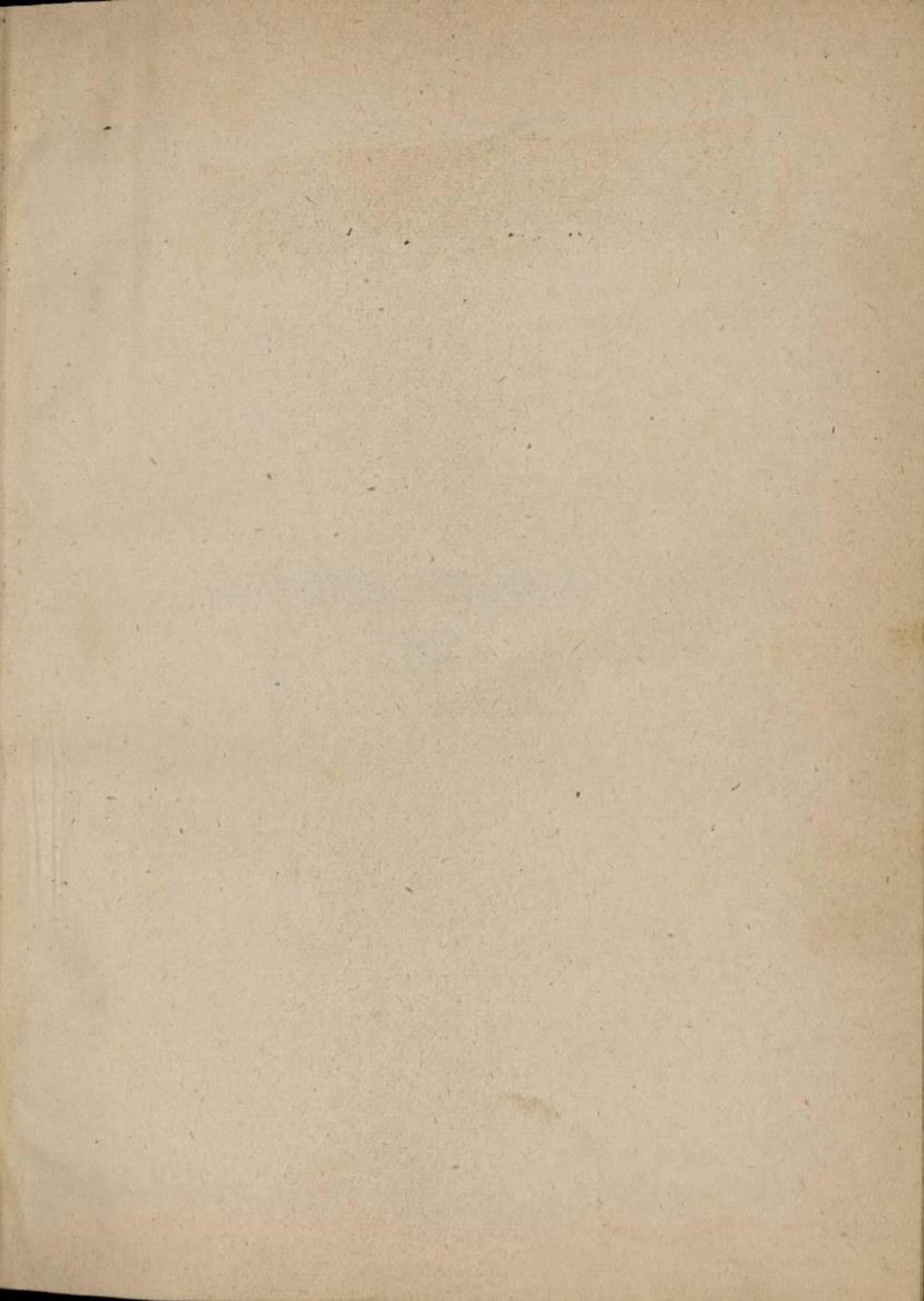

ARCHIVES A.R.A.M.

Fond Maghakia ASLANIAN
(Der PAPKEN)

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ

Արշակունյաց պող. 5. Խոթեան փոք
Առաջինի հայտապետ
Յո օդ. 1950 թ.
Կայու

ԱԴՐԵ ՔՀՆՅ. ՓԱՅԼԱԿԵԱՆ

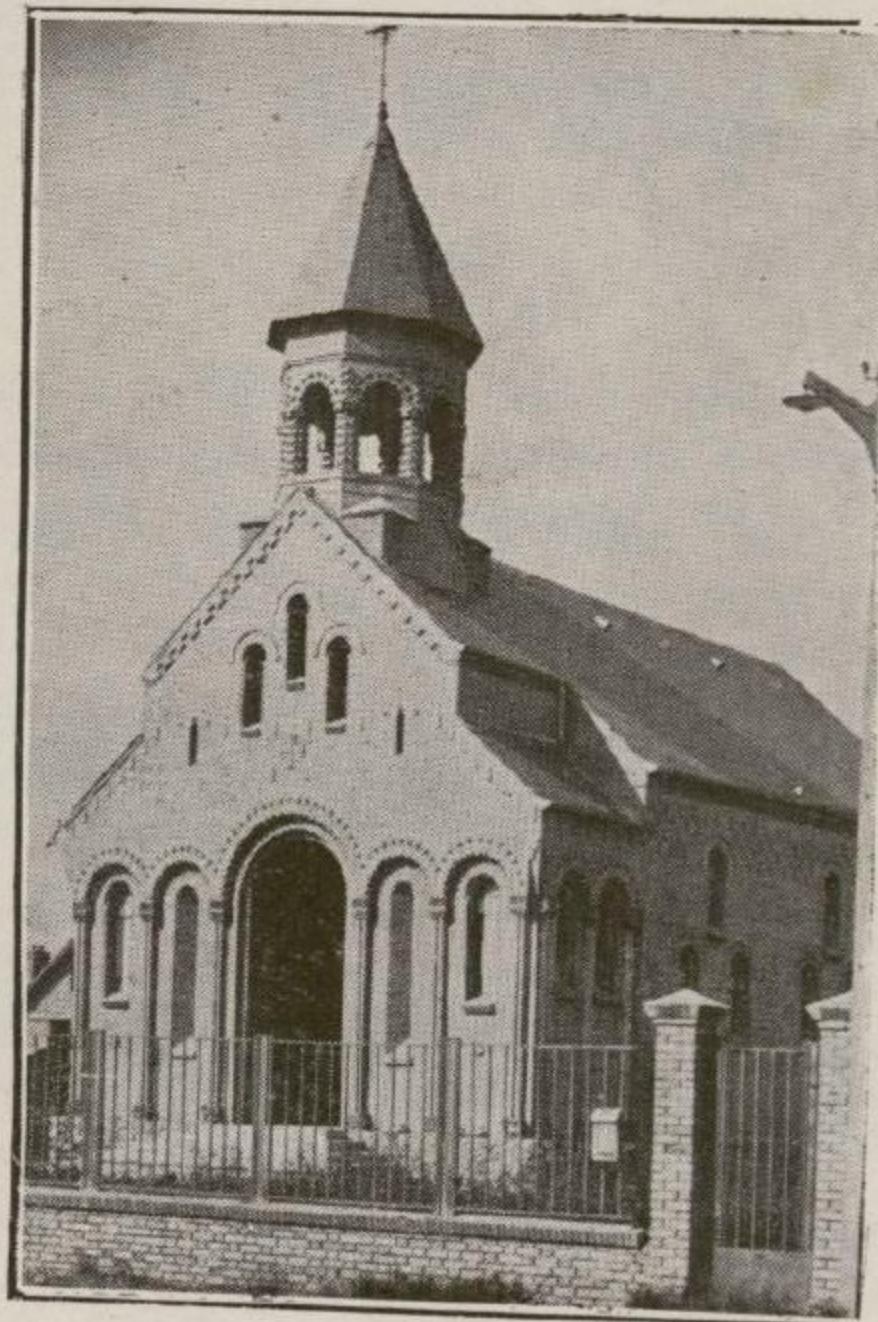
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ՓԱՐԻԶ

Imp. Araxes
46, Rue Richer, Paris

ՎԱՐԱԳԱՅ Ս. ԽՈԶ ԵԿԵՂԵՑԻ

(Արնուվիլ)

Վերաբռնագրութիւն Անիկ Մայր Եկեղեցւոյ
կառուցուած՝ ճարտարապետ Արմէն Յակոբեանէ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Ներկայ Եկեղեցական պատմութիւնը պիրի առած
ժամանակնիս, մեր աչքին առջեւ կը պատկերանան կարգ
մը մարդիկ, որոնք բնականաբար հաշտ աչքով պիտի
չդիտեն մեր այս աշխատութիւնը, որովհետեւ այդպի-
սիներուն համար ո'չ մէկ արժէք կը ներկայացնէ այս
գործը։ Այդպիսիները կը կարծեն, թէ ի սպառ խղած
են իրենց կազը մայրենի Եկեղեցիէն եւ երբեք պէտք
չունին անոր կեանքովը զբաղելու, պարապ ժամավա-
ճառութիւն մը նկատելով Եկեղեցական կեանքը եւ ա-
նոր պատմութիւնը, մինչդեռ եթէ իրենց մէջ խօսէր
ճշմարիտ եւ անկեղծ հայրենասիրութիւնը, անոնք ա-
ռաջին հերթին պիտի ուղէին զբաղիլ անոր կեանքով
եւ տարած գերմարդկային հզօր ձիղերով, որովհետեւ
ներկայիս իրենց հայու կեանքը առաւելապէս կը պար-
տին այս Եկեղեցիին դարերու ոգորումներուն եւ պայ-
քարներուն։ Հայ Եկեղեցին միայն մէկ նպատակ հետա-
պնդած է դարերու իր գոյութեան ընթացքին, այն է՝
անեղծ պահել հայ անհատին եւ հայ հաւաքականու-
թեան աղղային դիմագիծը եւ ապահովել անոր ինքնու-
րոյնութիւնը։ Անոր պաշտօնը եղած է՝ բոցը միշտ վառ
պահել եւ բոցակէզ այդ կրակը յաջորդ սերունդներուն
աւանդել, որոնք, իրենց կարգին, պիտի աւանդեն ի-
րենց յաջորդներուն։

Մենք այն անխախտ եւ հաստատ հաւատքը ունինք, թէ մեր պաշտամունքի առարկայ սուրբ Եկեղեցին, մեր կեանքի երկարատեւ շրջանին, իր բարոյական անմեկնելի ուժով պիտի առաջնորդէ մեզ «առ ջուրս հանգըստեան»։ Մեր աղատութիւնը, մեր երազները եւ իղձերը պիտի իրականանան միայն եւ միայն Հայաստանեայց Եկեղեցին դոհաբերութեամբ եւ հզօր պաշտպանութեամբ, որքան ժամանակ որ հայ ժողովուրդը սիրէ եւ գուրգուրայ անոր վրայ, այլապէս մենք ալ պիտի անհետանանք պատմութեան բեմէն, ինչպէս մեզմէ շատ աւելի ուժեղ եւ զօրաւոր ազգեր անհետացան, բայց իրողութիւն էր, որ այդ հզօրագոյն ազգերու մէջ չէր խօսեր ցեղին ծայնը, այլ տիրել եւ ստրկացնել ուրիշ ազգերը, հոգեկան ուժը կը պակսէր անոնց. բայց հայ ժողովուրդին համար պատկերը նոյնը չէ եղած բարեբախտաբար։ Ան աւելի փարած է բարոյական ուժին, որ ազդակն է ժողովուրդներու պաշտպանութեան եւ պահպանութեան։ Բարձրագոյն դաղափարի ուժը գերիվեր է բոլոր տեսակի զօրութիւններէն։

Կը փճանան այն ազգերը միայն երբ անոնց մէջ չի խօսիր բարձր դաղափարաբանութիւնը, իսկ հայ ժողովուրդը եղած է առաւելապէս դաղափարի մարդը քան բիրտ ուժի եւ անիրաւութեան։

Վստահ ենք թէ մեր ժողովուրդը պիտի զնահատէ մեր սոյն աշխատութիւնը, որուն համար օդ տագործեցինք մեր ձեռքին տակ դանուող բոլոր աղբիւրները, ներկայանալի եւ ապրող աշխատութիւն մը յանձնելու համար հանրութեան։

Նախորդ մեր մէկ փոքրիկ աշխատութիւնը՝ «Հայ Եկեղեցոյ գերը ազգային կեանքին մէջ» երբ հրապա-

բակ նետեցինք, ուրախութեամբ եւ սրտի մեծ դոհու-
նակութեամբ ստացանք Փարիզի մտաւորական մեր ազ-
գայիններու սրտագին շնորհաւորութիւնները եւ գնա-
հատական դիրերը, որոնք մեզ դրդիո մը եղան մեր ու-
ժերը պրկելու եւ ձգտելու լաւագոյնին :

**Շնորհակալութիւն մեզ գնահատող յարգելի բարե-
կամներուն՝** բժշկապետ Վահրամ Թորդոմեանին, որ
կ'ըսէր իր 15 Նոյեմբեր 1941 թուակիր նամակին մէջ,
«**շնորհաւորութիւններս ձեր այս գեղեցիկ աշխատու-
թեանը համար, որ օտար երկինքին ներքեւը, կրնայ
երը դասագիրք ծառայել ամէն անոնց որոնք կը սիրեն
Հայ Եկեղեցւոյ անցեալն ու կատարած հրաշագործու-
թիւններուն վրայ դաղափար մը ունենալ, եւ գիտնալ՝
թէ Հայ Եկեղեցին, մեր ազգային գոյութեանը ի՞նչ
ծառայութիւններ է մատուցած, ծառայութիւններ՝ զորս
ես հրաշագործութիւն կ'անուանեմ :**

«**Ձեր այս աշխատութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ բագ-
մակողմանի դարաւոր պատմութեան ամփոփ խտացումն
է. Դրած էք զայն դիւրահասկնալի, մեկին ոճով եւ դիւ-
րամատչելի ամէն դասակարգի ազգայիններու:**

«**Դատ լաւ ներկայացուցած էք մեր Եկեղեցական
այն մեծ դէմքերը, որոնք սուրբերէ աւելի սուրբ ե-
ղած են, բոլորանուէր իրենց տառապակոծ Աղդին» :**

**Հատուած մը Պրն. Սիմոն Զիլինկիրեանի 22 Հոկ-
տեմբեր 1941 թուակիր նամակէն :**

«**Ըսեմ անմիջապէս որ պարունակութիւնը խիստ
շահեկան եւ ձեր շօշափած նիւթը մեծապէս օգտակար
դտայ, նիւթ, որ գեղեցիկ եւ գովելի դաղափարը ունե-
ցեր էք ընտրելու, եւ առանց վարանելու կրնամ նոյն**

իսկ ըսել թէ առանց Երկիւղի ներկայ նիւթապաշտ, հակազդայնական եւ հակաեկեղեցական շրջանին մէջ քաջութեամբ հրատարակութեան էք տուեր այդ գողտրիկ դրքոյկը, երբ կրնայիք մտածել որ կարդացողները պիտի պակսին, եւ այդ մտածումը թերեւս ձեզի ձեռնթափ ընէր ձեռնարկելէ այդ պիտանի աշխատութեան:

« Արդարեւ, երբ ընթերցումը աւարտեցի, այն տըպաւորութիւնն ունեցայ, որ չատ լուրջ աշխատութեամբ եւ հիմնական ու խորունկ ուսումնասիրութեան արդիւնք է այդ, թէեւ ծաւալով վոռքը, բայց կուռ տըրամաբանութեամբ կառուցուած գործ է : Ազգային - եկեղեցական պատմական դէպքեր եւ նշանակալից ու կարեւոր անցուդարձեր, ինչպէս նաեւ մեր պաշտելի Երջանկայիշատակ սուրբ Հայրապետներու դէմքեր, իւրարու կը յաջորդեն այնքան հեղասահ եւ բնական կերպով ընդելուղուած, որ ընթերցողը անձանձրոյթ կը հետեւի անոնց, կատարեալ հետաքրքրութեամբ, դէմքեր ու դէպքեր, որոնք կերտեցին մեր փառաւոր, պանծալի Սուրբ Եկեղեցին որ, արդարեւ, կրցաւ մեր պղութիւնը անկորուստ պահել :

« Յայտնեմ նաեւ որ գրքոյկը շարադրուած է դեղեցիկ, լաւ ընարուած եւ յարմար կերպով աեղին գործածուած բառերով, որոնցմով հիւսուած են նախադասութիւնները, մէկ խօսքով՝ ոճը բոլորովին զուրկ է վարդապետական կամ պատուելիական ցամաք, միօրինակ եւ ձանձրացուցիչ վիճակէն, որ անհրապոյր կը դարձնէ գրուածքը, այլ նոր եւ արդիական բացատրութիւններով եւ բառերով կազմուած» :

Պըն. Գառնիկ Բարունակեան կը գրէ 17 Նոյեմբեր
1941 թուականով .—

« Դրեթէ ծայրէ ի ծայր կարդացի զայն : Կատարելապէս համակարծիք եմ ձեր յօրինած դրքին գաղափարներուն, մանաւանդ՝ անոր 42 - 45 էջերուն պարունակութեան» :

Առամնաբոյժ Պ. Արամ Հանչէր կը դրէ 26 Նոյեմբ. 1941-ին . —

« Հոն գտայ վերջապէս բարոյական մեծ գոհացում մը , իմ գաղափարիս համապատասխան : Սրտանց կը շնորհաւորեմ ձեզ» :

Պրն. Պողոս Արսլանեան 23 Դեկտ. 1941 թուակիր նամակով կը յայտնէ հետեւեալը . —

« Զեր գիրքը խիստ դիւրընթեռնելի է , մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէ նոր սերունդին , ծանօթացնելով անոր պատմական կարեւոր դրուագները , եւ այսու՝ ան կարեւոր պակաս մը պիտի լրացնէ» :

Պ. Սիմոն Գարամաճեան 21 Յունուար 1942 թուակիրով կը դրէ . —

« Լիուլի գոհունակութեամբ պատիւ ունեցայ ստանալ Զեր Արժանապատուութեան . քաղցրիկ օկտաշատ երկասիրութիւնը , իմ ճաշակիս յոյժ շահեկան բովանդակութեամբ . աւելին պատրաստել կարելի է , բայց այսքանն ալ շատ փրկարար ծառայութիւն է ներկայ յոյժ անմիխթար կացութեան առջեւ : Ամբողջ բարեպաշտ հայրենակիցներ երախտապարտ դպացումով պիտի ընդունին Զեր այս սրբանուէր տեսութեանց արդիմքը» :

Բացի այս դրաւոր դնահատական զիրերէն , շնորհակալութեամբ ընդունեցինք մասնաւոր անհատներու շնորհաւորութիւնները եւ գնահատութիւնները , որոնց իւրաքանչիւրին ալ հրապարակով կը յայտնենք մեր

սրտագին շնորհակալութիւններն ու յարդանքները :

* * *

Հայ Եկեղեցին, այս աշխատութեան մէջ կը ցոլանայ իր ամբողջ գեղեցկութեամբը եւ մեծ վայելչութեամբը, անոր իւրաքանչիւր էջը կը պարունակէ թանկագին զոհարներ, ան իր զոյութեան բազմադարեան շրջանին կատարած է մէկէ աւելի հերոսութիւններ, Ա. Պահելով Եկեղեցին օտար ոտնագութիւններէ, Բ. Հայ Ազգին նուիրած է անկորնչելի հարատութիւն մը՝ գիրն ու գրականութիւնը, որուն հետեւանինվ հայ գեղեցիկ դպրութիւնը հասած է իր կատարելութեան, ան ունեցած է տակաւին Երդ դարու մէջ իր Ոսկեդարը, ժաղաքական շփոք պայմաններու բերմամբ ան չէ դադրած երկնելէ, թէեւ ժամանակին բիրու եւ բարբարոս վարչութիւնները կրցած են զայն կասեցնել իր յառաջնադացութենէն, այլ սակայն հակառակ այդ անբարի ժամանակներուն եւ բռնութեանց, ան ունեցաւ իր Արծարի Դարը Ժ. դարուն: Տուած է հսկայ մատենագիրներ, որոնց գործերէն շատերը հասած են մեր ձեռքը եւ մենք հպարտ ենք անոնցմով:

Գ. Հայ Եկեղեցին կատարած է մեր ազգային կեանին մէջ ժաղաքական խոշոր դեր, ինչպէս պիտի տեսնուի վերջին գլուխներէն մէկուն մէջ, անիկա եղած է Հայուն «առանց քաջի քագաւորը», այսինքն՝ այդ սեւազգեստ, բրցազգեստ եւ կամ խարազնազգեստ Հայերը յաջողած են գայլին բերնէն ազատել գառնուկը, պահել եւ պահպանելով հայ ժողովուրդին Փիզիքական գոյութիւնը: Ան ամէն բանէ առաջ մտածած է հայ տղուն

տալ դաստիարակութիւն եւ կրթութիւն զերծ կրօնամոլական մոլեուանդութենէ։ Անոր պաշտօնեաները եղած են հայ ժողովուրդին իսկական հայրերը եւ մտերիմ ու ցաւակից բարեկամները, անոր ուրախութեան օքերուն ուրախացեր եւ տրտմութեան ժամերուն ալ տրտմած անոր հետ։ Ան իր ժողովուրդին հետ քամեր է ցմրուր դառնութեան բաժակը եւ ամէնէն առաջ ինք գոհուած է յանուն իր ժողովուրդին։

Առանց նախնի դարերուն վրայ յետաաղբած ակնարկ մը նետելու, եթէ դարձնենք մեր ակնարկը 1895էն ասդին, մեզմէ ամէն մէկը կրնայ լիովին տեսնել եւ զնահատել անոր ողջակիդման դառն պարագաները։ Որովհետեւ ան չէ եղած վարձկան մշակ մը, որ վտանգը մօտեցած պահուն լքէր իր կալուածը եւ փախուստի ճամրան բռնէր, ո՛չ, ան կեցած է մինչեւ յետին վայրկեանը իր պարտականութեան գլուխը, պատրաստ՝ նուիրելու իր անձը իր հօտին սիրոյն։

Ահա մեր Եկեղեցին դարեր շարունակ ունեցեր է այսպիսի նահատակութեան պատրաստակամ բարձրահոգի եւ հեղահամբոյր քաջ մտաւորական առաջնորդներ, որոնց արեան գինովը պահեր ենք մեր գոյութիւնը։

Փառք եւ պատիւ անոնց մաքրամաքուր յիշատակին եւ պարծանք մեր Եկեղեցիին, որ այսպիսի հերոս Եկեղեցականներ ունենալու պատիւը կը վայելէ։

Եւ մենք, յետին մէկ սպասաւորը այդ գեղեցիկ հիմնարկութեան, սիրով եւ խորին հաւատքով լծուեցանք այս դիրքին պատրաստութեան, մեր կողմէ դոյզն ծառայութիւն մը մատուցանենու համար անոր, որոնք սիրովը կը տոչորուինք եւ կը պաշտենք զայն հողեւին։

Մեր երկարամեայ ուսուցչական պաշտօնավարութեան շրջանին, Կ. Պոլս թէ Հալէպ, միշտ դասախոսած ենք այս նիւթին շուրջ, սիրելով եւ սիրցնելով զայն մեր երկսեռ աշակերտութեան :

Այս երկրորդ հրատարակութեանս առթիւ իմ որդիական խորին յարգանքներս եւ երախտապարտ զգացումներս կը յայտնեմ պաշտելի ծնողացս՝ Համբարձումի եւ Ղուտսիի, որոնք իրենց տնտեսական անկարող վիճակին մէջ կարելին ըրին ինձ բաւականաչափ ուսմունք տալու. նմանապէս պարտք կը զգամ հոս գարձեալ յիշատակելու իմ աննման ուսուցիչներէս ողբացեալ Սալոմոն Էֆէնտի Ռոկերիչեանը որ Տէր-Զօրի անջրդի անապատներուն մէջ խողխողուեցաւ բարբարոսներու կողմէ. նոյնպէս Թորոս Էֆէնտի Մահիկեանը եւ այլ նահատակուած թանկագին մտաւորական ուսուցիչներս. նաեւ ներկայիս տակաւին ապրող Յակոբ Էֆէնտի Դալէմքեարեանը, որ ջամբեց ինձ իմ մայրենի լեզուս անխոնջ կերպով՝ Մարաշի Աղղային Կեղրոնական միջնակարդ Վարժարանին մէջ: Յարգանք բոլորին ալ յիշատակին որոնք իմ կը թութեանս սատարեցին:

Շնորհապարտ զգացումներ կը տածեմ աղգիս, որ ինձի ձրիօրէն ջամբեց լոյս եւ դիտութիւն, որուն սպասաւորն եմ եղած Երէկ, եմ այսօր, վաղը եւ միշտ:

Մնամ Աղօթարար վասն Աղղիս
ԱԴՐԻ ՔՀՆՅ. ՓԱՅ. ՓԱՅԼԱԿԵԱՆ
(Մարաշի)

Վարագայ Ա. Խաչ Եկեղեցի, 10 Փետր. 1942

ՄԵՐ ԱՆԲԻՒԲՆԵՐԸ ԵՂԱՇ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼՆԵՐԸ

- 1.— Եղիշէի ժննադատութիւն, Միքայէլ Փորթուգալ
Փաշա, Վիեննա, 1902
- 2.— Հայոց Եկեղեցի, Մ. Արք. Օրմանեան,
Կ. Պոլիս, 1911
- 3.— Պատմութիւն Հայոց, Աւետիս Վարժ.
Պէրպէրեան, Կ. Պոլիս, 1881
- 4.— Աշխարհի լոյսն ի Հայո, Գարեգին Եպիսկոպոս
Խաչատուրեան, Փարիզ, 1936
- 5.— Հայոց Պատմութիւն, Մտ. Պալասանեան,
Կ. Պոլիս, 1911
- 6.— Պատմութիւն Հայ Գրականութեան, Եղիշէ
Արքեպիսկ. Դուրեան, Երուսաղէմ, 1933
- 7.— Պատմութիւն Երուսաղէմի, Տիգրան Սաւալան-
եան, աշխարհաբարի վերածածՄեսրոպ Եպիսկ.
- 8.— Ազգապատում, Մ. Արք. Օրմանեան, Երու-
սաղէմ, 1930
- 9.— Պատմութիւն Կաքողիկոսաց Կիլիկիոյ, Բարպէն
Աթոռակից Կաթող. Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1939
- 10.— Եղիշէ Պատր. Դուրեան, Թորոգոմ Եպիսկ.
Գուշակեան, Երուսաղէմ, 1927
- 11.— Խրիմեան Հայրիկ, Թորոգոմ Արքեպիսկ. Գու-
շակեան, Փարիզ, 1932
- 12.— Կրօնի Աւառում, Դ. Խաչկոնց, Կ. Պոլիս, 1905

-
- 13.— Հասկ, պաշտօնաթերթ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիւմաս, 1939
- 14.— Պատմութիւն Հայ Լեզուի եւ Բանահիւսութեան, Գաղիկ Օզանեան, Մարզուան, 1913
- 15.— Պատմ. Հայ Գրականութեան և Բանասիրութեան, Ստ. Մալխասեան, Զեռագիր, Թիֆլիս, 1895
- 16.— Լոյս, կրօնական շաբաթաթերթ, Բարդէն Ռ. Վ. Կիւլէսէրեան, Կ. Պոլիս, 1905
- 17.— Ժողովուրդին Տօնացոյցը, Բարդէն Ռ. Վ. Կիւլէսէրեան, Կ. Պոլիս, 1901
- 18.— Պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կարողիկութիւն, Գաբ. Արքեպ. Այվազեան, Վաղարշապատ, 1877

Ա.

ՆԱԽԱԼՈՒՍԱԻՈՐՉԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին Լուսաւորիչներ. — Հայ Եկեղեցիի հաստատուն եւ նախնական աւանդութիւնը իր առաջին հիմնադիրները կը ճանչնայ Ս. Թաղէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալները, որոնք իրեն յատուկ կոչումով Հայաստանին առաջին Լուսաւորիչներ կ'անուանէ: Անոնց Գերեզմաններն ալ իբրեւ նուիրական սրբավայր կը պահէ եւ կը յարդէ Արտաղի (Մակու) եւ Աղքակի (Պաշ Գալէ) վանքերուն մէջ: Բոլոր օտարներն ալ միաձայնութեամբ կ'ընդունին եւ համաձայն են, թէ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալ իր քարոզչական շրջանը կատարած է Հայաստանի մէջ եւ մարտիրոսացած այնտեղ:

Իսկ Թաղէոս առաքեալի նկատմամբ աւանդութիւնը կը պատմէ, թէ Ս. Թաղէոս (Դեղիմոս = Երկուորեակ), Թովմաս առաքեալի եղբայրը, նախ գացած է Եղեսիա եւ անկէ անցած է Արտաղի գաւառ: Բայց Ասորի Եկեղեցին հաստատելով Թաղէոսի Եղեսիա (Ուրֆա) երթալը, կը ժխտէ անոր Արտագ անցնիլը: Բայց մենք առանց անդրադառնալու Ասորիներու ժխտումին, Թաղէոս առաքեալին անունը եւ գործունէութիւնը Հայաստան աշխարհին մէջ եւ Հայ Եկեղեցիի աւանդա-

կան ողատմութիւն մէջ կը մնան հաստատուն, Հիմնուելով այն աւանդութեան վրայ, թէ Հայաստանի մէջ Աւետարանի քարոզութեան սկզբնաւորութիւնը կը վերագրուի Ս. Յուղա-Թաղէոս առաքեալի, եւ որ Ղէթէոս ալ կոչուած է:

Այս վերջին աւանդութեան համակարծիք են յոյն եւ լատին Եկեղեցիներն ալ. այս վկայութիւնը բաւական է համոզելու մեղ եւ ճշմարտանման նկատել Հայ Եկեղեցիի աւանդութիւնը հաստատելու, ինչպէս նաև Արտազի վկայարանին ու գերեղմանին գոյութիւնը ընդունելու:

Թէ Հայ Եկեղեցին իրեն սեփականացուցած է Առաքելականութեան դրոշը եւ իւրացուցած վաղ ժամանակներէ ի վեր, եւ միշտ ալ կը դործածէ դայն պաշտօնական գրութեանց մէջ, կը հաստատէ անոր նախնական ծագումը եւ միւս կողմէ ալ անոր ուղղակի ինքնուրոյն սկզբնաւորութիւնը, առանց ուրիշ Եկեղեցիի մը դործակցութեան:

Առաջելական յորջորջումը, որ ամէն Եկեղեցիներէ իրեւ պայման կը պահանջուի, կը կարօտի երկու պայմաններու: Ա. — Ուղղակի առաքելական ծագում, այսինքն՝ առաքեալի մը անձնական քարոզութեամբը, իսկ միւսը՝ անուղղակի, այն է, քարոզութիւնը կը կատարուի առաքելական Եկեղեցիի մը միջոցաւ, այսինքն՝ միջնորդութեամբ, օր.՝ Աղուանից եւ Վրաց քրիստոնէութիւնը Հայ Եկեղեցիի միջոցաւ:

Նմանապէս Պուլկար Եկեղեցին, ինչպէս կը սորվինք պատմութենէն, իրենց երկիրը հաստատեցին 679-ին, որոնց Բովորիս անուն թագաւորը քրիստոնէութիւնը ընդունելով 861-ին, կը կազմէ Պուլկար Եկեղե-

ցին, Յոյներու հովանաւորութեան տակ, եւ կը դառնայ կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան մէկ թեմը, վերջէն ալ կազմելով Պուլկար էկղարքութիւնը։ 1396 - 1453 Պուլկարները խառնուեցան Յոյներուն հետ, կորսնցնելով նորաստեղծ էկղարքութիւնը, եւ այս վիճակը տեսաց մինչեւ 1872։

Դարձեալ, Ռուսներու մէջ քրիստոնէութիւնը արմատացաւ յոյն քարոզիչներու ձեռքով՝ 988-ին, որոնց մետրապոլիտական աթոռը հաստատուածէր Քիէվ, միշտ կ. Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքարանի հպատակութեան տակ։ Քիէվի մետրապոլիտական աթոռը յետոյ փոխադրուեցաւ Մոսկուա, պատրիարքական իշխանութեամբ՝ 1593-ին։ Պոլսոյ Երեմիա Պատրիարքին հաւանութեամբ։

Մինչեւ 1660 Մոսկուայի ռուս Պատրիարքները իրենց վաւերացուամը կ'ընդունէին կ. Պոլսոյ յոյն Պատրիարքէն, բայց վերջէն այս դրութիւնը ջնջուեցաւ։ Ռուս կրօնական պետին բարձրացուամը հաճելի չեկաւ Ցարերուն, հետեւաբար Պետրոս Ա. 1782-1825 նոր Պատրիարքի ընտրութիւնը խափանեց եւ պատրիարքական իրաւասութիւնը նախ առժամապէս եւ յետոյ 1721-ին մշտնջենական կերպով յանձնեց Եպիսկոպոսներու ժողովի մը, որ Սինոդ կոչուեցաւ. անոնց մօտ դրաւեր կողմէն աչք մը, որ պրոկուրոր (ներկայացուցիչ) կը կոչուէր, կը հսկէր որոշումներու վրայ. գործադրութեան իրաւունքը իրենց վերապահելով, եկեղեցական իշխանութեան տէր եւ պետ կ'ըլլան Ցարերը։

Հայրապետական գրութիւնն է նախնական եկեղեցոյ կառավարութեան հնադարեան կանոնը եւ գրութիւնը, ուրկէ կը հեռանան թէ՛ լատին եկեղեցին եւ թէ

ոռւս սինողականութիւնը:

Ուրեմն այս երկու եկեղեցիներն ալ առաքելական են:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելականութեան դէմ դիտողութիւն ընողներուն դիտել կուտանք թէ բոլոր եկեղեցիներու ծաղումն ալ խոր կերպով թաղուածէ պատմութեան անդունդին մէջ:

Աւելցնենք նոյնպէս թէ առաքելական դարուն՝ առաքելականութիւնը իրենց սեփականութիւնը դարձնելու յաւակնութիւնը չունէին եկեղեցիները. ասոր ճշմարտութեանը կը վկայեն Գործք Առաքելոց եւ Առաքելական Թուղթերը: Այս գիրքերէն եւ ոչ մէկին մէջ չենք հանդիպէր թէ Հայաստանի, Հռովմի կամ Աղեքսանդրիոյ եկեղեցիները Թաղէոս, Պետրոս կամ Մարկոս առաքեալներու ճեռքով հաստատուած ըլլան:

Գործք Առաքելոցի եւ Պօղոսի Թուղթերուն մէջ կը տեսնենք թէ Հրեայ-քրիստոնէութեան կեղրոնն էր երուսաղէմի եկեղեցին, որուն գլխաւոր դէմքն էր Յակոբոս Տեառնեղբայր առաքեալ: Իսկ Ասորիքի մէջ առաջին քրիստոնէական եկեղեցին՝ Անտիոքի եկեղեցին էր, որուն հաստատութեան հաւասար կերպով աշխատեցան Պօղոս, Բառնաբաս եւ Պետրոս:

Հեթանոս քրիստոնէութեան կեղրոնն էր՝ ներկայիս Փոքր Ասիա կոչուած երկրամասը. իրենց գլխաւոր քաղաքներն էին Եփեսոս, Գաղատիա, Եւայլն: Նմանապէս Հին Ելադայի եւ Մակեդոնիոյ եկեղեցիները, ամէնն ալ Պօղոսի եւ իր գործակիցներուն ջանքերով եւ քարոզութեամբ հաստատուեցան, բայց եւ այնպէս անոնցմէ ո՛չ մէկը առաքելական յաջորդութեան աթոռ մը

ստեղծելու յաւակնութիւնն ու փառասիրութիւնը ունեցաւ :

Բ.

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը տիրող կրօնք դարձաւ Դ. Յ. Պարուն ճիշդ սկիզբը, այսինքն 301 թարին. իսկ այս թուականէն առաջ չենք կրնար ըսել թէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը չէր ծաւալած. փաստն այն է, թէ երբ 301 թուին քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօնք կը հոչակուի Տրդատ թաղաւորի մասնաւոր հրովարտակով, ապա ուրեմն չէ կարելի ուրանալ հոծ քրիստոնեայ հաւատացեալներու դոյցութիւնը, այլապէս ինչո՞վ թարգմանել երկրի մը վեհապետին պաշտօնական այդ հրովարտակին աղղեցութիւնը, երբ մարդիկ տակաւին քրիստոնէութիւնը ընդունած չեն. այս մեկնակէտէն դիտելով, արդէն պէտք անզամ չկար ժողովուրդը անծանօթ կրօնքի մը հրաւիրելու եթէ անոր մասին դոյզն գաղափարն իսկ ունեցած ըրլար :

301 Թուականէն առաջ աւանդական պատմութենէն գիտենք, թէ քրիստոնէութիւնը միշտ հալածանքներու ենթակայ էր, իբ պաշտամունքները կը կատարէր գետնափոր եւ գաղտնի վայրերու մէջ, և ուր թշնամիներու աչքերէն :

Կ'ընդունինք նոյնալէս, որ 301 թուականէն առաջ,

երեք դարերու ընթացքին Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գոյութիւնը եւ յառաջդիմութիւնը հաստատող յիշատակները լրիւ չեն, բայց դիտել կուտանք, թէ այդ շրջանին, հայ ժողովուրդը իր պատմութիւնը եւ կենցաղը դրի առնելու հնարաւորութենէն զուրկ էր՝ սեփական այբուբեն չունենալուն պատճառով, բայց ի՞նչ ըսենք յոյն եւ հոռվմայեցի ազգերուն, որոնք իրենց զարգացման աստիճանին զաղաթնակէտին հասած ըլլալով մէկտեղ, չեն կրցած պատմական կարեւոր եղելութիւնները արձանագրել: Ասով մէկտեղ կարդ մը դէպքերը որոնք մեղ կտակած է ազգային աւանդութիւնը, նմանապէս պատմական յիշատակներ որոնք հազորդած են օտարազգի մատենագիրներ, իրարու դուգորդուելով, կը ցուցնեն մեղ թէ՝ ընդհանուր ժամանակներու մէջ գոյութիւն ունեցած է քրիստոնէութիւնը մեր մէջ եւ որոշ զարգացում ալ ունեցած է. այդ առթիւ մեղ հասած տեղեկութիւններէ կը քաղենք, թէ Արտազու Աթոռին վրայ եօթը եպիսկոպոսներու անունը կ'աւանդուի: Այդ եօթը եպիսկոպոսներն են՝ Զաքարիա, 10 տարի, Զեմենդոս՝ 4 տարի, Ատրներսէ՝ 15, Մուշէ՝ 30, Շահէն՝ 25, Շաւարչ՝ 20, եւ Ղեւոնդիոս՝ 17. այս տարեթիւնները գումարելով կը հասնինք ուրեմն՝ Երկրորդ դարուն վերջները:

Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ Սիւնեաց Աթոռին վրայ ութը եպիսկոպոսներ կը յիշէ, որոնք յաջորդած են Եւստաթէոս առաքեալին, որ Աւետարանը քարոզած է այս նահանգին մէջ:

Ասոնք են՝ կումսի, Բարելաս, Մուշէ, որ յետոյ Արտազի Աթոռին անցած է, Մովսէս Տարոնեցի, Ատ-

հակ Տարոնեցի, Զրուանդատ, Ստեփաննոս եւ Յովհաննէս: Այս եպիսկոպոսներուն ժամանակն ալ մօտաւորապէս կը հասնի Գ. դարուն սկիզբները:

Միւս կողմանէ, Եւսեբէոս Կեսարացի կը յիշատակէ Աղեքսանդրիոյ Հայրապետ Դիոնեսիոսի մէկ նամակը, որ 254ի առենները գրած է Հայ Եպիսկոպոս Մեհրուժանի, որ պէտք է ճանչնալ զայն Արտազու եպիսկոպոսներուն յաջորդը:

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գոյութիւնը կը հաստատուի կարգ մը պարագաներով ալ, զորս կը կարդանք Յայսմաւուրքի մէջ. այդ քրիստոնեաներէն մաս մը առաքելական շրջանին նահատակուած է, օր.՝ Ս. Սանդուխտ արքայազուն իշխանուհին, Զարմանդուխտ աղնուական տիկինը, Ս. Սամուէլ եւ Ս. Իսրայէլ նախարարները, նոյնպէս Թաղէոս առաքեալի հետ նահատակուած Հազար վկաները: Կը յիշատակուին նմանապէս Բարթողիմէոսի հետ նահատակուած Ս. Ոգուհի իշխանուհին, Տերէնտիոս գօրավարը եւ Բարթողիմէոսի աշակերտած երեք կոյսերը, նմանապէս Բ. դարուն մէջ նահատակուող Ոսկեանց եւ Սուքիասեանց նահատակութիւնները եւ այլ մարտիրոսներու չարքը մեզ կը բերեն այն ստոյգ եղբակացութեան, թէ քրիստոնէութիւնը իր հետեւորդները ունեցած է Հայաստանի մէջ հակառակ տեւական հալածանքներու եւ արդելքներու՝ նախկին երեք դարերու ընթացքին, մինչեւ պաշտօնական կրօնք հռչակուիլը երկրին մէջ: Մեր ըսածը կը հաստատէ Կոնիքեր անդիմացին որ կը գրէ, թէ կուտարչէն առաջ Հայաստանի մէջ կար կազմակերպուած եկեղեցի մը, որուն գլուխը կը դտնուէր Մեհրուժան Եպիսկոպոս Արծրունեաց:

Գ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԴԱՐՁԸ

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան տիրող պաշտօնական կրօնք հռչակուելուն թուականը սովորաբար ընդունուած է 301 թուականը, հետեւելով ճշդադոյն ժամանակագրական հետազոտութեանց. սակայն նոր հեղինակներէն ոմանք այդ թուականը կը բարձրացնեն մինչեւ 285ի, ինչ որ հաւանական չի նկատուիր: Այսքանն ալ կը բաւէ հաստատելու, թէ Հայաստան, աշխարհի մէջ առաջինը եղաւ, ուր թագաւոր, թագուհի, թագաւորական ամբողջ գերդաստանը, աւաղանին, նախարարները, բանակը եւ ժողովուրդը ամբողջութեամբ քրիստոնէութեան դարձան եւ իրենց պաշտօնական կրօնք դարձուցին դայն:

Կոստանդիանոս կայսը տասներկու տարի վերջը, 313ին, ընդունեց քրիստոնէութիւնը եւ սրաշտօնական կրօնք հռչակեց զայն իր երկրին մէջ:

Այս դարձին պարագլուխն ու ղեկավարը կը գլունենք Սուրէն-Գրիգոր Պարթևը, զոր Հայերը կուսաւորիչ պատուանունով անմահացուցած են, եւ որ Աւետարանի լոյսով լուսաւորեց Հայ ազգը: Տրդատ թագաւորն ալ պէտք ենք ընդունիլ ոքալէս առաքելակից: Գրիգոր եւ Տրդատ, երկուքն ալ պարթեւական ցեղէ, աղդականական կապերով էտպուած են իրարու հետ:

Այստեղ մենք զանց կ'ընենք Գրիգորի Հօր՝ Անակին անարի եւ դաւաճան ընթացքը դէպի իր հայրենի

Երկրի թաղաւոր Խոսրովի դէմ, որուն սպաննիչն եղաւ նոյնինքն Անակ՝ Գրիգորի հայրը: Եւ ոչ ալ Տրդառի, որ որդին էր Խոսրով թաղաւորին. միայն անցողակի ըստնք սաշափը, թէ Խոսրով թաղաւոր դաւաճանութեամբ սպաննուած միջոցին, հոգեւարքի վայրկեաններուն՝ կտակած է սուրէ անցընել Անակի ամբողջ ընտանիքը մեծով պզտիկով, որուն ցեղէն ազատուեցաւ միայն իր որդին՝ Սուրէն-Գրիգոր, որ միջոցով մը փախցուեցաւ Կապաղովկեան Կեսարիա: Այս դէպքերը պատահած են 240 թուականին:

Առանց կենսագրական մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, կը բաւականանք յիշել, թէ Տրդատ մեծցաւ իր հայրենի կրօնքին մէջ եւ Հոռվմայեցւոց ու Պարսից միջեւ տեղի ունեցած պատերազմներուն հետեւանքով՝ արկածալի պատահարներու մէջ զտնուեցաւ: Իսկ Գրիգոր կրթուեցաւ քրիստոնէական կրօնի մէջ՝ կեսարիա քաղաքը:

Տրդատ Հայոց թաղաւորական գահը բարձրացաւ Դէռկղետիանոս կայսեր օդնութեամբ 287ին, երբ Երիգայի մէջ կատարուած գոհաբանական տօնախմբութիւններու առիթով յայտնի եղաւ Գրիգորի ծագումը եւ հաւատքը: Ան, Գրիգոր, ենթարկուեցաւ անտանելի չարչարանքներու եւ վերջապէս նետուեցաւ Արտաշատի խորվիրապին արդելարանը: Գրիգոր՝ 15 տարի մնաց, կ'ըսէ պատմիչը, այդ արդելարանին մէջ եւ ողջ մնաց ու ազգային պատմութիւնը՝ Երկնային նախախնամութեան յայտնի նշանը կը տեսնէ այս եղելութեան մէջ:

Մենք հիմնուեցանք մեր այս պատմութիւնը գրի առած ատենիս՝ պատմական ճշմարտութեանց եւ ազգային աւանդութեան վրայ. թերեւս զտնուին անձեր,

որոնք աղղային աւանդութեան վրայ խեթիւ նային եւ արհամարհեն զայն. բայց դիտել կուտանք, թէ աւանդութիւնը չի շինուիր, չի կեղծուիր, առասպելաբանութիւնը չէ որ կը յաւերժացնենք, այլ կը հիմնուինք բերնէ բերան զրուցուած եղելութեանց վրայ, որ աւանդութիւնը ինքն է: Քանի որ մեր ձեռքին տակ չունինք իրողութիւնները ճշգրտօրէն պատմագրող վաւերական գրութիւններ, այդ պարագային պիտի հիմնը վինք ժողովրդային զրոյցներու վրայ, որոնք թէ եւ կը նան ժողովուրդին բերնին մէջ աղքաւաղումներու ինթարկուիլ, եւ սակայն ճշմարտութիւնները խափանելու ուժը չունին: Աւանդութիւնները անդիր պատմութիւններ են, զորս ժողովուրդները կը պահեն մեծ գուրզուրանքով եւ խնամքով: Ո՞վ կրնայ ճշգրտօրէն եւ հարազատ կերպով նկարագրել մեր ներկայ դարուս մէջ պատահած դէպքերը, դէպքեր, որոնք մեր աչքերուն տակ կատարուեցան՝ առանց լիովին թափանցելու այդ իրողութեանց խորը. հետեւաբար, աւանդութիւնը միշտ եւ ամէն ժամանակ կը պահէ իր մէջ անհերքելի իրողութիւններ եւ ճշմարտութիւններ, միայն պատմագրին դործը այս պարագային տակ, պիտի ըլլայ չափազանցութիւնները զատել եւ մէջտեղ բերել դուտ իրականը կարելիութեան սահմանին մէջ:

Գրիգորի՝ Արտաշատի դուրին մէջ գտնուած պահուն, Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատ հասան խումբ մը քրիստոնեայ կոյսեր, առաջնորդութեամբ իրենց մեծաւորին՝ Գայիանէի: Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ, անոնք հոռվմէական երկիրներու բոնութենէն փախչելով ապաստանեցան մեր երկիրը, բայց կը տարուինք խորհելու, թէ այդ կոյսերու տկար կազմով

Խոսմբը պիտի չկրնար այդքան երկար ճամբորդութիւն մը յանձն առնել՝ ծովեր եւ ցամաքներ կտրելով. այդ կոյսերը, շատ շատ Հայաստանի սահմանակից երկիրներէն կրնան մտնել Հայաստան եւ հոն ջանալ կորսնցնել իրենց հետքերը: Օրմանեան Սրբազան հաւանական կը նկատէ առաւելապէս թէ Մծրին քաղաքէն եկած ըլլան անոնք, քանի որ Մծրին Հայաստանի մօտաւորագոյն եւ սահմանակից երկիրն էր:

Եւ սակայն, այս քրիստոնեայ կոյսերը չկրցան Հայաստանի մէջ ալ գաղտնի պահել իրենց գոյութիւնը, քանի որ անոնք պէտք ունէին կերակրուելու եւ պատսպարուելու բնակարանի մը մէջ. եւ պատահեցաւ անխուսափելին. մանաւանդ անոնց մէջ կը գտնուէր Հոփիսիմէ անունով արտակարդ գեղեցկութեամբ աղջիկ մըն ալ, որուն համբաւը հասաւ Տրդատ թագաւորին ականջը: Թէեւ աւանդութիւնը՝ Հոփիսիմէն իւրացնելու եւ իրեն (Տրդատին) կին ընելու պարագան կը պատմէ, սակայն նորագոյն պատմիչներ անհաւանական կը նկատեն այդ վարկածը, քանի որ Տրդատ թագաւոր արդէն ամուսնացած էր եւ ունէր իր կինը՝ Աշխէն թագուհին: Մանաւանդ, որ Հայը հեթանոսութեան մէջն իսկ չափազանց կը յարգէր ընտանիքին սրբութիւնը եւ բազմակնութիւնը չէր տարածուած Հայաստանի մէջ այնքան, այլ նա կը փափաքէր հարսնացնել այդ գեղանի օրիորդը իր որդւոյն հետ:

«Գետերու քումբերն աւերագ եւ ծովերու յորձանիքները ցամքեցնող սիգապանծ Տրդատ», ինչպէս ժողովրդային երդերը կը պանծացնէին Արշակունի այս վէս ու խրոխտ թագաւորը, իր առջեւը կը տեսնէր մարմնով փափկակազմ, գեղեցկութեան տիպար, եւ հո-

գիով քաջ ու պատկառելի այս կոյսը, որ իր համոզամ-ներուն մէջ անդրդուելի կեցած՝ կ'արհամարհէր արքա-յին թելաղրութիւններն ու խստութիւնը։ Տրդատին հա-մար անհասկնալի կը թուէր այս օտար եւ տկար աղ-ջկան ընդդիմութիւնը, որովհետեն չէր կրնար ըմբըռ-նել գերազոյն զոհաբերութեան մը գաղափարին բարձ-րութիւնը Հոփիսիմէին մէջ։ Անոր սիրուը հարսնա-ցած էր ուրիշի մը հետ, որուն սիրոյն համար յանձն առած էր իր ընկերուհիներով այնքա՞ն հեռաւոր ճամ-բորդութիւն մը կատարել։

Հոփիսիմէ՝ իր անվեհերութեան եւ յանդգնութեան պատիժը վերջապէս պիտի կրէր իր 38 ընկերուհիներով մէկտեղ, որոնք կը համարձակէին արհամարհել թաղա-ւորին հրամանները։

Հոփիսիմէի նահատակութիւնը կատարուեցաւ խուժ-դուժ պայմաններու տակ։ պինդ կապեցին զայն գե-տինը զարնուած չորս ցիցերու, յետոյ ջահերու բոցով այրեցին եւ խորովեցին, մինչեւ որ մարմինը մոխիրի վերածուեցաւ։ Եւ այսպէս վերջ գտաւ Հոփիսիմեանց նահատակութիւնը, փողոցները նետուելով անոնց սըր-բասուն մարմինները, կեր դառնալու համար թռչու-ներուն եւ կենդանիներուն։

Հոփիսիմէի սպանութեան այս գէպքը խոր կերպով ցնցեց Հայոց արքային ջիղերը, իր վրայ երեւան եկաւ մելամտղձոտութեան նշաններ եւ վարակուեցաւ գայ-լախտութեամբ, այնպէս որ կորսնցուց իր բնական ա-ռողջ վիճակը ու սկսաւ թափառիլ լեռներու եւ ձորերու մէջ, հեռու մարդկային ընկերութենէ։

Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ Հոփիսիմեանց յեշա-տակը կը կատարէ ամէն տարի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորի-

Հի Վիրապէն ելքի տօնին նախընթաց երկուշաբթի եւ երեքշաբթի օրերը:

Կոմիտաս Կաթողիկոս, նախապէս եպիսկոպոս Տարոնի, է. դարու քերթողը, բանաստեղծը եւ երդիչը, Լուսաւորչի ձեռքով շնուած տաճարին մէջ ամփոփեց անոնց ոսկերոտիքը, որ կը կոչուի մինչեւ այժմ Հռիփսիմեանց Վանք: Անոնց յիշատակը յաւերժացնելու համար կը յօրինէ «Անձինք Նուիրեալք» շարականը՝ տաղաչափական արուեստի համաձայն, այլուրենի կարգով:

Թաղաւորին վրայ երեւցած զայլախտութիւնը եւ կատաղութիւնը, ձեռք առնուած դարմանումներուն անյաջողութիւնը, թաղաւորին քրոջ՝ Խոսրովիտուխտի քրիստոնեաներուն Աստուծոյն դիմելու խնդրանքները եւ վիրապէն հանուած Գրիգորին աղօթքով Տրգատին բժշկուիլը, որ 301 տարւոյն սկիզբը տեղի ունեցաւ, մեծ աղղեցութիւն գործեցին արքային վրայ եւ զինքը մղեցին քրիստոնէութիւնը ընդունելու: Այս վերջինը, նորահաւատ եռանդին բորբոքումով՝ աճապարեց քրիստոնէութիւնը պետութեան պաշտօնական կրօնքը հռչակել եւ զայն տարածելու միջոցներուն դիմել:

Ինչպէս տեսանք մինչայժմեան պատմուածքէն, Գրիգոր պարզ աշխարհական անհատ մըն էր, իրեն հետ ո՛չ գործակից, ո՛չ քարողիչ ընկերներ ունէր եւ ոչ ալ եկեղեցականներու խումբ. ասոր հետ մէկտեղ 301 տարին չբոլորած, Հայաստանի կրօնական կեցուածքը հիմնապէս փոխուած էր: Աստուածներու պաշտամունքը դրեթէ դադրած, եւ քրիստոնէութիւնը ընդհանուր կերպով ընդունուած էր: Այս եղելութիւնը անհասկնամ կը դառնայ, եթէ ընդունինք նոր կրօնին կանուխէն

տարածուած ըլլալը մեր Երկրին մէջ, ինչպէս վերեւ խօսեցանք այս մասին:

Վաւերական արձանագրութիւններ ալ կան, որոնք կը հաստատեն այս եղելութեանց ստուգութիւնը:

Եւսերէոս Կեսարացիի պատմութիւնը կարեւոր վը-կայութիւն մը ունի այս մասին, երբ կը խօսի 311 թը-ւականին տեղի ունեցած պատերազմին մասին, որ Մաք-սիմիանոս Դաժ կայսրը մզեց Հայերուն դէմ, անոնց քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալնուն համար:

Դ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՏԱՒԻ ՄԷԶ

Ա. Գրիգոր ինքնաբերաբար արդէն իսկ նշանակուած էր Հայ Եկեղեցւոյն գլուխը ըլլալու, իր կատարած յե-ղաշրջող մեծ գործին հետեւանքով: Հետեւաբար բնա-կան կերպով կանչուեցաւ այդ աստիճանին՝ թազաւո-րին եւ ազգին կողմէ. իսկ Եպիսկոպոսական ձեռնա-դրութիւնը ստացաւ 302ին, Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս Ե-պիսկոպոսէն: Սոյն եղելութիւնները հաստատուած են պատգամագիրներով եւ աղդային աւանդութեամբ:

Բայց եւ այնպէս, այս ձեռնադրութիւնը տեղի տը-ւած է կարդ մը վիճաբանութեանց, նուազեցնելու հա-մար Հայոց Հայրապետութեան արժէքը եւ նախաթո-

ռութեան պատիւը վերապահելու համար Յոյն Եկեղեցին. այսինքն, թէ Հայոց Աթոռը ենթարկուած էր Կեսարիոյ Աթոռին մինչեւ Երդ դար, այդ շրջանին, իբր թէ հերձուածի մը իրբեւ հետեւանք՝ իրարմէ բաժնըւած են: Լատիններն ալ կը նկատեն Հայոց Աթոռը ենթակայ Կեսարիոյ Աթոռին, բայց ինքնազլուխ եղած է ան՝ Սեղբեստրոս Ա. Պապին առանձնաշնորհով: Աակայն, ըստ Հայոց, ո'չ մէկը եւ ո'չ միւսը: Նախ ոք քրիստոնէութեան սկզբնական շրջանին բոլոր եղեկեցիները Մի էին, չկար իրենց մէջ նախաթոռութեան նման սնոտի փառասիրութիւններ, եւ երկրորդ, Պապը՝ հեռաւոր արեւմուտքէն ո'չ միջոցը ունէր եւ ո'չ ալ նիւթական հնարաւորութիւնը՝ Հայոց գործերուն միջամուխ ըլլալու:

Խնդրոյն իսկութիւնը եւ էռթիւնը կը բացատրուի հետեւեալ կերպով: Կ'ընդունինք թէ նախ քան Լուսաւորիչ՝ արդէն Հայաստնի մէջ գոյութիւն ունէր զաղտնի, բայց կազմակերպուած եկեղեցի մը, որուն վերջին աթոռակալն էր Մեհրութան եպիսկոպոս Արծրունեաց. նոյնպէս կ'ընդունինք, թէ Գրիգոր մանկութիւնը անցուց կեսարիոյ մէջ եւ հոն դաստիարակուեցաւ քրիստոնէական կրօնի մէջ: Ուրեմն բնական երեւոյթ է նըման պարագայի մը տակ, թէ Գրիգոր պիտի նախընտրէր կեսարիոյ մէջ ձեռնադրութիւն ընդունիլ՝ որպէս իր հոգեւոր սնունդին կեղրոնը: Ահա ա'յս է բոլոր եղելութիւնը: Ասկէ անդին քոլոր ըստեածները անտեղի են եւ դիտումնաւոր, պարզապէս մտացածին ենթադրութիւններով ուրանալ Հայ Կկեղեցիին Առաքելականութիւնը:

Նոյնպէս գիտենք որ, Դ. եւ Ե. դարերուն չի յիշ-

ուիր հաստատուն եղելութիւն մը, որով Հայաստանի եւ Կեսարիոյ Աթոռներուն յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ: Այդ յիշատակութեան բացակայութիւնը իրաւունք կուտայ հետեւցնելու, թէ ինքնազլուխ անկախութեան ձեւը, որ մշտատեւ կերպով կ'երեւի, ոչ թէ վերջին պարագայով մը սկսած է, այլ իր ծնունդը ունեցած է նոյն իսկ նուիրապետութեան սկիզբի օրէն, եւ միեւնոյն եղանակով պահուած եւ շարունակուած է Հայ Եկեղեցիի վարչութեան մէջ:

Հոռվմի Պապերուն եւ Բիւզանդիոնի Պատրիարքներուն իրենց համար գերակշիռ դիրք մը ստեղծել ուղելնին վերջին դարերու նորութիւնն է, նախնական դարերուն մէջ այս տեսակ միտքեր եւ մարմաշներ գոյութիւն չեն ունեցած, որոնց մասին պիտի խօսինք ըստ կարգին:

Մենք կամովին կը հրաժարինք պատմութեան լարիւրինթուսին մէջ շրջագայելէ եւ կը դառնանք աւելի կարեւոր պարագայի մը շուրջ: Լուսաւորիչ Կեսարիայէն իրեն հետ բերաւ յոյն Եկեղեցականներ, որոնք քրոհստոնէական կրօնքը պիտի քարողէին Երկրին մէջ, բայց դժբախտաբար, Եկող այդ քարողիչ Եկեղեցականները չէին դիտեր հայերէն լեզուն, եւ ոչ ալ հայ ժողովուրդը կը հասկնար անոնց լեզուն. Հետեւաբար քարողշական այս դործը պիտի կատարէին թարգմաններու միջոցաւ. այսու հանդերձ Լուսաւորիչ չընկրկեցաւ ո՛չ մէկ խոչընդուածի առաջ, կարելին փորձեց, դպրոցներ բացաւ, որպէսզի նոր կրօնը նուանուաններ կատարէ, եւ յաջողեցաւ այս մարդին մէջ ալ: Դրիգու Լուսաւորիչ, ուրեմն, Եկեղեցին կառավարեց քառորդ դար եւ լրա-

ցուց այդ բոլոր գործերը, որոնք պէտք էին անոր ամբողջական եւ հաստատուն կերպարանք մը տալու համար։ Լուսաւորչի վերակրուած ունինք ազօթքներ եւ ճառեր, կանոններ, բարեղործական եւ ծիսական սովորութիւններ։

Ե.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԶՈՐՈՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ

Գրիգոր Լուսաւորիչ 400ի չափ եպիսկոպոսական եւ արքեպիսկոպոսական վիճակներ ստեղծեց, անտես չըրաւ Հայաստանի գրացի երկիրներն ալ, օրինակ՝ Աղուանից, Վրաց եւ Ատրպատականի մէջ քարողչական գործի մղեց իր ձեռքին տակ եղող եպիսկոպոսները եւ յաջողեցաւ զանոնք իր հողեւորական վարչութեան տակ տոնել։ Ան վախճանեցաւ 325ին, Նիկիոյ ժողովին դումարման ատեն։ Իրեն յաջորդեց իր կրտսեր որդին Ս. Արիստակէս (325-333), որ կուսակրօն էր, յետոյ երէց որդին Ս. Վրթանէս (333-341), որ ամուսնացած էր։ Այս վերջինին ալ յաջորդեց իր որդին Ս. Յուսիկ (341-347)։

Հայրապետական յաջորդութիւնը այսպէս միեւնոյն ընտանիքէն շարունակուիլը՝ այն ատեն հասկնալի էր,

հետեւելով՝ հեթանոսական հին սովորութեան, որուն
քուրմերը կը սերէին միեւնոյն ընտանիքէն, որդւոց որ-
դի. թերեւս այս պարագան առանց իսկ նկատողութեան
առնելու:

Ս. Յուսիկի որդիները, Պապ եւ Աթանազինէ, դըժ-
բախտաբար չունէին իրենց հօր եւ մեծ հօր նկարագիրը.
անոնք աւելի աշխարհային կեանքի անձնատուր եղած,
մոռցան իրենց վրայ ծանրացող պարտականութեան ար-
ժէքը: Ս. Յուսիկի մահէն վերջ, իրենց աղղական Փա-
ռէն Աշտիշատցին աթոռ բարձրացաւ (348-352): Բայց
քիչ ժամանակ վերջ դարձեալ Հայրապետական աթոռը
նստաւ Լուսաւորչի ցեղէն՝ Ս. Յուսիկի թոռը (Աթանա-
զինէի որդին) Ներսէս (353-373), որ իր կատարած գոր-
ծերուն համար արժանացաւ Մեծ տիտղոսին:

ՆԵՐՍԷՍ. — Ներսէս սովորական մահկանացունե-
րէն չէր. ան մեծ էր հոգիով եւ բարձր նկարագրով. ան
ծնած էր 329ին, Աշտիշատի մէջ: Հայրն էր Աթանազինէ
եւ մայրը՝ Տիրան թաղաւորի քոյրը Բամբիչ: Ներսէս
պատանեկան հասակին զրկուեցաւ կեսարիա, կը թուե-
լու եւ դաստիարակուելու համար: Այդ կը թութիւնը թէ՛
զինուորական էր եւ թէ կրօնական: Արտակարդ ուշի-
մութեամբ օժտուած աշակերտ մը դուրս եկաւ դպրոցին
մէջ, որուն մինչեւ իսկ իր ընկերները կը համակրէին
եւ կը յարդէին Հայտաստանցի այդ ուսանողը: Արտաքին
տեսքով ալ գեղագէմ էր, եւ հասակով պարթեւ, տեսնո-
ղին վրայ կը ձղէր խոր տպաւորութիւն մը, յարդանքով
եւ ակնածանքով խառն: 18 տարեկանին արդէն ամուս-
նացած էր Վաչէ Մամիկոնեանի թոռնորդի եւ վարդան
Մամիկոնեանի աղջկան Սանդուխտի հետ: Ներսէս եւ
Սանդուխտ թէ՛ կեանքի եւ թէ դպրոցի ուսումնակից

ընկերներ եղան կեսարիոյ մէջ, ուր ունեցան (348) ի-
բենց անդրանիկ դաւակը՝ Սահակ, որ յետոյ պիտի կոչ-
ուէր հայրապետական քարձր աստիճանին, պիտի յե-
ղազչէր Հայաստանի գրական գիմազիծը, պարզեւելով
հայ ազգին անդին հարստութիւն մը, զրելու գիւտին
օժանդակելով, դպրոցներ բանալով ամէն տեղ եւ իմաս-
տութեամբ կառավարելով Հայաստանի պարսկական եւ
յունական բաժնի Հայութիւնը:

Բայց գժրախտաբար Ներսէսի եւ Սանդուխտի այս
խաղաղ ու երջանիկ կեանքը երկար չտեւեց. Սանդուխտ
հազիւ տարի մը վայելեց մայրական սէրը եւ շուտով
քանդուեցաւ այդ բոյնը, 349ին, մահուամբը Սանդուխ-
տին, որուն մարմինը հօրը՝ Վարդանի ձեռքով Հայաս-
տան փոխադրուեցաւ եւ թաղուեցաւ թիւ աւանի մէջ,
որբ ձգելով իր միամօր տարեկան մը զաւակը: Ներսէս
բնաւ չկորսնցուց իր հոգիի քաջութիւնը. իրականու-
թեան հետ հաշտուեցաւ, մանուկը յանձնեց դայեակի
մը եւ շարունակեց իր ուսումը մինչեւ 350 թուականը:

353 թուականին հայրապետական դահը կը բարձ-
րանայ Ներսէս՝ հակառակ իր կամքին, որովհետեւ իր
հայրը՝ Աթանաղինէ եւ հօրեղբայրը՝ Պապ չունէին ար-
ժանաւորութիւն իրենց շուայտ կենցաղին պատճառաւ,
հետեւաբար բոլորին ուշադրութիւնը կեղրոնացած էր
երիտասարդ զինուորական Ներսէսի վրայ, որ այն ժա-
մանակ պալատին մէջ սենեկապետի պաշտօնը կը կա-
տարէր Արշակ թաղաւորին մօտ: Ներսէսի կ'առաջար-
կուի հայրապետական աթոռը որպէս շառաւիղը կուսա-
ւորչի տոհմին, ինչպէս նաև իր բարոյական բարձր
յատկութիւններուն պատճառով: Ներսէս կ'ընդդիմա-
նայ, բայց թաղաւորը, զօրականները եւ ժողովուրդը

միաբերան կը դոչեն՝ «Դուն պիտի ըլլաս մեր հովիւր, դուն քու նախահօրդ՝ Գրիգորի դործը վերանորողէ մեր մէջ», բացաղանչութիւններով։

Արշակ թաղաւոր, ժողովուրդին բաղձանքին ընդառաջելով, յանկարծ կը դառնայ դէպի Ներսէսը, յուղուած ու կէս մը բարկացած երեւոյթով, կը քաշէ արքունական սուրը եւ գօտին մէջքէն, ծունկի կը բերէ դայն առջեւը եւ հրաման կ'ընէ կտրել անոր խոսլով մազերը, հանել կուտայ զինուորական վայելուչ պատմուճանը վրայէն, հաղցնելով անոր տեղ եկեղեցական սեւ վերարկուն, կը կանչէ ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոսը եւ սարկաւագ ձեռնադրել կուտայ զայն։

Ներսէսի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, ըստ Փաւստոս Բիւղանդի, կեսարիոյ մէջ տեղի ունեցած է, բայց այս բանը անհաւանական կը թուի, քանի որ այդ շրջանին Հայաստանի մէջ կային բաւականաչափ եպիսկոպոսներ, որոնք կրնային այդ ձեռնադրութիւնը կատարել մայր Երկրին մէջ, քանի որ իր նախընթացներն ալ ունէր Արիստակէսի եւ Վրթանէսի ձեռնադրութեամբ։

ՆԵՐՍԷՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Հակառակ զինուորական ասպարէզի մարդ ըլլալուն, որ բնական բերումով պէտք էր ըլլար յոխորտ եւ հսկարտ, Ներսէս չունէր այս թերութիւններէն եւ ոչ մէկը, այլ ողջամիտ, հեղ, բարեպաշտ, աւանդապահ, բարեդործ եւ մաքրակրօն էր, մէկ խօսքով, իմաստուն, արդարադատ եւ անիրաւութենէ խորշող։ Ան համակուսած էր ծառայութեան սիրով։

Եկեղեցին պէտք ունէր բարեկարդիչի մը, որքան

ալ Հուսաւորիչ կարդ եւ կանոններ դրած ըլլար, որոց
եւ հաստատուն կառուցուածքը կը պակսէր եկեղեցին :
Պէտք է ընդգծել, որ Ներսէս իր ստանձնած գործին թէ՝
հասկցողութիւնը եւ թէ գործելու կամքն ու եռան-
դը ունէր . այս երկու ընտիր յատկութիւնները միացնե-
լով իր վրայ, ան հրաշքներ պիտի գործէր՝ արդիւնա-
տորելու համար իր պաշտօնը :

Ներսէս դրաւ կանոններ, որոնց ակնաղբիւրը Աւե-
տարանն էր : Այս թուականին, ինչպէս ուրիշ երկիրնե-
րու մէջ (Դ. դար), Հայաստանի մէջ ալ տակաւին գո-
յութիւն ունէին ստրկութիւն, գերութիւն եւ ծառայու-
թիւն, կար անզօր և իրաւազրկուած դասակարդ մը, որ
կը տառապէր անխիղճ շահաղործողներու եւ աղնուա-
կաններու ձեռքին մէջ, իբր սորուկ : Ներսէս այս բո-
լոր անմարդկային օրէնքները ոստումով մը չջնջեց, այլ
հետղհետէ, յեղաշրջումով, որովհետեւ հոգիներու եւ
մտքերու մէջ կոչկոռ կապած սովորութիւնները յան-
կարծական կերպով մէջտեղէն վերցնել տրամաբանական
եւ խելացի դործ մը ուստի չըլլար, այլ այդ բարենորո-
դումները կարդի եւ կանոնի վերածուեցան Աշտիշատիք
ժողովին մէջ, ուր կանոնաղրեց ԳՈՒԹՈՎ վերաբերուիլ
տկարներուն հետ, որովհետեւ եկեղեցին միակ դրա-
մադլուխը եւ զէնքը ԳՈՒԹՆ է : Աշտիշատիք ժողովին
մէջ որոշուեցաւ դիմել այդ զէնքին, փրկելու համար
դառնութեան բաժակը ցմրուր քամած թշուառները :
Այս սկզբունքին կիրառումովը հեշտ է երեւակայել, թէ
իշխանաւորները եւ բռնապետները պիտի անդրադառ-
նային նոր օրէնքին դեղեցկութեան եւ մարդասիրու-
թեան, իրենց կարգին չափաւորելու համար իրենց յոռի
վարժունքը :

Այդ կանոնները հետեւեալներն են. — Գթալ ծառաներու, փոքրերու, աշկերտներու վրայ, սիրել զանոնք իբրեւ ընտանիքի անդամներ, չարհամարհել եւ չնեղել իբրեւ անարժէքներ, վասն զի անոնք ալ մարդ են եւ իրենց տէրը ունին երկինքի մէջ: Ծառաներէն կը պահանջէր արդար հնագանդութիւն, կը մերժէր ստըրկական համակերպութեան ողին:

Ժողովին ուշադրութենէն չխուսափեցան ընտանիքը եւ վարժարանը: Նոր օրէնքը կը տրամադրէր, ըստ հին սովորութեան, դպրոցական աշակերտները չկրթել քիրա ուժով եւ խստութեամբ: Այս որոշումէն կը տեսնոնք, թէ Ներսէս՝ ներկայի մտայնութեամբ՝ կատարեալ վարպետ մանկավարժի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ մեր վրայ

Բացի այս կանոններէն, Աշտիշատի ժողովը նկատողութենէ չվրիպեցուց ընտանեկան թերութիւնները, որոնք բացառիկ երեւոյթներ չէին այն ժամանակները Հայոց մէջ ալ: Բաղմատեսակ անառակութիւններ, գինովութիւն, որկրամոլութիւն, աղահութիւն, կծծիութիւն, յափշտակութիւն, զրկողութիւն, բամբասանք, ստախօսութիւն, վրիժառութիւն եւ ոճրագործութիւն սովորական բաներ էին: Ապօրէն կենակցութիւնները, անհաւատարմութիւնը եւ մերձաւորներու հետ խնամութիւնը արգիլուեցան, արդելիչ կանոններ դրուեցան ամուսնական յարաբերութեանց մասին, հիմնուած առողջապահական եւ բնախօսական օրէնքներու վրայ:

Մասնաւոր կերպով կանգ առինք Ներսէսի բարեկարդական կանոններուն վրայ, ցոյց տալու համարհայկական քաղաքակրթութեան մեծ արժէքը՝ այսօրուան քաղաքակրթութեան պատմուճանը հաղնող աղդե-

ըուն եւ մանաւանդ մեր սկեպտիկ դասակարգին, որոնց
մօտ եթէ եկեղեցին եւ եկեղեցականին մասին խօսիս,
տեսակ մը անհաճոյ կերպարանք կ'առնեն եւ քեզ լսել
անդամ չեն ուզեր:

Աշտիշատի ժողովին մղիչ ուժը եւ գործադրողը ին-
քը՝ Ներսէսն էր:

Ներսէսի նպատակն էր ուժ տալ բարեգործական
ձեռնարկներու, ամրապնդելու համար ազգին մէջ ողոր-
մածասիրութեան զգացումը, խլելով անոր մէջէն ան-
դիմութեան արմատը: Իր դարուն մէջ մարդիկ անգութ
էին եւ անտարբեր դէպի դժբախտները, որոնք կը ներ-
կայանան մեղ իբր բորսաներ, ուրուկներ, հաշմանդամ-
ներ, որբեր, աղքատներ, վերջապէս բախտին քմայքին
ձեռքը դործիք եղողներ, որոնք՝ գութի եւ կարեկցու-
թեան, ինչպէս նաեւ պատսպարուելու եւ հոգացողու-
թեան անհրաժեշտ պէտքն ունիին:

Մասնաւոր հոգածութեան առարկայ ըրաւ հիւրերը
եւ օտարականները, որոնց համար շինել տուաւ հիւրա-
նոցներ, ձմրան սաստկաշունչ եղանակին լեռներու եւ
դաշտերու մէջ ուղեկորոյս ճամբորդներուն համար երկ-
րին դանազան ամայի մասերուն մէջ շինել տուաւ խըր-
ճիթներ եւ անոնց մէջ դրաւ պահապաններ, որպէսզի
բնութեան քմայքին ենթակայ այդ ճամբորդներուն ու-
ղեցոյց ըլլան եւ հասցնեն զիրենք փրկութեան կայան-
ները: Կարեւորութեամբ նկատի առաւ որբերու պա-
րագան, որբանոցներ շինելով, պատսպարելով եւ դաս-
տիարակելով: Բորոտներն ու ստրուկները, որոնք վր-
տարուած էին մարդկային ընկերութենէն եւ որոնք իւ-
րենց գոյութիւնը քարշ կուտային լեռներու ամայի ծեր-
պերուն մէջ, անոնց համար գթութեան վայրեր հաս-

տառեց, ուր անոնք հաւաքուեցան եւ ամէն տեսակ խը-
նամք եւ ասպինջականութիւն դտան մասնաւոր հոգացող
պաշտօնեաներու հսկողութեան տակ: Հիւանդները հիւ-
րընկալեց հիւանդանոցներու տաքուկ յարկին տակ, շի-
նել տուաւ աղքատանոցներ, արդիլելով այդ կայաննե-
րէն դուրս ելլել եւ մուրալու գէշ սովորութիւնը: Այդ
հաստատութիւններուն համար եկամուտներ յատկա-
ցուց: Ծերերուն հանդէպ յարդանք պարտադրեց եւ ա-
նոնց հանդստարաններ կառոյց: Եւ այս բոլորին հա-
մար Մեծ կոչուեցաւ Ներսէս:

Այս բոլոր հիմնարկութիւններու վրայ հայր եւ տե-
սուչ նշանակեց Շաղիտա, Եպեփան, Եփրեմ եւ Գինդ
Սլկունի եւ ուրիշ անձեր:

Այսուհետ Ներսէս Երկրին մէջ տիրող ընկերային վատ
բարքերը բարեփոխեց եւ նոր շունչ ու կենդանութիւն
տուաւ հայրենիքին:

Զ.

ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ

373ին, Ներսէս Մեծի կամ Մեծն Ներսէսի, ուրիշ
անուանումով «Հայր Հայոց», դադաղին հսկայ թափօր
մը կը հետեւէր՝ շրջապատուած Փաւստոս Եպիսկոպո-
սէ, Տրդատ պալատական պաշտօնեայէ, Մուշեղ Սպա-
րապետէ եւ Հայր Մարդպետէ, արքունի աղատադունդ
բանակէն եւ ժողովուրդէն: Մեծ Հայրապետի մարմինը
փոխադրուեցաւ Խախէն Թիլ գիւղը, ուր կատարուեցաւ
մառաւոր յուղարկաւորութիւն մը: Պապ թաղաւորը

անձամբ ներկայ գտնուեցաւ յուղարկաւորութեան թափօրին, անձամբ պատեց սուրբին մարմինը եւ յանձնեց դայն հողին՝ մատուռի մը մէջ:

ԽԱԴ. — Ներսէս Մեծի վոխանորդն էր, իր բացակայութեանը, Խաղ՝ որ Բաղրեւանդի եւ Արշարունեաց Եպիսկոպոս էր եւ Կարնեցի, ընդհանուր վերահսկիչն էր բարեգործական եւ դպրոցական ձեռնարկներու: Ան աշակերտն էր Ներսէսի, ամուսնացած էր եւ ունէր երկու դաւակ: Ինքն ալ իր ուսուցչին նման եղած էր ժողովուրդին նուիրուած մէկը: Ան բարեկամ էր թըշուառներուն եւ տկարներուն: Խաղին բարութեան եւ անոխակալութեան տիպար մը ըլլալը կը տեսնենք հետեւեալ պատմուածքով. —

Օր մը գողեր կուղան եւ կը գողնան Խաղի եկեղեցին եղները: Օրին մէկը գողերուն աչքերը կը կուրանան: Գողերը խղճահարուած, Խաղին գուռը ափ կ'առնեն եւ ետ կը վերադարձնեն զողցուած կենդանիները: Խաղ դուռը կը բանայ եւ երբ կը տեսնէ զանոնք, շնորհակալութիւն կը յայտնէ Աստուծոյ, որ այդպէս հոգածու զտնուած է հաւատացեալներուն: Ներս կ'առնէ զանոնք, կը հանդստացնէ, կ'աղօթէ անոնց վրայ եւ կը բժշկէ անոնց աչքերը: Կը հրամայէ լուացուիլ, ճաշով կը պատուէ եւ կ'ուրախացնէ զանոնք, իրենց կը վերադարձնէ գողօնները եւ ճամբու կը դնէ զանոնք:

Այս պատմուածքին մէջ չէ՞ք զտներ հողիի գեղեցկութիւն, սրտի վսեմութիւն եւ զործելակերպի մեծութիւն:

Ինչպէս վերը ըսինք, Մեծն Ներսէս վախճանեցաւ 373ին, եւ քանի որ Ներսէսի որդին անչափահաս էր տակաւին զրաւելու համար հօրը աթոռը, հայրապետական

աթոռ կոչուեցան Շահակ (373-377), Զաւէն (377-381) եւ Ասպուրակէս (381-385), երեքն ալ Ալբիանոսի քահանայական սերունդէն, որ Լուսաւորչի դործակիցն էր եղած Աւետարանի քարոզութեան մէջ:

Այս ժամանակաւոր ընդմիջումէն յետոյ Հայրապետական աթոռը դարձեալ սեփականութիւնը կը դառնար Լուսաւորչի սերունդին՝ Ա. Սահակի ընտրութեամբ, որ յիսուն տարի վարեց իր Հայրապետական իշխանութիւնը, Երբեմն նպաստաւոր եւ Երբեմն ալ աննպաստ պայմաններու տակ (387-439):

Չորրորդ դարուն, թէեւ Հայ Եկեղեցին նուիրապետութեան եւ վարչութեան տեսակէն պէտք եղած կաղմակերպութիւնը ունէր, սակայն կը պակսէր ամենակենսական եւ ամենակարեւոր բանը, այն է Հայ գիրերու չգոյութիւնը, որուն հետեւանքով Եկեղեցիներու մէջ Ա. Գիրքը եւ այլ ընթերցմունքները կը կարդացուէին յոյն եւ ասորի լեզուներով, եւ մասնաւոր լեզուազէտմէկը ստիպուած էր այդ կարդացուածները թարգմանել Եկեղեցիի բեմէն ժողովուրդին իր Հասկցած Հայերէն լեզուով։ Այդ քարգմանիչներէն ոմանք իրենց ուսումը առած էին Կեսարիոյ մէջ յունարէնով, մէկ մասն ալ Եղեսիոյ դպրոցին մէջ՝ ասորերէնով։

Պէտք էր այս անբնական վիճակին ճար մը խորհիլ եւ փրկել ժողովուրդը խաւարէն, որովհետեւ հիմնական պահաս մըն էր գրի չգոյութիւնը մտաւորական դարդացման։ Եւ Եկեղեցիի դոյցութեան եւ անկախութեան, որ առանց անոր չէր կրնար իրեն յատուկ տեղը ունենալ եւ ոչ ալ զայն պաշտպանել։

Ժողովուրդը Հաստատուն միջոց չունէր իր կրօնական կեանքին եւ Հոգեւոր շինութեան Համար, որովհե-

տեւ բերանացի եւ վաղանցուկ թարգմանական խօսքերը չէին կընար իր սրտին եւ ձկտումներուն զոհացում պարզեւել:

Այս վիճակը մեծապէս կը զբաղեցնէր Ս. Սահակի միտքը եւ առարկայ էր անոր մասնաւոր հոգածութեան, քանի որ ինքը քաջ տեղեակ էր հելլէնական եւ ասորական դպրութեանց եւ դիտութեանց մէջ եւ որ մեծ հըռչակ կը վայելէր իր դարուն մէջ որպէս զարգացած հըզօր երեւակայութեամբ բեղմնաւոր միտք մը, այնպէս որ ժամանակակիցներու վկայութեամբ, ժամանակին իմաստուններուն մէջ դերազանց դիրք մը կը դրաւէր:

Է

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Ս. Մեսրոպ-Մաշտոց, Երբեմնի արքունական դիւանագպիր, Տարօնի Հացեկաց գիւղէն, Վարդան անունով մէկու մը զաւակը, որ Ներսէս Հայրապետին աշակերտը եղած էր, մտադրեց Հայաստանէն անհետացնել հեթանոսական վերջին մնացորդները, որոնք տակաւին իւրենց դոյցութիւնը կը պահէին Գողթն-Աղուլիս գաւառին մէջ: Այս խոհերու եւ աշխատութեանց պահերուն, փորձով տեսաւ եւ զգաց, որ անհնարին է առանց սեփական այրութենի հասնիլ իր նպատակին, որովհետեւ անհնար կ'ըլլար հաստատուն պատուէրներ եւ զբաւոր դիտելիքներ յանձնել ժողովուրդին: Իր միտքը յայտնեց Ս. Սահակին եւ Երկուքը մէկ դիմեցին Վոամշապուհ թաղաւորին, որպէսզի այս անեկ վիճակին դար-

ման մը ստեղծուի։ Այս խորհրդակցութիւնը տեղի ունեցաւ Երդ դարուն սկիզբը, 401ին։ Վոամշապուհ անոնց տրամադրութեան տակ դրաւ ինչ միջոց եւ դիրութիւն որ ունէր։ միեւնոյն ժամանակ արքունի դանձէն նպաստներ յատկացուց առաջադրուած դործին յաղողութեան համար։

Անդուլ անդադար աշխատութիւններէ, ճամբորդութիւններէ վերջ, վերջապէս Ս. Մեսրոպ կը յաջողէր վտնել Հայ Այրութենը, որ կատարելապէս կը համապատասխանէր հայ լեզուի առողանութեան եւ հնչումներուն։ Ս. Մեսրոպ իր նպատակին մէջ յաջողելու համար աղօթքով ալ դիմած էր Սուսուծոյ օժանգակութեան։ Գրերու գիւտի յաջողութիւնը Հայոց մէջ աստուածային սքանչելիքի արդիւնք նկատուեցաւ եւ Հայերը պարծանքի նիւթ ըրած են, որ իրենց ազգային դպրութեան սկիզբը ծագում կ'առնէ գերբնականի տղղեցութիւնով։ Ս. Մեսրոպի գիւտը Ս. Սահակի գլխաւորութեամբ կազմակերպուեցաւ որ նուիրական էր միանդամայն։

Այս իսկ պատճառով Հայերը Ս. Սահակը կը ճանչնան Լուսաւորիչ մտաց, Ս. Գրիգորը՝ Լուսաւորիչ հոգտաց եւ Ս. Ներսէսը՝ Լուսաւորիչ սրտից։

Ս. Մեսրոպ ծնաւ 361 թուին. ասորի, պարսիկ եւ յոյն դպրութիւնները քաջ գիտէր, վարած էր Մեծն Ներսէսի Կաթողիկոսարանին քարտուղարի պաշտօնը, և արքունիքին աշխարհային քարտուղարութիւնը։ Վարդապետ ձեռնադրուեցաւ, քարոզեց Գողթնեաց, Սիւնեաց, Աղուանից եւ Վրաց հեթանոսութեան վերջին մնացորդները ջնջելու համար, մինչեւ 397 թուականը։

Հայերէն գրերը շափուած են յունարէն ալֆապէին վրայ, 36 հատ են, որոնց վրայ ետքէն աւելցուեցան երեք գիրեր եւս :

Գիրի գիւտով Ս. Մեսրոպ անմահացուց իր անունը եւ հայ գրականութիւնը : Այս գիւտը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ թէ՝ կրօնական եւ թէ՝ աշխարհական տեսակէտով . այս գիւտէն օգտուեցան նաեւ Վրացիները եւ Աղուանները, անոնց լեզուին համար ալ պատշաճ դիրեր՝ ստեղծուելով :

Ս. Մեսրոպ վախճանեցաւ 441ին, իսկ Ս. Սահակ՝ 440ին . Ս. Սահակ թաղուած է Մուշի կողմերը, իսկ Ս. Մեսրոպ՝ Երեւան :

Առաջին դպրոցը բացուեցաւ Բարձր Հայոց Շատրւմք կամ Շաղղոմք աւանին մէջ, իսպիրի մօտ (կարնոյ դաւառ) :

Այս ժամանակէն սկսեալ հայ եկեղեցիներու մէջ բոլոր արարողութիւնները վերածուեցան Հայերէնի :

ՈՍԿԵԴԱՐ. — Առաջին ձեռնարկուած զործը եղաւ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որուն նուիրուեցան Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ՝ իրենց ընարելազոյն աշակերտներով եւ որոնք կոչուեցան թարգմանիչներ : Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին աշակերտներուն թիւը կը հասնի հարիւրի, որոնց վաթսունը Ս. Սահակին եւ քառասունը Ս. Մեսրոպին : Այս Հինդերորդ դարը հայ լեզուի մէջ ամէնէն փայլուն ժամանակամիջոցն է, որ տարեգրութեան մէջ Ոսկեդար անունով կը յորջորջուի : Ս. Մեսրոպի առաջին աշակերտները ճամբորդեցին Յունաստան, Եղիպտոս, Ասորիք, ուր սորվեցան այս աղքերու լեզուները եւ դարձին՝ թարգմանեցին անոնց լեզով գրուած եկեղեցական հայրերուն վարդապետական

զրութիւնները ընտիր հայերէնով մը : Ասոնց աշխատութեան արդիւնքն է Աստուածաշունչի գեղեցիկ թարգմանութիւնը, որ բոլոր թարգմանութիւններու մէջ կը կոչուի «քագուհի քարգմանութեանց» :

Հայկական գրականութեան լաւագոյն յատկանիչներէն մէկն ալ եկեղեցական հայրերու թարգմանութիւններուն առատութիւնն է . նկատողութեան արժանի կէտը այն է, որ անոնց գործերէն ոմանք, որոնց բնադիրը կորսուած է, հայերէն թարգմանութեան մէջ պահուած են : • Ս. Հայրերէն զատ, թարգմանուած են նաև հին իմաստասէրներու գործերէն շատեր :

Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտները, որոնք թարգմանիչներ կը կոչուին, ինչպէս ըսինք, բազմաթիւ են, ամէնէն նշանաւորներն են Եղնիկ եւ Կորիւն :

Եղնիկ, որ Կողբացի կը կոչուի, հմուտ էր հայերէն, պարսկերէն, յունարէն եւ ասորերէն զրականութեանց :

Եղնիկ՝ իր թարգմանածոյ գործերէն զատ ունի նաև Եղծ Աղանդոց կոչուած գործը, որով կը պայքարի հեթանոսութեան եւ աղանդներու դէմ : Եղնիկ Բագրեւանդի եղիսկոպոս էր եւ այդ հանդամանքով ներկայ դտնուեցաւ կրօնական պատերազմ (Վարդանանց) մըղելու համար գումարուած ժողովին :

Կորիւն Ս. Մեսրոպի աշակերտ եւ գործակից էր թարգմանութիւններու, գրեց Ս. Մեսրոպի վարքը :

Յովհան Մանդակումի գրեց 36 ճառ՝ առաքինութեան վրայ : Քարողներ, աղօթքներ եւ ատենախօսութիւններ :

Կաթողիկոսական աթոռը վարեց 480 ին :

Ը.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷԶ

Երդ դարուն առաջին երրորդ մասը կը դրաւեն
Ա. Սահակի հայրապետութեան միջոցը։ Եթէ նկատո-
ղութեան չառնենք գրական փայլուն յաջողութիւնները,
ուրիշ կարեւոր պարագայ մը չկայ արժանի նկատողու-
թեան, կարելի է ըսել, թէ գրական այդ բարդաւաճու-
մին մէջ պէտք է տեսնել երկնային նախախնամութեան
յայտնի մէկ կարդադրութիւնը, որովհետեւ այս դէպքը
կործանումէ եւ ստոյգ փնտումէ փրկեց եւ տուաւ Հայ
Եկեղեցին անկախ եւ ինքնուրոյն դիմադիմ մը, երբ
քաղաքական դէպքերը արգելք կը դառնային անոր տե-
ւականութեան։ Հայաստան կանուխէն բաժնուած էր
Յոյներուն եւ Պարսիկներուն միջեւ 387էն ասդին։ Սա-
հակի կաթողիկոսութիւնը յաջողած էր պարսկական
Հայաստանի վրայ իշխող Խոսրովի կամքովը, մինչ Ար-
շակ առանձին կը թագաւորէր յունական բաժնին մէջ։
Ս. Սահակի խոհականութեան եւ խելացութեան հետե-
ւանքով էր, որ իր հայրապետութիւնը երկու կողմերուն
մէջ ալ հաւասարապէս յարդուեցաւ եւ ճանչցուեցաւ։
Քիչ ժամանակ վերջ յունական Հայաստանը յանձնուե-
ցաւ բիւղանդացի կուսակալներու, իսկ պարսկական Հա-
յաստանի վրայ, Վոամշապուհի համեմատաբար խաղաղ
թաղաւորութենէն վերջ, պարսիկ Շապուհը՝ Յաղկեր-
տի որդին՝ թագաւորեց (416) եւ որուն յաջորդեց Ար-
շակունի Արտաշէս Դ.ը, ցոփակեաց եւ անառակ երի-
տասարդ մը, որդին Վոամշապուհի (423)։ Նախարար-

ները՝ Արտաշէսին յոռի եւ մոլի ընթացքը չկրցան տանիլ, եւ առաջարկեցին Ս. Սահակի, որպէսզի դիմէ պարսիկ թագաւորին՝ խնդրելու Արտաշէս Դ.ի գահընկէցութիւնը։ Կաթողիկոսին յորդորներն ու աղաջանքները եւ զուր անցան։ Նախարարները ոչ միայն անդրդուելի մնացին իրենց որոշումին մէջ, այլ սպառնացին Սահակին կաթողիկոս չճանչնալ զինք։ Սահակ յանդիմանեց նախարարները եւ ըրաւ հետեւեալ յառկանչական խօսքերը— « Քաւ լիցի ինձ, իմ հիւանդու ոչխարս առողջ գազանի հետ փոխել, որուն առողջութիւնն իսկ մեզի համար պատուիաս է»։ Նախարարները կարծեցին թէ Կաթողիկոսը դործը ձղձղել կ'ուղէ, Ս. Սահակի մասին ալ գանգատեցան։ Բզնունեանց Եպիսկոպոս՝ Սուրմակ անունով փառամոլ երէցը իրենց հետը առած՝ դացին պարսից դուռը եւ ամբաստանեցին թէ՛ թագաւորը եւ թէ Կաթողիկոսը, իբրեւ թէ Յոյներու հետ միաբաներ են եւ կ'ուղեն պարսից թագաւորին դէմ ապստամբիլ։ Վոամ՝ պարսից թագաւորը, իր մօտ կանչեց հայոց թագաւորը եւ կաթողիկոսը, եւ առանց տնոնց պաշտպանողականը լսելու առաջինը զրկեց թագաւորութենէ, իսկ երկրորդը՝ հայրապետութենէ, պահելով երկուքն ալ Պարսկաստան։ Վեհամիհը շապուչ պարսիկը Հայաստանի վրայ մարդպան նշանակեց եւ Սուրմակն ալ կաթողիկոս, եւ երկուքն ալ նախարարներուն հետ Հայաստան զրկեց 432 թուականին։

Հայաստանի Արշակունեաց թաղաւորութիւնը 582 տարի տեւելէ վերջը մարեցաւ, իսկ Լուսաւորչի ցեղին հայրապետական իշխանութիւնը 132 տարի տեւելէ յետոյ վերջ դտաւ։ Այնուհետեւ կաթողիկոսական աթուին վրայ բարձրացան Սուրմակ, Բրգիշոյ եւ Շմուէլ (այս

վերջին Երկուքը ասորի) անարժան հովիւները։ Եկեղեցին եւ եկեղեցականներուն վարկը ժողովուրդին առջեւ նսեմացնելու նպատակով, Տիգրոնի արքունիքը անոնց անօրէնութիւնները կ'անտեսէր։ Աղջին մեծ մասին խնդրանքով, Վոամ, Բրեշքոյէն վերջ արտօնեց Սահակ Պարթեւին՝ հողալ իր հոտին հողեւոր պէտքերը, բայց կաթողիկոսական լիազօր իշխանութիւն չվարել։ Իսկ կաթողիկոսական իշխանութիւնը յանձնեց Շմուէլի։

Անկարգ եւ մոլի թագաւորը իր պղծութեամբ եւ անառակութեամբ ատելի եղաւ ժողովուրդին։ Մտիկ չըրաւ Հայրապետին ո'չ յորդորներուն եւ ոչ ալ յանդիմանութիւններուն, որուն այնքան ներողամտութեամբ նայած էր Հայրապետը, եւ 582 տարուան թագաւորութիւն մը կործանելու անքաւելի ոճիրը գործեց, Երկիրը յանձնելով օտարներու ձեռք, որոնք եկան աւրեցին, աւրշոկեցին եւ մոխիրի վերածեցին մեր սիրուն հայրենիքը։

Երկրին մէջ այս անսպասելի իովիոխութիւնը ահագին խառնակութեանց եւ անկարգութեանց դուռ բացաւ, Հայրապետական աթոռը վարչական կերպով հակաթոռներու ձեռք անցաւ, որոնք կը կողոպտէին եւ զեղծումներու դուռ կը բանային։ Երկիրը զրկուեցաւ իր անկախութենէն, ստրուկ դառնառվ օտարներու ձեռքը։

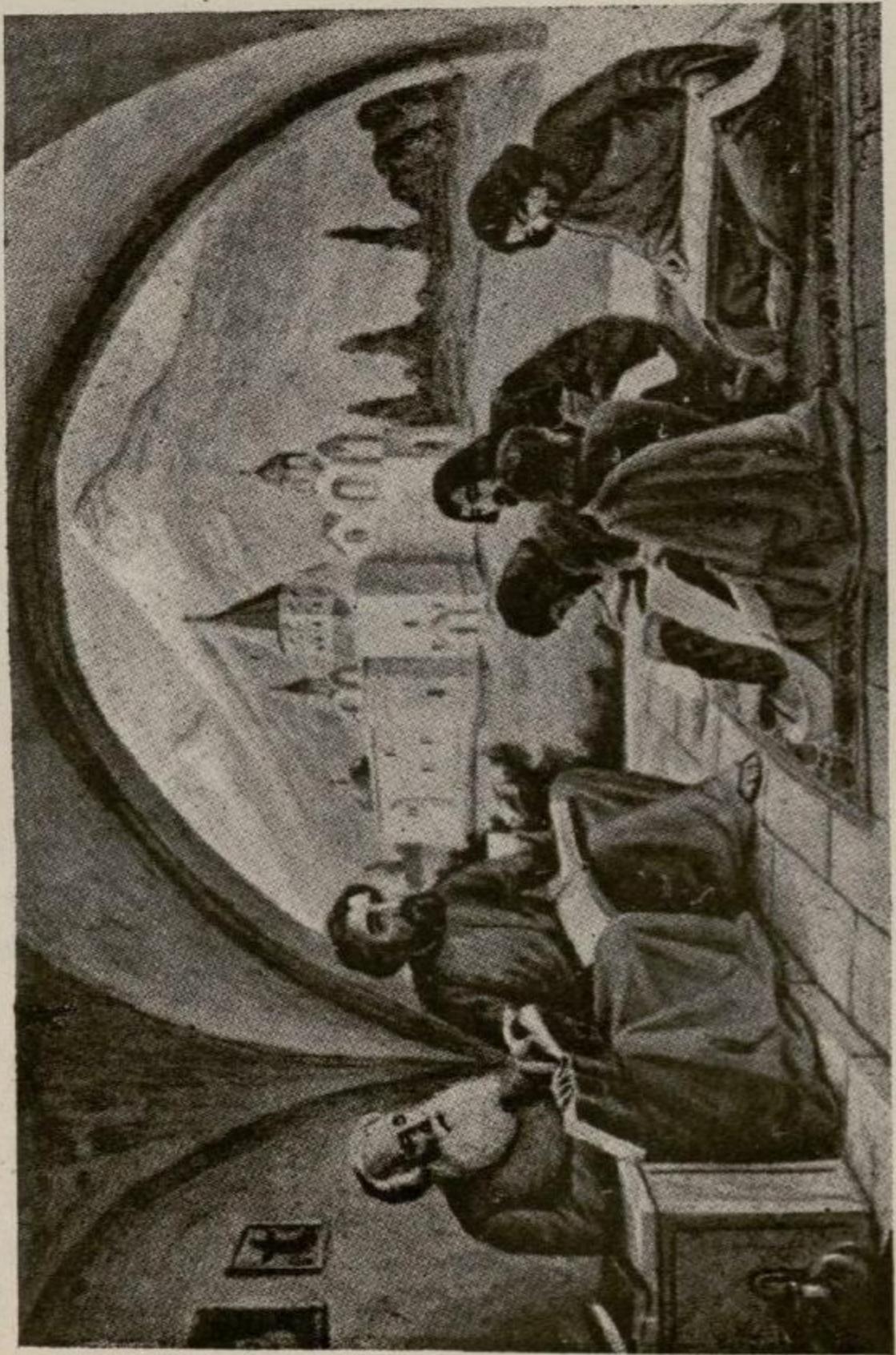
Ժողովուրդը եւ եկեղեցական դասը բացէ ի բաց մերժեցին հակաթոռներուն իշխանութիւնը եւ իրենց հայրապետ ճանչցան աքսորական Սահակը։ Սահակ երբ աքսորէն վերադարձաւ, չմիջամտեց հակաթոռներու դործերուն, առանձնացաւ Բագրեւանդ դաւառի Բլուր գիւղը (Ալաշկերտ), իրեն օդնական եւ նեցուկ ունենալով Ա. Մեսրոպը եւ Ա. Ղեւոնդը, հողեւոր եւ կրօնա-

կան գործերը վարելու համար, որոնք ոչ մէկ կերպով աչքէ չվրիպեցուցին ժողովուրդին խնամքն ու հոգը:

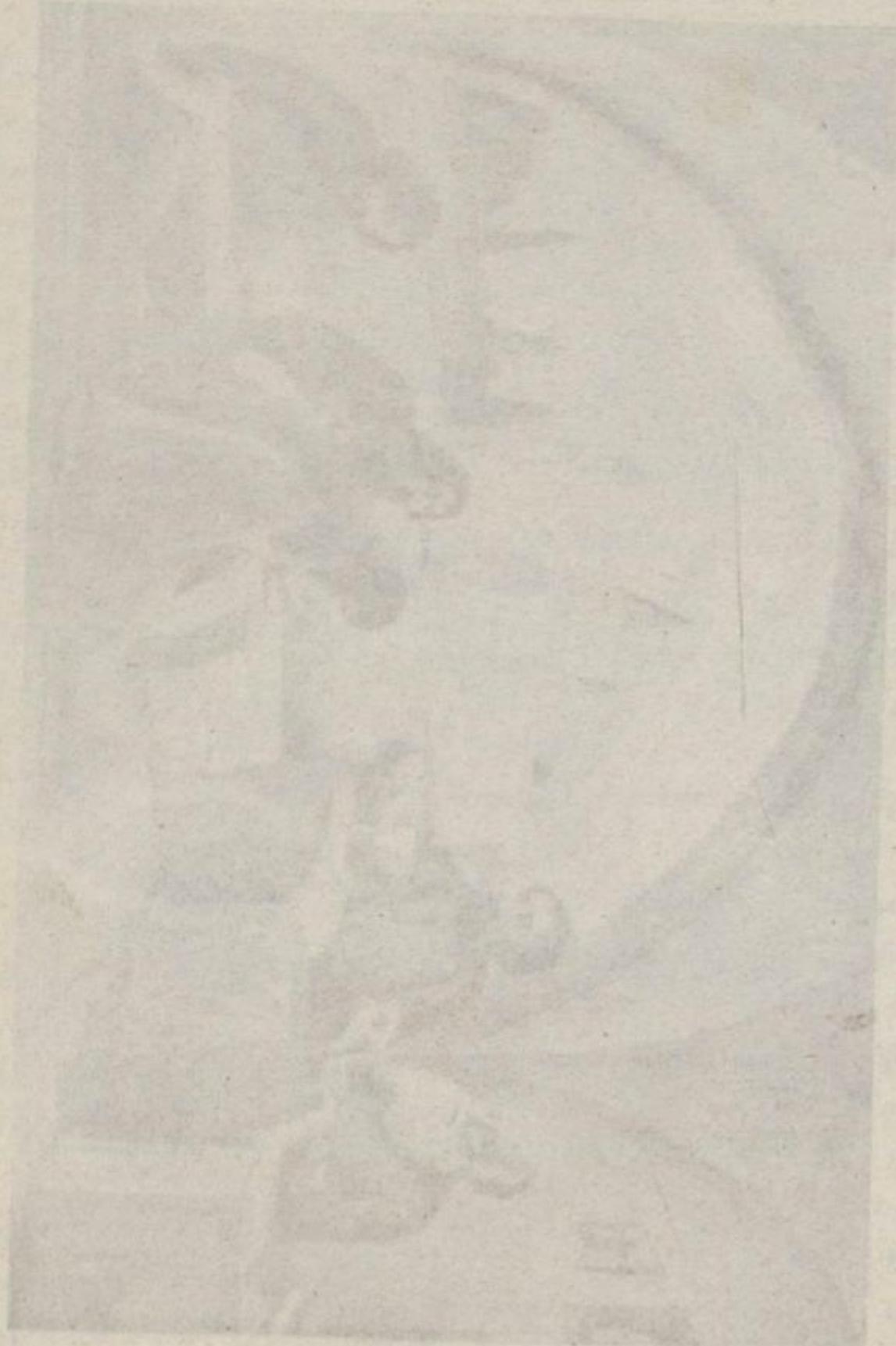
Հակառակ այս երերեալ եւ անկայուն վիճակին, Ս. Սահակ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատկանող խնդիրներու մէջ դործունեայ դեր մը ունեցաւ: Եփեսոսի Ս. Ժողովը 431ին, Նեստորի մոլորութիւնները դատապարտած էր: Ժողովին վճիռները Կ. Պոլսէն Հայաստան բերուած էին Ս. Սահակի աշակերտներուն ձեռքով: Եփեսոսի ժողովը ուշադրութեան առարկայ չէր ըրած Նեստորի նախակարապետը եղող Թէոդորոս Մովսունստացիի գիրքերը: Նեստորականները այդ զանցառութենէն՝օգուտ՝քաղելով, յաջողեցան՝իրենց՝մոլորութիւնները քօղարկել Թէոդորոսի անունով: Սահակ խնդիրը ձեռք առաւ, ուսումնասիրեց եւ 435ին ժողով դումարեց, Թէոդորոսի մոլորութիւնները երեւան հանեց և դաւանական գրութեամբ հաղորդեց Կ. Պոլսոյ ՊրոկոՊ Պատրիարքին: Այդ գրութիւնը 553ին Կ. Պոլսոյ երկրորդ ժողովին իր փաստ ծառայեց՝ «Երից պլսոց» դատապարտութիւնը վճռելու համար:

Ս. Սահակի մահը պատահեցաւ 439ին, որ աղէտալի արկածներու սկզբնաւորութիւն եղաւ: Սուրմակ՝ պարսկական տէրութենէն ճանչուած իրեւ կաթողիկոս, կը գրաւէր հայրապետական աթոռը, մինչդեռ Ս. Մեսրոպ կը շարունակէր կատարել իր հսկողութիւնը եւ հոգածութիւնը որպէս կաթողիկոսական տեղակալ: Բայց ան ալ շուտով հետեւեցաւ անոր, կնքեց բեղմնաւոր կեանքը 440ին: Սուրմակի մահէն վերջ, Վասակ Սիւնի մարզպանին միջնորդութեամբ պարսից տէրութեան մօտ, Ս. Յովսէփ Հողոցմեցին հոգեւոր գլուխ եւ կաթողիկոս ճանչուեցաւ:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՔ Ս. ԳՐՈՅ - Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, և աշակերտներն իւրիացին,
Եղիշի, Կորին, Յովսէքի Պաղմազի, Յովհան Եկեղեցացի :

1. *Geopelia striata* (Linnæus) *Geopelia striata* (Linnæus) *Geopelia striata* (Linnæus)
2. *Geopelia striata* (Linnæus) *Geopelia striata* (Linnæus) *Geopelia striata* (Linnæus)

թ.

ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պարսից արքայից արքան Հայաստանը իր Պետութեան միացուցած եւ արքունական դաւառի մը վերածած էր, զրադաշտական կրօնքին պաշտօնեայ մողերուն եւ մահաւանդ թաղաւորին փոխանորդ Միհրներսեհի խորհուրդով։ Միհրներսեհ, ինչպէս շատ մը իշխանաւորներ, կը կարծէր, թէ այլաղդի ժողովուրդ մը իշխանութեան հնաղանդ եւ հաւատարիմ պահելու համար, բաւական չէ արգարութեամբ կառավարել զայն եւ աշխատիլ անոր բարօրութեանը, այլ պէտք է անոր կրօնքը, լեզուն եւ ամբողջ էութիւնը խանգարել, հնարքներով, նենդութեամբ եւ բոնութեամբ նոյնացնել տիրող աղդին հետ։ Ուստի, Հայերը Յոյներէն բոլորովին անձատելու եւ օտարացնելու համար պէտք էր զանոնք կըրակապաշտութեան դարձնել։ «Գիտէք, — կ'ըսէր Միհրներսեհ Յադկերտին, — զաշխարհն Հայոց՝ թէ որպէս մեծ է եւ պիտանի, եւ մօտ սահմանակից է կայսեր իշխանութեան, եւ զօրէնս եւ զպաշտօն զնոյն ունի. զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի։ Եւ եթէ մերոց օրինաց ընտանեցուցանէք զնոսա եւ ընտելնուն... այնուհետեւ զձեղ սիրեն եւ զԱրեաց աշխարհս, եւ ի կայսերէ մերժին եւ հեռանան ի բաց։ Եւ լինի այնուհետեւ աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով եւ միաբանութեամբ»։ (*)

(*) Փարպեցի, էջ 118-121։

Համոզումով ըլլար թէ ոչ, Միհրներսեհ այդ ծուռ
եւ աշխարհակործան տեսակէտին ջատագումն էր, եւ ո-
րովհետեւ իր մտածումները երկար քննութեամբ (Եղի-
շէ Դ. 19-21) եւ բազում պատրաստութեամբ կը յաջո-
ղէր գլուխ հանել, պատահած չարիքներուն եւ լինաս-
ներուն գլխաւոր դրդապատճառը կը նկատուէր:

Յազկերտ՝ Միհրներսեհի խորհուրդով, ուրեմն,
ձեռք զարկաւ Հայաստանը մերկացնել իր զինուորական
ուժէն, Հայոց այրուձի գունդերը փոխազրեց հիւսիս,
կովկասարնակ բարբարոս ցեղերու դէմ պատերազմե-
լու: Այս դործողութիւնը կատարելէն եւ Հայաստանը
իր զինական ուժէն զրկելէ յետոյ, 449ին, հրովարտա-
կով մը Դէնի Մազդէզի կամ զբաղաշտական կրօնքը իր
տիրապետութեան տակ գտնուող հպատակ ժողովուր-
դին անխտիր պարտաւորիչ դարձուց: Ուրեմն այլեւս
վարագոյրը պատռած էր. թշնամիին բոլոր նենդութիւն-
ները հրապարակուած եւ սկսած հալածանքը քը-
րիստոնեաներուն դէմ, եւ ծայր տուած էր ըմբոստու-
թիւնը երկրին մէջ, ուր առաջին անդամ նահատակուե-
ցան Ատոմ Գնունի եւ Մանամիհր Ռշտունի իրենց գուն-
դերով միատեղ:

450ին, եսլիսկոպոսները Արտաշատի մէջ ժողով մը
գումարեցին, եւ հաւատքի ջատագովական գրութեամբ
բացարձակապէս իրենց անխախտ հաւատարմութիւնը
եւ հաստատամտութիւնը յայտնեցին քրիստոնէական
հաւատքին վրայ: Այս ընդդիմութեան հետեւանքով՝
գլխաւոր նախարարներէն տասը հոգի պարսից արքու-
նիքը կանչուեցան եւ բռնադատուեցան իրենց քրիստո-
նէական հաւատքը ուրանալու:

Արդեօք ուրացութեան այս գործելակերպը եւ եր-

Կիրք թշնամիներէն ոտից կոխան ըլլալուն պատճառը
միայն ծեր աղուէս Միհրներսէհին ծրագրո՞վը ի գլուխ
ելաւ, թէ ուրիշ ներքին թշնամի մը գոյութիւն ունէր:

Մենք հոս կը տեսնենք երկու հակասակորդներ,
կանզնած դէմ դիմաց. Վարդան՝ թոռը Ս. Սահակի,
որ յիսնամեայ հայրապետութեան միջոցին դաստիա-
րակ եղած էր հայ ազգին, պաշտպան թագաւորական
բնիկ աթոռին եւ իրաւարար կոռւասէր նախարարնե-
րուն: Վարդան՝ որդին էր Մամիկոնեանց Համազասպ
սպարապետին եւ երբեմնի իշխանապետին Յունաց: Թէո-
դոս կայսրը եւ պարսից թագաւորը Վուամ՝ Վարդանը
սպարապետ կարգեր էին Հայոց, եւ որ այդ պաշտօնը
արդէն կը վարէր քսան տարիներէ ի վեր ամենայն ձեռն-
հասութեամբ, եւ մինչեւ իսկ թագաւորի տեղակալ ե-
ղած էր Յոյներուն եւ Պարսիկներուն կողմէ: Վարդան
տանուտէր էր արգաւանդ եւ բազմամարդ Տարօն դաւա-
ռին, որուն վրայ աւելցած էր նաև իր մեծ հօր Սահա-
կի սեփականութիւնը եղող Տայոց նահանգին մեծ մա-
սը: Երկու հարիւր տարիէ ի վեր Հայերը վարժուած
էին պատերազմի երթալ առաջնորդութեամբ Մամիկոն-
եան տան, որուն գլուխը կը դտնուէր Վարդան: Դրա-
ցի ազգերու բղեշիները, քրիստոնէութիւնը եւ հայու-
թիւնը սիրող տանուտէրերը, Մամիկոնեանց տան ազ-
գականութիւնը, խնամութիւնը եւ բարեկամութիւնը կը
փնտոէին, պաշտպանութիւն, սէր եւ համակրանք գլու-
նելու համար: Ահա ա'յսքան մեծ էր Մամիկոնեան տոհ-
մին հմայքը մինչեւ իսկ դրացի ժողովուրդներու մօտ:
իսկ միւսը՝ Վասակ Միւնի: Վասակին նախընթաց
կեանքին եւ վարքին մասին որոշ տեղեկութիւն մը չու-
նինք. ան՝ Միւնեաց անուանի իշխան Անդովկին որդի

Բարիկ իշխանին զաւակն էր :

Անդովկ՝ մեծ յանդղնութեամբ Տիղբոնի ապարանքը կողուտելէն յետոյ (350), Շապուհի ցասումը հալածեր էր զայն եւ իրը հետեւանք՝ Սիւնեաց աշխարհն ալ քանդուեր էր : Անդովկ չկրնալով մնալ Հայաստանի մէջ, ապաւէն դտած էր Մեծ Թէոդոսի մօտ (Բիւղանդիոն) . իսկ որդին՝ Բարիկ աստանդական կը չըջէր հոսու հոն, իր Երկրէն վտարուած ըլլալով : Շատ տարիներ առանց նահապետի մնաց Սիսականը, մինչեւ որ Բարիկ՝ Հոնագուր իշխանին հետ մենամարտելով՝ յաղթեց 378ին (Օրբելեան) : Արքայից արքան մոռցաւ հօրը յանցանքը ու Բարիկին դարձուց Սիւնեաց տէրութիւնը : Քսանըմէկ տարի Բարիկ Երկիրը կառավարելէ եւ բարեկարգելէ յետոյ կը մեռնի : Անոր որդին՝ Վասակ Պարսից դուռը կը դտնուէր իրեւ պատանդ : Վասակ կը յուսար հօրը տեղը դրաւել, բայց թաղաւորը, Բարիկին եղբօրը Վաղինակին կը յանձնէ Սիւնեաց իշխանութիւնը : Այս զրկանքը մեծ ազդեցութիւն գործեց դեռահասակ Վասակի մտքին եւ վարքին վրայ . ինչ ատելութիւն որ զգաց Պարսից հանդէպ, վարպետութեամբ ծածկեց զայն իր մէջ եւ օրէ օր արքունիքին համակրութիւնն ու վստահութիւնը շահելով, Վրաց Երկրի մարզպանութիւնը յանձնուեցաւ իրեն, ինչպէս նաև Ճորի պահպանութիւնը :

Վասակ մոռցած չէր իրեն հանդէպ զործուած անիրաւութիւնը եւ մտքին մէջ կը ծրագրէր Սասանեան պետութեան լուծը թօթափել : Իր նպատակին հասնելու համար Հոներու օժանդակութեանը դիմեց եւ անոնց զօրադլուխներուն հետ բարեկամացաւ եւ դաղտնի ուիստով ու երդումով դաշինք կնքեց (Եղիշէ և Փարպեցի) :

Միանգամայն հայրենի ժառանգութեան տիրանալու համար իր հօրեղբայր Վաղինակը «ետ սպանանել նենդութեամբ եւ քսութեամբ» (Եղիշէ, է.): Իր արարքը պարտկելու համար Պարսից արքունիքէն, բանսարկութեամբ իմացուց, թէ Հոները Վաղինակի միջոցաւ զաղտնի կը բանակցին եւ դաւ կը լարեն: Այս դէպքին վրայ բախտը Վասակին ժպտեցաւ, բարձրացաւ Սիւնեաց իշխանութեան, ազդեցութիւնը մեծցաւ եւ նախարարներուն աւագը (մեծը) եղաւ (Եղիշէ Գ. եւ Սովերք Հայկական, Հատոր 6, էջ 135), ու Վեհ-Միհրշապուհի տեղ Հայաստանի մարդարան նշանակուեցաւ:

Բայց Վասակ չէր կրնար գոհանալ այսքանով. Հիմա, որ երկրին դրամական զանձը եւ իշխանութեան ղեկը ձեռքին մէջ տոեր էր, կ'ուզէր իր փափաքը զլուխ հանել եւ կը ջանար առաջին առթիւ առիթէն օգուտ քաղել: Բայց Վասակ չունէր անձնական մեծ յատկութիւններ. ան սլատերազմի ընթացքին փիղերուն կոնակը պահուըտող անձ մըն էր. անձնուրացութիւնն ալ կը պակսէր իրեն. մէկ խօսքով, պատմադիրը կ'ըսէ թէ՝ «այդ նպատակը զլուխ հանելու հանճարը կը սլակսէր Վասակին»:

Զանաղան պատմիչներու վկայութեան համաձայն, Վասակի բնաւորութեան մէջ բոյն դրած էին քսութիւնն ու ստորերկրեայ դաւադրութիւնը. ան իրեն հետ թէեւ ունէր հզօր նիզակակիցներ, բայց անոնք ա'յնքան անկեղծ եւ ամուր կապուած չէին, որքան իր հակառակորդ նախարարները Վարդանի հետ: Վարդան սպարապետին դէմ ունեցած նախանձին եւ ատելութեանը համար էր միայն, որ Բաղրատունի Տիրոց բարեկամացած էր Վասակին հետ: Վասակ չէր կրնար խզել Վարդանի եւ

իր նիզակակից Արծրունեաց եւ Գուգարաց նախարարներու միջեւ հաստատուած խնամիական եւ աղղականական ամուր կապերը։ Մոկաց մեծ իշխանը՝ Արտակ, «այր մտացի, համեստ եւ քաջ» մարդը անայլայլ կը պահէր իրենց հնաւուրց բարեկամութիւնը։ Նոյնպէս Վահան Ամատունին, «խորհրդական եւ հանձարեղն», զոր Վուամ հազարապետ կարդած էր Հայաստանի, եւ որ քսան տարիէ աւելի կառավարած էր Հայաստան աշխարհը իրրեւ մարդպան, «իբրեւ հայր վերակացու համարել տուեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից», ոչ միայն զդացումով եւ զաղափարով համամիտ էր Վարդանի, այլ եւ մասնաւոր ոխ եւ ատելութիւն ունէր Վասակի դէմ, որ քսութեամբ պաշտօնանկ ընել տուած էր զայն եւ որուն տեղ Պարսիկ մը դրուած էր։ Վասակ ո՛չ կընար աւրել այդ մեծամեծ նախարարներուն եւ Վարդանի մէջ եղած բնական դաշնակցութիւնը եւ ոչ ալ իրեն զարձնել այն յարգանքը զոր ունէին այդ տանուտէրերը Մամիկոնեանց իշխանին հանդէալ։ Պատերազմի եւ զինուորական գործերու մէջ երբեք պիտի չկարողանար փայլիլ սպարապետին չափ, որուն ո՛չ առիւծի սիրուց ունէր, ո՛չ կայծակի արագութիւնը, ո՛չ փորձառութիւնը եւ ոչ ալ յարգանք կը վայելէր ընդհանուր կերպով։

Եթէ Վասակի մէջ վառէր հայրենասիրութեան անշէջ կրակը, իր զործունէութեամբ եւ խորագիտութեամբ կընար շատ պիտանի զործիք մը ըլլալ Վարդանի, բայց Վարդան եկեղեցականաց մարդն էր, Վասակի համար ձեռնուու չէր այդ խմբակին հետ զործ ունենալ, որովհետեւ եկեղեցականութիւնը իրեն թշնամի կը նկատէր, եւ որ իր հակառակորդներուն շահուն

ծառայել չէր կրնար : Վարդան, նոյնիսկ եթէ Վասակի հետ գաշնակցելով՝ Պարսիկները կարող ըլլար վոնտել Հայաստանէն, այն ատեն Վասակ ո՛չ միայն մարզպանութեան պաշտօնը, այլ Սիւնեաց նահանգի իշխանութիւնն ալ պիտի կորսնցնէր : Վերջապէս Վասակ մնացած էր երկու սուրի մէջ. մէկ կողմէն յայտնի կերպով կը հակառակէր հայրենիքի պաշտպաններուն, միւս կողմէն գաղտնօրէն թշնամութիւն կը տածէր Պարսիկներուն, իսկ երեսանց բարեկամ կը ձեւանար :

Եթէ Պարսիկներուն հետ միանար իր ազգին եւ հայրենիքին դէմ, կը յուսար՝ Միհրներսէհի խոստման համաձայն՝ թագաւոր ըլլալ եւ վերջնականապէս ճղմէր իր հակառակորդ նախարարները : Բայց եկուր տես, որ Միհրներսէհն անդամ երեսանց բարեկամութիւն կեղծելով, ներքնապէս կ'ատէր Վասակը . «ի ներքոյ յոյժ դսրովէր զնա» . ներքուստ կը նախատէր զայն : Պէտք ենք դիտնալ, թէ Միհրներսէհ՝ արքայից արքային երկար ժամանակեայ բացակայութեան, առանց տարակուսանքի վոխարքայութեան պաշտօնը կը կատարէր : «Զէր ոք ամենեւին որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել . եւ ո՛չ միայն մեծամեծք եւ փոքրունք, այլ եւ ինքն թագաւորն հրամանի նորա անսայր» : — Ամենեւին չկար մէկը իշխանաւորներուն մէջ, որուն հասնէր, ո՛չ միայն մեծամեծները եւ փոքրերը, այլ թագաւորն իսկ անոր հրամաններուն կ'անսար : Այնչափ մեծ էր Միհրներսէհի հեղինակութիւնը եւ վարկը պարսիկ տէրութեան մէջ : Ուրեմն խորամանկ, ինելացի եւ մարդուն ներքինը քննող մէկն էր :

Վասակի մէջ խօսողը իշխանութեան տենչն էր, ա-

նոր համար միջոցներու մէջ դանազանութիւն եւ խտիր չկար. միակ բանի մը կը բաղձար ան,— տիրանալ Հայաստանի գահուն, ի գին ամէն տեսակ դժբախտութեանց :

Այս պայմաններուն տակ նախարարները երկսայրի վտանգներու հեռապատկերին դէմ յանդիման դանուեցան, կամ հաղատակիլ արքայից արքայի կամքին եւ կամ իրենց երկիրը անդլուխ և անկերպարան ու պաշտպանութենէ զուրկ լքել: Զարիքին փոքրազոյնը ընտրեցին, այսինքն՝ կեղծուրացութիւնը, որպէսզի իրենց երկիրը դառնալով կանոնաւոր եւ զօրաւոր դիմադրութեամբ եւ առաջնորդութեամբ Ա. Ղեւոնդ երէցին, որ հակառակ իր հիւանդութեան, կ'արհամարհէր ամէն վատանդ եւ նոյն իսկ Յովսէփի կաթողիկոսը կը մղէր գործի:

449ին երկու կուսակցութեանց վէճերը, եւ մողերուն Հայաստան զրկուիլը տաղնապալի վիճակ մը ստեղծեր էին: Եպիսկոպոսներ և քահանաներ, զիւղերը, աղարակները երթալով ժողովուրդը ոտքի կը հանէին, այրեր եւ կիներ մէկ սիրտ, մէկ հոգի, իրենց զէնքերը ձեռք առած, ո'չ մէկ բանի կը խնայէին, ո'չ եղբօր, ո'չ զաւկի եւ ոչ ալ իրենց մերձաւոր աղզականներուն: Արեւի եւ կրակի պաշտօնեայ մողերը իրենց հետեւորդներու բաղմութեամբ եւ իրենց կրօնքին անհրաժեշտ եղող կաղմածներով եւ նշաններով յաղթականօրէն ճամբարյ ելան կեղծուրաց նախարարներուն հետ, բայց ստիպուեցան ցրուիլ ու փախչիլ զինեալ ժողովուրդին յարձակումներուն առջեւ Բաղրեւանդայ դաշտին մէջ, որոնց առաջնորդն էր Ա. Ղեւոնդ մեծ երէցը: Տարուան մը պայմանաժամ տրուած էր, 450 օդուստոսէն 451 օ-

գոստոս, Հայաստանի մէջէն քրիստոնէութիւնը վերջնական կերպով անհետացնելու համար: Հայերը այս պայմանաժամէն օգտուեցան, դիմադրութիւն պատրաստելով պարսիկ բանակներուն դէմ, որոնք հասած էին Պարսկաստանէն՝ գործելու ամէն ազատութիւնով՝ ընկձելու համար ընդդիմացող Հայերը:

Եթէ Վասակ չստորնանար այնքան, եւ չդաւաճանէր մայր երկրին, յամենայն դէպս, Հայերը միահամուռ եւ միասիրտ պիտի կընային պարտութեան մատնել թշնամին. Բայց ինչպէս տեսանք, Վասակ իր երազներուն իրականացումը տեսնելու համար, կը գործէր Պարսիկներուն ի նպաստ, օր մը բարձրանալու համար թաղաւորական այն դահը, որուն կը ցանկար, ետքէն ալ օրին մէկը դէմ դնելու համար արքայից արքային:

451 տարւոյ մայիսի 26րդ օրը Աւարայրի ճակատամարտը կը մղուէր ամենայն սաստկութեամբ, ընդհանուր հրամանատարութեամբ Մամիկոնեան Վարդանի, 200,000 թշնամիներու դէմ 66,000 Հայերով: Հայակունդ զօրաւոր բանակ մըն աւ թշնամի դունդերու մէջ էր եւ անոնց կողմը կը զօրացնէր Վասակի գիտութեամբ անշուշտ:

Սուրբն Վարդան, ութը զօրավարներ եւ հազար քըսանեւեօթը զօրականներ պատերազմի դաշտին մէջ նահատակուեցան, որոնց յէշատակը ամէն տարի կը տօնուի Հայ եկեղեցւոյ մէջ, Բուն Բարեկենդանի նախընթաց հինգշտրթի օրը:

Այդ օրէն սկսելով, Հայ Եկեղեցին դժբախտ ժամանակամիջոց մը ունեցաւ նեղութիւններով եւ շփոթութիւններով լի, որոնք յառաջ եկան ներքին եւ արտա-

քին պատահարներէ, եւ որոնց հետեւանքով Եկեղեցին տառապեցաւ։ Ս. Յովսէփ Հայրապետ, որ կրօնական շարժումին դրդոիչը ամբաստանուած էր, ձերբակալուեցաւ եւ Պարսկաստան աքսորուեցաւ եւ հոն մարտիրոսացաւ 454ին, ուրիշ եկեղեցական անձնաւորութեանց հետ, Խօրասանի անապատին մէջ։ Ասոնց յիշատակն ալ կը տօնուի Ս. Ղեւոնդեանց անունով։

Ս. Յովսէփի յաջորդեցին Մելիտէ (452-456) եւ Մովսէս (456-461). ասոնցմէ յետոյ Գիւտ Արահեղացին (461-478) որոնք դարձեալ Պարսիկներու հալածանքներէն նեղութեան եւ տանջանքի մատնուեցան, այն Պարսիկներէն որոնք երկրորդ անգամ պարտադրած էին իրենց կրօնքը Հայերուն։

Այսպէս տեւականօրէն հալածանքներու երեսէն Հայերը ստիպուեցան զէնքի դիմել Վահան Մամիկոնեանի դլխաւորութեամբ, որ Վարդանի եղբօր որդին էր։ Թշնամական գործողութիւնները շարունակուեցան մինչեւ Յովհաննէս Մանդակունի կաթողիկոսին ժամանակները (478-490), որ Գիւտի յաջորդն էր։

Այս կացութիւնը անվերջանալի ըլլալ կը կարծուէր, երբ Վաղարչ, նոր արքայից արքան, համոզուելով իրենց ճիղերուն աղարդիւնութեան, խոհական կերպով վերջ տուալ կրօնական հալածանքներուն, կրօնքի ազատութիւն շնորհեց Հայերուն եւ Վահան Մամիկոնեանը, որ ժամանակ մը ըմբոստացած էր Արքայից արքային դէմ, զինուորական սպարապետ նշանակեց 484 թուականին եւ վերջէն ալ մարզպան կամ կուսակալ՝ 485ին՝ Հայաստանի վրայ։

Ասկէ յետոյ էր, որ Հայաստանի մէջ քաղաքական եւ կրօնական ազատութիւն մը տիրապետեց։ Այդ առ-

թիւ Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետը իր աթոռը
Դուխն փոխադրեց, պարսկական կուսակալութեան մայ-
րաքաղաքը, քրիստոնեայ մարզպանին հովանաւորու-
թեան տակ եւ սկսաւ փութաջանութեամբ եւ ազատու-
թեամբ աշխատիլ Եկեղեցիի բարեզարդութեան եւ ժո-
ղովուրդին բարեկարդութեան համար: Ան եղաւ իմաս-
տուն, վարչագէտ Հայրապետը, ու Երկարժամանակեայ
խովութիւններու եւ պատերազմներու երեսէն աւեր-
ուածները վերաշինեց: Այս պատճառաւ իր անունը Ս.
Սահակի անունէն յետոյ առաջին տեղը կը բռնէ պատ-
մութեան մէջ, իբրև Եկեղեցիի պայծառացուցիչ եւ
ժողովուրդին բարեկարդիչ:

Ժ.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

451¹ Հարաշուք թուականը Հայ պատմութեան մէջ:
Վարդանանց պատերազմէն յետոյ այս Երկրորդ պատու-
հասն է, որ կը նեղէ հայ կեանքը: Առաջինին առթած
վնասները կարելի էր եւ կարելի եղաւ դարմանել Հետա-
դային, բայց այս վերջինը տեւական կերպով հալածեց
եւ սաստիկ նեղութիւններու դուռ բացաւ Հայ Եկեղե-
ցիին եւ Հայ աղդին: Բայց մենք չանդրադառնանք անց-
եալի այդ աղէտալի դէպքերուն վրայ եւ շարունակենք
պարզել անոր էութիւնը:

Եւտիքէս Բիւղանդացի վանահայրը սաստիկ կերպով
լորուած էր Նեստորի մոլորութեան դէմ, որուն Հետե-
ւանքով այս վերջինը բոլորովին հակառակ ծայրայե-

դութեան գնաց եւ բուռն յարձակումներ դործեց անոր դէմ : Եւտիքէսի նոր վարդապետութիւնը անվերջանալի վիճարանութիւններու եւ խնդիրներու դուռ բացաւ, թէ Քրիստոսի համար մէջկ բնութիւն դործածելու է, թէ երկու բնութիւն . եւ ասկէ բուռն հակառակութիւններ ծաղում առին եւ յուղուեցան կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ եւ Հոռվմի պատրիարքութեանց միջեւ : Անտիոքի դպրոցը, որուն հետեւող էր կ . Պոլսոյ աթոռը, կը սորվեցնէր վարդապետութիւն մը, որ Քրիստոսի Աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ տեսակ մը անջատում կ'ենթադրէր : Իսկ Աղեքսանդրիոյ դպրոցը ասոր հակառակ, Քրիստոսի Աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ կատարեալ միութեան մը սկզբունքը կը պաշտպանէր, որպէսզի փրկագործութեան խորհուրդին ոեւէ կերպով նուազութիւն կամ ստուեր մը չհասնի :

Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովին (431), յաղթութիւնը եւ վճիռը Աղեքսանդրիոյ դպրոցին վարդապետութեան յարած էր, եւ իբր քրիստոնէութեան վարդապետութիւն ընդունած էր . Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի բանաձեւին համաձայն, — «Մի բնուքիւն բանին խարմնացելոյ»: Նևսոր, որ Անտիոքի դպրոցին աշակերտ էր, եւ Պոլսոյ պատրիարք ընտրուած, Քրիստոսի երկու բնութեանց՝ Աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ սոսկ բարոյական միաւորութիւն կը սորվեցնէր, նոյն ժողովին վճիռը դատապարտուեցաւ : Այս գէպէն վերջն էր որ Եւտիքէս, Խօթանասնամեայ ծերունի վանահայր մը, իր վարդապետութիւնը մէջտեղ դրաւ 447ին . որով միաւորութիւնը մինչեւ երկու բնութեան իրարու խառնուելուն, շփոթուելուն եւ նոյնանալուն տեսակէտը կը պարզէր . այնպէս որ մարդկային

բնութիւնը գրեթէ կը ջնջուէր, եւ Քրիստոսի մարմինին ալ երկնային ծագում կը վերագրուէր։ Այս պատճառով Փլարիանոս կ. Պոլսոյ պատրիարքը ժողով գումարեց իր աթոռին մէջ 448ին, եւ Եւտիքէսն ու իր նոր վարդապետութիւնը դատապարտեց։ Դիոսկորոս՝ Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը, Փլարիանոսի այս վճիռը իր նախորդներուն եւ իր դպրոցին համար նախատինք մը նկատեց, անոնց վարդապետութեան հերքում եւ կերպով մըն ալ նեստորական մոլորութեան արդարացում։ Այս պատճառով նոր ժողով մը գումարեց Եփեսոսի մէջ 449ին։ այնտեղ կրկին անգամ ըլլալով դատապարտել տուաւ նեստորականները եւ Փլարիանոսն ալ մէկտեղ։

Այս անգամ Լեւոն Ա. Հռովմայ Հայրապետը մէջտեղ ելաւ Փլարիանոսը պաշտպանելու՝ Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ՝ եւ մասնաւոր ժողով մը գումարեց Հռովմի մէջ 450ին, դատապարտելով Եւտիքէսն ալ, Դիոսկորոսն ալ։ Լեւոն իր ձեռնարկին աւելի ծանրակշիռ հանդամանք մը տալու համար Մարկիանոս կայսրը համոզեց, նոր ժողով մը գումարելու, որ տեղի ունեցաւ 451ին Քաղկեդոնի մէջ (Գատը դիւղ), ուր արտաքին ճընշումով եւ բանադրութեամբ ընդունել տուաւ Փլարիանոսին իր գրած թուղթը, որ ծանօթ է պատմութեան մէջ «Լեւոնի տոմար» անունով։

Երկուստեք մղուած այս կատաղի ընդդիմութեան բուն պատճառը Աստուածաբանութեան վերացական խնդիր մը չէր, այլ բուն նպատակը կատարելապէս դործնական եւ շօշափելի օդուտն էր. այսինքն՝ հայրապետական աթոռներու փոխադարձ յարաբերութեանց եւ առաւելադոյն աղղեցութեան խնդիր. — ո՞վ պէտք է ըլլայ մեծ եւ իշխող։

Նիկիոյ ժողովին ժամանակ, յունա-հռովմէական
 քրիստոնէութիւնը երեք աթոռներու բաժնուած էր.—
 Հռովմի, Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքի պատրիարքու-
 թիւնները: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ
 լիազօրութիւն ունէր գործերը վարելու, առանց միւս-
 ներուն վրայ գերիշխանութեան յաւակնութիւնը Երազե-
 լու: Բայց այդ կացութիւնը փոխուեցաւ հինգերորդ
 դարու սկիզբները. Պոլսոյ աթոռը 381ին պատրիարքու-
 թեան կը բարձրանար նոյն քաղաքին մէջ տեղի ունե-
 ցող ժողովին որոշումով. որով Հին Հռովմի ազդեցու-
 թեան հետղհետէ տկարանալն ու աստղին շիջումը եւ
 նոր Հռովմին աստիճանաբար աճումը, Պոլսոյ պատրի-
 արքներուն կարծել կուտար թէ իրենք միւսներէն բարձր
 են: Բնականաբար Աղեքսանդրիոյ աթոռը չէր կրնար
 մարսել այդպիսի յաւակնուտ ձղտումներ: Ան գիտէր իր
 ազդեցութիւնը, որ ունէր նախընթաց դարերու ընդհա-
 նուր ժողովներուն մէջ՝ որպէս գերիշխող բոլոր միւս
 աթոռներուն վրայ՝ իր Աստուածաբանական հմտու-
 թեամբը. ան գիտէր թէ իր նշանաւոր նախորդները՝
 թէովիիլոս, Կիւրեղ եւ Դիոսկորոս, պարտադրած էին
 եւ ընդունիլ տուած իրենց տեսակէտները որպէս ձեռն-
 հաս Աստուածաբաններ, որով քրիստ. վարդապետու-
 թեան մասին վերջնական վճիռ եւ որոշում տալ իրեն
 կ'իյնար: Եոյնպէս կը կարծէր թէ Աթանասի Նիկիոյ,
 եւ Կիւրեղի՝ Եփեսոսի ժողովին մէջ տարած յաղթու-
 թիւնները կը նսեմանային, եթէ Փլարիանոսի եւ Լեւոնի
 յաւակնուտ պահանջները իրականանային, եւ թէ անոնց
 ընթացքը նախատինք մըն էր Աղեքսանդրիոյ աթոռին:
 Եւ իրականութիւն է, որ Աղեքսանդրիոյ այդ գերիշ-
 խողութիւնը զսպելու համար էր որ Հռովմի եւ Պոլսոյ

աթոռները դաշնակցած էին ընդհանուր աթոռին դէմ եւ Մարկիանոս կայսեր աշխարհական հզօր աջն ալ իրենց թեւ ու թիկունք ու պաշտպան հանդիսացած էր։ Այս- պիսի անուղիղ ճամբաներով կրցան Քաղկեդոնի մէջ յաղթանակը տանիլ ի հեճուկս Աղեքսանդրիոյ աթոռին։

Եթէ գործին ներքինին թափանցել ուզենք, պիտի տեսնենք թէ շահուած յաղթութիւնը իրական եւ հաս- տառուն չէր։ Քաղկեդոնի ժողովը վճռած էր նաեւ կ . Պոլսոյ պատրիարքութեան միւս պատրիարքութեանց վրայ նախաթոռ ըլլալու իրաւունքը . բան մը, որ Հռով- մի հաշիւին չէր դար, որովհետեւ հինգերորդէն երկ- րորդ տեղը անցնող կ . Պոլսոյ աթոռը, կրնար օրին մէկը առաջին տեղը անցնիլ։ Այս իսկ պատճառով Հռովմ չընդունեց Քաղկեդոնի ժողովին այն նոր կանոնը, եւ նոյն ժողովին որոշումներուն մէջ «ընդունելի» եւ «ան- ընդունելի» կանոններու տարբերութիւն մը սկսաւ դնել . անշուշտ անընդունելիներէն առաջինն էր կ . Պոլսոյ պատրիարքութեան երկրորդ աստիճանի բարձրացումը։ Ահաւասիկ ասկէ փրթաւ երկու աթոռներու մէջ հակա- ռակութիւնը . Յոյն եւ Հռովմայեցի եպիսկոպոսներ խումբերու բաժնուեցան, ինչպէս եւ ժողովուրդին մէջ յուղումը եւ ցասումը իր գաղաթնակէտին հասաւ, բուռն եւ ցասկոտ տեսարաններու դուռ բանալով։

Նեստորականութիւնը քաջալերած ըլլալու դայ- թակղութիւնը օր ըստ օրէ կ'ընդհանրանար մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ, երկու անձնաւորութեանց եւ երկու բնութեանց նուրբ տարբերութիւնը քրիստոնեաններու խիղճերուն մէջ ալեկոծութեան հռսանք մը ստեղծեցին։ Այս իսկ նկատումներով Քաղկեդոնի կանոնները անգոր- ծադրելի կը մնար . ընդհանուր կերպով բոլոր եկեղե-

ցիներէ եւ ամբողջ քրիստոնէութենէ ընդունուած չէր:

Անտիոքի մէջ նոր ժողով գումարուեցաւ 476ին, որ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները կասկածելի հռչակեց. Բասիլիսկոս կայսրն ալ հրովարտակով մը արդիւկ անոր գործածութիւնը: Զենոն կայսր Հենետիկոն հրովարտակը հրատարակեց 482ին, որով Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութենէ զուրկ ըլլալը կը հաստատէր: Եւ Եփեսոսի Ս. ժողովին (432) կանոնները իրրեւ վերջնական եւ հիմնական կը նշանակէր: Վերջապէս, Անաստաս կայսրն ալ ուրիշ հրովարտակ մը կը հանէր 491ին, որով կը շնչէր Քաղկեդոնի ժողովին կարեւորութիւնը եւ անոր ո՛չ մէկ զօրութիւն եւ նշանակութիւն կուտար:

Այս բոլոր գործողութեանց մէջ բուն խնդիրը նեստորականութեան դէմ մաքառիլն էր, որ յունական կայսրութեան սահմաններէն հալածուելով, ապաէն դտած էր Ասորիքի մէջ, որոնք Պարսիկներուն շնորհած ազատութենէն օգտուելով կը յարէին նոր վարդապետութեան — նեստորականութեան: Բայց պէտք չէ եւս աշքէ վրիպեցնել, թէ պատրիարքական աթոռներու անտեղի մրցակցութիւնը աւելի կը հրահրէր այդ հակառակութիւնները:

Այս բոլոր իրարանցումներուն, վիճաբանութիւններուն եւ հակառակութիւններուն մէջ — համարձակ կերպով կ'ըսենք ասիկա — Հայաստան ո՛չ մէկ մաս եւ մասնակցութիւն ունեցած է մինչեւ Զ. դարուն սկիզբները:

Հայաստան տեղեկութիւն իսկ չունէր ո՛չ Եւտիքէսի գոյութենէն, ո՛չ անոր վարդապետութենէն եւ ոչ ալ անոր համար նպաստաւոր թէ աննպաստ ժողովներուն

գումարումէն։ Քաղկեդոնի ժողովը, 451 հոկտեմբերի 8ին սկսած էր. Աւարայրի ճակատամարտը՝ 451 մայիս 26ին մղուած։ Իր կարդին արդէն բացատրեցինք, թէ Հայաստան աղէտալի եւ անկերպարան վիճակի մը մատնուած էր, Կաթողիկոս եւ Եպիսկոպոսներ բանտարկուած եւ կամ աքսորուած էին, նախարարներ՝ ցրուած եւ հալածուած, զինուորական գունդերը ցանու ցիր եղած եւ մէկ կարեւոր մասը սպարապէտ Վարդանով մէկտեղ նահատակուած էր, ամբողջ Հայաստան աշխարհը ահուղողի մատնուած՝ սարսափի մէջ կ'առէր, երկիրը աւեր աւերակ, այնպէս որ, ո՛չ հնարաւորութիւն կար եւ ոչ ալ սիրտ՝ արտաքին խնդիրով մը զբաղելու եւ ոչ ալ կը շահագրգոռուէր Հայ ժողովուրդը այդ վիճակին մէջ, որուն երկիրը արդէն ողողուած էր արեան զետերով։

Ուստի, Երբեք պէտք չէ զարմանալ, որ Քաղկեդոնի ժողովը, իր զումարուելէն քառասուն տարի վերջն աւդեռ Հայոց Եկեղեցիին եւ Հայրապետներուն ուշադրութեան առարկայ եղած Հարց մը չէր։ Հայերը Քաղկեդոնի ժողովին մասին առաջին շշուկները Պարսկաստանի կողմէն լսեցին, Բաբդէն Ոթմսեցի Կաթողիկոսին օրով (490-515)։ Ինչպէս վերը խօսած ենք, Նևստորականները արդէն Հաստատուած եւ զօրացած էին պարսկական Միջագետքի մէջ, Եփեսոսի ժողովին Հաւատարիմ մը նացող Ասորիներ՝ նեղութեանց կը մատնուէին առաջիններուն կողմէ եւ դաւանական շփոթութեանց մատնուած, ուստի կ'որոշեն դիմել Հայ Եկեղեցիին, ուղիղ վարդապետութեան մասին լոյս մը սաանալու եւ իրենց կեանքին կանոն մը ունենալու Համար։ Ահա այս պարագայի տակ էր, որ Հայերը տեղեկացան Քաղկեդոնի

ժողովին դումարման մասին։ Հայերը Ս. Սահակէ աւանդուած հականեստորական սկզբունքներու վրայ ամուր կերպով հաստատուած ըլլալով՝ չէին կրնար այդ մասին ո եւ է դիջողութիւն ընդունիլ եւ համաձայնիլ։ Դարձեալ, աւելցնենք, թէ Քաղկեդոնի ժողովը դումարուած եւ յաջողած էրՄարկիանոս կայսեր ձեռքով, այն Մարկիանոսը որ մերժած էր Հայոց պատգամառքութիւնը, երբոր անոնք կայսրութեան օգնութիւնը կը խնդրէին Պարսիկներուն դէմ քրիստոնէական հաւատքի պաշտպանութեան համար։

Մարկիանոս կայսրը քրիստոնէութեան պաշտպան կը կանգնի՝ հովանաւորելով ժողով մը, անշուշտ իր գահուն շահուն համար, մինչ անդին ամբողջ քրիստոնեայ երկիր մը կը մատնուի հեթանոսներուն ձեռքը՝ յանուն քրիստոնէական կրօնի, եւ կրօնի պաշտպան (?) կայսրը կոչորէն կը մերժէ իրեն դիմող քրիստոնեայ ազգի մը խնդիրը։

Այս պարագային հանդէպ, դժուար չէ նախատեսել թէ ի՞նչ պէտք էր ըլլար Հայ եկեղեցիին դիրքը իրեն եղած դիմումին հանդէպ։ — Անշուշտ բացասական։ Այս փոքրիկ նախաղասութեան մէջ կը խտանայ արդէն հայ եկեղեցիի եւ հայ ժողովուրդի անքակտելի միութեան ամբողջ հողին։ Հայ եկեղեցականութիւնը ինքզինքը ամէն բանէ առաջ հայ նկատած է, եւ այդ իսկ պատճառով անբաժան ապրած է անոր հետ իր ուրախութեան թէ տիրութեան ժամերուն՝ զոհելով իր անձը իր ժողովուրդին համար, որուն յայտնի ապացոյցը մենք մեր աչքերովը տեսանք 1915—18ի ընդհանուր տեղահանութեան ընթացքին ալ։

Դուինի ժողովը 506ին դումարուեցաւ Բարդէն Կա-

Թողիկոսի նախագահութեան տակ, ուր ներկայ էին վրացի և աղուան եպիսկոպոսներ ալ, եւ ուր պաշտօնապէս եւ հանդիսաւոր կերպով Եփեսոսի ժողովին դաւանութիւնը հաստատուեցաւ, մերժելով հակառակ եղած վարդապետութիւնները. թէ՛ Նեստորականը, թէ՛ Եւտիքէսի վարդապետութիւնը եւ թէ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները: Այս ժողովը դատապարտեց նաեւ Արիոսի եւ Մակեդոնի քարոզած վարդապետութիւնները: Ահա այս է եղած Հայ Եկեղեցին անդրանիկ պաշտօնական յայտարարութիւնը Քաղկեդոնի չարաշուք ժողովին նկատմամբ:

Յոյներ եւ Լատիններ, յետադայ դարուն մէջ, ետ կենալով իրենց հակառակութենէն, Քաղկեդոնի ժողովը իրր չորրորդ տիեզերական ժողով ընդունեցին: Բայց Հայ Եկեղեցին մինչեւ վերջը մնաց իր տեսակէտին վրայ եւ ո'չ մէկ զիջումի համակերպեցաւ, մանաւանդ, որ միւսներուն յետս կոչումն ալ երբեք աստուածարանական տեսութիւններէն առաջ եկած բան մը չէր:

Հայ Եկեղեցին իրեն հաստատուն կանոն ընդունած է աստուածային յայտնութեան աւանդութեան վրայ եղած ոեւէ յաւելում մերժել, ինչպէս նաեւ չընդունիլ ոեւէ նորութիւն, որ ստուեր կը բերէ նոյնիսկ ամենադոյզն չափով նախնական դաւանութեան եւ այլայլել իր Դիմագիծը: Ան շատ լաւ կը դիտէր եւ կը հասկնար Յունա-Հռովմէական երկիրներու հայրապետութիւններուն նախանձն ու հակառակութիւնը իրարու մէջ, որ իրեն համար կարեւորութենէ զուրկ էր, եւ զինք չէր ալ հետաքրքրեր, քանի որ Հայ Եկեղեցին այդ շրջանակէն դուրս կը դանուէր:

Հայ Եկեղեցին միտքէն իսկ չէր անցըներ պաշտպանել կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, որ Քաղկեդոնի մէջ իր նախաթոռութիւնը պաշտպանած եւ ապահոված էր, իրեն նեցուկ եւ պաշտպան ունենալով քաղաքական իշխանութեան հզօր բազուկը:

Դուինի ժողովին մէջ հաստատուած հաւատոյ դաւանութիւնը 566ին, Բարգէնի կաթողիկոսութեան շրջանին ամենէն նշանաւոր Եղելութիւնն է: Նոյն սկզբունքը եւ դաւանութիւնը պաշտպանեցին իրեն յաջորդներն ալ՝ Սամուէլ Արծկեցի (516—526), Մուշէ Այլարեցի (526—534), Սահակ Բ. Ռողկեցի (534—539), Քըրիստափոր Տիրառիջեցի (539—544) և Ղեւոնդ Եռաստեցի (545—548): Այս կաթողիկոսներուն քառասնամեայ պաշտօնավարութեան ընթացքին յիշատակութեան արժանի բանի մը չենք հանդիսալիր: Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ առաջին անգամ տրուած որոշումը, կրկին հաստատուեցաւ Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսին օրով (548—557): Դուինի մէջ Երկրորդ անգամ գումարուած ժողովով (554) անգամ մըն ալ վերջնական կերպով հաստատուեցաւ եւ հոչակուեցաւ Եփեսոսական դաւանութեան ճշմարտութիւնը, Նեստորականներու մոլորութեանց եւ Քաղկեդոնի յաւակնութեանց դէմ:

ԺԱ.

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻՆ

Հայ Եկեղեցին պատմութիւնը այդ պահուն, ուրիշ
բան չէր ներկայացներ, բայց եթէ կրօնական խնդիր-
ներու շղթայաջարում մը, որոնք թէեւ երկար դարեր
տեւեցին եւ զանազան ուղղութիւններ ստացան, բայց
երբեք Եկեղեցին հիմնական դիրքը չփախտեցին:

Կը բաւականանք ըսելով, թէ յուղուած այդ խըն-
դիրներուն բուն պատճառը Հայաստանի վրայ տիրող եւ
կամ դրացի Պետութեանց քաղաքական ազդեցութեանց
հետեւանքն էր: Հայաստան, անկախութիւնը կորսնցը-
նելէ վերջ, պարբերաբար ենթարկուեցաւ պարսկական,
յունական եւ արարական տիրապետութեանց, որոնք
երկրին խառնակ եւ անկայուն վիճակէն կը քաղէին
իրենց սնումգը: Անշուշտ Հայերուն անհնար էր զերծ
մնալ դիւանազիտական խաղերէն եւ ազատ ու ինքնու-
րոյն գործել: Մէկ կողմէն չէին ուղեր իրենց հռչակած
դաւանութենէն հեռանալ, միւս կողմէն կ'աշխատէին
Պետութիւններու համակրութիւնը շահիլ, որպէսզի ա-
նոնց մէջէն աւելի ազդեցիկ եղողին կողմէ սպասուած
քաղաքական օդուտներէ չզրկուին: Այս պատճառով ո'չ
մէկ կողմը վշտացնել կ'ուղէին եւ նոյն իսկ պատրաստ
էին զիջումներ ալ ընել, մինչեւ ուր ոք կրնային, պայ-
մանաւ, որ Եփեսոսի ժողովին դաւանութեանը եւ սկըզ-
բումքին չդաւէին:

Այս ժամանակամիջոցին, Հայաստան բաժնուած էր
մէկ քանի Տէրութեանց մէջ, ուրեմն իր բախտը կա-

պած էր տիրող Պետութեան քաղաքականութեան, առաւ-
ելապէս այն Պետութեան, որ Հայաստանի մեծադրյն
մասին վրայ կ'իշխէր : Պարսկական մասը, ուր կը տի-
րէին արքայից արքաները՝ իրենց կողմէ նշանակուած
կուսակալներով — մարզպաններով — կառավարուեցաւ
երկու դար ամբողջ (428-693) : Ասոր յաջորդեց յունա-
կան տիրապետութիւնը, որ կը վարէր Հայաստանը կայս-
րէին նշանակուած Կիւրաղապատներով կամ Ստրատե-
լասներով : Բայց ասոնց իշխանութիւնը երկար չտեւեց,
հազիւ վաթսուն տարուան ժամանակամիջոց մը (633-
693) : Ասոնց յաջորդեցին Սարակինոսները, որոնք ա-
րաբ ամիրապետներուն կամ խալիֆաներուն կողմէ կար-
գուած ոստիկաններով կապարեցին մէկուկէս դարէ
աւելի միջոց մը, այն է՝ 693էն մինչեւ 862, բայց եւ
այնպէս այս տարիները խաղաղ եւ հանդարտ կեանք մը
չշնորհեցին Հայաստանի :

Զանազան Տէրութիւններու իրարու դէմ մղած պա-
տերազմները ընդհանրապէս Հայաստանի հողին վրայ
կը կատարուէին, երկիրը կոփւներու ասսլարէղ կը դառ-
նար եւ կը կրէր անոր աղէտալի հետեւանքները : Հա-
յերը ըսես, իրարու ներհակ Պետութեանց մէջտեղ, ան-
կայուն եւ անորոշ քաղաքականութեան կը հետեւէին,
չէին կրնար եւ չէին ուզեր ո՛չ իրենց քաղաքական շա-
հը վտանգել եւ ոչ ալ հաւատքի սկզբունքները զոհել:

Բիւղանդական կայսրութիւնը տեւականօրէն կը
ստիպէր Հայերը, որպէսզի քաղկեդոնական դաւանու-
թեան յարին, զիջում ընեն, եւ ասոր համար անզործա-
դրելի խոստումները կը շատցնէին, իսկ Պարսիկներն ու
Արարները Հայոց աչքին աւելի հրապուրիչ խոստում-
ներ եւ երեւոյթներ կը շուայլէին, այն պայմանով որ

Հայերը հեռու մնային Յոյներէն եւ խղէին իրենց յարաբերութիւնները անոնց հետ։ Բնականաբար Հայերը խոհականութեամբ վարուելով, չէին շանար Յոյներուն հրապոյրներէն եւ չէին ալ բացարձակ կերպով մերժեց քաղկեդոնականութեան համար եղած առաջարկը, չըդրգուելու համար անոնց ատելութիւնն ու թշնամութիւնը։ Նմանապէս չէին ալ ուզեր իրենց բախտը կապել «Հքրիստոնեայ ժողովուրդին ճակատագրին։ Այս անորոշութիւնը եւ անկայուն վիճակը շարունակուեցաւ վեցերորդ դարէն մինչեւ իններորդ դար։ Այս երեք հարիւր տարուան դէպքերը անցողակի կերպով կը փափաքինք ներկայացնել հոռ, մատնանշելով գլխաւոր կարեւոր դէպքերը։

Պարսկաստանի քրիստոնեաներուն յարաբերութիւնները, որոնց առաջին փորձը գիտեցինք Բարդէն կաթողիկոսի ժամանակ՝ 490 թուականին, անկէ վերջն ալ շարունակուեցան յաճախակի դիմումներով Հայոց կաթողիկոսութեան մօտ։ Կաթողիկոսութիւնը ամէն կերպով պաշտպանեց ուղղափառ Ասորիները Նեստորականներու բռնաբարութեանց եւ ոտնձգութեանց դէմ, որոնք յաջողած էին սպրդիլ պարսից արքունիքին մէջ եւ համակրութեան արժանացած իրենց հակայունական քաղաքականութեամբ։ Տիրառիջեցի Քրիստափոր կաթողիկոսը հականնեստորականները արքայից արքային առջեւ պաշտպանելէն դատ, անոնց համար մասնաւոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, անոնց եկեղեցին կառավարութեան համար կանոններ դրաւ եւ հարկ եղած հայրական հոգածութիւնը չզլացաւ։

Կիիրի՛Ռ. — Յոյներուն յորդորները եւ հրապոյրները հակառակ առատօրէն շռայլուած ըլլալուն, ո'չ մէկ

ազդեցութիւն դործեցին Հայոց վրայ, բայց յաջող ընդունելութիւն դտան Վրացիներէն:

Կիւրիոն, Վրաց կաթողիկոսը, որ Հայոց Հայրապետանոցին մէջ սնած էր, տրուած խոստումներէն հրապուրուելով, Հայ Եկեղեցիէն բաժնուելու միտքը յղացաւ, միացաւ Յոյներուն Պատրիարքարանին, կայսերական չնորհներուն արժանանալու համար, սակայն անհրաժեշտ պայմանն էր քաղկեդոնականութիւնը ընդունիլ. Կիւրիոն այն ալ ընդունեց եւ բոլորովին անջատուեցաւ Հայ Եկեղեցիէն: Մովսէս Եղիվարդեցիի (537-604) մահուրնէն վերջ, Վրթանէս տեղակալի ջանքերը ապարդիւն անցան եւ Կիւրիոնը չկրցան իր դիտաւորութենէն ետ կեցնել, եւ Վրացիներու Եկեղեցին Կիւրիոնի դիմաւորութեամբ, քաղկեդոնական դաւանութեան յարեցաւ եւ յունական Եկեղեցիին հետ խառնուեցաւ: Դուինի մէջ 609ին դումարուած ժողովը վճռեց Վրացիներու Եկեղեցիին բաժանումը Հայոց ուղղափառ Եկեղեցիէն:

Այս բաժանումը յետադային ձախող հետեւանքներ պիտի ունենար Վրաց Եկեղեցիին վրայ:

Դարեր վերջ, ԺԹ. դարուն սկիզբը, ոռւսական Պետութիւնը սկիտի հաստատուէր Կովկասի վրայ: Վրացիներու ազգային Եկեղեցին այս թուականներէն վերջ պիտի կորսնցնէր բոլորովին իր անկախ գոյութիւնը եւ արժէքը: Միեւնոյն դաւանութեան պատճառով, Վրաց Եկեղեցին ձուլուեցաւ ոռւսականին մէջ, նուիրապետութիւն եւ Եկեղեցականութիւն, լեզու եւ արարողութիւն ոռւսացան, նոյնիսկ Էքտարքն ու Եպիսկոպոսները ոռւսկղերէն կ'ընտրուէր: Ահաւասիկ մառքի մուրացկան, անհեռատես եւ շահամոլ անձի մը առաջ բերած դրու

թիւնը, որ ոչինչով կրցաւ իր ազգին օղուտ մը բերել,
բայց՝ միայն վնաս:

Զենք կրնար լոռւթեամբ անցնիլ այն եղելութեան
վրայէն, որ վերջին փորձը պիտի ըլլար Յոյներուն կող-
մէ կատարուած, Հայերը իրենց կողմը շահելու եւ քաղ-
կեդոնականութիւնը ընդունիլ տալու համար: Հայա-
տանի մէկ մասը բիւզանդական կայսրութեան տակ կը
գտնուէր, կայսրը եւ պատրիարքը մտածեցին իրենց հը-
լու կամակատար կաթողիկոս մը դնել հայրապետական
աթոռին վրայ, 590ին, Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողի-
կոսին կենդանութեանը, որ եղաւ Յովհաննէս Բաղա-
րանցին: Բայց այս փորձն ալ անցաւ առանց արդիւն-
քի, նոր հաստատուած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը
Յովհաննէսով վերջացաւ, այս վերջոյն՝ 611ին Պարսից
ձեռքը դերի իյնալովը, որ քիչ վերջ մեռաւ: Յոյները
չմտածեցին անոր յաջորդ մը նշանակել, որովհետեւ չը-
կրցան քաջալերութիւն դտնել, քանզի յունական տիրա-
պետութեան տակ դտնուող Հայերն ալ չուզեցին հակա-
թոռ կաթողիկոսի մը իշխանութիւնը ճանչնալ, եւ ոչ
ալ ընդունեցին քաղկեդոնականութիւնը:

ՃԲ.

ԴԱՐՁԵԱԼ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Պարսիկներու բանակը 614ին յունական բանակին
վրայ յարձակած, Երուսաղէմը գրաւած, Ս. Խաչափայ-
տը դերի տարած, անկէ անցնելով հասած մինչեւ Կ.
Պոլիս եւ մայրաքաղաքին պարիսպներուն տակ հաս-
տատուած էր:

Այս պարաղային, հաղիւ Հերակլ կայսր քումէն

կ'արթննայ, կը շարժի եւ պատերազմի կը սկսի եւ յաջողութիւն կ'ունենայ (623)։ Պարսիկները յաղթուեցան, ետ դարձուցին Խաչափայտը, որ դարձեալ Երուսաղէմ յանձնուեցաւ։ Մժէժ Գնունիի Հրամանատարութեամբ Հայերը մասնակցած էին տեսակ մը այս խաչակրութեան, եւ օդնած Յոյներուն պատերազմի յաջողութեան համար։ Ասկէ վերջն էր, որ Հերակլ կայսրը մտածեց Հայերու եւ Յոյներու հետ դաւանական միութիւն մը ստեղծել. ասոր նպատակն էր Հայերը քաղկեդոնականութեան դիրկը նետել. ան բանակցեցաւ Հայոց հետ, եւ ի վերջոյ անձամբ Հայաստան եկաւ իրականացնելու համար իր նպատակը։ Կաթողիկոսական աթոռին վրայ այդ տարին կը դանուէր Եղբ Փառաժնակերտացի, որ աթոռ բարձրացած էր Աբրահամ Աղբաթանեցիէն, Կոմիտաս Աղցիցիէն (612–628) և Քրիստափոր Ապահունիէն (628–630) ետքը։

Եղբի եւ իր եպիսկոպոսներուն վարմունքները, յոյն եւ հայ եպիսկոպոսներուն բանակցութիւնները վերջացան դաւանական բանաձեւով մը, որ կայսեր կողմէ պատրաստուեցաւ։

Այս բանաձեւը Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ լըսութիւն պահած էր. համաձայնութիւնը հաստատուեցաւ Կարինի մէջ կայացած ժողովին մէջ 632ին, որմէ վերջ հանդիսաւոր պատարագ մատուցուեցաւ եւ Հայերու Յոյներ հաղորդուեցան։ Կաթողիկոսին զիջող ուղին եւ կայսեր կամքին հպատակիլը զայրացուց թէ՛ եկեղեցական դասը եւ թէ ժողովուրդը։ Հակառակ այս դրդութեանց, Եղբ կաթողիկոսական աթոռին վար չառնուեցաւ, բայց զայրոյթն ալ չշիջաւ դարերով. իր անունը կաթողիկոսներու շարքին մէջ Աջած գլխագով

գրել ընդհանրացաւ, որպէս նախատինք Եղբին:

Ի՞նչ էին Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները. —

Ա. — Հաղորդութեան Բաժակին մէջ ջուր խառնել և հացը խմորով պատրաստել:

Բ. — Մննդեան եւ մկրտութեան նախնական կարգը փոխել:

Գ. — Ասուածը առանց խաչեցարի երգել, եւն:

ՊԱՀՂԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԱՂԱՆԴԱԽՈՅՆԵՐ. — Ներսէս Գ. Շինող եւ իր տեղապահ Յովհաննէս Մանազկերտցիի օրով Հայոց մէջ երեւան ելան Մանիքէական աղանդաւորներ: Ասոնց գլխաւորն էր ազգով Հայ Պօղոս անուն մէկը եւ վերանորոգողն ալ Սմբատ անունով մէկը: Ասոնց աշակերտողները կ'արհամարհէին եկեղեցիի Խորհուրդները, պատկերները եւ Ա. խաչը: Պաւղիկեանները կը կոչուէին նաեւ Թոնտրակեցիք, որոնց կեղրոնն էր Թոնրամ լերան մօտերը:

Պաւղիկեանները Հայաստանէն վտարուեցան եւ հաստատուեցան յունական կայսրութեան զանազան կողմերը, մանաւանդ Թրակիոյ մէջ, միացան քրիստոնէութեան թշնամի ժողովուրդներու հետ եւ բաւական զբաղեցուցին Արեւելեան կայսրութիւնը:

Ներսէս Գ.ի օրով յայտնուեցաւ Սարգիս անուն մէկը եւս, որ Սարելեաց անունով աղանդ մը կը վարդապետէր: Ասոնց դէմ գրեցին Թէողորոս Քոթենաւոր եւ իր աշակերտ Յովհաննէս Օձնեցի խմաստասէր կաթողիկոսը: Ան Օձնեցի կոչուած է Օձուն գիւղացի ըլլալուն համար:

ԺԳ.

ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐքութեան ՍԿԻՖԸ (623-636)

Քրիստոսի 33 թուականին Առաքեալներուն վրայ Ս. Հոգիին իջնելէն յետոյ, Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսն եղաւ Տեառնեղբայր Յակոբոս Արդար Առաքեալը, որ ձեռնադրուեցաւ Առաքեալներէն եւ որուն բընակած տանը տեղին վրայ 14 դարէ ի վեր կանգնած է Հայոց Ս. Յակոբայ վեհաշուք տաճարը: Հոս հաստատուած է Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը. Հոս, աւագ Սեղանին ներքեւ, ինչպէս կը վկայեն միւս քրիստոնեայ ազգերն ալ, ամփոփուած է սրբազան առաքեալին մարմինը:

Տեառնեղբայր առաքեալէն մինչեւ 140 թուականը 15 հատ հաւատացեալ հրեայ եպիսկոպոսներ յաջորդաբար ժառանգեցին Երուսաղէմի առաքելական աթոռը, որուն վերջին աթոռակալն էր Յուղա Ա., Աղրիանոս կայսեր օրով, որ բոլոր Հրեաները վտարեց Ս. Երկրէն եւ քրիստոնեաներ բնակեցուց հոն, անկէ յետոյ վերջ դտաւ հրեայ աթոռակալներու պաշտօնը:

Այս դէպքէն յետոյ քրիստոնեայ այլ եւ այլ ազգերու եպիսկոպոսներ հաստատուեցան յաջորդաբար եւ անխտիր պատրիարքական աթոռին վրայ նստան: Ասոնց մէջ առաջինն է Յուղա Ա.ի յաջորդը եւ Երուսաղէմի ԺԶ. եպիսկոպոս Մարկոս Ա. 149ին: Նոյն ժիջոցներուն քրիստոնեայ բոլոր հաւատացեալները առանց ազգի խտրութեան «էին սիրու եւ հոգի մի», ինչպէս էր առաքեալներու ատեն: Այս կերպով Աւետարանի սկըզ-

բունքը տեւեց մինչեւ Եղիա Ա. (485)։ Այս Մջանին, ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն մէջ մեծամեծ խռովութիւններ տեղի ունեցան Քաղկեդոնական ժողովին պատճառով։ Նաեւ ուրիշ դէպ-քեր տակնույլայ ըրին քրիստոնէական խաղաղութիւնը, որ քրիստոնեաներու մէջ հերձուած ձղեց։ 629ին Երու-սաղէմի առաքելական աթոռին Պատրիարքն էր Սով-րոնիոս Եպիսկոպոսը։ Անկէ վերջ այլեւս գաղրեցաւ պատրիարքական այս համերաշխ եւ միջազգային իշխա-նութիւնը մինչեւ 637, որ իօմէր Հաթթապ ամիրա «Է-միր-էլ-Միմինիյն» (Առաջնորդ Հաւատացելոց) տիրեց Երուսաղէմի եւ կանգնեց Հարեմի Շերիֆ կոչուած վե-հատեսիլ մզկիթը, Սոլոմոնեան տաճարին աւերակնե-րուն վրայ։

Քրիստոնեայ ազգերու մէջ առաջ եկած այս պա-ռակտումը բնական էր, որ պատրիարքական իշխանու-թեան շուրջ ալ վէճեր յարուցանէր, որոնց մեծամաս-նութիւնը այն ատեն Հայերը եւ Յոյները կը կազմէին։ Քաղկեդոնի ժողովին պատճառով Հայերը Յոյներէն զատուելով, դատեցին նաեւ պատրիարքական իշխանու-թիւնը։

Իօմէր Ամիրապետը, որ մասնաւր սէր ունէր Հա-յերու նկատմամբ, Առաքելական աթոռին պատրիար-քական իշխանութիւնը հրովարտակով յանձնեց Արքա-համ Եպիսկոպոսին, որ քրիստոնեայ եկեղեցիներու բա-ժանումէն վերջը առաջին հայ Եպիսկոպոսապետ Պատ-րիարքը եղաւ, վաթսուն եւ ութերորդը Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մէջ։ այնուհետեւ մինչեւ այս թուա-կանը միայն Հայերն են առաքելական աթոռին աթոռա-կալները։

Այս պարագան կը կարդանք արար պատմագիտ Զէքիէտտինի «Յաղբութիւն Երուսաղէմի» գիրքին մէջ։ Արար պատմագիրը հետեւեալ յատկանշական խօսքերը կ'աւելցնէ Արրահամ Պատրիարքի մասին. — «Արրահամ Պատրիարք աննշան մէկը չէր, այլ իր անձը հօտին վրայ դնող ազգասէր հովիւ մը»:

Այդ օրերուն կը յայտնուէր Մուհամմէտ, Միւլիմաններուն առաջին ամիրապետը, իսմայիլի ցեղէն եւ Գորէյշի տունէն, որ իրմէ հաստատուած կրօնքին գըլուս կանգնելով, իրեն կը քաշէր անապատի վայրենամիտ եւ աւազակարարոյ ժողովուրդներէն շատերը, եւ անոնց ձեռքով երեւելի եւ ահարկու կը հանդիսանար իշխանութիւններու եւ Պետութիւններու վրայ։ Մուհամմէտ՝ Հրեաներու դրդումով՝ կ'արշաւէ Պաղեստինի վրայ, հոն՝ Յորդանանի մօտերը կայսերական բանակին պատահելով՝ մեծ կոտորած կու տայ, եւ ամբողջ երկիրը սարսափի կը մատնէ եւ բնակիչները գերի կը վարէ։ Երուսաղէմի բնակիչները՝ յաղթականին սուրի երկիւղէն՝ Ս. խաչը եւ եկեղեցիներու պատուական սպասները կը փութան՝ իրեւ ապահով վայր՝ Կ. Պոլիս ղրկել (Պատմ. Եր. 57, Արծ. Եր. 111-113)։

Արրահամ Պատրիարք՝ Հազարի որդիին զօրութիւնն ու ձեռք բերած յաջողութիւնները տեսնելով, կը խորհի անձամբ Մուհամմէտին քով՝ Մէքքէ երթալ, եւ իրեն ու ընկերներուն հպատակութիւնը ներկայացնել, անկէ ապահովութեան գիր մը խնդրել, իրենց անձերուն եւ Երուսաղէմի շրջականները դանուող ստացուածքներուն պահպանութեան համար։ Մուհամմէտ մեծ սիրով՝ կ'ընդունի զայն ու անոր փափաքը կը կատարէ, տալով իր ձեռքին դրոշմը կրող հաւատարմագիր մը (շարք), վա-

սընդի ինք անգրագէտ էր :

Այս է հաւատարմագրին պատճենը .—

«Ես Մուհամմէտ որդի Ապտուլահան, մարգարէ եւ առաքեալ Աստուծոյ, Աբրահամ Պատրիարքին եւ Երուաղէմ ու Դամասկոս եւ Արաքիոյ միւս սահմանները դժնուող Հայոց եպիսկոպոսներուն եւ իրենց հպատակ ժողովուրդներուն, այսինքն՝ Երուսաղէմ բնակող եթովացիներուն, Ղպտիներուն եւ Ասորիներուն, շընորհեցի բոլոր իրենց վանքերը, եկեղեցիները, դպրոցները, կալուածներն ու արտերը : Ես Աստուծոյ առաքեալ՝ վկայութեամբն Աստուծոյ, ինչպէս նաեւ մօտս եղող բոլոր այր ու կին մարդոց խղճին վկայութեամբ խոստացայ եւ տուի Երուսաղէմ դժնուող եկեղեցիները, Ս. Յարութեան տաճարը եւ Ս. Յակոբ (Մար-Եագուալ) կոչուած մեծ եկեղեցին, որ Ս. Քաղաքի հարակողմին դիմացն է եւ Սիոնի վանքին քով, տուի նաեւ Զիթենիի վանքը եւ Քրիստոսի բանտին վանքը (*), Բեթղեհէմի եկեղեցին եւ Ս. Յովհաննէսի ու Սամարիայի (Նապլուս) մատուռները եւ Ս. Յարութիւն տաճարի ետեւի աղօթարաններն ու ամբողջ Գողդոթան՝ վերնայարկով ու ներքնայարկով, եւ Քրիստոսի զերեղմանը, ուր լոյսը կը վառեն, ու կրօնական բոլոր ուխտատեղիները, լեռները, ձորերը, կալուածներն ու ստացուածքները անոնց տուի՝ Աստուծոյ եւ Աստուծոյ առաքեալին ու բոլոր միւսլիմ հաւատացեալներու վը-

(*) Հրեշտակապետաց վանքը ցարդ Արաքներէն Զիթենիի վանիք (Տէր-էլ-Զէյթուն) կը կաչուի. նոյնպէս բաղամէն դուրս գտնուող Փրկչավանիքն ալ՝ Քրիստոսի բանտ (Հապո-էլ-Մէսիհ) :

կայութեամբ » :

Այս օրինակին համաձայն՝ Աքրահամ Պատրիարք ու իրեն ընկերացող քառասուն անձեր հաւատարմագիր մը դրեցին եւ իրենց ու իրենց հպատակ ժողովուրդներուն՝ Եթովպացիներուն, Ղպտիներուն եւ Ասորիներուն անունով ուխտեցին սահմանեալ տուրքերը վճարել, եւ բացի միւսլիմներու ամիրապետէն, ուրիշ մէկը իշխան չճանչնալ։ Մուհամմէտ այս հաւատարմագիրը հաստատելէն ետքը՝ իր ապագայ յաջորդներուն վրայ ալ պարտականութիւն դրաւ հաստատուն պահել անոր ամէն մէկ պայմանները։ Այնտեղ ներկայ էր նաեւ Խաթթապի որդին Օմար, որ այդ գիրը կարդալով՝ ինքն ալ իր ձեռքով կը հաստատէ զայն, իբրեւ ապահովութիւն Հայոց ու անոնց երեք հպատակներուն կեանքին, գոյքերուն, պատիւին եւ եկեղեցիներուն։ Աքրահամ առնելով այդ հաւատարմագիրը՝ ընկերներովը միասին ուրախութեամբ կը դառնայ Երուսաղէմ։ Այդ մասին ոչ ոք տեղեկութիւն ունեցաւ, կ'ըսէ պատմագիրը (Զէք. Երես 342)։

Մուհամմէտ կը մեռնի եւ Մէտինէ կը թաղուի 632ին, ու իրեն կը յաջորդէ իր աները՝ Ապու-Պէքիր, որ ինքինք Աստուծոյ Առաքեալին Տեղակալը կ'անուանէր, եւ որովհետեւ ինք ծերացած էր ու զէնք շարժելու անկարող, ամբողջ բանակը Ապու-Օպէյիտ սպարապետին ձեռքը կը յանձնէ, ու ինք երկու տարիէն աւելի չապրելով՝ կը մեռնի, եւ խալիֆայութեան իշխանութիւնը Խաթթապի որդւոյն Օմարի կը թողու (634)։

Օմար իր իշխանութեան առաջին տարին Ապու-Օպէյիտ քաջ սպարապետին ձեռքով Դամասկոսի կը տիրէ ու աթոռը հոն կը փոխադրէ, եւ ինքինք առաջին

անզամ կ'անուանէ նախ՝ Աստուծոյ առաքեալին տեղակալին տեղակալը, ու ապա՝ իշխան հաւատացեալներու (իմիր-էլ-միւմինիյն), եւ Մուհամմէտի աշխարհակալութեանց սահմանները կ'ընդարձակէ՝ գրաւելով հետեւեալ քաղաքները՝ Հեմին, Ալամիա, Մուարրա, Լաւողիկէ, Տարսոն, Անտիոք, Պաղեստինեան Կեսարիա, Լիւդիա ու Յուգակէ: Բիւզանդիոյ կայսր Հերակլ՝ մեղկ ու ցոփ կեանք մը վարելով՝ այսպէս տեղի կու տայ Արաբացւոց սուրին, ու անոնք՝ երկիրը անտէր գտնելով՝ առանց պատերազմի կը դրաւեն զայն:

Օմար լայնախոհ եւ ազատամիտ մէկն էր. ան խըտրութիւն չէր դներ մղկիթի եւ եկեղեցիի միջեւ, այդ իսկ պատճառով ան իր աղօթքը կատարեց կոստանդիանոսի եկեղեցիին սանդուխին վրայ, նոյնպէս՝ Բեթղեհէմի եկեղեցիին մէջ ալ, պատուիրելով սակայն, որ ո՛չ մէկ մահմետական չյաւակնի տիրանալ այդ եկեղեցիներուն, որուն մէջ խալիֆան աղօթած էր, միայն թոյլատրեց, որ անհատ մահմետականներ կրնան աղօթել: Օմար երբ Երուսաղէմի տիրեց, իր տուած հաւատարմագրին համաձայն, քրիստոնեաններուն լիուլի պատութիւն շնորհեց՝ համարձակօրէն իրենց կրօնքն ու ծէսը պաշտելու:

Օմար արդարասէր եւ գթասիրու իշխան մըն էր, նոյն ատեն հետեւող Գուրանի խօսքերուն, որ կը պատուիրէ հաւասար դութով խնամել թէ միւլիմները եւ թէ հպատակ աղգերը:

Նմոյշ մը իր արդարասիրութենէն. —

«Յանուն գթած եւ ողորմած Աստուծոյ: Այս է այն հաւատարմագիրը, զոր Աստուծոյ ծառան ու հաւատացեալներուն իշխանը՝ Խաթթապի որդին Օմար՝ Երուսա-

Դէմի ընակիչներուն շնորհեց, զայս տուաւ իբրեւ ապահովութիւն կեանքերու ու դոյքերու, խաչերու եւ եկեղեցիներու մէջ գտնուած ամէն բաներու։ Ասոնցմէ բան մը թող չքակուի, ո'չ եկեղեցիներէն գուրս եղածները, ոչ ալ անոնց ուեւէ մէկ ստացուածքը։ Թող անոնց կրօնքը արհամարհանքի չենթարկուի եւ ոչ ալ անոնցմէ ուեւէ մէկուն մնաս հասցուի։ Եւ Հրեաներէն ո'չ մէկը Երուսաղէմի մէջ անոնց հետ չբնակի, եւ ոչ ալ շրջականերէն Ս. Քաղաքը ուխտի եկող Յոյներ, այլ անոնքին միայն ընակին, որ Ապու-Հիւտէյտի ձեռամբ յանձն առին միւսլիմութեան հպատակիւ (իսլամական օրէնքին, ո'չ թէ կրօնքին), ինչպէս են՝ Հայոց աղղն ու անոնց Պատրիարքը՝ Եղեկիէլի որդի Գրիգոր Ռւրֆացին (ինչպէս կը տեսնենք Գրիգոր Պատրիարքի մը յիշատակութենէն հաւատարմագրին մէջ, Աբրահամ Պատրիարք մեռած է եւ տեղը երկրորդ մը նստած է)։

Մակուղասի (աղղով ղպտի եւ իշխան Եղիպտոսի) խնդրանքով այս աղղին հետ հպատակութիւն յայտնեց նաեւ հատուած (*) մը Ղպտիներէն, Ասորիներէն ու Հապէշներէն։ Սոփրոնիոս (**) եւ Երուսաղէմի ընակիչներն ալ հաւանեցան այս բանին։ Ասոր վրայ հաւատացեալներու իշխանը կանչեց Յակոբեանները՝ այսինքն Ս. Յակոբի (Մար-Եագուալ) միաբաններն ու Երուսաղէմի ընակիչները, որպէսզի իրենց տուրքերը վճարեն, ինչպէս բոլոր քաղաքացիները կը վճարեն։ Եւ պարտա-

(*) Հատուած կ'անուանէ Ղպտիներու, Ասորիներու եւ Հապէշներու միաբանութիւններն ու ժողովուրդը, որոնք Երուսաղէմի մէջ Հայոց Պատրիարքին հողեւոր իրաւասութեան ներքեւ էին։

(***) Սոփրոնիոս Յոյներու Պատրիարքն է։

տորցուց Հայերը, որ իրենք ալ աշխատին դուրս հանելու յոյն աւաղակներն ու լրտեսները. եւ ով որ դուրս ելէ՝ իր անձն ու ինչքերը պիտի ապահովուին, իսկ քաղաքին մէջ բնակողը հարկատու պիտի ըլլայ, եւ ուղուց Յոյներուն հետ պիտի մեկնի, եւ մինչեւ հունձքերու ժամանակ բան մը պիտի չպահանջուի անկէ : Այսպէս պիտի ըլլայ, եւ այս գիրը՝ ուխտի եւ պարտաւորութեան (զիմմէք) գիր է, ու ո՛վ որ այս ուխտը լսելէն ետք՝ զայն փոփոխէ, այդպիսին մեղքի տակ մնայ մինչեւ դատաստանի օրը, ու Երուսաղէմի հարկատուներէն ու բնակիչներէն ոեւէ մէկը եթէ այս խօսքերուն զօրութիւնը այլափոխէ եւ կամ այս պայմանները պակւեցնէ ու եղծանէ՝ թող արիւնապարտ ըլլայ ու իր ինչքերուն բարութիւնը չվայելէ : Իսկ ով որ հաստատուն պահէ (հաւատարմագիրս) ու անոր պայմանները դործաղրէ, անոր արիւնն ու ստացուածքը արդար ըլլայ, ու ամուր բերդը (Երկնաւոր դրախտը) մտնէ, Աստուծոյ ու անոր առաքեալին հովանաւորութիւնը վայելլով :

Ասոր վկաներն են հաւատացեալներու քաղաքներուն աւաղանին, Ապու Ապիյոէթ իսկն էլ ձէրրահ, Խալիտ իսկն իւլ Ղէլիյտ, Ամրու իսկն էլ Աս, Ապտիւլ Բահման իսկն Ռւֆ, Մուալիյէթ իսկն Ապու Սիւֆեան, Էմիր իսկն Ապտուլլահ, Ապու Իսախ Քեալ իսկն Ապտուլլահ եւ ուրիշ ընթերականներ» :

Օմար իր իշխանութեան մեծագոյն մասը Երուսաղէմ անցընելէ եւ տասը տարի ու վեց ամիս ամենայն արդարութեամբ եւ ուղղութեամբ իր Տէրութիւնը կառավարելէ ետք՝ Մէտինէի իւրակերտ տաճարին մէջ, ուր կ'աղօթէր, Ապու - Լուլու անուն օտար ծառայի մը

կողմէ կը սպաննուի ու մարմինը այնտեղ՝ Մուհամմէտի դամբարանին մէջ կ'ամփոփուի (645) :

ԺԴ.

Է. ԴԱՐՈՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԳՈՐԾԵՐԸ (641)

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է Ներսէս Գ. Շինող իշխանցի կաթողիկոսը։ Շինող մականունը տըրուած է իրեն՝ իր իշխանութեան շրջանին ցոյց տուած շինարարութեանց համար։ Ինք նախկին զինուորական մըն էր, աթոռ բարձրացած էր Սարակինոսներու արշաւանքին սկիզբները, 641ին։ Հայաստան շուարման մէջ էր. չէր զիտեր թէ հին տիրողներու կո՞ղմը բըռնէր, թէ նոր եկողներուն դառնար։ Բայց Ներսէս յունական տիրապետութեան կողմնակից էր. սակայն, Յոյներուն անգործունեայ եւ անկարող ըլլալուն պատճառով, Հայաստանի զինուորական գլխաւորները՝ Սըմբատ Բաղրատունի եւ Թէողորոս Խշտունի, Սարակինոսներու քաղաքականութեան հետեւելու կուսակից էին։ Կոստանդին Դ. կայսրը ուղեց Հայերուն Յոյներէն քաժնուելուն վրէժը լուծել, եւ զօրաւոր բանակով մը յարձակեցաւ ո՛չ միայն քաղաքականապէս այլ եւ կրօնապէս Հայերը իր իշխանութեան եւ մականին տակ պահելու համար, Ներսէս Գ. յաջողեցաւ կայսեր սիրտը գրաւել եւ առանց արիւնահեղութեան ճամբել զայն։ Յոյներուն հեռանալէն վերջ, 645ին, Դուինի մէջ նոր ժողով մը դումարեց, եւ դարձեալ անվերապահ կերպով հռչակեց

Հայ Եկեղեցին սկզբնական դաւանութիւնը (այսինքն՝ առաջին երեք տիեզերական ժողովներուն կանոնագրութիւնը) եւ անկէ դուրս վճիռ չընդունելու որոշումը, մերժելով անոնցմէ դուրս ուեէ յաւելուած։

Թէոդորոս եւ Ներսէս Շինող իրարու հակառակորդ Դերքի մէջ էին շարունակ, առաջինին սարակինոսեան եւ երկրորդին յունական քաղաքականութիւն վարելուն համար։ Այս իսկ պատճառով Ներսէս Գ. կը պարտաւորուի գործէ քաշուիլ մինչեւ Թէոդորոսի մահը, որ այս դէպքէն վեց տարի յետոյ տեղի ունեցաւ, անկէ վերջ դարձեալ յունական աղղեցութիւնը զօրացաւ Ներսէսի ձեռքով, բայց միշտ տկար ու վարանու։

Այս կացութիւնը Ներսէսի մահէն (661) ետքն ալ շարունակուեցաւ իր յաջորդներուն օրով, միշտ տարամ, որոնք էին՝ Անասդաս Ակոռեցի (661-667), Իսրայէլ Ոթմսեցի (667-677) եւ Սահակ Զորավորեցի (677-703)։ Այս վերջնոյն շրջանին արաբական տիրապետութիւնը վերջնական կերպով հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ եւ այդ պատճառով Յոյներու քաղկեդոնական ճնշումները կորսնցուցին իրենց սուր հանգամանքը։ Արաք ամիրապետներն ալ կ'ուզէին որ Հայերը կրօնական տեսակէտով բաժնուին Յոյներէն։

Սահակ Կաթողիկոս Զորավորեցի գրեց Ա. Խաչի Նաւակատեաց հիանալի շարականները։ Բացի ասկէ, Սահակ Գ. Կաթողիկոս ճամբորդութիւն մըն ալ կատարեց դէպի Դամասկոս, Մուհամմէտ ամիրապետին սիրտը շահելու եւ Հայաստանի վրայ սպառնացող վտանգը հեռացնելու համար, սակայն ճամբորդութեան ընթացքին վախճանեցաւ Աւրֆայի մօտիկ Խառան դաւառը. Հայրապետը զգալով որ մահը մօտալուտ է, աղաչա-

նաց գիր մը գրեց ուղղեալ ամիրապետին եւ պատուիրեց որ մեռնելէն վերջը այդ թուղթը ափին մէջ պահեն։ Մուհամմէտ՝ լսելով Հայրապետին մահը, լուր կը դրէ, որ չթաղեն զայն մինչեւ իր ժամանումը։ Ամիրապետը կը հասնի եւ անմիջապէս վեր կ'ելլէ եւ կը տեսնէ զայն հանդչած իր անկողնին մէջ; Եւ իրրեւ կենդանի մարդու բարեւ կուտայ, սկամքն ալէյքում ըսելով ձեռքը կուրծքին։ Նոյն միջոցին մեռելը կ'երկարէ աղաչանաց թուղթը առ Մուհամմէտ։ այս վերջինը կ'ընդունի մեռելին ձեռքէն նամակը, կը կարդայ, խորտպէս կը զգածուի, գութը կը շարժի եւ կ'ըսէ։ — «Այս՝ ո՞վ պատուական այրդ Աստուծոյ, խնդիր քո կատարեալ է»։ Եւ իրապէս ալ կը հրաժարի իր չար դիտաւորութիւններէն։

Իր յաջորդը՝ Եղիա Արճիշեցի Կաթողիկոս (703-717) առաջքն առաւ Աղուանից Բակուր Կաթողիկոսի ծրադրին, որ աս ալ հետեւելով Վրաց Կիւրիոն Կաթողիկոսին, կ'ուղէր ընդունիլ քաղկեդոնականութիւնը՝ միանալով յոյն եկեղեցին։ Եղիայի առաջին գործը Եղաւաթուուէն զրկել Բակուրը, անոր տեղ ձեռնադրելով Միմէռն սարկաւագապետը։

Է. դարու նշանաւոր գրող Եկեղեցականներն են՝ Արքահամ Կաքողիկոս, գրեց յորդորներ ու դաւանաբանական տեղեկութիւններ Վրաց եւ Աղուանից։ Մաքուսադա, նշանաւոր էր իր դաւանութեան գլուխ։

Յովհաննէս Եպս. Տարօնայ, իր թեմին տարեգիրքը գրեց։

Բարսեղ Ճօն, Շիրակայ դպրոցին առաջնորդը, որ շարականի ընտրութիւնը ըրաւ, իրեն կ'ընծայուի Մար-

կոսի Աւետարանին մեկնութիւնը :

Սէրէոս Եպիսկոպոս գրեց Հերակլ Կայսեր գործերը, որուն մէջ կը խօսի, թէ Յոյները կը ստիպէին Հայերը ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովը, որոնք միշտ ալ կը մերժէին :

Անանիա Շիրակացի, քաջ տոմարազէտ, գրեց աստղաբաշխութեան վրայ գիրք մը, Մովսէս Քերթողահօր ընծայուած Աշխարհագրութիւնը, չափերու եւ կշիռներու վրայ տեղեկութիւն. ասկէ առաջ Հայոց մէջ այդպիսի գրուածքներ չկային. Շիրակացի նորութիւն մըտցուց Հայոց մէջ :

Թէոդորոս Քոքենաւոր, վանահայր Միանձանց, վարժ հելենական դրականութեան, գրեց հոգեւոր ներբողներ. ասոր աշակերտն է Սահակ Կաթողիկոս Զորափորեցի, որուն մասին գրեցինք նախապէս, եւ Յովհաննէս Կաթողիկոս Օձնեցի :

Փիլոն Վարդապետ Շիրակացի, որ հայերէնի թարգմանեց Սոկրատ Սկոլաստիկոսի «Յոյն Եկեղեցական Պատմութիւն»ը :

Յովհաննէս Գ. Օձնեցի, իմաստասէր (717-728), շատ մը բարեգործութիւններ ըրաւ. իր Հայրապետութեան երկրորդ տարին՝ 719ին, Դուխնի ժողովը գումարեց, ուր ըրաւ պերճախօս ատենախօսութիւն մը, հրաւիրելով եւ յորդորելով ժողովուրդը որ հողածու գըտնուին Եկեղեցիին, որովհետեւ այդ ժամանակշրջանին դարձեալ Եկեղեցին մեծ ճղնաժամի մէջ էր. Դուխնի Լ. Ժողովով (726) հերքեց Պաւղիկեաններու եւ ուրիշ հերետիկոսներու վարդապետութիւնը: Երկու Ասորիներ՝ Բարշապու եւ Գուբրիէ անուն, Հայոց մէջ խոսվութիւն ձղեցին, թէ Հայերը իրը թէ հերետիկոսութիւնը ըն-

դունած ըլլան։ Յովհաննէս Օձնեցի գուրս հանեց այդ
Ասորիները եւ արտաքսեց Երկրէն։

Օձնեցի յաջորդող շրջանին վրայ (728-755) ըսելիք
չառ բան չկայ։ Տասներկու Կաթողիկոսներ իրարու յա-
ջորդեցին խաղաղութեան այս միջոցին։ Այս շրջանի յե-
շատակութեան արժանի կէտն այն է, որ Երբ ամիրա-
պետներ՝ Հայաստանի մէջ հարկատու թագաւորութիւն-
ներ հաստատեցին եւ Հայերը ինքնուրոյն կառավարու-
թիւն վայելել սկսան, Փոտ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը դարձ-
եալ ձեռնարկներ կատարեց հայ եկեղեցիի հետ յարա-
բերութիւններ մշակելու. այս մերձեցման չնորհիւ Փոտ
կ'ուղէր նոր նեցուկ մը աւելցնել, յուսալով, թէ իրեն
կրնար օգտակար ըլլալ՝ Հոռվմի եկեղեցիին հետ յուգ-
ուած խնդիրներուն մէջ։ Այս նպատակով մասնաւոր
նամակներ դրեց Զաքարիա Զագեցի Կաթողիկոսին (755)
եւ Աշոտ Բաղրատունի իշխանաց-իշխանին, հրաւէր
կարդալով Քաղկեդոնի ժողովին վճիռներն ընդունիլ-
րայց Կաթողիկոսին եւ իշխանապետին կողմէ դրուած
վերջնական եւ լճուական պատասխանը դոցեց ամէն յոյս
եւ հաւանականութիւն։ Եւ Փոտի ձեռնարկը մնաց տն-
հետեւանք։

Կ'արժէ Փոտի շրջանին մասին քիչ մը աւելի ծանօ-
թութիւն տալ պատկերապաշտութեան եւ պատկերա-
պարտութեան նման խնդիրներու չուրջ ծագած վէճե-
րուն առթիւ։

Յոյն եկեղեցիին մէջ պատկերներու ընծայուած
յարգն ու պատիւը ծայրայեղութեան դադաթը հասած
էր եւ հեթանոսական կռապաշտութիւնը տեղի տուած
քրիստոնէական վարդապետութեան։ Շատերը զբա-
րուանք կը զդային այդ մոլեռանդ ցոյցերուն դէմ, իսկ

ուրիշներ, աւելի առաջ երթալով, ուղեցին վերջնականապէս վերցնել պատկերներու պաշտամունքը։ Լեռն Գ. Խսաւրացի կայսրը (717-741) Կ. Պոլսոյ Գերմանոս Պատրիարքէն խնդրեց, 726ին, որ պատկերներու պաշտամունքը չնշէ։ Այս խնդիրը երկար ժամանակներէ ի վեր կը զբաղեցնէր միտքերը, որովհետեղ տուած վէճերու եւ հալածանքներու։ Պատրիարքը կայսեր առաջարկը մերժեց։ Կայսրը զայրացած՝ հրովարտակով մը հրաման ըրաւ պատկերները եկեղեցիներէն դուրս շնչըրտել։ Դամասկոսի Յովհաննէս եպիսկոպոս ընդդիմացաւ կայսեր կամքին։ Պատկերամարտները սկսան աւերել, կոտորել ամէն տեղ, ուր որ կը հանդիպէին պատկերներու։ Կայսրը ո՛չ միայն պատկերներու գործածութիւնը արդիլեց, այլ նաեւ պատկերազծութիւնն ալ։ Գերմանոս պատրիարք ստիպուեցաւ հրաժարիլ պատրիարքութենէ (730 յունուար)։ Հոռվմի Գրիգոր Բ. եւ Գրիգոր Գ. Պապէրը նամակներով ջանացին ետդարձնել կայսրը իր դիտաւորութենէն։ Գրիգոր Գ. Պապը 732ին Ս. Պետրոս եկեղեցիին մէջ ժողով դումարելով՝ նզովեց բոլոր պատկերամարտները։ Կայսրը բարկացաւ եւ Պապին վրայ գնաց ու դրաւեց Հոռվմի եկեղեցիին կալուածները եւ Լիւրիկէն բաժնելով Պապին իրաւասութենէն՝ կցեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան, որուն աթոռակալն էր, այն ատեն, Սիւնկեղոս Անաստաս։ Եւ այսպէս տակաւին երկար տարիներ տեւեց այս խնդիրը մինչեւ 842 թուականը՝ թէոդորոս կայսրուհիին ժամանակաշրջանը։ Կայսրուհին իր հիւանդութենէն կ'ապաքինի՝ պատկերապաշտներու խնամակալ Սամուէլ անուն մարդու մը միջոցով։ Կայսրուհին այս գէպքին վրայ, 342 Փետր. 19 կիրակի օր մը, եկեղեցական եւ

արքունական անձերու բազմութեամբ նորէն Մայր Եկեղեցին մտցուց պատկերները եւ այդ օրը յայտարարեց Օքտոտբառքան Տօն :

Պատկերամարտները թէեւ Միքայէլ Գ. ի օրով եւս փորձեցին ապստամբիլ, բայց Կ. Պոլսոյ ժողովը որ Փռտ Պատրիարքի նախաղահութեամբ գումարուած էր, վերջնական նզովք արձակեց անոնց դէմ : Այդ օրէն սկսեալ յոյն Եկեղեցին համար պատկերապաշտութիւնը ընդունուած եւ փակուած խնդիր մը եղաւ :

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ՄԵԶ . — Յոյն Եկեղեցիին պատկերամարտութիւնը տկար արձաղանդ գտաւ Հայոց մէջ, եւ Վահան Կաթողիկոս (968—969), Ստեփաննոս Կաթողիկոս (969—971), Խաչիկ Կաթողիկոս (971—992), Անանիա Նարեկացի, Յովհաննէս Սարկաւագ, Ներսէս Շնորհալի ու Սեւ Լեռան Ա. Ժողովը ջատագովականներ գրեցին պատկերներու մասին եւ Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութիւնը պարզեցին :

Լատին Եկեղեցիի մէջ խնդիր եղաւ պատկերամարտներու մասին, Գրիգոր Բ., Գրիգոր Գ. եւ Աղրիանա Պապերը եւ այլք պաշտպանեցին պատկերապաշտութիւնը :

Հ. դարուն մէջ յիշատակութեան արժանի մէկ — Երկու կէտեր եւս արձանագրելով՝ կ'անցնինք յաջորդ գըլուխին :

Միոն Ա. Բաւոնեցիի (767—779) օրով գումարուեցաւ Պարտաւի Բ. Ժողովը (678), որ Եկեղեցական բարեկարդութիւններ մտցուց եւ սահմանեց մեզի ծանօթ եւ մեր Եկեղեցիին մէջ կատարուելիք ու կարդացուելիք Աստուածաշունչի կանոնական գիրքերու թիւը :

Յովսէփի Բ. Փարպեցի Կարիճի շրջանին նշանաւոր էին՝ իբրեւ ուսումնատեղի՝ Գեղարքունիք, Մաքենաց-
աց, Շիրակայ, Զրեակ, Լրախի, Հոռոմոսի վանքերը:

ՃԵ.

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը իր պատմութեան ընթացքին տեղի մը վրայ կապուած չմնաց, այլ միշտ կոչուեցաւ Կաթողիկոսութիւն Ամենայն Հայոց: Այս սկզբունքին վրայ, ան իր հայրապետական աթոռը հաս-
տատեց այնտեղ՝ ուր կը գտնուէր ազգին քաղաքական իշխանութեան կեդրոնը, ուր ալ ըլլար ժամանակին տի-
րող կառավարութեան դվարաւոր քաղաքը:

Էջմիածինը, որ նախնական աթոռը եղաւ քրիստո-
նէութեան, Հայաստանի մէջ պաշտօնապէս հաստատ-
ումէն վերջը, չորրորդ դարու սկիզբը թագաւորու-
թեան մայրաքաղաքը Վաղարշապատն էր: Արշակունեաց
թագաւորութեան կործանումէն եւ անոր յաջորդող խը-
ռովութեանց դադարումէն յետոյ, երբ Դուխինի մէջ, իբր
մարզպան՝ Վահան Մամիկոնեան բաղդատաբար խաղաղ
կառավարութիւն մը հաստատեց 484ին, Յովհաննէս Ա.
Մանդակունի Կաթողիկոս հոն վոխադրեց Աթոռը, Մա-
սիսի ստորոտը, Արարատի դաշտին մէջ, Էջմիածինէն
քիչ հեռու, ուր Հայոց Կաթողիկոսները նստան չորս
դարէն աւելի, մինչեւ Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրաս-
խանակերտացիի ժամանակը (899—93):

Ամիրապետներուն կողմէ Հայերուն տրուած թա-

զաւորութեան ձեւը աղղին համար կարեւոր օգտակարութիւն մը չունեցաւ, որովհետեւ այդ կերպով երեւան եկած հայ թագաւորութիւնները բազմացան, Անիի, Վանի, կարսի և Գուղարքի մէջ առանձին թագաւորութիւնն ը կազմուեցան, որոնք իրարու հետ թշնամացան, ծայր տուաւ աղղամիջեան անհաճոյ թշնամական դէպքեր եւ տեղի տուաւ եղբայրասպան կոխմերու. բացի ասկէ, հայազգի թագաւորութիւններու հաստատութիւնը՝ արար ոստիկաններու իշխանութեան վերջ չըտուաւ, որոնք տուրքերը կը հաւաքէին եւ կառավարութեան ներքին դործերուն կը միջամտէին, նոյնիսկ թագաւորներուն վրայ մահու եւ կենաց իրաւունք կը վայելէին. մէկ խօսքով, տխուր գոյավիճակ մը, որուն պատասխանատուութեան մեծագոյն բաժինը կ'իյնար հայ թագաւորներուն վրայ, որոնք իրարու հետ միանալով չէին կրնար թշնամիին դէմ միացեալ ճակատով ներկայանալ եւ վտարել ինքնակոչ կառավարիչները:

Բազրատունիք՝ Անի մայրաքաղաքը շէնցնելէն եւ հոն հաստատուելէն առաջ՝ առժամաբար կը նստէին Շիրակաւան, Բազարան եւ հոս հոն: Հայրապետական աթոռը այս աստանղական վիճակին հետեւանքով՝ հաստատուած կը մնար Դուխինի մէջ, մինչեւ որ Եռւուփ ոստիկանին ձեռքով ան ալ կործանուեցաւ: Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոս, որ իբր բանագնաց գացած էր Ոստիկանին քով, իբրեւ պատանդ պահուեցաւ եւ դրամական փրկանքի դինով աղատ արձակուեցաւ: Երկար ժամանակ թափառեցաւ Հայաստանի մէջ, շատ աշխատեցաւ Դուխինի Հայրապետանոցը՝ նորոգելու, բայց չյաջողեցաւ: Այս պատճառով, իր կեանքին վերջերը գնաց Վան, եւ Վասպուրական գաւառին թագաւորներու պաշտպանու-

թեան ապաւինեցաւ. անկէ անցաւ Աղթամար կղզին, ուր Վասպուրականի թագաւորները հաստատած էին իրենց արքունիքը: Այստեղ պատմաբան Յովհաննէս Եկաթողիկոս աւանդեց իր հոգին (931), երեսուն երկու տարի տեւականօրէն երկրին թշուառութիւնները եւ աղէտալի պատահարները տեսնելէ եւ իր յաջորդներուն պատմադրելէ վերջը:

Յովհաննէս Կաթողիկոսի յաջորդներէն Երեքը՝ Ստեփաննոս Բ. Ռշտունի (931-932), Թէոդորոս Ա. Ռլշտունի (932-938) եւ Եղիշէ Ա. Ռշտունի (938-943), մընացին Աղթամարի Հայրապետանոցը, Արծրունի թագաւորներուն արքունիքին մօտ: Իսկ Անանիա Ա. Մոկացի Կաթողիկոս (943-97) յարմար նկատեց Աղթամար կղզիին առանձնացած շրջանակէն հեռանալ եւ հաստառուիլ Հայաստանի մէջ՝ Անիի թագաւորներուն մօտիկը: Նախապէս առժամանակեայ կերպով հաստատուեցաւ Արդենա քաղաքը, Անիի մօտ, մինչեւ Անիի Հայրապետանոցին եւ Կաթողիկէ Եկեղեցիին կառուցումը (902):

Անանիա Կաթողիկոս նշանաւոր դիրք կը վայելէ Կաթողիկոսներու շարքին մէջ, իր կատարած եկեղեցական բարեկարգութիւններով, քաղաքական ձեռնարկներով եւ խելացի վարչականութեամբը յաջողեցաւ թէ՛ աղդին եւ թէ եկեղեցիին համեմատաբար խաղաղ վիճակ մը ստեղծել:

Վահան Սիւնի, որ Անանիային յաջորդեց (967-969), կասկածելի նկատուեցաւ Յոյներուն հետ համաձայնելովը, քաղկեդոնիկ միտումներովը եւ յունական ինչ ինչ ծէսեր հայ եկեղեցիէն ներս մուծելովը: Անիի մէջ գումարուած ժողովը՝ Վահանը գմհընկէց հոչակեց եւ վերջ տուաւ իր կաթողիկոսութեան:

Վահան Սիմիին յաջորդեց Ստեփաննոս Գ. Սեւանցին (969-971)։ Նորընտիր կաթողիկոսը՝ Բաղրատումի թագաւորներուն պաշտպանութիւնը կը վայելէր, մինչ Վահան ապաւինած էր Արծրունի թագաւորներուն հռվանաւորութեանը. այդ պատճառով ներքին թշնամութիւններ եւ դժուարութիւններ ծաղեցան Հայաստանի մէջ, մինչեւ որ Երկուքն ալ, Վահան եւ Ստեփաննոս, նոյն տարին վախճանեցան։

Ստեփաննոսին յաջորդեց Խաչիկ Ա. Արծրունի, կարող եւ գործունեայ կաթողիկոս մը, որ երկու կողմերու ցանկութեամբ աթոռ բարձրացաւ (971-992)։ Խաչիկ ոչ միայն հաշտութիւն եւ համաձայնութիւն գոյացուց հայաղղի թագաւորներու եւ իշխանութիւններու միջեւ, այլ ուժգնօրէն պաշտպանեց Հայ Եկեղեցիի դաւանական սկզբունքները, եւ Հայերը, որոնք բիւզանդական աղդեցութեան ենթակայ դաւաներու մէջ կը ընակէին եւ որոնց վրայ Յոյներու կողմէ դաւանական բոնադատութիւններ կը գործուէին, Խաչիկ՝ այդ դաւաներու վրայ Հայ Եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, որպէսզի յունական պահանջքներուն առջեւ պարիսպ մը քաշէ։

Խաչիկ՝ առաջ Արգինայի Հայրապետանոցը եւ Եկեղեցին շինեց, յետոյ ալ ձեռնարկեց աւելի փառաւորները շինել Անիի մէջ, բայց դժբախտաբար մահը վրայ հասնելով չվայելեց։ Իրեն յաջորդ Սարդիս Ա. Սեւանցի (992-1019) այդ Եկեղեցիներուն նաւակատիքը կատարեց, բայց Երկար չեղաւ տեւողութիւնը, որովհետեւ Սարդիսի անմիջական յաջորդը՝ Պետրոս Գետաղարծ (1019-1054) պարտաւորուեցաւ Անիէն հեռանալ, երբ ան Յոյներէն դրաւուեցաւ (1046)։

Կ'արժէ հոս կանգ առնել, պարզելու համար ցաւոտ

խնդիր մը, որ տեղի ունեցաւ նոյնինքն Պետրոս Գետադարձի յանցաւոր մասնակցութեամբ:

ԺԱ. Դարուն նշանաւոր եղած է Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը, որ իր երկար տարիներու (1019-1054) պաշտօնավարութեամբ՝ քաղաքական յուղումնալի շրջանի մը մէջ տարուքերուած՝ հանդիսատես եւ գուցէ կամակից ալ եղաւ այն մատնութեան, որով Յոյներու ձեռք անցաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը եւ արքայական իշխանութիւնը՝ վերջին Գագիկի օրով: 1025 թուականին, Բիւզանդիոնի գահուն վրայ կը գտնուէր Կոստանդին կայսրը. այս կայսրը կարճատեւ իշխանութիւն մը ունեցաւ, հաղիւ երեք տարի: Կոստանդին, հիւանդութեան ժամանակ, դղալով որ մահը մօտալուտ է, իր մօտ գտնուողներուն հրաման կ'ընէ՝ Հայերէն կարեւոր անձնաւորութիւն մը իր մօտ կանչել: Կայսեր մարդիկը ճամբայ կ'եւեն եւ կը գտնեն Կիրակոս անուն հայ քահանայ մը եւ կը տանին կայսեր քով: Կայսրը կիրակոսին կը յանձնէ այն հաստատաղիրը, որով Հայուստանի իշխանութիւնը Հայոց Բագրատունի թագաւորներուն կը մերադարձնէ որդւոց որդի, եւ այն նամակը, որ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսի ձեռքով մատուցուած «վասն Հայոց Աշխարհին» եւ կը պատուիրէ անոր, տանիլ յանձնել այդ դիրը Հայոց թագաւորին: Կոստանդինի մահը վրայ կը հասնի. Կիրակոս թուղթերը չի յանձներ Հայոց թագաւորին եւ քովը կը պահէ՝ պատեհ առթիւ շահագործելու եւ իրեն փառք ու հարստութիւն ապահովելու համար: Կոստանդինին կը յաջորդէ Կոստանդին Մոնամախոս կայսրը (1042-1058). այս վերջինը կը պահանջէր Հայոց Անի մայրաքաղաքը. Կաթողիկոսը՝ «ում եւ իցէ ի դնալէ քաղաք» ըսելով,

Սամուսաղի յոյն իշխանին հետ բանակցութեան կը ոկըսի, գրելով թէ՝ «Ծանո՛ թագաւորին, թէ մեզ ի՞նչ հատուցանէ փոխարէնս, եւ ես տաց զքաղաքս եւ դայլ ամուրս, որ յաշխարհիս են. իսկ նա լուեալ թագաւորին, զանձիւք եւ իշխանութեամբ հաճեալ զկամս նորա, եւ այնու տիրեցին Անոյ եւ ամենայն աշխարհին»: (Արիստ. Լաստելերտցի, էջ 42):

Դարձեալ էջ 60: «Թագաւորին տեսեալ զնա (Գետաղարձը) բազում պատուվ եւ մեծարանօք ընկալաւ, եւ առատ ոռնկօք հրամայեաց պաշտել զնա, բայց առ իւր պահեաց զնա ամս երիս, քանզի կառկած էր թողուլ ի Հայս՝ թէ երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի: Իսկ Ասոմ, որդին Սենեքերիմայ առեալ զնա յերաշխիս, ած ի քաղաքն իւր ի Մերաստուպովիս, եւ տուեալ նմատեղի քնակութեան դհանզիստ սրբոյ նշանին, զոր իւր շինեալ էր բազմայարդար զարդարանօքն եւ մեծապայծառ վայելչութեամբ, յորում տեղւոջ կեցեալ ամս երկուս, փոխեցաւ ի Քրիստոս: Եւ կացուցանէին ի տեղի նորա զիշաշիկ զնորին քեռորդի, որ զճեռնադրութիւն հայրապետութեան վաղնջուց ընկալեալ էր: Զոր իրեւ լուաւ թագաւորն, առաքեաց խնդրական, եւ տարաւ զնա առ իւր եւ զգանձս՝ զոր եւ զտին թէ անդ եւ թէ ի Հայս. քանզի յոյժ սիրող էր գանձուց Պետրոս, որ բազում վասն այնք եպերէին զնա»:

Պետրոս Կաթողիկոս Տրապիզոնի մէջ առած էր իր ուսումը, եւ գիտէր յունարէն լեզուն, բայց քերթողական արուեստին մէջ նշանակելի դիրք մը կը վերագրուի իրեն:

Պետրոս Գետաղարձի յաջորդեց իր քրոջ որդին՝ Խաչիկ Բ. Անեցին. ան Պոլիս տարուեցաւ, ուր զանա-

զան նեղութեանց մատնուեցաւ, որպէսզի իր մօրեղ-
քօրմէն մնացած դանձերը յանձնէ, եւ թէ յունական ե-
կեղեցիի դաւանութիւնը ընդունի. բայց նա վիր մօրեղ-
քօր նման ո'չ անձնական փառքի ետեւէ էր եւ ոչ ալ
հարստութեան տիրանալու մարմաջը ունէր, ան ան-
կեղծօրէն սիրող էր թէ՛ իր եկեղեցին եւ թէ աղդը, եւ
չշացաւ կայսեր կողմէ շոայլուած խոստումներէն, դի-
մադրեց բոլոր առաջարկութեանց եւ գիմացաւ ամէն
տեսակի զրկանքներու եւ նեղութեանց, քանզի շատ լաւ
գիտէր Յոյներուն Հողերանութիւնը եւ կարելի չէր վըս-
տահիլ անոնց ո'չ մէկ առաջարկութեանց : «Քանզի ի-
մաստունն երդնու և անմիտն հաւատայ» եւ «բանք ստոց
պարարտեն իբրեւ զլոր, եւ անմիտք կլանեն զնա» : (Ա-
րիստ. Լաստ., էջ 41) :

Վերջապէս Խաչիկ Կաթողիկոս Երեք տարի մնաց
Կ. Պոլիս, Երբեք չտկարացաւ (1054–1057) . աքսորուե-
ցաւ թաւ Բլուր ըսուած աւանը, Փոքր Ասիոյ մէջ, Տա-
րէնտիա կամ Տարէնտէ (*) քաղաքին մօտերը, ուր մը-
նաց մինչեւ իր մահը (1061) :

ՃԶ.

ԺԱ. ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ

Յոյներ Երբ ամբողջութեամբ Հայաստանի տիրա-
ցած էին, Խաչիկի մահուընէն վերջ նոր Կաթողիկոսի
ընտրութեան դէմ արգելքներ դրին, կարծելով, թէ այս

(*) Սերաստիոյ նահանգ :

կերպով պիտի կարողանան Հայերը յունադաւանութեան ստիպել եւ ձուլել իրենց մէջ, բայց թափուած բոլոր ճիգերը չօշափելի արդիւնքի մը չյանգեցան, մէկ կողմէն իրենց ճիգերուն անհետեւանք մնալը, միւս կողմէն ամէն կողմէրէ զանգատներուն շատնալը, ինչպէս նաեւ կարսի թագաւոր Գաղիկի միջամտութիւնները, որ իր ժառանգական հայրենի երկիրը Յոյներուն յանձնելով եւ Ամասիոյ գաւառակին հետ փոխանակուելով՝ վերջապէս Յոյները զիջողութեան բերին եւ Կոստանդին Տուլիծ Հայուրը հաւանութիւն յայտնեց Գրիգոր Մագիստրոսի զաւկին՝ Վահրամի՝ կաթողիկոս անուանուելուն, որուն հայրը՝ Մագիստրոս՝ յունական կայսրութեան տակ կուսակալի պաշտօն կը վարէր եւ որ կայսերական պաշտօններու մէջ առաջ ալ պաշտօնավարած անձ մընէր (1065) : Բայց պայմանադրուեցաւ, որ նոր Կաթողիկոսը Հայաստանի մէջ չհաստատէ իր աթոռը, այլ ուրիշ տեղ։ Գրիգոր Վահրամ իր աթոռը հաստատեց Ծամնղաւ աւանը (Թոմարղա՝ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի մօտ), Երբեմն կարսի եւ վերջէն ալ Ամասիոյ թագաւոր Գաղիկի սահմաններուն մէջ։

Գրիգոր – Վահրամ, որ Մեծ Վկայասէր ալ կը կոչուի մեր մէջ, ինչպէս վերեւ ըսինք, որդին էր գիտնական եւ գրական բարձր արժանիքներով փայլող Գրիգոր Մաղիստրոսի, որ մինչայժմեան դրողներու մէջ առաջին եւ միակ աշխարհական դրողն է։

Վկայասէր Գրիգոր քառասուն տարի վարեց իր կաթողիկասական իշխանութիւնը (1065–1105)։ Ան կնքեց իր մահկունացուն կարմիր Վանքի մէջ, Մարաշի սահմանին վրայ, ուր կը տիրէր այն ժամանակ Գող Վասիլ Հայ իշխանը։ Բնակիր Ճիրքերու եւ մեծ հմտութեան տէր

մէկն էր, բայց իր իշխանութեան օրերը արդիւնաւոր չեղան։ Ան յօժարութեամբ չէր ընդունած այդ պաշտօնը, այլ պարզապէս կաթողիկոսութեան տեւականացումը երաշխաւորելու համար, քանի որ իր եւ հօր անունը Յոյներուն վստահութիւն կը ներշնչէր։ Ան երբեք իր աստիճանին կապուած չմնաց, իր բոլոր ժամանակը յատկացուց դրական աշխատութեանց, ճամբորդեց Պաղեստին եւ Եգիպտոս։ Կաթողիկոսական պաշտօնին բոլոր գործերը փոխանորդ եպիսկոպոսներու ձեռքով կատարեց, ինք ընտրեց, մինչեւ իսկ կաթողիկոսական աստիճանին ալ բարձրացուց լիազօր իշխանութիւն տալով։ Ասոնց առաջինն է Գէորգ Ք. Լուեցի (1069–1072)։ Լուեցին իր գործունէութեան մէջ յաջողութիւն ցոյց տուած չըլլալուն համար վար առնուեցաւ, իրեն տեղ նշանակուեցաւ Վկայասէրին քրոջ որդին՝ Բարսեղ Ա. Անեցին (1085), որ խոհեմ եւ գործունեայ տեղակալ մը եղաւ, բոլոր պատասխանատուութիւնը վրան առնելով՝ ամենայն յաջողութեամբ վարեց կաթողիկոսական գործերը մինչեւ իր մօրեղբօր մահը (1105), եւ յետոյ ալ պաշտօնապէս յաջորդեց անոր։ Կաթողիկոսութեան կեդրոնը Ծամնդաւ կը նկատուէր թէեւ, բայց թէ՛ կաթողիկոսը եւ թէ փոխանորդները շատ քիչ կը նստէին հոն, Բարսեղ երբեմն Անի կը մընար եւ երբեմն ալ Կիլիկիա, ուր սկսած էին դաղթել Հայերը Թաթարներու արշաւանքէն խոյս տալով։

Շուղրի կարմիր վանքը, որ Կիլիկիոյ եւ Սեւ լեռան բարձունքներուն վրայ հաստատուած ծաղկեալ վանք մըն էր, Հայրապետութեան աթոռանիստը եղաւ, որովհետեւ այս կողմերը սկսած էր կաղմուիլ Կիլիկիոյ Հայեցիսապետութիւնը։

Նախ քան Հայրապետանոցի մասին խօսիլը, հարկ
կը զգանք ակնարկ մը նետել Կիլիկիոյ մէջ հայկական
իշխանական կազմութեան մասին, տալով միեւնոյն
ժամանակ Կիլիկեան աշխարհի տեղադրութիւնը եւ սահ-
մանները:

Կիլիկիան՝ Փոքր Ասիոյ Հարաւարեւելեան մասը կը կազմէ : Անոր սահմաններն էին՝ Հիւսիսէն Կապաղով-կիա, արեւմուտքէն Պամփիւլիս, արեւելքէն Ասորիք, եւ Հարաւէն Միջերկրական ծովը : Կիլիկիան երկու մասէ կը բաղկանայ, Ա. Դաշտային Կիլիկիա, պտղաբեր, գուարճալի եւ անտառախիտ Երևիք մը, մանաւանդ Հիւսիսային մասը : Բ. Լեռնային կամ Քարային Կիլիկիա, ունելի ցուրտ է, բայց խիտ եւ գեղեցիկ անտառներով ծածկուած : Կիլիկիոյ անուանի քաղաքներն էին՝ Տարսոն, որուն մէջէն կ'անցնի Կիւտնոս գետը, Սիս, որուն շրջակայքը կը դանուէին Դրազարկ եւ Արքակաղին հռչակաւոր դպրանոց-վանքերը եւ ուր մինչեւ 1915թուականը կը նստէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, որուն վերջին աթոռակալն Եղաւ Եղեղիցի Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խաղայեան, որ տարագրութեան դառն բաժակը ցմբուր քամելէ յետոյ իր ժողովուրդին հետ, թափառական շրջեցաւ Սուրիոյ մէջ Երկար տարիներ եւ վերջապէս յաջողեցաւ Անթիլիասի՝ օտար Երկրի մը մէջ հաստատել նոր Կաթողիկոսարան մը եւ 1939ին հիմը դըրաւ Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարին, որուն օժման արարողութիւնը կը կատարէր 1940 Մարտ 10ին, կիրակի օր մը, Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարաճեան, որմէ քիչ ժամանակ վերջը արդէն իսկ կ'աւանդէր իր մաքրամաքուր հողին : Անարգարա, Առանա, Մամետիա կամ Միսիս, Այաս՝ ծովեղերեայ վաճառաշահ

քաղաքը, Գերմանիկ կամ Մարաշ, Ֆոնուղ, Ռւնիա կամ
Զէյթուն, Աշէ-Հաճըն. Իսկ բերդերէն նշանաւոր էին
Վահկա-Ֆէքէ, Բարձրաբերդ, Կապան, այժմ Մարաշի
մօտիկ գիւղ մը, Սիմանակլայ, Լամբրոն եւ ուրիշ շատ
ամրոցներ եւ դղեակներ:

Կիլիկիան՝ իր բնական ամրութիւններով, անմատ-
չելի լեռներով եւ կիրճերով, ուազմագիտական յաջող
գիրքով, հին ժամանակներէն սկսեալ աշխարհակալնե-
րուն ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրած էր: Այս եր-
կերը անցաւ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Պարսիկներուն,
Մեծն Աղեքսանդրի եւ Սելեսկեան թաղաւորներուն ձեռ-
քը: Մեր թուականէն դար մը առաջ, Կիլիկիոյ ափերը
ծովահէններու որջեր դարձած էին (*), որոնք իրենց
ասպատակութիւններով եւ աւազակութիւններով ահ ու
սարսափ տարածած էին ամէն կողմ: Պոմպէոս այդ
չարագործ աւազակները բնաջինջ ըրաւ եւ Կիլիկիան Հը-
ռովմէական կայսրութեան մաս կազմեց, եւ այդ Հը-
ռովմէական մինչեւ Ռուբինեանց թաղաւորութեան
սկիզբները Կիլիկիան յունական տիրապետութեան տակ
կը դանուէր:

Հայերը՝ Հնագոյն ժամանակներէն սկսած կ'երթե-
ւեկէին Կիլիկիա, ինչպէս Ս. Գրքի մէջ կը կարդանք:
Անոնք առեւտրական գործերով կ'երթային Փիւնիկեցի-
ներուն եւ Եղիպտացիներուն հետ: Այդ առեւտրական
փոխանակութիւնները ընդարձակուեցան Արամի եւ Տիգ-
րան Մեծի յաղթական արշաւանքներէն վերջ, որուն
հետեւանքով Հայերը Փոքր Ասիոյ Հարաւային կողմերը
տարածուեցան եւ հաստատուեցան:

(*) Հայկական թագաւորութեան սկզբնական շրր-
ջան:

Ուրեմն կը տեսնուի, թէ հոծ հայութիւն մը արդէն կեղրոնացած էր այնտեղ՝ Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ, այնպէս որ ԺԱ. դարուն՝ Հայերը իրենց բազմութեամբ եւ հարստութեամբ կրնային մրցիլ տեղացի Յոյներուն հետ։ Այդ ժամանակները, Տաւրոսի ընդարձակ մէկ մասին մէջ, որ հնագոյն դարերէն ծանօթ էր Ամանոս անունով եւ որուն Հայերը՝ քարքարուտ երկրին պատճառով Սեւ Լեռ անունը տուին (Կեալուր Տաղ), յոյն եւ ասորի մենաստաններուն հետ բազմաթիւ հայ վանքեր եւո կային, որոնց մէջ հայ կրօնաւորներ իրենց լեզուով եւ ծէսով պաշտօն կը մատուցանէին եւ կը զբաղուէին ուսումով եւ զիտութեամբ։ Այս մտաւորական կեղրոններուն հետ՝ հայ գաղթականներուն քաղաքական առաջնորդները քանի մը ամուր եւ անառիկ քերդեր զբաւեցին Կիլիկիոյ մէջ եւ փոքրիկ իշխանութիւն մը հաստատեցին։ Այդ առաջնորդներն են՝ Գող Վասիլ, Քեսունի իշխանը, Օչին, բնիկ Արցախեցի, որ Լամբրոնը խլեց մահմետականներէն եւ դղեակը ժառանգութիւն ստացաւ Ալեքս Կոմնենոս կայսրէն, իսկ Օչինին եղբայրը՝ Բաղունի՝ Տարսոնի տէր դարձաւ, եւ վերջապէս Ապիրատը՝ հայր Ներսէս Շնորհալիի, իր բնակութիւնը հաստատեց Վերին Եփրատի կողմերը, Ծովք դղեակին մէջ։

Գործերը այս վիճակին մէջ էին, երբ ՌՈՒԲԻՆ քաջ իշխանը, Գաղիկ Բ.ի մօտաւոր ազգականը, վճռեց Բաղրատունեաց վերջին թագաւորին անարդական մահուան վրէժը լուծել Յոյներէն եւ Հայ աղդը Յոյներուն բրոնութիւններէն եւ հարստահարութիւններէն ազատել։ Իր մտադրութիւնը դիւրաւ յաջողցնելու համար, Ռուբէն ընտրեց Տաւրոսի բարձրութիւնները, ուր Հայոց

բազմութիւնը եւ տեղին յարմար դիրքը յաջողութեան յոյսեր կը ներշնչէին իրեն։ 1080 թուին, քանի մը ուղափարակից կուսակիցներով, դիմեց այնտեղ, իր ըլստութիւնը հաստատեց Բարձրաքերդի շրջակայքը գտնուող գոռոմողով դիւղին մէջ։ Տեղացի իշխանները եւ ժողովուրդը շուտով խմբուեցան Ռուբէնի շուրջ՝ մտնելով անոր դրօշին տակ։ Անոնց օժանդակութեամբ Ռուբէն կարճ ժամանակամիջոցի մէջ Տարոսի լեռները Յոյներէն մաքրեց եւ իր տիրապետութիւնը հաստատեց այդ երկրամասին վրայ։

Ռուբէն տասնըհինդ տարի վարեց իր իշխանութիւնը. այդ ժամանակաշրջանին անոր բոլոր ջանքը եղաւ իր Հովանաւորութեան տակ եղող ժողովուրդը իւրնամել հայրաբար, իր գերիշխանութիւնը ճանչցնել տրւաւ իշխաններուն, որոնք նորահաստամ Պետութեան զօրացման եւ ընդարձակման նպաստած էին։ Ռուբէնի յաջորդեց իր որդին Կոստանդին (1095), որ իր հօր ձըդած ժառանդութիւնը ընդարձակեց՝ Յոյներուն ձեռքէն քանի մը ամուր բերդեր եւս առնելով, եւ իր իշխանութեան կեղրոնը հաստատեց Վահկայ բերդին մէջ։ Կոստանդին իր իշխանութիւնը վարեց մինչեւ 1110 թուականը։ Կոստանդինի յաջորդեց իր որդին Թորոս Ա., որուն՝ Բարսեղ Կաթողիկոս զօրաւոր նեցուկ եղաւ՝ նոր իշխանութեան քաղաքական ձեւ տալու եւ սահմանները ընդարձակելու համար։

Բարսեղ արկածով մը մեռաւ, տանիքի մը փլելուն հետեւանքով (1113)։ Անոր յաջորդեց Գրիգոր Պահլաւունի, հաղիւ քսան տարեկան երիտասարդ մը, որուն կաթողիկոսացման համար Վկայաւէր Գրիգոր Բ. մասնաւոր կերպով յանձնարարութիւններ ըրած էու վերջին

օրերուն, տեսնելով անոր վրայ դեղեցիկ ձիրքեր եւ կանխահաս կարողութեան յայտնի նշաններ:

Գրիգոր Վկայառէրի կաթողիկոսութեան թուլութիւնը պատճառ եղաւ հակաթոռներու մէջտեղ գալուն, օր.՝ Սարդիս Հոնեցի, Թէոդորոս Ալախօսիկ եւ Պողոս Վարադցի, որոնք սակայն Բարսեղի առջեւ տեղի տուին:

Գրիգոր Պահլաւունիի երիտասարդութիւնը պատճառ եղաւ Աղթամարի արքեպիսկոպոս Դաւիթ Թոռնիկեանի ինքզինք կաթողիկոս հռչակելուն իրբեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1114): Անօրինակ բազմութեամբ 2500 եկեղեցականներու ներկայութեամբ ժողով մը գումարուեցաւ, Կիլիկիոյ իշխանապետութեան հեղինակութիւնն ալ զայն հովանաւորեց եւ Դաւիթ Թոռնիկեան դատապարտուեցաւ, բայց հակառակ այդ ժողովին որոշման, Աղթամարցիք շարունակեցին իրենց ընթացքը մինչեւ Խաչատուր Բ. Շիրոյեան (1895):

Կաթողիկոսական աթոռը միշտ երերեալ վիճակի մէջ կը մնար տակաւին Սեւ Լեռան մէջ, երբ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի աթոռ բարձրացաւ. ան տասներկու տարի վերջ Հայրապետանոցը փոխագրեց Ծովք, Տլուք կամ Տիւլիւք ըսուած վայրը, որ Այնթապի մօտիկ վայր մընէ, ուր մնաց 22 տարի (1125-1147): Բայց Գրիգոր Գ., կաթողիկոսութեան համար աւելի յարմար եւ վայելուչ տեղի մը պէտք ունէր. Մարտի իշխան Կոմս Ճոսլինի որդիէն գնեց Հոռմէլան (Թում-Դալէ, Եղեսիոյ եւ Պիրէճիկի շրջանին մէջ), եւ հոն հաստատուեցաւ: Հարիւր յիսուն տարի ժամանակամիջոց մը կաթողիկոսներ հոն բնակեցան (1147-1293): Յետոյ դղեակը գրաւուեցաւ Եղիպտացիներէն, անկէ յետոյ անցան Սիս, Կիլիկիոյ Հայկական թաղաւորութեան մայրաքաղաքը եւ մէկ ու

կէս դար ալ Հոն բնակեցան (1293-1441) . առկէ վերջն է որ Հայրապետանոցը փոխադրուեցաւ էջմիածին : Հայոց կաթողիկոսարանին տեղափոխութեանց տեւողութիւնը Դուինէ հեռանալէն մինչեւ էջմիածին կրկին Հաստատուիլը տեւեց 540 տարի (901-1441) :

Հայ կաթողիկոսներուն մէջ ամէնէն երկարակեացն ու արժանաւորագոյններէն մէկն էր Գր. Գ. Պահլաւունի : Ան՝ Ապիրատի եւ Գրիգոր Մազիստրոսի աղջկան որդին էր , որ կ'ըլլայ Վկայասէրի քեռորդին : Վկայասէր յատուկ խնամք տարած էր եւ անձամբ ստանձնած Գրիգորի եւ Ներսէսի կրթութիւնը եւ յանձնած երկուքն ալ Շուղուրի Վանքին վանահայր Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի հոգածութեան :

Գրիգոր Գ. թէեւ մանուկ Հասակին մէջ բարձրացաւ Հայրապետական աթոռը , սակայն վախճանը չտմըցուց ընտրողները :

Հայ Եկեղեցին աչքառու դարերէն մէկն է ԺԲ . դարը , որ կարելի է կոչել Պահլաւունեաց դար՝ Կաթողիկոսներու բոլորն ալ Պահլաւունի ցեղէն ըլլալուն համար , կամ Գրիգորեանց դար , բացի Ներսէս Դ. Շնորհալիէն , միւսներուն՝ Գրիգոր անունը կրելնուն համար : Պահլաւունեաց սերունդին մէջ նշանաւոր Դիրք կը վայելէ Շնորհալի , որ իրաւամբ մեր Հայրապետներուն եւ Հեղինակներուն մէջ կը նկատուի իրը լրումն Հայ Եկեղեցւոյ երանաշնորհ Ս. Հարց : Պահլաւունիները իրեւ պահապան աւանդութեան ու վարդապետ հաւատքի՝ մէծ Հեղինակութիւն կը վայելէին կրօնական խնդիրներու նկատմամբ :

Այս չրջանին դարձեալ արծարծուեցաւ Յոյներու կողմէ միութեան խնդիրը եւ սուր հանգամանք ստացաւ

Պահաւունիի, Շնորհալիի, Գրիգոր Տղայի եւ Գրիգոր Ապիրատ Կաթողիկոսներուն օրով:

Հայ Եկեղեցին միշտ ալ բարեմտութեամբ մօտեցած է միութեան խնդրին, քանի անդամ որ այդ խընդիրը ներկայացած է իրեն. բայց երբեք հեռացած չէ իր առանձնայատուկ կացութենէն: Հայ Եկեղեցին միութեան խնդրին առթիւ յարաբերութեան մտած է յունական, ասորական եւ լատինական Եկեղեցիներուն հետ:

Յունական Եկեղեցին ըլլալով մերինէն աւելի զօրաւոր եւ ընդարձակ, իրաւունք կուտար իրեն գերազանց գիրք մը վայելել, այս պատճառով ջանաց Հայ Եկեղեցին վրայ ուժգին ազդեցութիւն մը գործել, այսինքն իրեն հպատկեցնել, մէկ խօսքով՝ ձուլել եւ լուծել իր մէջ, բայց այս բանը Յոյն Եկեղեցիին երբեք չյաջողեցաւ, քանի որ Հայերը ամուր կերպով փարած էին իրենց Եկեղեցիին անկախութիւնը պաշտպանելու:

Ասորի Եկեղեցին՝ Հայ Եկեղեցիին առջեւ աւելի տկար դտնուելուն, անոր հետ համաձայնութիւնը դիւրին եղաւ. մէկ կողմէն Ասորիները իրենց պահանջները չէին կրնար ծայբայելութեան տանիլ, իսկ միւս կողմէն՝ Հայերն ալ իրենց պայմանները չափաղանցութեան չտարին:

Լատինական Եկեղեցիին հետ յարաբերութիւնները ուշ ատեն սկսան՝ անոր հեռաւորութեանը պատճառաւ: Խաչակիրներու ժամանակէն վերջ Լատինները հաղորդակցութեան սկսան Հայերուն հետ:

Հայ Եկեղեցին Միաբանական խնդիրը հասկցաւ բառին ճիշդ առումով: Ան՝ Միաբանութիւն ըսելով, կ'ուղէր Եկեղեցիներուն մէջ ոերտ հողեւորական հաղորդակցութիւն, յարդանք իւրաքանչիւրին դիրքին, վո-

խաղարձ սիրոյ յարսթերութեամբ, իւրաքանչիւր Եկեղեցի իր շրջանակին մէջ ազատութեան վայելում, ո՛չ թէ տիրապետութիւն մէկուն՝ միւսին վրայ: Հայ Եկեղեցին երբեք չուղեց հանդուրժել տիրապետութեան եւ մարդորսութեան գաղափարին, բայց Յունական եւ Լատինական Եկեղեցիները, իրենց քաղաքական առաւելութենէն շշմած՝ Եկեղեցիներու միաբանութիւնը կը հասկընային այնպէս, որ ուրիշ Եկեղեցիներ իրենց Եկեղեցին հնազանդին կուրօրէն:

Հայերը միշտ ալ միաբանութեան համար եղած առաջարկներուն պատասխանած են եւ բանակցութեանց մտնելէ չեն քաշուած, բայց եւ այնպէս իրենց ակնկալութիւնները բաղխած են յուսախարութեանց, թէ եւ պէտք է ըսել, որ Հայերը շատ ալ վստահութիւն չունէին ո՛չ Յոյնին եւ ոչ ալ Լատինին առաջարկութեանց անկեղծութեանը վրայ:

ԺԷ

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախորդ Գլուխին մէջ դիտեցինք, թէ երկար յարսթերութիւններ եւ բանակցութիւններ եղան, Յոյներուն եւ Լատիններուն հետ հաւասար չափով, բայց դործնական արդիւնքի մը չհասան: Հայ Եկեղեցին երբեք չշեղեցաւ իր որդեղրած ուղղութենէն եւ մնաց միշտ ամուր իր սկզբնական դաւանութեան վրայ. այն միջոցներուն՝ երբ հարկատու թաղաւորութիւններ կը կորսնցնէին իրենց անկախ գոյութիւնը եւ Թաթարներու յարձակումներուն եւ հարսւածներուն տակ կ'իյնային, եւ Հայոց դոյութիւնն ալ վտանդի տակ էր:

Այս շրջաններուն էր, որ Հայեր գունդաղունդ կը

զաղթէին իրենց բնիկ հայրենիքէ՞՞ եւ կը ցրուէին զանազան կողմէր, ինչ որ դվաստոր պատճառը եղաւ հայկական հայրենիքին աստիճանաբար պարզուելուն եւ ամբողջովին քայլայուելուն։ Գաղթականութեան մէկ ժամը հիւսիսի ճամբան բռնեց, Կովկասեան Լեռները, անցաւ Եւքսինեան Պոնտոսի ծեվեղերքները, հաստառուեցաւ Վրաստան եւ Խրիմ, Ուլահ, Պուղտան, Լեհաստան եւ Մածառիստան, ուր հետզհետէ փոխեց հայութեան դիմադիծը եւ ձուլուեցաւ անոնց մէջ։ Մէկ ուրիշ ճիւղը՝ հարաւարեւելեան ճամբան բռնեց եւ հետդհետէ բնակութիւն հաստատեց կոմադինա, Ասորիք, Կիլիկիա, Իսաւրիա, Լիկայոնիա եւ Պամիրիւլիա, ուր նախապէս իշխանապետութիւն մը եղաւ եւ վերջէն թագաւորութեան փոխուեցաւ, եւ երկրին դիմադիծը փոխուելով՝ կազմուեցաւ նոր Հայաստան մը։ Այսպէս, որոշակի կը պարզուի, թէ ինչո՞ւ համար Հայերը, պարագաներու ստիպման տակ Արեւելքէն խուժող բարբարոսներու արշաւանքներուն առջեւէն խոյս տալով, Արեւմուտք դարձուցին իրենց աչքը, եւ քրիստոնեայ Տէրութիւններէն սպասեցին իրենց պաշտպանութիւնը, եւ այս իսկ պատճառներով տեւականօրէն միաբանական բանակցութիւններ վարեցին Թուրինեանց Հարստութեան ժամանակ (1080-1375), թէ՛ Յոյներուն եւ թէ Լատիններուն հետ միաժամանակ։

Պէտք չէ երբեք Լատիններուն հետ եղած բանակցութեանց մէջ կաթոլիկութեան նշաններ եւ փաստեր փնտուել, որովհետեւ միեւնոյն ժամանակ նոյն բանակցութիւնները Յոյներուն հետ ալ կը կատարուէին, երբ Յոյներու եւ Լատիններու յարաբերութիւնները պաղած եւ պառակտուած էին եկեղեցականապէս իրարմէ բաժնուած ըլլալով։ Եթէ Հայեր կաթոլիկութեան միտում

ցոյց տուած ըլլային, անշուշտ Յոյներուն հետ միաբանութեան մասին խօսելու պէտք պիտի չունենային:

Միաբանական խնդիրները արծարծուեցան Գրիգոր Վկայասէրի օրէն սկսեալ, որ իր ուղեւորութեանց վլխաւոր նպատակ գրած էր մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները հաւաքել, եւ այդ պատճառով աւ Վկայասէր կոչուած փորձեր կատարեց կ. Պոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի եկեղեցիներուն հետ համաձայնութիւններ մշակելու:

Կ'ըսուի թէ Վկայասէր Հոռվմ զացած է. բայց այս ստոյդ չէ. Վկայասէր Հոռվմ զացած չէ, այլ Հոռվմներու երկիրը, որ պարզապէս դրչագլութեան սըխալի արդիւնք է: Վկայասէրին ձեռք բերած յաջողութիւնը այն բարերար արդիւնքը տուաւ, որ Յոյներ դադրեցան Հայոց վրայ բռնանալէ, ինչպէս ըբած էին Պետրոս Ա. Գետաղարձի եւ Խաչիկ Բ. Կաթողիկոսներու օրով, որովհետեւ Վկայասէր քոյջ հելենապէտ էր եւ սերտ մտերմական յարաբերութիւններ ունէր Յոյներուն հետ:

Լեռն Ա. իշխանապետին օրով (1123 - 1137) Յոյներ եւ Հայեր պատերազմեցան, որովհետեւ Լեռն Յոյներուն ձեռքէն քանի մը քաղաքներ խլած էր. այդ թշնամութիւնը յանդեցաւ հայ իշխանին գերութեան եւ երկրին դրաւման (1137), որ շարունակուեցաւ մինչեւ Լեռնի որդի Թորոս Բ.ի գերութենէ փախուստը կ. Պոլսէն: Այս վերջինը կրկին ձեռք անցուց հօրենական իշխանութեան ժառանգութիւնը (1114):

Այս թշնամութիւնը եւ գերութիւնը պատճառ եղան, որ Հայերը յարաբերութեան մտնեն Խաչակիրներու ձեռքով Արեւելքի մէջ հաստատուած լատին իշխաննե-

ըռուն հետ : Գրիգոր Գ. Կաթողիկոս եւ իր եղբայրը՝ Ներսէս Եպիսկոպոս Շնորհալի, Անտիոքի Լատին Ժողովին Հրաւիրուեցան (1142), որ պիտի գումարուէր Պապին Նուիրակ Ալբերիկոս Կարտինալին նախադահութեամբը՝ Անտիոքի լատին Եպիսկոպոս Հոռովոլքոսի Դործը քննելու համար : Պապին Նուիրակը՝ Ժողովին յետոյ՝ Գրիգոր Կաթողիկոսը Հրաւիրեց Ս. Տեղերը (Երուսաղէմ) Երթալ, ուր իրեն համար պատոյ տեղ մընալ նշանակեց Երուսաղէմի Ժողովին մէջ (1143) : Այդ առթիւ Նուիրակը իր խօսակցութիւնները աւելի խորացնելով՝ Հրաւիրեց Կաթողիկոսը միաբանիլ Հոռվմի Եկեղեցին հետ, բայց խելացի եւ հեռատես Կաթողիկոսը իմաստուն կերպով առաջարկութեան առաջքը առաւ, յայտնելով թէ՝ Երկու Եկեղեցիները իրարմէ բաժնող կենսական կէտ մը չի տեսներ ինի :

Կողմերէն երկուքն ալ յարմար եւ օդտակար չտեսան վիճաբանութիւնները խորացնելու, որովհետեւ թէ՝ Լատիններ եւ թէ Հայեր փոխադարձ կերպով իրարմէ օդտուելու յոյսեր կը տածէին . Ղուկիոս Բ. Պապը (1143-1144) փութաց Գրիգոր Կաթողիկոսին Եկեղեցական նըմէրներ զրկել, որուն դէմ Կաթողիկոսը չուզեց առատաձեռնութեան մէջ ետ մնալ եւ իր ընծանները զրկեց մտանաւոր պատղամաւորութեան մը միջոցաւ, որ Վիթէրպօ քաղաքին մէջ ներկայացաւ պատղամաւորութիւնը Եւղինէոս Գ. Պապին (1145-1153) : Այդ առթիւ դարձեալ սկսան վարդապետական եւ ծիսական աարքեպութեանց նկատմամբ վիճաբանութիւններ : Եւ Եւղինէոս Պապը պաշտօնալէս զիր մը ուղղեց Գրիգոր Կաթողիկոսին եւ Հրաւիրեց զայն համակերպիլ Հոռվմի Եկեղեցին զերիշխանութեան, բայց Գրիգոր Կաթողի-

կոս պատասխան չտուաւ այդ հրաւէր նամակին։ Այս
կերպով, առանց արդիւնքի մը յանդելու, վերջացաւ
Հայոց եւ Հատինաց միջեւ ոկիզը առած յարաբերու-
թեանց առաջին շրջանը։

Ներսէս Եպիսկոպոս Շնորհալի՝ կաթողիկոսին եղ-
բայրը, որ Թորոս եւ Օվին իշխանները հաշտեցնելու եւ
երկուքին միջեւ բացուած թշնամական խրամատը գո-
ցելու համար Համբրոն դղեակը դացած էր, վերադար-
ձին հանդիպեցաւ Մոպսուեստիա (Միսիս), յունական
Ասիոյ կուսակալ Ալեքսիս իշխանին այցելութիւն մը
տալու նպատակով (1165)։ Այդ առթիւ դարձեալ խօսք
բացուեցաւ Յոյն եւ Հայ Եկեղեցիներու միաբանութեան
մասին, եւ խնդիրը հիմնալէս լուսաբանութեան առար-
կայ եղաւ, որովհետեւ թէ՛ Եպիսկոպոսը եւ թէ Ալեք-
սիս իշխանը կրօնական խնդիրներու մասին լի եւ խո-
րունկ հմտութիւն ունէին։

Ներսէս, Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութեան եւ
ծէսին նկատմամբ ջատադուխական գրութիւն մըն ալ
պատրաստեց այնտեղ եւ յանձնեց իշխանին, որ սիրով
ընդունեց եւ խոստացաւ անձամբ ներկայացնել զայն
Մանուէլ Ա. Կոմսենոս կայսեր (1149–1180)։ Նոյն մի-
ջոցին Գրիգոր Գ. Հրաժարեցաւ կաթողիկոսութենէ եւ
եղբայրը՝ Ներսէսը դրաւ իր տեղը (1166, Ասլրիլ)։ Սա-
կայն Երկու ամիսէն վախճանեցաւ Գրիգոր, այն առեն
միայն Ներսէս սլաշտոնի գլուխ անցաւ, վարելու հա-
մար Հայրապետական գործերը, եւ Հրաժարակեց իր
հոչակաւոր ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆԸ, որ մինչեւ այսօր Եկեղե-
ցական խնդիրներու մասին դերագոյն հեղինակութիւն
կը վայելէ մեր մէջ։

Ներսէսին Ալեքսիս իշխանին յանձնած գրութեան

պատասխանը, թէեւ Գրիգոր Գ.ին ուղղուած էր, Ներսէսի ձեռքը հասաւ (1167) : Մանուէլ կայսրը Գրիգորին հրաժարիլը եւ վախճանիլը չէր լսած, որով կ'առաջարկէր, թէ միաբանական խնդիրներու մասին բանակցութիւնները շարունակելու համար Ներսէսը կ. Պոլիս դրկէ, բայց այդ բանը գործադրել այլեւս կարելի չէր, ուստի Ներսէս իր պատասխանով կը հաղորդէր տեղէն շարժելուն անհնարութիւնը, եւ կը յայտնէր, որ կայսրը Թաթարներու դէմ պատերազմի պատճառով Ասիա անցած առեն, Հաճի Կիլիկիա Հանդիպիլ: Նոյն միջոցին Հռովմէն ալ պատղամաւորներ եկած էին կ. Պոլիս, Յոյներու եւ Լատիններու միաբանութեանց վրայ բանկցելու համար: Ներսէս կը խնդրէր միաժամանակ, որ անոնք ալ հետը բերէ, Ասորիներուն Պատրիարքն ալ արդէն Հռովմկլայ կը կտնուէր, այս կերպով հնար կ'ըլլար չորս Եկեղեցիներու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ համազումար մը կազմել, հաստատել միաբանութիւնը եւ վերջացնել այն բաժանումը՝ որ եօթը դարէ ի վեր քրիստոնեայ Եկեղեցիներու մէջ կը տիրէր: Կ'աւելցնէր նոյնպէս Ներսէս, եթէ կէտեր կան, որ Հայերը պիտի պարտաւորուին ուղղել Յոյներուն առաջարկութեանց համեմատ, նոյնպէս վոխաղարձարար կէտեր ալ կան զորս Յոյներ պէտք է ուղղեն Հայերու դիտողութեանց վրայ:

Այս առթիւ Ներսէս երկրորդ ջատաղովական դրութիւն մըն ալ կը դրկէր կայսեր, որով իբր Կաթողիկոս կը հաստատէր, ինչ որ իբր եպիսկոպոս դրած էր 1165ին :

Մանուէլ Կոմնենոս չկրցաւ Ասիա անցնիլ Թեսալիոյ խոռվութեանց հետեւանքով, բայց միաբանական եղն-

գիրը չլքելու համար երկու վարդապետներ ճամբայ հանեց, Թէորիանոս՝ աղջով յոյն եւ Յովհան Ութման Հայազգի (1170) : Որպէսզի երթան Ներսէսի քով, բանակցին, վիճաբանին եւ զայն Յոյներու առաջարկութեանց բերեն. բայց այս փորձն ալ անցաւ անյաջող :

Վերջապէս, կայսր Մանուէլ եւ Կ. Պոլսոյ Յոյներու Պատրիարք Միքայէլ, երկու տարի ետքը նամակով մը կը յորդորէին Հայերը, որ նզովեն՝ Ա. «Մի քնութիւն» ըսողները (այսինքն՝ Հայերը պիտի նզովէին ինքնինքնին) : Բ.՝ «Երկու քնութիւն» բացատրութիւնը ընդունիլ, 3.՝ Ս. Աստուածը առանց Խաչեցարի երգել, 4.՝ Ս. Ծնունդը եւ Տնօրինական տօները եւ բոլոր սուրբերու տօները կատարել Յոյներուն հետ, 5.՝ Միւռոնը ձէթով պատրաստել, 6.՝ Ս. Հաղորդութեան նշխարը պատրաստել խմորով եւ Հաղորդութեան բաժակին մէջ գինիին հետ ջուր խառնել, 7.՝ Բոլոր Եկեղեցականները եւ Ժողովուրդը Պատարագի ատեն Եկեղեցիին մէջ պահել, 8.՝ Դ., Ե., Զ., Է. Ժողովները ընդունիլ եւ Նիկիոյ երկու Ժողովները ճանչնալ, 9.՝ Հայ Կաթողիկոսները հաստատուին Յոյներու կայսրէն :

Ահա ասո՞նք են մեր եւ յոյն Եկեղեցիներու տարբերութիւնները : Այսպէս կը հասկնային Յոյները՝ Միաբնութիւն ըսուած բառին իմաստը. մինչդեռ Հայերը տարբեր կերպարանք մը կը հազցնէին այդ մողական բառին :

Ինչպէս տեսանք, Յոյները կ'առաջարկէին այս 9 գլուխները ընդունիլ տալ Հայերուն : Ներսէս Շնորհալի Հայրապետը այս նպատակով ընդհանուր Ժողովի հրաւիրեց բոլոր վիճակային եպիսկոպոսները, բայց Ժողովը չդումարուած ինք վախճանեցաւ 1173 Օգոստոս 16-

ին, եւ իրեն յաջորդեց Եղբօրորդին՝ Գրիգոր Դ. Տղայ։ սա Մանուէլի պատասխանեց 1175ին, թէ անհնար էր որ Հայերը կարող ըլլան առաջարկուած այդ ինը գլուխ-ները ընդունիլ։

Մանուէլ կայսրը հանդիստ չկեցաւ. այս անգամ ալ առաջարկեց միայն Քաղկեդոնի ժողովը եւ Երկու քը-նութիւն բանաձեւը ընդունիլ (1177)։ Գրիգոր Պարձեալ ժողով գումարեց, բայց արեւելեան եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ չուղեցին ժողովի դալ եւ նոյնիսկ խընդ-րոյ առաքեայ ընել, Յոյներուն առաջարկած կէտերուն Վրայ խօսիլ։

Գրիգոր Կաթողիկոսին եւ անոր Հօրաքրոջորդոյն Ներսէս Լամբրանացիի խնդրանքներով վերջապէս յա-ջողեցան գումարել Հոռմելայի մէջ ժողով մը, որ ա-ռանց յունական առաջարկութիւններու ընդունելութիւն եւ կարեւորութիւն տալու, իր կողմէն նոր եւ միջասահ-ման բացատրութիւններ կազմեց Յոյներուն առաջարկե-լու համար. բայց այս ժողովին մէջ պատրաստուած գը-րութեան կ. Պոլիս զրկուելէն առաջ՝ 1180ին՝ Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը մեռաւ, կայսրութեան մէջ խռովու-թիւններ սկսան, բանակցութիւնները խափանուեցան եւ միաբանական աշխատանքները Մանուէլի մահովը վերջ գտան։ Խստհակ Անգեղոս կայսրը բոլորովին հակոտ-նեայ ուղղութեան հետեւեցաւ, միաբանական բանակ-ցութիւնները մէկ կողմ ձգեց եւ բռնական միջոցներով սկսաւ սպառնական հրամաններ արձակել (1185)։ կայս-րութեան մէջ գտնուող Հայերը քաղկեդոնական դաւա-նութեան ստիպելով։

ԱՐԵՒՈՐԴԻՆԵՐ. — Շնորհալի Հայրապետի տաեն խնդիր եղաւ Միջագետքի Արեւորդիները եկեղեցին մէջ

ընդունելու։ Արեւորդիք կը կոչուէին այն Հայերը, ուրոնք մինչեւ այդ ժամանակ արեւապաշտ էին եւ Ներսէս Շնորհալիի օրով քրիստոնէութեան դարձան։

Շնորհալիին մեծադոյն երախտիքը ծիսական բարեկարգութիւնն է։ Մեր ներկայի ծիսական կարգերը՝ Շընորհալիին դրած վերջնական ձեւով մնացած են, որովհետեւ անկէ յետոյ կատարուած փոփոխութիւնները եւ կամ յաւելուածները էականը չեն այլայլեր։

Ժամերգութեան առաջին ձեւը Թարդմանիչներու կարգադրութիւնն է, որ Ս. Սահակէն սկսելով՝ Մանդակունիով կը վերջանայ. Օճնեցին ալ նոր կարգադրութիւններ ըրաւ. Խոսրով Անձեւացիին մեկնութիւնն ալ գրեթէ ամբողջական կարդ մըն է։ Ասոնցմէ յետոյ կու գայ Շնորհալիինը. ան Ժամադիրքն ու Շարականը ճոխացուց իր երգերով եւ շատ մը կարգադրութիւններ աւելցուց Տօնացոյցին մէջ։

Այս շրջանին եկեղեցական մատենագիրներն են՝

1.— Ներսէս Շնորհալի, որ զրեց ատենախօսութիւններ, թուղթեր, վարդապետական դրուածքներ, խրատներ, աղօթքներ, երգեր եւ շարականներ։ Ներսէս ծնած է 1102ին, 23 տարեկանին եպիսկոպոս եղած եւ վախճանած 1173ին։

Ներսէսի աշակերտակից Շնորհալիներն են՝

2.— Իղնատիոս, Ղուկասի մեկնիչ.

Սարդիս, Կաթողիկեաց Թուղթին մեկնիչ։

Բարսեղ, Մարկոսի մեկնիչ։

Այս չորս Շնորհալիները Շուղուրի Վանքին աշակերտներն են միեւնոյն շրջանին պատկանող։

3.— Ներսէս Լամբրոնացի, զրեց ատենաբանութիւն, որ խօսեցաւ Հոռմէլլայի մէջ՝ շարականներ, ա-

դօթքներ, պատարագի մեկնութիւն, Եւայլն:

4.— Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոս, գրեց Թուղթեր:

5.— Մխիթար Գօշ (Քէօսէ), Երկասիրեց դատաստանագիրք մը, առակներ Եւ աղօթքներ:

Շնորհալին ունի նաեւ քանի մը թուղթեր, որոնք են՝ «Առ ժպիրչ ոմն», Երեք թուղթ, որոնցմով կը յանդիմանէ անծանօթ անձի մը յանդղնութիւնը, որ նախատալից թուղթեր գրած է Շնորհալիին՝ Յոյներուհետ ունեցած յարաբերութեանց մասին:

«Գիր շրջաբերական ի կողմանս արեւելից ի Կարս», որով նոյն քաղաքին վախճանեալ եպիսկոպոսին տեղ նոր առաջնորդ մը կը կարգէ, և իմաստուն խրատներ կուտայ քաղաքացիներուն՝ իրենց կենցաղավարութեան համար: «Բան մխիթարութեան առ վտանգեալսն մարմնով», որով կը մխիթարէ Եղեսիոյ այն բնակիչները, որոնք ուրականութեան ախտով վարակուած՝ կ'անարդուէին ու կը նախատուէին իրենց համաքաղաքացինեւէն: «Յաղագս Արեւորդեացն դարձի». Սամոսատի եպիսկոպոսին գրած, որով կ'ուսուցանէ թէ, ի՞նչպէս պէտք է աշակերտել նորադարձները, որոնք ազգով Հայէին եւ Հին ժամանակներէն հեթանոսութեան մէջ մընալով՝ արեւին եւ բարդի ծառին պաշտօն կը մատուցանէին (*):

(*) Պատմ. Հայոց, Պալասանեան, Եջ 367-368:

ՃԸ.

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

(1153)

Նոյն ժամանակի կրօնական խնդիրներուն մէջ գործունեայ մասնակցութիւն ունեցած է հայկական գրականութեան փայլուն հանճարներէն մէկը՝ Ներսէս Լամբրոնացին՝ ծն. 1153ին, որ իր սքանչելի պերճախօսութեան համար «Տարսոնեան Փող» եւ «Երկրորդ Պօղոս Առաքեալ» կոչուեցաւ:

Իր գրական արդիւնքներուն մէջ նկատողութեան արժանի է նախ Հոռմկլայի ժողովին մէջ ըրած ատենաբանութիւնը, որուն մէջ քրիստոնէական եղբայրասիրութեան ջատագով կը հանդիսանայ այնպիսի գերագանց պերճախօսութեամբ, որ օտար բաանսէրներէն ոմանք հայ հոկտորը Դեմոսթենեսի ու Կեկերոնի հետ կը հաւասարեցնեն :

Յունական միութեան խնդիրը դեռ կը շարունակէր միտքերը յուզել, եւ ահա երեւան եկան պապական ներկայացուցիչները, առաջարկելով նախ քանի մը ծիսական փոփոխութիւններ, որոնց շուտով պիտի հետեւէր դաւանաբանական փոփոխութիւններու պահանջները (Հոգւոյն Սրբոյ բխման խնդիր) : Արեւելեան վարդապետները (Զորագետացիք եւ Շիրակացիք) կասկածելով որ կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն ոմանք լատինական առաջարկութիւնները ընդունելու կուսակից են, եւ Ներսէս Լամբրոնացին այս կուսակցութեան պարագլուխ նըկատելով, ամբաստանեցին դայն Լեւոն Բ.ի առջեւ:

Լամբրոնացին իր հոչակաւոր թուղթը գրեց Լեւոն

Բ.ի ուղղեալ, պաշտպանելով ինքզինքը, թէ ինք իբրեւ Աւետարանի աշակերտ, հաղորդակցութիւն ունի բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին հետ, բայց իբրեւ Հայ, անդրդուելի կը մնայ իր հայրերուն հաւատքին մէջ։ Բացի այս գրուածներէն, Լամբրոնացին թողած է շատ մը մեկնոցական գրուածներ եւ ճառեր։

1.— Նշանաւոր է Պատարագի իմաստալից Մեկնութիւնը, որուն մէջ կը ցոլայ հեղինակին հմտութիւնն ու լայն հայեացքը կրօնի վրայ։

2.— Մեկնութիւն Սաղմոսի։

3.— Մեկնութիւն Սողոմոնի Առակաց Գիրքին։

4.— Մեկնութիւն Փողովողի եւ 12 փոքր մարգարէներու, որոնք Լամբրոնացիին Երիտասարդութեան գործերն են։

Համբարձման և Հոգեգալստեան վրայ խօսած է ընտիր ճառեր։ Անառակ Որդիին, Տնտեսին եւ Ս. Կոյսին վոխման մասին խօսած եւ գրած ճառերն ալ հեղինակին սրտին եւ դրչին լաւագոյն արտադրութիւններն են։

ԺԹ.

ԴԱՐՁԵԱԼ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայերը տեսան, որ Յոյներու հետ եղած բանակցութիւններէն օդուտ մը պիտի չկրնան տեսնել, ոկսան Խաչակիրներու հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, քանի որ այդ շրջանին հետղհետէ սկսած էր զօրանալ Խաչակիրներու աղդեցութիւնը Արեւելքի մէջ եւ նոր փայլ մըն ալ կը ստանար ան Ֆրետերիկոս կայսեր ձեռամբ

այդ բանակներուն դլուխը անցնելուն պատճառով : Այս յանկարծական փոփոխութեան պատճառն էր քաղաք-կան եւ զինուորական ոլաշտականութիւն ճարել, որով պիտի կրնային զօրաւոր հովանաւորութեան ներքեւ, նոր հաստատուած հայկական իշխանապետութիւնը եւ թագաւորութիւնը զօրացնել եւ բարձրացնել : Այս կէտը մանաւանդ, Լեւոն Բ. իշխանին նպատակակէտն էր : Այս քաղաքականութեան կ'օժանդակէին Գրիգոր Գ. Տը-ղայ Կաթողիկոս եւ Տարսոնի եպիսկոպոս Ներսէս Լամբրոնացին, որոնք Լեւոնի ազդեցութեան տակ կը գտնը-ւէին :

Իսկ Հայաստանի ներքին զաւառներուն մէջ գտնը-ւող եպիսկոպոսները, որոնք ընդհանուր կերպով արե-մելեան վարդապետներ անունով ճանչցուած էին, հա-կառակ էին այս քաղաքականութեան, որոնք բողոքի ձայներ բարձրացուցին Կիլիկիոյ մէջ յայտնուած միու-թենական եւ լատինասէր ձգտումներուն դէմ :

Գրիգոր Դ. վախճանեցաւ առանց որոշ բան մը ը-նելու (1193) : Կաթողիկոսական աթոռին հաւանական յաջորդ կը նկատուէին Գրիգոր Ապիքատ եւ Ներսէս Լամբրոնացի, երկուքն ալ կարծեցեալ լատինասէրներ, որով՝ կասկածելիներ յաչս ժողովուրդին եւ արեւելեան վարդապետներուն : Այս պարագաները Լեւոն իշխան նը-կատի առնելով եւ արեւելեան վարդապետներուն հա-մակրութիւնը չկորսնցնելու մտքով, երկուքն ալ ձգեց եւ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել տուաւ Գրիգոր Ե. Քարավէժը, քսան երկու տարեկան երիտասարդ ե-պիսկոպոսը, որ նախորդ կաթողիկոսներուն ազգականն էր : Բայց անտեսուած թեկնածուներու նախանձին եւ անտեղի զրպարտութեան պատճառով՝ երիտասարդ

Կաթողիկոսը դահլնկէց եղաւ և կոպիտառի բերդին մէջ
բանտարկուեցաւ։ Գրիգոր Քարավէժի մարմինը անշըն-
չացած զտնուեցաւ բերդին ներքեւը, բայց կարելի չե-
ղաւ ստուգել թէ՝ պատահական արկածի՞ թէ ոճրա-
պարտ արարքի մը հետեւանքն էր այդ անսպասելի մա-
հը (1194)։

Ուրիշ պատմագիր մը սա կարճ խօսքերով կ'արտա-
յայտուի Գրիգոր Ե.ի մահուան պարագային մասին։
Գրիգոր Ե. ամբաստանուելով՝ արգելանոց կը դրուի եւ
փախչելու ատեն կ'իյնայ եւ կը ջախջախուի, որով կը
կոչուի Քարավէժ, անշուշտ յետ մահու։ Ինչո՞ւ Լեւոն
իշխան համակարծիք էր միութեան իրականացումին։ —
Պարզ այն պատճառով, որ Պապը հաստատէր արեւել-
եան եւ արեւմտեան կայսրերուն Լեւոնի չնորհած թա-
գաւորական թաղը (1197), եւ ասոր համար բանակցու-
թիւնները երկու տարի տեւած եւ կրօնական միութեան
մասին որոշուելիք կէտերը եւ դործածուելիք բանաձե-
ւերը անվերջանալի վէճերու դուռ բացած էին։ Պապին
նուիրակը իր առաջարկներուն մէջ այնպիսի խիստ եւ
անգործադրելի պահանջներ դրաւ որ, հայ եպիսկոպոս-
ները որոշ կերպով մերժեցին անոնց հաւանիլ եւ ստո-
րագրել։ Լեւոնին համար կարեւոր էր իր ստանալիք
թաղաւորական թաղը, որով ինք անձամբ կը փութար
Պապին նուիրակին առաջարկութիւնները ստորագրել։
բայց նուիրակը կը փափաքէր հայ եպիսկոպոսները հը-
նազանդութեան բերել եւ խոնարհեցնել իր առջեւը, եւ
հաւանութիւնը ստանալ հայ եկեղեցականութեան։ Վերջ
ի վերջոյ Լեւոն կը համոզել պապական նուիրակը,
փոխանակ աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներու ստորա-
գրութեան, դոհանալ տասներկու եպիսկոպոսներու

ստորագրութեամբ՝ Կաթողիկոսին եւ թագաւորին հետ (1198)։ Այս կերպով թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ (1199 Յունուար 6)։ Պապական նուիրակը արքայական թագը դրաւ Լեւոնին դլուխը եւ թագաւորական օծումը կատարեց Գրիգոր Զ. Ապիրատ Կաթողիկոսը։ Քանի մը տարի վերջ Կաթողիկոսը մեռաւ 82 տարեկան հասակին մէջ։ Լեւոն որ թագը ստանալու համար սկիզբները այնքան պաշտպանած էր Լատիններուն պահանջը, թագադրութենէն վերջ երբեք կարեւորութիւն չտուաւ այդ պայմաններուն, որոնք իբրեւ միութեան հիմնակէտ հաստատուած էին երկուստեք։

Մեծարարոյ Յովհաննէս Զ. Կաթողիկոսին օրով (1203-1221), Լեւոն մինչեւ իսկ համարձակեցաւ պապական նուիրակին հրահանդները մերժել, եւ նոյն իսկ լատին կրօնաւորներն ալ արտաքսել Կիլիկիայէն։ Յովհաննէս Կաթողիկոսն ալ, որ օտարներու հանդէպ շատ համակիր չէր, սկսաւ կարեւորութիւն չտալ 1198ի միութենական պայմաններուն։ Այս շրջանին մէջ Կիլիկեցիներուն զիջողական ընթացքը Լատիններուն, պատճառ եղաւ քանի մը հակաթոռ Կաթողիկոսներու երեւան զալուն, որոնք Յովհաննէս Կաթողիկոսին դործը դժուարացուցին։ Սակայն, Բարսեղ Անեցիի, Անանիա Սեբաստացիի եւ Դաւիթ Կաղնեցիի հետզհետէ վախճանումը (1206) վերջ դրաւ հակաթոռութեան։ Արեւելեան վարդապետներն ալ զիջան ընդունելու Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը Զաքարէ Օրբելեանի շնորհիւ, որ Վրաց թաղաւորին ներկայացուցիչն էր հայկական դասոներուն մէջ։ Այս կերպով կացութիւնը կանոնաւորուեցաւ եւ Յովհաննէս Զ. Մեծարարոյ կրցաւ խաղաղութեամբ ինքեւ իր կեանքը 1221ին։

ԺԳ. ղարուն Կաթողիկոսներն են Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի (1221-1267), Յակոբ Ա. Կլայեցի Գիտնական (1267-1286), Կոստանդին Բ. Կատուկեցի Պրօնագործ (1286-1289), Ստեփաննոս Գ. Հռոմելայեցի (1290-1293), Գրիգոր Է. Անաւարդեցի Տուրքերիցանց (1293-1307) :

Հակաթոռ Կաթողիկոսներու մահուընէն վերջ, Կոստանդին Ա.ի օրով, Հոգւոյն Սրբոյ Բղխման խնդիրը, որ լատին եւ յոյն եկեղեցիներու մէջ յուղուած էր, Պապերու կողմէ կը պահանջուի, որ Հայերն ալ ընդումին «յորդոյ» յաւելուածը. սակայն Հայերը անփոփոխ կը պահեն իրենց դաւանութիւնը, միայն ի Հօրէ խոստովանելով Հոգւոյն Սրբոյ Բղխումը:

Գրիգոր Անաւարդեցի կը նկրտի փոփոխութիւններ մտցնել ծիսակատարութեանց մէջ, բայց ոչ միայն կը յանդիմանուի Հայոց Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու դրած նամակներով, այլ եւ իրեւ հռնվմայասէր ու անհաւատարիմ հայրենի օրէնքներու:

Անաւարդեցի Գրիգոր Է.ի օրով Կաթողիկոսութիւնը Հռոմելայէն Սիս կը փոխադրուի: Լատին կրօնաւորներ, որոնց մուտքը արդիլուած էր Կիլիկիա, դարձեալ սկսան մտնել Հռոն, մինչեւ իսկ Տոմինիկեանները պաշտօնապէս վանք մը հաստատեցին Սիսի մէջ, 1237ին: Հայ վաճառականներ, որոնք ցրուած էին իտալիա, ունէին հիւրանոց մը Վենետիկի մէջ (1253), վանք մը՝ Ռեմինի մէջ (1254), Եկեղեցի մը՝ Անդոնա (1262), հիւրանոց մը եւ Եկեղեցի մը՝ Հռովմի մէջ եւ այլ տեղեր: Այս կերպով սկսան զարդանալ յարաբերութիւնները Հռովմի Պապին հետ: Այդ յարաբերութեանց նպատակը տարբեր էր Լատինին համար, եւ տարբեր էր նաև

Հայուն համար : Հայերը արտաքին օդուտ կը սպասէին , մինչ լատինները , այդ պատրուակին տակ , կրօնական ծաւալման կը տենչային . մինչեւ իսկ Անտիռքի լատին Պատրիարքութիւնը կ'ուզէր իշխանութիւն բանեցնել հայ Կաթողիկոսներուն վրայ : Այդ միջոցին է որ կը զրուի , իբր թէ , Դաշտամատ Թուղթ (?) կոչուած գիրքը : Պապերը միշտ հետամուտ եղան հայ եկեղեցական գործերուն եւ դաւանութեան միջամտել , ինչպէս ըրած էր իննովկենտիոս Դ. : Բայց Հայերը արտաքին համակերպութեան դուները փակած էին Պապերու առաջ :

1248 թուականին Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի ժողով գումարած էր Սիսի մէջ եւ այդ ժողովին մէջ հաստատուած էր 25 բարեկարգական կանոններ , որոնք Արեւելքի Վարդան վարդապետի ձեռքով ղրկուեցան Երեւելեան վարդապետներուն : ԺԴ. դարուն , Կոստանդին Գ.ի օրով , նորէն կը կրկնուին Անաւարդեցիին ծիսական վոփոխութիւնները :

ԱՅԴ ՇՐՋԱՆԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ .
— Կիրակոս Գանձակեցի գրեց տարեղրութիւն մը : Վարդան Բարձրբերդցի՝ տարեղիրք եւ շարականներ : Վահրամ վարդապետ՝ տաղաչափեալ տարեղիրք մը : Յովհաննէս վարդապետ Պլուզ (կարճահասակ) Երդնկացի՝ մերբողներ , շարականներ՝ Ջրօրհնէքի երգեր եւ լրացուց Շնորհալիին Մատթէոսի մեկնութիւնը , Յովհաննէս վարդապետ Ռապնակեր Արձեշեցի՝ պատարագի մեկնութիւնը :

Լատին Եկեղեցիի վաճական կազմին փոփոխութիւնը

Վաճականութեան նպատակն էր կրթութիւն տարածել եւ ասկաստանարան ըլլալ որբերուն եւ այրիներուն. Վանքերը ունէին ահազին կալուածներ. Վաճառայրերը եպիսկոպոսներուն հաստատ իշխանութիւն ունէին. Վաճականութիւնը ժող. դարուն շատ զօրացած էր եւ մեծ ազդեցութիւն ունէր ամէն խնդիրներու մէջ, բայց իրենց հաստատութիւնը եւ պատիւը չարաչար կը դործածէին. Վանքերու ճոխութիւնը հրապուրեց այնպիսի մարդիկ, որոնք այդ գործին անյարմար էին. Կանոնները ուսնակոխ եղան, որով հարկ եղաւ այդ անկարգութեանց առաջքն առնել:

Արեւմտեան վաճական կարգերու դիմուորներն են.

1. Ասպնջականաց Կարգ = Ս. Յովհաննու Ասպետութիւն, որուն նպատակն էր հսկել աղքատներու եւ ուխտաւորներու վրայ, պաշտպանել այրիներն ու որբերը: Ասոնք նախապէս բնակեցան Ս. Երկիրը եւ յետոյ Կիպրոս եւ Հոռոգոս (1310–1522):

2. Տաճարականաց Կարգ, Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին պաշտպանութեանը համար:

3. Փրանկիսկեանց (Ֆրանչիսկեան) Կարգ, որ 1223ին հաստատուեցաւ պապութիւնը քարողելու համար. Հիմնադիրն էր Փրանկիսկոս, որուն աշակերտուհին էր Գլարա կոյսը. աս ալ Հիմնեց Գլարեան Կուսանաց Կարգը:

4. Տումինիկեաններու Կարգ, ոչ – պապականներու գէմ մաքառելու համար, այս կարգը Հիմնեց հաւատագնութեան առեանը, որուն զոհուեցան բազմաթիւ ան-

մեղ անձեր : Տոմինիկեանք Թրանսայի մէջ կը կոչուէին ժագոպէն : Հաւատաքննութիւնը հոռվմէալան Եկեղեցին վրայ ծանրացած ամբաստանութիւններէն մէկնէ : Հաւատաքննութիւնը ստեղծուեցաւ եւ սաստիկ կերպով գործադրուեցաւ Սպանիոյ մէջ եւ Սպանիոյ գրլիաւոր հաւատաքննիչները սրբոց կարդը դասուած են :

5. Կարմեղեանց Կարգ, հիմնուած 1152ին Կարմեղոս լերան վրայ . յետոյ Եւրոպա փոխադրուած :

6. Օգոստինեանց Կարգ, որ նշանաւոր եղաւ Ժարունակուած :

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՆԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ . — Լատին Եկեղեցին, որ Ս. Գիրքի ընթերցումը արգիլած էր ժողովուրդին, հաստատեց նոր կանոններ ու պաշտամունքներ, նաև 1215ին Լատերանի Դ. Ժողովին մէջ Գոյափոխութեան վարդապետութիւնը :

Վոնեփակոս Ը. Պապը այս շրջանին հաստատեց յորելեանը, ուզելով նորոգել նախնի Հոռմի հարիւրամեայ տօնները, լիակատար ներողութիւն խոստացաւ շընորհել անոնց՝ որ իրենց մեղքերուն վրայ զղջալով՝ կը փութան այցելել Հոռմի Ս. Առաքելոց Եկեղեցին այս յորելեան տարւոյն մէջ : Անթիւ բազմութիւններ դիմեցին Հոռմ, այսպիսի շնորհ մը ընդունելու համար :

Յետոյ նկատողութեան առնուելով կեանքի կարճութիւնը ու հոգվմէական ժողովուրդի հոգիներուն օգուտը (?), յորելեանական տօնախմբութիւնը վերածուեցաւ յիսնամեակի, Երեսնամեակի եւ յետոյ 1470ին քրսանըհիմնամեակի, որ կը տեւէ մինչեւ մեր օրերը :

Հայնք թէ Գրիգոր է. Անաւարդեցին լատինամէտուղղութեան հետեւող եռանդուն գործիչն էր . ան երբ կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ, սկսաւ ճշդել

փոփոխելիք այն կէտերը, զորս կ'ուղէր գործադրութեան դնել Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Հաղիւ թէ գործադրութեան պիտի դրուէր՝ ներքին նոր խռովութիւններ այդ ձեռնարկը խափանեցին: Երբ այս խռովութիւնները դադրեցան եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ, Սիսի մէջ ժողով մը հրաւիրեց, որպէսզի իր մտադրած փոփոխութիւնները գործադրել տայ. բայց ժողովը չգումարուած ինք մեռաւ 1307ին:

Հեթում Բ. թաղաւոր, որ լատինամիտ մէկն էր, կաթողիկոսութեան քարձրացուց կոստանդին Գ. կեսարացին, իրեն համամիտ մը. ան Սիսի ժողովին հաստատել տուաւ այդ փոփոխութիւնները, որ իր նախորդը ծրագրած էր, եւ ընդունիլ տուած ժողովէն:

Այս ժողովէն յետոյ մինչեւ կաթողիկոսական տիտուին Սիսէն էջմիածին փոխադրուիլը, 1441ին, շարունակ լատինամէտ ուղղութիւն մը կը դիտուի Կիլիկիոյ Տէջ, միութենական ձգտումները կը զօրանան: Կոռիկոսեան ղերդաստանին կը յաջորդեն լատինասէր թաղաւորներ եւ ասոնց ալ կը յաջորդեն Լուսինեան լատինազգի եւ հռոմէադաւան թաղաւորներ, մինչ Երկիրը ներքին եւ արտաքին տագնապներուն հետեւանքով օր ըստ օրէ քայլքայման եղրը կը հասնի եւ խռովարներու ձեռքը խաղալիք կը դառնայ: Հայ եւ լատին սիրաբանութիւնը Թաթարներու եւ Թուրքերու անվատահութիւնը կը գրգոէ եւ շարունակ կը սաստկանայ:

Իսկ Հայերը՝ Եւրոպայի քրիստոնեայ Պետութիւններուն վրայ դրած իրենց յոյսը, անոնցմէ կը սպասէին փրկութիւնը: Մինչդեռ Եւրոպա, տկարացած ու յոգնած, Ասիոյ մէջ կը կորսնցնէր իր ուտքի տակի հո-

Դը եւ հետեւարար ազդեցութիւնը (*):

Այս կացութեան մէջ եթէ կրօնական միութիւնը յաջողէր իսկ, Եւրոպան այլեւա բան մը ընելու անկարող վիճակի մէջ կը գտնուէր: Լուսինեան գերդաստանի հոռվմէաղաւան թաղաւորները, որոնց վերջինն է Լեւոն Ե. Լուսինեան, աւելի կը շահագրդուէին կաթոլիկութեան տարածումով Հայերուն մէջ, քան երկրին պաշտպանութեան կենսական խնդրով: Այս պայմաններու տակ Հայ Եկեղեցին չկորսնցուց իր ուղղութիւնը եւ երբեք ալ չհամակերպեցաւ կաթոլիկ սկզբունքներուն, որով Հայ Եկեղեցին անեղծ ու անփոփոխ պահեց իր ինքնուրոյն վարչաձեւը եւ դաւանութիւնը: Տասնըհինգ կաթողիկոսներ նստան Սիսի մէջ, Գրիգոր Ե. Անաւարդեցիէ մինչեւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէզեանց, մէկուկէս դարու տեւողութեան ընթացքին (1294-1441):

Ի.

ԼԵՒՈՆ Ե.Ի ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1374)

Երբ կը խօսինք Լուսինեան գերդաստանին՝ լատին եւ հոռվմէաղաւան թաղաւորներուն գործած հակահայ քաղաքականութեան վրայ, հարկ կը սեպենք, Կիլիկիոյ վերջին լատին-կաթոլիկ թաղաւորին՝ Լեւոն Ե. Լուսինեանի կեանքին մասին կարգ մը լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալէ յետոյ շարունակել մէր պատմութեան ընթացքը:

Հայերը մեծ սխալ մը գործեցին եւ ընական կեր-

(*) Խաչակրութեան տկարանալովը եւ բոլորովին քաշուելովը Ս. Երկրէն, դեպի Եւրոպա:

պով պէտք էին կրել անոր տխուր հետեւանքները : Այդ սխալն էր՝ օտարներու վրայ յոյս դնելով՝ «քրիստոնեայ» Արեւմուտքի հետ անդադար եւ անօդուտ թրթակցութիւններ ընել, եւ անտեսել անմիջական «անհաւատ» դրացիներու բարեկամութիւնը, որ Հեթում մշակած էր :

Աւստի շատ բնական էր, որ զօրաւոր թշնամիներ հաշտ աչքով չդիտէին այս սիրաբանութիւնը եւ նախանձէին : Այս նախանձը օրին մէկը պիտի մղէր զիրենք յարձակելու մեր աննման կիլիկեան աշխարհին վրայ, զայն արիւնալի տեսարաններու թատր ընելու համար : Այս անհեռատեսութեան հետեւանքով էր, որ մեր հայկական գահին վրայ բերին նստեցուցին ազգով եւ մինչեւ ուղն ու ծուծը լատին դաւանութեամբ կուրացած մոլեռանդ թագաւոր մը : Յաւալի է ըսել, թէ Լուսինեան թագաւորները իրենց պաշտօնին եւ իրենց խնամքին յանձնուած երկրին պաշտպանութեանը ծառայելէ աւելի՝ լծուեցան կաթոլիկութեան փրոփականտին : Լեւոն Ե., անշուշտ, բացառութիւն մը պիտի չկազմէր :

Երբ Հայերը կը խնդրէին Լեւոնէն, որ բարեհաճի մեր Պօղոս կաթողիկոսին ձեռքովը թաղաւոր պսակուիլ, կը պատասխանէ . «Մենի հնագանդ եմ եկեղեցւոյն Հռովմայ եւ ունիմք զկաթողիկէ հաւատս, գոր պարտի ձեզ եւս ունել» (Դարտէլ) :

(Մենք Հռովմի Եկեղեցիին կը հնագանդինք եւ ունինք կաթողիկէ (իմա' կաթոլիկ) հաւատքը . պէտք է որ դուք ալ հետեւիք մեղի :)

Դիւրին էր այս չկշռուած եւ չմտածուած խօսքերուն հետեւանքը դուշակել այն օրէն խկ, առանց սպասելու դառն վախճանին :

Լեւոն ալ ուզեց Հեթում Ա.ի օրինակին հետեւիլ։ Իմանալով որ չորս խնամակալները իրմէ առաջ նոյն քաղաքականութեան հետեւած էին, այսինքն բարեկամ մնալ դրացի աղղերու հետ, սակայն այս քաղաքականութիւնը բռնի էր եւ ստիպողական, հեռատեսութիւն չունեցաւ Լեւոն։ Տավուտ եւ Ապու-Պէքիր 11.000ական դորքերով բռնած էին Սիսի ճամբան, կը սպասէին սովամահ ընել ժողովուրդը, միայն Հայերու կողմէ իրենց վճարուած դրամի փոխարէն աղատ կը ձգէին պարէնի եւ ուտեստեղէնի մուտքը Սիսէն ներս։ Լեւոն ալ փորձեց իր նախորդներուն օրինակին հետեւիլ, սակայն այլեւս շատ ուշ էր դաշնակցիլ անոնց հետ։

Մէկ կողմէն Լեւոնի հակառակորդները համոզեցին Տավուտ պէկը, թէ Լեւոն կեղծ է եւ մտադիր է յարձակելու, իսկ միւս կողմէ՝ Լեւոնը լարեցին Տավուտի դէմ։ Այս պայմաններու աղղեցութեան տակ պատերազմը սկսաւ. քաղաքին բնակիչները զրկուեցան ուտելիքէ, եւ սկսան դիշերային յարձակումներով ուտեստեղէն կը ըել պաշարման զօտիէն դուրս տեղերէ։ Այս վիճակը տեւեց երեք ամիս. զօրաւոր միջամտութիւններով եւ բարեխօսութիւններով հազիւ յաջողցուցին Հայերը Տավուտին սիրտը շինել՝ որ ետ քաշուեցաւ, հրաման ընկլով որ Հայերը աղատ կերպով փոխադրեն երկրին ուտեստեղէնը, որոշ տուրքի մը փոխարէն։

Այս հաշտութիւնը հակառակորդ նախարարներուն դործին չեկաւ, որովհետեւ կրօնական մոլեուանդութիւնը այն աստիճան կուրցուցած էր Հայերու աղդային դպացումները, որ կծու կաթոլիկ թաղաւորի մը իշխանութենէն աղատուելու համար, նախապատիւ համարեցին մտնել Եղիպտոսի սուլթանին դերիշխանութեան։

տակ, դաղտնի նամակներով խորհուրդ տուին Սուլթանին սիրելի հաւատագոխ Աշոտ իշխանին, որ կոստանդին Դ.ի աներձազն էր, եւ որ թաղաւոր քեռայրին սպանութենէն վերջ՝ փախած հաստատուած էր Եղիպտոս, աւրանալով նաեւ իր հաւատքը, որպէսզի Եղիպտական զօրքերով դայ եւ դրաւէ Կիլիկիան ու Թաղաւոր ըլլայ: Հայաստանի բանտը դրուած էր նժարի մէջ: Եղիպտոսի սուլթան Մէլիք-Էլ-Էշքֆ Զէյնէտտին Ապուլ-Մէալի-Շապան Իպնի Հիւսէյին (1363-1377)՝ ուրացող Աշոտի խորհուրդով՝ իր մօտ կանչեց Տավուտ պէկին զինակից Ապու-Պէքիրը եւ Հրամայեց երթալ գրաւել Սիսը:

1375 Յունուար 5ին, Ապու-Պէքիր 15.000 զօրքերով Սիսի առջեւ բանակած կը սպասէր գիշերուան մըթնալուն. երբ գիշերը վրայ հասաւ, սկսաւ զօրաւոր յարձակումներ դործել, քանդել, աւերել քաղաքին տկարմասերը եւ գերել, կոտորել անմեղ բնակչութիւնը:

Ազգայնականները տեսնելով Ապու-Պէքիրին դալը, Լեւոնէն գաղտնի ժողով գումարեցին կաթողիկոսին քովը եւ ներկաներու ստորագրութեամբ թուղթ մը պատրաստելով՝ զրկեցին Հալէպի կուսակալ Մէրտինցի Սէյֆէտտին Բշրդ-Թիմուր-Էլ-Նասրի ամիրային, որպէսզի յանուն Սուլթանին դայ եւ դրաւէ քաղաքը: Ամիրան՝ հայ երեւելիներուն խնդիրքը հաղորդեց Սուլթանին եւ հրահանգ ստացաւ երթալ դրաւել Սիսը: Փետրուար 24ին, ամիրան՝ 15.000 զօրքով եկաւ միացաւ Ապու-Պէքիրի բանակին: Պատմութիւնը, սակայն, կը Հերքէ կաթողիկոսին վերադրուած զրպարտութիւնը եւ կը նկատէ զայն Դարտէլ անուն լատին եպիսկոպոսին կողմէ յերիւրուած խոշոր սուտ մը: Դարտէլ՝ Լե-

ւոն Ե.ի տաներէց եպիսկոպոսն էր, որ Սիսի Մայրականքին մէջ հայ Կաթողիկոսէն առաջ լատին ծէսով օծեց թագաւորը եւ յետոյ ալ՝ Հայոց Կաթողիկոսը:

Լեւոն Դիմադրելու կացութեան մէջ չէր այլեւս, իր Վիրաւոր Վիճակը (ծնօտէն Վիրաւորուած էր կոռուի պահուն), քնատութիւնը, անօթութիւնը եւ երկպառակութիւնները, ինչպէս նաեւ ապստամբներուն բրոնած աններելի ընթացքը, Եւրոպայէն սպասուած օդնութեան չզալը — որ լոկ չոր ու ցամաք խոստումներէ կը բաղկանար — յուսահատութեան մէջ ձգեցին զինքը եւ թշնամիին յանձնուելու որոշումը տուաւ:

Հալէպի կուսակալը՝ պատղամաւորներու միջոցով լուր տուած էր արդէն, թէ՝ եթէ Լեւոն անձնատուր ըլլայ՝ պատրաստ է ապահովութեան թուղթ մը տալ իրեն, որպէսզի աղատ կերպով դուրս ելլէ աշտարակէն իրեններովը միասին եւ երթայ ուր որ ուզէ:

Լեւոնին ուզածն ալ այս էր արդէն:

1375 Ապրիլ 16ին, Հայոց Վերջին թագաւորը՝ ամիրային ապահովութեան գիրը գրանը դրած՝ ներկայացաւ Բագ-Թիմուրին, որ մեծ պատիւններով եւ սիրով ընդունեց զինքը:

Այսպէս Վերջացաւ Հայկական Զորբորդ Հարստութեան Վերջին յոյսն ու ապաւէնը, շատ կարճատեւ եւ փոթորկալի իշխանութենէ Վերջ, լքուած ամէն կողմէ, մոռցուած ապերախտ Եւրոպայէ, սուզի եւ թշուառութեան մատնելով մեր սիրուն Կիլիկեան աշխարհը:

Լեւոն 11 ամիս թագաւորեց եւ ունեցաւ անվառունակ վախճան մը, իր Վրայ հրաւիրելով աղդին արդար շասումը: Այս մասին հայ ժամանակադիրներու խօսքելը ահաւասիկ. —

«Յետ կոստանդեայ որ հուսկ յետին,
Լեւոն արքայ ողորմելին,
Տիրեալ ամիսս տասն եւ մին,
Կորոյս զբագն ընդ արռոին,
Քանազի սուլթանն Եգիպտոսին,
Եկեալ գերեաց զամենեսին,
Զպարոնն եւ զիւրսն ի միասին,
Եւ զբագուհին մօրու նորին։ (*)

(Մարտիրոս Ղրիմեցի)

Ազգային սղաշտոպանութեան եւ զարդացման տեսակէտէն կարեւոր ազգակ մըն է պատմութիւնը։ Եթէ անվիճելի է, որ այսօրը կամուրջ մըն է երէկուան եւ վաղուան միջեւ, եւ որ ապագան անցեալի շարունակութիւնն է, ճշմարիտ է նոյնպէս, որ ապագայի շէնքին լաւագոյնո կառուցման համար, ամէնէն առաջ հարկաւոր է ճանաչումը անցեալի։

Պատմութիւնը լաւագոյն դպրոցն է, որ խմաստութեան դասեր կ'աւանդէ։ Սոսկական անհատ թէ ժողովուրդ, ազգ թէ դասակարգ, պետութիւն թէ մասնաւոր կազմակերպութիւն, ընկերային իւրաքանչիւր կենդանի մարմին, պարտաւոր է գիտնալ անցեալ կեանքի հանգամանքները, որպէսզի կարողանայ առողջ եւ հաստատուն հիմերու վրայ դնել իր ներկան եւ ապագան։

Անցեալի փորձը պատմութեան միջոցով կը փոխադրուի նոր սերունդներուն։ Ապրուած փորձէն օդտուիլ, անցեալի լոյսով լուսաւորել զալիքը, անցեալի

*). Սղագրուած Լեւոն Ե. Լուսինեան գիրքէն։ Կ. Բասմաջեան, Փարիզ։

միջոցով ծառայել ապագային : — Այս է պատմութեան նպատակը : Կամ մեր մեծ երգիծաբան Յակոբ Պարոնեանի խօսքով՝ «Պատմութիւնը՝ Ետիդ նայիլ, առջեւդ տեսնել» : Աւելի եւս վճռական կերպով կրնանք ըսել՝ կ'ապրին այն ժողովուրդները, որոնք անցեալի հալարտութիւնն ունին, ներկային պինդ փարած են իրենց ստեղծագործութիւններով եւ իտէալներով, եւ որոնք իրաւամբ, վստահաբար կը նային ապագային :

ԻԱ.

ԽԱԶԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

(1095)

Խաչակրութիւնը իր ստեղծագործութիւնը կը պարտի Պետրոս անուն անապատականի մը : Պետրոս անցած է կեանքի ամէն տեսակ պայմաններէն . Եղած է դպրութեան մէջ եւ կրթուած զինուորական կեանքի մէջ : ամուսնացած եւ յետոյ ձգելով իր ընտանիքը, քահանայական կարգ ընդունած . մէկ խօսքով՝ արկածախնդիր, յեղյեղուկ մտքի տէր, մոլեռանդ մէկն էր : Մարմնապէս գծում, խստակեաց եւ անտոհմիկ մարդ մը . ան էր որ խաչակիր բանակները առաջին անգամ շարժման մէջ պիտի դնէր :

Սակայն, չենք դիտեր, թէ այս Պետրոսը ո՞վ էր . ո՞ւր տեղացի էր . շատ հաւանական է, որ ան Եղիպտացի ըլլայ եւ անապատականի կեանք վարող : Պետրոս կու զայ Երուսաղէմ, կը տեսնէ Ս . տեղերը եւ սիրտը կը ճմլուի, թէ ինչո՞ւ համար Ս . վայրերը խալամներուն

իշխանութեան տակ մնայ, փոխանակ քրիստոնեաներու:

Պետրոս կ'այցելէ Սիմէոն Պատրիարքին, բայց պատմաղիրը չըսեր, թէ ո՞ր Սիմէոն Պատրիարքն է, քանի որ նոյն շրջանին կը տեսնենք երկու Սիմէոններ, մէկը՝ Հայ (անյայտ աթոռակալներու շարքէն, 1090 - 1109), իսկ միւսը՝ Յոյն, դարձեալ Սիմէոն Բ. անունով (1084-1106):

Սիմէոն Պատրիարք որքան տարիքով, նոյնքան ալ տառապանքի ծանրութեան տակ ալեւորած անձնաւորութիւն մըն էր, կը բանայ անոր սիրտը, երկուքն ալ քրիստոնեաներուն կրած չարիքներուն յիշատակով կը փղձկին եւ կու լան: Անապատականը Պատրիարքին կը հարցնէ, թէ արդեօք այդքան աղէտները վերջ պիտի չունենա՞ն:

— «Ո՞վ դու մեծահաւատ քրիստոնեայ, — կը պատասխանէ Պատրիարքը, — չե՞ս տեսներ, թէ ի՞նչպէս մեր անօրէնութիւնները դոցած են Տիրոջ ողորմութեան բոլոր դոները. Ասիա՝ մահմետականներուն իշխանութեան տակ կը հեծէ, ու Արեւելքի բոլոր աղդերը անոնց ծառապյութեան լուծը կը կրեն. աշխարհի թագաւորներէն ո՛չ մէկը կրնայ մեզ օդնել . . .»:

Պետրոս՝ Պատրիարքին խօսքերը ընդմիջելով՝ կ'ըսէ.

— «Ժամանակը պիտի դայ, եւ արդէն իսկ եկած է, որ արեւմտեան բանակները Ս. Քաղաքիս օդնութեան պիտի փութան»:

Այս խօսքերուն վրայ, երկուքին սիրտերը քաղցր ակնկալութիւններով կը լեցուին, իրարու կը փարին եւ ուրախութեան արցունքներ կը թափեն: Այս առիթով, Սիմէոն՝ Եւրոպայի վեհապետներուն եւ Հոռմի Պապին աղերսանաց թուղթեր կը դրէ, զոր Պետրոս հետը ա-

ուած կը հեռանայ Սուրբ տեղերէն, կամ աւելի ճիշդ՝ զանոնք սրտին մէջ ամփոփելով՝ հետը Արեւմուտք կը տանի։ Հոն՝ Ուրբանոս Բ.ի ոտքը կ'իյնայ եւ Երուսա- լէմացիներուն կրած վիշտերն ու տառապանքները նը- կարագրելով՝ անոնց փրկութեան համար իր յղացած խորհուրդը կը պարզէ։

Պետրոսի այս առաջարկութեան վրայ, Պապին սիր- տը կ'եռայ. կը գովէ զայն, ու Երուսաղէմի վերահաս փրկութեան աւետիսը ամենուրեք տանելու գործը ա- նոր կը յանձնէ։ (Միշ. Գիրք Ա.)։

Պետրոս՝ ջորիի մը վրայ հեծած, բոկոտն, դլիս- րաց, խաչ ի. ձեռին, մէջքէն չուան մը կապած, երկար կնգուղ մը ուսերէն վար ու անապատականներու խո- չոր պարեղօտը հաղած։ կը կտրէ ամբողջ իտալիան, ու Ալպեան լեռներէն անցնելով՝ Գաղղիան ու Եւրո- պայի մեծ մասը կը շրջի, եւ իր սիրտը տոչորող նա- խանձախնդրութեան կրակը կը փոխանցէ ամենուն։ Ան՝ բազմամարդ ժողովներու մէջ կը մտնէ, եկեղեցիներու բեմերը կ'ելլէ եւ ամենուն առջեւ կը պարզէ Ս. Տեղեաց «պղծութիւն»ը եւ Երուսաղէմի քրիստոնեաններուն թա- փած արիւնը, Աստուծոյ դթութիւնը կը հայցէ, սուր- բերը իր խօսքերուն վկայ կը կանչէ, ձայն կու տայ Սիոնին, Գողդոթային ու Զիթենեաց Լեռան, եւ կար- ծես անոնցմէ՝ պատասխան կը հասնի իր հեծութեան ու հառաջանքին։ Եթէ այս միջոցով չյաջողէր ունկնդիր- ներուն խոտարտութիւնը մեղմել, այն առեն ձեռքին խաչախայտը ցոյց կու տար, իր կուրծքը կը ծեծէր, ու աչքերէն արցունքի դետիր կը հոսեցնէր (տեսակ մը դա- ռանցանքի եւ Երեւակայութեան մէջ ինկած)։

Պետրոսի քարողութեանց արձագանդները կը հաս-

նին իշխանական պալատներէն ներս, որոնք տեսակ մը վրէժի զգացումով լեցուած՝ կ'որոշեն հասնիլ Երուսա-ղէմի քրիստոնեաներուն փրկութեան գործին:

Հռոմի Ուրբանոս Պապը Գաղղիոյ Քլէրմոն քաղաքին մէջ 1095 Նոյեմբերին ժողով մը կը գումարէ, ուր ամէն կողմէ կը հասնին անուանի մարդիկ եւ ղեսպաններ, նշանաւոր վարդապետներ ու եկեղեցիներու առաջնորդներ: Քաղաքը եւ շրջակայ գիւղերը ա'յնչափ բազմութեան չբաւելով՝ բացօթեայ վրաններ ալ կը կանգնեն: Ժողովին մէջ, առաջին անդամ Պետրոս խօսք կ'առնէ եւ կը նկարագրէ Ս. Տեղեաց բնակչութեան կը բած անարդանքներն ու հալածանքները, գերութիւնը եւ լծկան կենդանիներու պէս երկիր հերկելը:

Պետրոսէն յետոյ Ուրբանոս խօսք կ'առնէ ու կ'ըսէ.

— « Լսեցիք արեւելեան քրիստոնեաներու նուիրակին խօսքերը: Անիկա պարզեց Երուսաղմէի եւ Աստուծոյ ժողովուրդին ողբալի վիճակը. խօսեցաւ թէ ի'նչպէս թաղաւորներու թաղաւորին քաղաքը, որ ուրիշ քաղաքներուն հաւատքի պատուիրաններ տուաւ, սնոտիապաշտ հեթանոսներու ծառայութեան լուծը կրել պարտաւորուած է, եւ թէ ի'նչպէս հրաշալի Շիրիմը, ուր մահը չկրցաւ պահել իր աւարը եւ որուն վրայ շողաց Յարութեան արեւը, ոտնակոխ եղած է անոնցմէ, որոնք մեռելներէն յարութիւն պիտի առնեն միայն յաւիտենական կրակին մէջ իբրեւ այրուելիք յարդ ծառայելու համար . . . , եւայլն:

Ապա, փրկութեան նշանը՝ խաչը ցոյց տալով ժողովուրդին՝ կ'ըսէ. — « Ինքն Յիսուս Քրիստոս գերեզմանէն ելելով՝ այս խաչը ձեզի կու տայ: Զեր ուսերուն եւ կամ լանջերուն վրայ կրեցէք դայն. ասիկա թող

փայլի ձեր զէնքերուն եւ դրօշներուն վրայ»: (Միշ. Գիրք Ա.):

Եւ այսպէսով հիմը կը դրուի խաչակիրներու բանակին, որ պիտի արշաւէր արեւելք, իբրեւ թէ Ա. Երկիրը հեթանոսներու ձեռքէն ազատելու համար, բայց իրականին մէջ, այդ բաղմամբոխ բարբարոսներու խառնիճաղանձը պիտի աւերէր, աւարի եւ կրակի ու հուրի մատնէր անցած վայերը:

Ժողովուրդը միաձայն կը ստիպէ Ուրբանոս Պապը, որ ինք անձամբ գլուխը անցնի խաչակիրներու բանակին եւ առաջնորդէ զինք, բայց Ուրբանոս Պապը իրեն հակաթոռ Գուիրերտոսը չէր ընկճած եւ նղովքի տակ կը պահէր Գաղղիոյ թագաւորը եւ Գերմանիոյ կայսրը, որով խախուտ կը տեսնէր իր կացութիւնը եւ աթոռը թափուր ձգել չէր ուզեր, քանզի կրնար վտանգ սպառնալ իր թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ իշխանութեան. ուստի իրեն վոխանորդ կը նշանակէ խաչակիրներուն վրայ իրրեւ առաքելական նուիրակ Աղեմար եպիսկոպոսը: Կը խոստանայ խաչակիր բանակին ներդութիւն շնորհել, եւ զինուորներուն անձերը, ընտանիքներն ու ստացուածքները Հոռմի եկեղեցիին պաշտպանութեան տակ առնել:

Խաչանիշ դրօշակը, իր հովանիին տակ կ'ընդունէր եղենագործներ, արիւնիկակ աւագակ մարդիկ, որոնք ազատութեան սիրով եւ շահու ակնկալութեամբ եւ կամ վիճակի վովիխութեամբ դատապարտութեան պատիժներէ ազատուելու յոյսով՝ եկեղեցիին զինուորութեան մէջ կը մտնէին:

Եպիսկոպոսներէն շատեր, որոնք կոմսութեան եւ պարոնութեան տիտղոսներ ունէին, եւ որոնք յաճախ ի-

բենց վիճակային եպիսկոպոսներուն հետ վէճի եւ պայքարի մէջ էին, անոնք անդամ զինուորագրուեցան խաչակիրներու բանակին, այն յոյսով թէ՝ օր մը արեւելեան եկեղեցիներու բարձրագոյն աթոռը կը գրաւեն:

Խաչակիրներու բանակը, անկարդ, անկազմակերպ, աւաղակարարոյ մարդոցմէ կը բաղկանար, որոնք պիտի ազատէին Ա. Երկիրը իսլամներուն ձեռքէն: Այս անկազմակերպ ամբոխին շատերը շահու եւ հաճոյքի, բարձրանալու եւ աւագութեան յոյսով կը փութային Արեւելք, լսած ըլլալով, թէ Արեւելք հարուստ երկիր է եւ կրնայ իրենց շահու եւ ցանկութեանց լիուլի գոհացում տալ:

Բանակին ճամբայ ելլելու թուական որոշուած էր յաջորդ՝ 1096 տարին, Քրիստոսի Համբարձման տօնին օրը: Եւ ահա խաչակիրները կը սկսին ամէն կողմէ գունդաղունդ դէպի կ. Պոլիս դիմել, ուր մեծ բանակը պիտի կեղրոնանար: Անոնք այլատարադ զգեստներ ունէին, զինուած էին սուրերով, նիզակներով, նետերով եւ երկաթէ լախտերով. իշխաններէն եւ աւաղանիէն շատերն ալ իրենց որսի դործիքները եւ շուներն ալ միասին առած էին, որոնք առջեւէն կը վաղէին եւ բազէակիրներն ալ անոնց ետեւէն. այսպէս, Հարսնիք Երթալու ձեւով, կերուխումով եւ ասիացի աղդերուն իրենց պերճանքները ցուցադրելով՝ կը յուսային Երուսաղէմ հասնիլ:

80.000է աւելի մարդիկ, մեծագոյն մասամբ աղքատ եւ գեղջուկ բախտախնդիրներ, Պետրոս անապատականին կը հետեւէին իրենց կիներով եւ զաւակներով. անոնք իրենց առաջնորդին հրաշալի խօսքերուն հաւատք ընծայելով, կը կարծէին, թէ գետերու հոսանքները տե-

զի պիտի տային իրենց առջեւ, եւ իրենց սնունդին համար մանանայ պիտի տեղար երկինքէն՝ որպէս ի հընումն։ Խաչակիրներու բանակը Հունգարիայէն եւ Պուլկարիայէն անցնելով՝ Բիւզանդիոնի պարիսպներուն առջեւ կը կանգնի՝ քաղցի եւ ծարաւի ենթարկուելէ եւ Հունգարացիներուն հետ պատերազմելէ վերջ։ Հունգարները եւ Պուլկարները խաչակիրներէն 10.000 հոգի կը կոտորեն, այս վերջիններուն՝ տեղացի ժողովուրդներուն ցոյց տուած վնասներուն հետեւանքով։ Բանակին մնացեալ մասը, ծայր աստիճան խեղճութեան եւ թշւառութեան մէջ հաղիւ կրցաւ ինքզինքը կ. Պոլսոյ պարիսպներուն տակը ձգել։

Խաչակիրներու բանակը երբ կ. Պոլսոյ մէջ քիչ մը կը հանգստանար, կը սկսէր աւարառութեանց, կողոպտելով տուներն ու եկեղեցիները եւ յարձակում կը զործէր խանութներուն վրայ, հրապուրուելով Պոլսոյ ճոխութենէն։ Ասոր վրայ, Ալեքս կայսրը, քաղաքը վտանգէ ազատելու համար, մարդկային արժանիքներէ զուրկ բոլոր աւազակներու խումբերը կը հաւաքէ, նաւ կը լեցնէ եւ Վոսփորի նեղուցէն միւս կողմը կը քչէ։

Զինուորական կարգ-կանոնէ եւ դաստիարակութենէ զուրկ այդ ստուար բանակին մէջ կային այնպիսիներ, որոնց միակ երջանկութիւնն էր Երուսաղէմը տեսնել։ Երբ Պետրոսի ամբողջ բանակը ասիական կողմը կանցնի, թուրքերէն աւելի քրիստոնեաներուն նեղութիւններ կը պատճառէ, եւ խաչի դրօշին տակ այն աստիճան յառաջ կը տանին իրենց անգութ եւ անօրէն արարքները, որ բնութիւնն իսկ կը սոսկայ։ Շատ չ'անցնիր, սակայն, մէջերնին երկպառակութիւն մը կը ծագի եւ քրիստոնեաներուն հասցուցած չարիքներուն պա-

տիժը փոխանակ դուրսէն ստանալու, իրենք զիրենք կը կոտորեն, որով իրենց պատիժը կրած կ'ըլլան կերպով մը :

Խաչակիրները կը բանակին Մուտանիոյ ծովածոցին մօտ, ուր կը գտնուի այժմ Կէմլէյիկ քաղաքը, ու բերդապահները այն տեղէն կը հալածեն. բայց իրենք աւ անմիջապէս Նիկիոյ Սուլթանին զօրքերէն կը պաշարուին ու այնքան նեղը կ'իյնան եւ սովէն ու ծարաւէն այնքան կը տանջուին, որ կը ստիպուին իրենց եւ իրենց ձիերուն ու էշերուն մէղը խմել: Ապա թշնամիներուն ձեռքն իյնալով՝ ոմանք կը գլխատուին, ոմանք Խորասանի երկիրը զերի կը տարուին, իսկ Ռենալդոս՝ իր ընկերները մատնելով՝ կ'ուրանայ հաւատքը և իր կեանքը կը փրկէ: (Սաւալան) :

Անշուշտ մեր ծրագրէն դուրս է խաչակիրներու պատմութիւնը լիովին գրի առնել. մեր նպատակն էր պարզապէս անոր ծագումը պրապտել եւ խաչակիր բանակներուն Արեւելքի մէջ ներկայութիւնը ի՞նչ չափով վնաս հասցուց Հայ երկրին եւ թագաւորութեան, որուն մասին ողիտի նուիրենք դլուխ մը եւս, միշտ հւտեւելով Սաւալանի՝ որ դրած է երուսաղէմի պատմութիւնը:

ԻԲ.

ՖՐԵԴԵՐԻԿ ԿԸ ՄԵԾԱՐՈՒԻ ԼԵՒՈՆԵՆ ԱՆ ԳԵՏԱՀԵՂԶ Կ'ԸԼԼԱՅ (1190)

Խաչակիրներու բանակը քանի կը մօտենար Հայոց իշխանութեան սահմաններուն, իսլամներու հարուած-

ներէն եւ մանաւանդ բարբարոսներէն ոչ նուաղ վտանգաւոր Յոյներուն դաւաճանութենէն ազատուելու յոյսով կը լցուէր։ Երեք անզամ, — կ'ըսէ Վարդան պատմիչ —, Ֆրեղերիկ պատղամաւորներու միջոցով օգնութիւն խնդրեց Լեւոնէն. Վերջինս դեսպաններ զրկելով կայսեր՝ ուղածը կատարել խոստացաւ, ու իր բանակին կարեւոր պէտքերը հայթայթեց անմիջապէս։

Հայոց վեհողի իշխանին այս մարդասիրական արարքը եւ ցոյց տուած մեծարանքը չափազանց կ'ուրախացնէ կայսրը։ Միւս կողմէ, Գրիգոր Կաթողիկոս՝ Հետը առնելով Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսէս Լամբրոնացին եւ ուրիշ երեւելի եկեղեցական հայրեր՝ մինչեւ Մսիս (Միսիս) քաղաքը կայսեր գիմաւորութեան կ'երթայ, ու անկէ Ֆրեղերիկի տեղեկագրելով իր գալը, իրարու երջանիկ հանդիպումի մը ակնկալութիւնը կը յայտնէ։

Կայսրը այս բանէն չափազանց ուրախացած, չնորհակալ կ'ըլլայ ու կը խոստանայ, աղզին հաճութեամբ, Լեւոնը Հայոց թագաւոր պսակել։ Բայց կը խնդրէ մընալ հինդ տարի Լեւոնի երկրին մէջ, խոստանալով մընակել իր բանակին պէտքերը ինքնին հայթայթել, մինչեւ որ զօրքերը կ'աղդուրուին ու կարեւոր հագուստ կապուստներով կարողանան արշաւանքը շարունակել մինչեւ Պաղեստին։ Իսկ Լեւոն՝ Ֆրեղերիկի այս խընդիրը ընդունիլ կը դժկամակի, որուն համար ծանր էր իր քով տեսնել օտար բանակ մը, որ սովի սաստկութենէն, անյաջող պատերազմներէն ու վտանգներէն հազիւ ազատած էր (1190)։

Կայսրը կը շարունակէ ճամբան, կ'անցնի Սելեւկոս

գետակի (Կէօքսու) եղերքով, որ Երկու ժամուան հեռաւորութիւն ունի հին Սելեւկիոյ (Սելէֆկէ) աւերակներուն մօտ զանուող Լարանդէն (Ղարաման)։ Ամբողջ զօքքը կ'անցնի գետակէն, ու ինքը՝ կայսրը, որ վերջապահ զինուորներուն հետ զետին այս կողմը կեցած էր, օդին տաքութեան պատճառով եւ զովանալու դիտումով, կ'ուզէ լողանալով անցնիլ եւ Երկու ընկերներով գետը կը մտնէ. ընկերներէն մէկը հոսանքէն կը քչուի. անոր օդնութեան կը փութայ, բայց ինքն աւ ընկերոջ հետը գետամոյն կ'ըլլայ. եւ այսպէս կը վերջանայ Ֆրեղերիկ կայսեր կեանքը։

Կայսեր այս անակնկալ մահուընէն վերջ, բանակը կը խոռվի, ամէնքը կը լքեն ու կը վհատին, եւ ոմանք, ըստ ականատես Անապերդ պատմիչին, շատեր հաւատքնին կ'ուրանան եւ իսպամութիւնը կ'ընդունին։

Սուապի Ֆրեղերիկ դուքսը խաչակիրներու բանակին գլուխը կ'անցնի եւ կ'առաջնորդէ զայն մինչեւ Անտիոք եւ հոն Ա. Պետրոս եկեղեցիին մէջ կ'ամփոփէ կայսեր մարմինը, որ գետակէն ցամաք հանած էր նախապէս։

Ֆրեղերիկի բանակը Գերմանիայէն ելած ատենը կը բաղկանար 100.000 հոգիէ, բայց ճամբաները պատերազմներէ, անօթութենէ, սովէ եւ հիւանդութենէ կոտորուելով՝ իջած էր 5000 հոգիի, որոնք հաղիւ կըրցան մտնել Պաղեստին։

Հոս պարագայ մը մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ. այս պատմութեան մէջ Գրիգոր Տղայ Հայոց Կաթողիկոսը կը թղթակցի Եղիպտոսի Սուլթան Սալահէտինի հետ եւ անցուղարձերը մանրամասնեալ կերպով եւ խորհրդածութիւնով կը տեղեկագրէ։

Հոս Երկրորդ նամակով մը կրկին տեղեկութիւն կու տայ զերման բանակի մնացած ուժին նկատմամբ, որուն մէջ կ'ըսէ. « Տեւտոնեան զօրքերուն թիւը տակաւին 40.000ի կը հասնի » :

Ուրեմն 1095-1190ի միջոցները, որուն մասին խօսեցանք վերեւը, զանց ընելով բնականաբար ամբողջ խաչակիրներու եօթը արշաւանքներուն պատմութիւնը, ուղելով ցոյց տալ Եւրոպացիներուն բուն նպատակը եւ անուցած ախորժակները Արեւելքի մասին, ուր կ'ուղէին ստեղծել առանձին առանձին թագաւորութիւններ, վերջ տալու իսլամներու հարստահարութեանց, որովհետեւ եկեղեցականներն ալ տիրանալ կ'ուղէին բարձր եւ պատուաւոր աթոռներու, որպէսզի իշխեն Երկուքն ալ՝ համահաւասար կերպով:

1291ին արդէն ձախողած էին իրենց ծրագրին մէջ եւ միայն 144 տարի իրենց ուժն ու զօրութիւնը ցուցադրելէն յետոյ Պաղեստինէն մինչեւ Եղեսիա, ստիպուած կ'ըլլային լքել եւ հեռանալ Արեւելքէն՝ իսլամներու միահամուռ եւ միազանդուած բանակին առջեւէն:

Ներկայի լեզուով կ'ըսենք, թէ Եւրոպական դիւանադիտութիւնը չկրցաւ ազատել Փոքր-Ասիան, Հայաստանն ալ մէջը ըլլալով, ինչպէս որ չկրցան իսաղաղութիւն բերել 1914-1918ի շրջանին:

ԻԳ.

ԳԵՐՄԱՆ ԽԱԶԱԿԻՐ ԲԱՆԱԿԻՆ ՅԱՌԱՋԻԱՂԱՑՈՒՄԸ ԴԷԹԻ ԱՐԵՒԵԼՔ

Երուսաղէմէն վտարուած ու Պաղեստինի դաւառները վայրավատին ցրուած Ֆրանկները յետին թշուառու-

թեան մատնուած էին եւ թշնամիին սուրէն աղատուած իրենց կեանքը մահէն աւելի եղած էր :

Ինչպէս նախորդ գլուխին մէջ հարեւանցի տեսանք, Խաչակիրները չկրցան անարգել շարունակել իրենց յառաջիսաղացութիւնը, այլ իրենց երկա՛ր ճամբորդութեան ընթացքին հանդիպեցան բուռն ընդդիմութեանց, բնիկ երկիրներու ժողովուրդները անշուշտ մեծաղանդուած յառաջացող բանակին առջեւ պիտի չբանային իրենց երկրին դռները, այլ պիտի ոգորէին պաշտպանելու համար իրենց հայրենիքը թշնամիին ոտից կոխանըլլաւ :

Այն խաչակիրները, որոնք չէին կրնար դիմանալ ճամբու դժուարութեանց, թշնամիին դրոհին դէմ փախուստ կու տային կեանքերնին աղատելու համար, իրենց համարիւն եղբայրներէն ալ կ'արհամարհուէին. որով թէ՛ թշնամիիներէն եւ թէ իրենց ազադկիցներէն մերժուելով կ'իյնային ամենասոսկալի խեղճութեան եւ թշուառութեան մէջ (1181-1190) : Շատերը կ'ապաստանէին Հայոց իշխանութեան, որպէսզի զիրենք պատրսպարէ անօթութենէն եւ աղատէ մահուան ճիրաններէն :

Տրիսլոլիսի մէջ լատին կին մը իր վիշտէն եւ յուսահատութենէն իր մատղաշ մանուկը ծովը կը նետէ՛ իր քրիստոնեայ համարիւն եղբայրներուն խժդուժութիւնը անիծելով :

Իսկ Եղիպտոսի կողմերը գացողները՝ Գուրանի որդիներուն դթասրտութիւնը վայելելով՝ քիչ շատ կը մըլիթարուէին իրենց ցաւերուն մէջ. ոմանք ալ իրենց հայրենիքը դառնալով, ողբով եւ հառաջանքով Երուսաղէմի գրաւման դոյժը կը տանէին ու Փերրարայի մէջ դառն արցունքով ազգին աղէտը կը պատմէին Հը-

ոռվմի Ռւրբանոս Գ. Պապին։ Ամբողջ Եւրոպայի մէջ սուտ համբաւ մը տարածուած էր, իրրեւ թէ Քրիստոսի Գերեզմանը իսլամներուն ձեռքն ինկած եւ անարդանքի մատնուած է, որով հոռվմէական կղերին առիթ տրուած էր Դիւրահաւան ժողովուրդին նախանձաւորութիւնը գրգռելու եւ վրէժխնդրութեան մղելու զայն։

Գրիգոր Լ., Ռւրբանոսին յաջորդելով (1188)՝ Ընդհանրական Կոնդակ մը կ'ուղղէ Արեւմուտքի բոլոր ազգերուն, Խաչակրութեան եւ Երուսաղէմի ազատութեան յորդորելով զանոնք, Նկարագրելով Ս. Քաղաքին թւշւառութիւնը, որուն պատճառ կը ցուցնէր արքունիքներու եւ ժողովուրդներու պիղծ ու խառնազնաց վարքն ու բարքը։ Սակայն, Գրիգոր Լ. Պապն ալ կը մեռնի առանց յաջողելու։

Գերմանիոյ Ֆրետերիկ կայսրն ալ կը զինուորագրութիւնակին մէջ, որուն գլուխը անցած կը յառաջանայ դէպի Արևելք, անցնելով Պուլկարիայէն եւ Սերպիայէն։ Տեւտոնները Բիւզանդիոնի կայսրերէն կը խլեն Աղրիանուպոլիսը (Էտիրնէ), Տէմոթիքան, Մակեդոնիան եւ Թրակիան, մինչեւ Կ. Պոլսոյ պարիսպներուն առջեւ։ Յոյներուն Խաչակ-Անդեղոս կայսրը, որ սուրբ և ամենակարող եւ աշխարհի հրեշտակ կոչուած է իր սնապարծ աղդէն, նախապէս կը յամառի, կը յոխորտայ եւ Ֆրետերիկ կայսեր դեսպաններուն հետ իր կընքած պայմաններուն հակառակ, նենդութեան եւ դաւանական միջոցներու կը դիմէ, բայց տեսնելով արեւմտեան բանակներուն վիթխարի ուժը եւ պատրաստութիւնը, կը խոնարհի իր ամբարտաւանութենէն, որպէսզի թշնամին Ելեսպոնտոսը անցնի՝ նաւեր կը տրամադրէ, երկու կողմն ալ իրարու պատանդներ կու տան եւ

Այս Սոֆիա մեծ եւ աշխարհահռչակ եկեղեցին մէջ երդումով կը հաստատեն իրենց դաշինքը իրարու հաւատարիմ մնալու խոստումով։

Գերմանները ցամաքի ճամբով կը հասնին մինչեւ իկոնիոն (Գոնիա) շատ մը պատերազմներով եւ յաղթելով Հլլը Ասլանի ստուարաթիւ զօրքերուն։ Անոնք թէ եւ մեծ վիշտեր եւ տառպանքներ կը քաշեն թէ՛ սովէն, թէ՛ անօթութենէն եւ թէ հիւանդութենէն, բայց երբե՛ք չեն ընկրկիր եւ չեն թուլանար թշնամիին ահեղ ուժին առաջ։

Գրիգոր Տղայ Հայոց Կաթողիկոսը Սալահէտտինի (Եղիպտոսի Սուլթանը, ծագումով քիւրտ) զրած նամակին մէջ սապէս կը բնորոշէ խաչակիր Գերմաններու անյաղթելի առաքինութիւններն ու տոկուն համբերութիւնը, որ ամէն վտանգաւոր դէպքերու մէջ ցոյց կուտային անոնք։

« Գերմանացիները արտակարգ մարդիկ են ու վերին աստիճանի հաստատամիու, ու քան մը չի կրնար իրենց նպատակէն ետ կեցնել զիրենի։ Ամբողջ բանակը զինուորական խիստ օրէնքներու կը հպատակի, ու անոնց քով չկայ յանցանի մը, որ անպատիժ մնայ։ Վա՛յ է եկեր մարմնական հեշտութիւններու անձնատուր եղողներուն։ Ասոնի արդիւնի են այն տրումութեան, որով ամենիքը համակուած են Երուսաղէմի կորուստին համար։ Անոնի յանձնատու չեն ըլլար իրենց գլուխակները փոխանակել ուրիշներուն ոսկեթել հանդերձներուն են։ Խոկ մարմնական աշխատանիններու եւ ճախորդութիւններու մէջ ունեցած համբերութիւննին դուրս է ամեն երեւակայութենէ» (Միշ. Գիրք Է.)։ (Սաւալան, Ա. Հատուր, էջ 416-418)։

Ի՞՛.

ԱԹՈՌԻՆ ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԻԳՈՐ թ. ՄՈՒՍԱԲՀԿԵԱՆ

(1439-1441)

Վերջին Լեւոնի թագաւորութիւնը հազիւ տարի մը
տեւած էր. շիտակն ալ եթէ ըսենք՝ տասնըմէկ ամիս:
իսկ թաղաւորական այս վերջին շրջանին վերջին կաթո-
վեկոսն էր Պօղոս Ա. Սուեցի (1374-1382):

Պօղոսէն վերջը, Կիլիկիոյ վերջնական կործանման
արջանին, վեց կաթողիկոսներ յաջորդեցին իրարու,
1382էն մինչեւ 1439:

Թէոդորոս Բ.

Կարապետ Ա.

Յակոբ Գ.

Գրիգոր Ը.

Պօղոս Բ.

Կոստանդին Զ.

1439ին Կաթողիկոսական Աթոռին վրայ կը դտնենք
Գրիգոր Թ. Մուսաբեկեանը:

Ակնարկ մը նետենք Սիսի Կաթողիկոսական Աթո-
ռին վրայ, թէ ի՞նչ վիճակի մէջ էր այս շրջանին Կի-
լիկիոյ քաղաքական կացութիւնը, որով պատճառ մը
ստեղծուեցաւ Աթոռը Սիսէն փոխադրել էջմիածին:

Կիլիկիոյ թաղաւորութիւնը վերջացած էր վերջին-
լեւոնի միամեայ դժբախտ իշխանութեամբ, որուն մա-
սին մեր նախընթաց էջերէն մէկուն մէջ մասնաւոր դը-
լուխ մը յատկացուցինք:

Եղիպտոսի Մելիքները իրենց քաղաքական վրէժինդրութեան եւ կրօնական մոլեռանդութեան ամբողջ սարսափը տարածած էին առ հասարակ Կիլիկիոյ եւ մասնաւորապէս հպարտ Սիս մայրաքաղաքին վրայ. այնպէս որ 1375-1441, յիսուն-վաթուն տարիներու ընթացքին, Մեծն Լեռոն Բ.ի մայրաքաղաքը անճանաշեմի դարձած էր՝ աւերներու, կոտորածներու եւ գանգուածային գաղթերու հետեւանքով։ Ժողովուրդը թըշւառութեան, սովի եւ բոնապետներու ճիրաններէն ճողովրելու համար ստիպուած էր գաղթել, ամայի վիճակի մէջ ձգելով երբեմնի չէն Սիսը։

Կաթողիկոսական աթոռը, բնականարար, զերծ չէր կրնար մնալ այս տակնուվրայութիւններէն եւ ազգեցութիւններէն, քանի որ Հայ Պետութիւն եւ Հայ Եկեղեցի միասին ապրած, միասին վայելած եւ միասին տառապած էին. բայց այժմ Եկեղեցին զրկուած էր իրեն պաշտպան հաւատակից Պետութեան ուժէն եւ ստիպուելով կոթնիլ տիրապետող Եղիպտոսի՝ իր Հայրապետական հմայքն ու հեղինակութիւնը պաշտպանելու համար։

Եւ սակայն, Կիլիկիոյ մէջ, քաղաքական անկումէ աւելի խորունկ վէրք մը կար, եւ այս վէրքը սկսած էր բացուիլ նոյն իսկ Կիլիկիոյ Պարոնութեան եւ Թաղաւորութեան քաղաքական նկատումներուն եւ չահերուն ճնշիչ ծանրութեան տակ։

Խաչակրութեան շարժումին հետեւանքով՝ Կիլիկիոյ արքունիքը կը մշակէր պապական ուղղութիւն մը. դետենք արդէն, թէ պապութիւնը խաչակրութիւնն իսկ էր։ Կիլիկիոյ թաղաւորները ուղեցին ամէն դնով հաճելի բլաւ Պապերուն, որպէսզի քաղաքական զօրաւոր նե-

ցուկ մը ունենան Եւրոպայի մէջ, ընդդէմ Կիլիկիոյ թշնամիներուն եւ նոյնիսկ իրենց շուրջ հաստատուած խաչակիր կոմսերու եւ իշխաններու դէմ, քանի որ այս վերջիններն ալ նուազ նեղութիւններ չէին պատճառեր հայ բնակչութեան որքան գրացի իսլամները: Կիլիկիոյ հայ արքունիքին այս հակումը եւ միտումը իր գագաթնակէտին հասաւ՝ երբ Լիւզինեան կոչուած հոգւով մարմնով լատին թագաւորներ ժառանգեցին Հեթում Ա.ի գահը եւ Մեծն Լեւոն Բ.ի թաղը:

Թագաւորութեան շրջանին՝ թագաւորներ եւ կաթողիկոսներ երրեմն համաձայն եւ երրեմն անհամաձայն էին այս քաղաքականութեան, որպէսզի Պետութիւնը չվտանգուի եւ եկեղեցին չեղծանուի: Նոյն իսկ ունեցանք կաթողիկոսներ, որոնք ծառացան թագաւորներու լատին քաղաքականութեան դէմ: Այս համարձակ եւ յանդուդն կաթողիկոսներուն տիպարներն են Կոստանդին Ա. Բարձրերդցի (1220–1267), Կոստանդին Բ. Կատկուեցի (1286–1289), որ աթոռէն իսկ հրաժարեցաւ՝ կը րօնաւոր Հեթում Բ.ի Հողիով լատինացած քաղաքականութեան առջեւ տեղի չտալու համար. Յակոբ Բ. Անաւարդեցի (1327–1341), կուսակից մը եղիպտական քաղաքականութեան, որ տեղի չտալու համար Լեւոն Դ.ի լատինասիրութեան, հրաժարեցաւ, բայց դարձեալ հրաւիրուեցաւ իր աթոռը (1355–1359), երբ տեսաւ որ իրաւունք ունէր Յակոբ Բ.:

Այս լատինամերժ կաթողիկոսներուն դիմաց, ունեցանք, Կիլիկիոյ մէջ, բոլորովին լատինամիտ կաթողիկոսներ, որոնց ամէնէն ցայտուն դէմքն է Գրիգոր Է. Անաւարդեցի (1293–1307), որ հակառակ իր ունեցած արժանիքներուն՝ իրեւ մտքի եւ կրօնքի մարդ, յայտնի

լատինասէր մըն էր եւ ճիշդ այդ հակումին պատճառով կաթողիկոս եղաւ Հեթում Բ.ի կամքով։ Անաւարդեցին գործակից եւ գաղափարակից կոստանդին Գ. Կեսարացին (1307-1322) ալ հետապնդեց Հեթում Բ.ի քաղաքականութիւնը։

Կոստանդին Կեսարացին մեծ թափով ջանաց մշակել սլավական քաղաքականութիւնը, այնպէս որ չհանդուրժեցին ինքն եւ Օչին թաղաւոր՝ իրենց համամիտ չեղողներուն եւ աքսորներով ուղեցին պարտադրել զանոնք հետեւիլ իրենց քաղաքականութեան (*):

Ինչպէս կը տեսնենք հոս, Կիլիկիոյ քաղաքական անկումին հետ զուգընթաց էր Հայոց կաթողիկոսական անկումն ալ։

Այսպէս ուշադրաւ է, որ Կիլիկեցիք իսկ չեն հանդուրժեր Գրիգոր Խանձողատի ապիրատ գործերուն եւ 1419ին գահընկէց կ'ընեն զայն եւ անոր տեղ Երուսաղեմի Պատրիարք Գառնեցի Պօղոսը կը բերեն Սիս եւ կա-

(*) Այս կողմէն շատ արժեքաւոր է Հալեպի Ս. Քառասուն Մանկումի Եկեղեցիին թիւ 47 Աւետարանին յիշատակարանը, ուր կը կարդամ։

— « ԶԾԸ = 1309 թուականին Հայոց գրեցաւ Սր. Աւետարանս յաշխարհիս Կիւլեկեցւոցն, յուխտս փոս կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Սր. Աստուածածին, եւ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ի քագաւորութեան Աւշնի, եւ ի կաթողիկոսութեան Տն. Կոստանդիա, որք յայսմ ամի աքսորեցին մեղ ի կղղւոյն Կիպրոսի, վասն ոչ հնաղանդելոյ աղանդիցն Քաղկեդոնի։

թողիկոս կ'ընեն (*):

Միւս կողմէն, հայ արքունիքին եւ հայ Եկեղեցւ-կանութեան այնքան մօտէն շփումովը խաչակիրնեւ եւ լատին կղերին հետ, ո'չ միայն արքունիքը լատինացած էր, այլ նաև Հայ Եկեղեցին՝ Միւս մայրաքաղաքին մէջ, բայց ոչ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ, գունաւորուած լատին ծէսով, իսկ հայ Եկեղեցականներու վարքն ու բարքն ալ հիմնովին փոփոխուած էր:

Մասնաւորապէս Արեւելեան Հայաստանը կամ արեւելեան վարդապետները, որոնք շփում չունէին լատինքաղաքականութեան եւ կղերականութեան հետ, կը պահէին իրենց խիստ այլամերժ պահպանողականութիւնը, ինչպէս երբեմն Շնորհալիի եւ Գրիգոր Տղայի Յոյներու հետ մշակած միաբանական ձեռնարկին հանդէպ: Այս շրջանին ալ՝ պապականութեան ի նպաստ առնուած մերձեցումի վտանգաւոր քայլերուն հանդէպ՝ բարձրացուցին իրենց դժուհութեան եւ բողոքի ձայնը: Որովհետեւ պապութիւնը իր քաղաքական շնորհներուն համար Կիլիկիոյ հայ արքունիքին, կը պահանջէր Հայ

(*) Գառնեցին զրել սուած է Երուսաղեմի թիւ 1 Ճաշոցը, որու մէջ յիշատակագրուած է. — « Ի Պատրիարքութեան Երուսաղեմի Տն. Մարտիրոսի Մարցւոյն: Այլ եւ յայսմ ամի (ՊԿԲ = 1419) Կաթողիկոսն, որ էր նատած յաքոնն Գրիգոր անուն, մականուն էր Խանձողատ, վասն ապիրատ ինչ զործոց ընդեցեալ եղեւ յաթոռոյ, եւ եկեալ տարան զՏէր Պօղոս նատուցին յաքոն Կաթողիկոսութեանն, եւ եղ յիւրում տեղուց զիւր խոստովանահայրն զՄատրէոս արեղայն վերակացու գրոցս», եւայլն:

Եկեղեցին անպայման լատինացումը :

Բայց փորձը ցոյց տուած էր, որ թէ' Կիլիկեան թաղաւորութիւնը եւ թէ Գրիգոր Անաւարզեցի Կաթողիկոսը խարուած էին իրենց երեւակայութեան մէջ հանդէպ պապութեան ամենակարողութեան, այնպէս որ Պապերուն վրայ դրուած յոյսերը ո՛չ մէկ կերպով չէր արդարացուցած իր վրայ շնուռելիք շնորհին կառուցման ամենատկար նշոյլն իսկ :

Իսկ արեւելեան վարդապետներ միշտ կը վախնային. թէ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցիին նկարադիրը պիտի եղծանի Կիլիկիոյ մէջ, ինչպէս տեսանք, բողոքած էին Յոյներուն հետ ըլլալիք միութեան դէմ Շնորհալիի եւ անոր յաջորդին ատեն: Եւ Հիմա ալ կը բողոքէին լատիններու հետ միանալու ձեռնարկին դէմ :

Եթէ միայն մեզի հասած պատմական փաստերու վրայ Հիմնուելով դատենք Հայաստանի վարդապետներուն խիստ պահպանողական եւ աններող արտայայտութիւնները, չափաղանցեալ նախանձախնդրութենէ աւելի բան մը չենք զտներ անոնց մէջ, որովհետեւ Հայոց Եկեղեցիին յոյն թէ լատին Եկեղեցիներու միջեւ մշակուած մերձեցման յարաբերութիւնները եթէ դատենք իրենց հետեւանքէն, պէտք է խոստովանիլ, որ անիրաւ են արեւելեան վարդապետները, վասնզի այսօրուան Հայ Եկեղեցին իր պաշտամունքովն ու արարողութեանց կարգուսարքով, որ ամէն տեղ ընդհանրացած է եւ նոյննէ, ժամանակին տեղի ունեցած վրդովումները չեն արդարացներ: Հայ Եկեղեցին իր նկարադիրը եղծանող բան մը չէ զոհած ո՛չ յոյն եւ ոչ ալ լատին Եկեղեցիներուն, իր միութենական շարժումներուն եւ ձեռնարկներուն մէջ, մինչեւ իսկ թունդ Անաւարզեցիի կարգա-

դրութիւններէն բան մը չէ մուծուած Հայ Եկեղեցիէն ներս, բացի Մեծացուսցէ շարականներուն ամենօրեայ ասմունքներէն, որ միայն Կիրակի օրերը կ'երգուէին ասոնք հին ատենները :

Հիմայ տեսնենք միւս կողմը, — Երեւանը :

Եթէ Կիլիկիոյ մէջ այլեւս գոյութիւն չունէր քաղաքական կեանք, եւ հետեւաբար ինքնին կորսուած էր կաթողիկոսներուն էջմիածինէն հեռու մնալը արդարցնող պատճառը, եւ եթէ Կիլիկիոյ մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցին լատինացման ամբաստանութեան տակ էր արեւելեան վարդապետներու աչքին, անդին Երեւանի մէջ ի՞նչ էր Հայոց քաղաքական կացութիւնը եւ ի՞նչ վիճակի մէջ էր էջմիածին :

Պատասխանը պարզ էր այս հարցումին . — Հոն ալ Հայութիւնը քէկ կամ խան ըսուած աւատական պարսիկ բոնաւորներու հարստահարութեանց ներքեւ կը ճզմը-մէր եւ ամբողջ երկիրը կը փնանար տիրապետողներու երարու դէմ մզած պատերազմներուն ներքեւ : Հայաստանի մէջ Հայոց քաղաքական կեանքը վտանգուած էր այսպէս : Եկեղեցական տեսակէտէն ալ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը կար, որ շատ ալ հեռու չէր էջմիածինէն եւ կրնար զբաղեցնել էջմիածինը : Ուրեմն ո՛չ մէկ պահովութիւն եւ մխիթարական երեւոյթ, թէ էջմիածնի Աթոռին վերահաստատութիւնը պիտի կրնար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը ամբողջ եւ անխռով պահել եւ հայրապետական միակ դաւազանով հովուել Հայաստանեայց Եկեղեցիին ժողովուրդը, որ ցըրւած էր ի սիիւռս աշխարհի :

Դժբախտաբար, 1441ին, էջմիածնի Աթոռին վերահաստատութեան նուիրուած խանդավառ գործունէու-

թեան յաջորդող անմիջական դէպքեր գրեթէ երկու հարիւր տարի շարունակ, ա՛յնքան ողբալի եւ ամօթալի եղան, որ չարդարացուցին արեւելեան վարդապետներուն նախանձախնդրութիւնը եւ չպսակեցին Հայաստանեայց Եկեղեցիի աւանդական բարեկարգութեան բարեկարգութիւնները (*): Վասնզի նոյն իսկ էջմիածնի վերահաստատեալ Աթոռին կոչուած առաջին Կաթողիկոսին ապօրէն ու անիրաւ զրկումը իր պաշտօնէն, առիթ ընծայեց Կիլիկեցիներուն որ Մուսարէզեան Կաթողիկոսի վախճանումին հետեւող միայն հինգ տարուան ընդհատումէ մը վերջ ընտրեն իրենց Կաթողիկոսը յանձին Եւդոկիացի Կարապետի:

Ուուրինեան իշխանութեան անկումը, կը պարտինք Եւրոպայի, եւ իրեւ հետեւանք ատոր, Հայոց Կաթողիկոսութեան նուազումը Կիլիկիոյ մէջ, դարձեալ կը

(*) Մէկէ աւելի արոռակիցներու պատկերը էջմիածնի Աթոռին վրայ, որ արդիւնք էր Երեւանի կաշուակուրծ խաներու զօշակաղութեան եւ հարստահարութեանց, գայթակղութեանց գայթակղութիւն եղաւ, 1595ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանը շատ ուշագրաւ է այս մասին.

— Բայց զրեցաւ սայ ի վանքս Առընջեաց, ի գուռն Ա. Մարիամ Աստուածածնին, եւ այլ ամենայն որրոց որ աստ կան հաւաքեալ. ի թվականիս Հայոց ՌԱԴ (= 1595), ի Հայրապետութեան Տեառն, զո՞րս տացից, բազումք կոչեցեալք կան ի Աթոռ Սուրբ էջմիածնա Վադարշապատու: Գրեցաւ ճեռամբ անարժան եւ տխմար Յակոբ Եպիսկոպոսիս: (Մարգիսեան Մայր ցուցակ, էջ 694):

պարտինք Եւրոպայի կամ պապութեան :

Արեւելեան վարդապետներ, բարի նախանձով ուղեցին Հայոց Կաթողիկոսութիւնը ազատել Կիլիկիոյ անբաղձալի դարձած միջավայրէն, եւ վերահաստատեցին Էջմիածնի Աթոռը. ինչպէս տեսանք, չհասան իրենց նրապատակին, որովհետեւ քաղաքական պայմանները աւելի նպաստաւոր չէին հոն ալ, իոլամ Պարսկաստանի ազգեցութեան շրջանակին մէջ, ուր բոնաւորներ կ'իշխէին արձակ համարձակ : Էջմիածին կթան կով մընէր անոնց համար : Հայոց հարստութիւնները պէտք էր լեցնէին մեծ թէ փոքր տիրապետողներու դանձը : Հայոց գեղանի մանչերն ու աղջիկները նմանապէս պիտի պարդարէին անոնց պալատներն ու կանանցները :

Այս է ընդհանուր իրական պատկերը երկրի քաղաքական վիճակին, եւ շետենք անդամ մըն ալ, այս վիճակին մէջ է, որ թէ՛ Կիլիկիոյ եւ թէ Էջմիածնի Կաթողիկոսները պիտի ապրէին եւ պիտի պահէին հայժողովուրդը իր Մայրենի Եկեղեցիին մէջ :

1441էն մինչեւ 1453 Մայիս, տասներկու տարի միայն կայ, եւ այդ միջոցին մէջ է, որ կատարուեցաւ աշխարհի քաղաքական պատմութեան ամենէն նշանակալից եւ կարեւոր դէպքերէն մէկը . — Կ. Պոլսոյ անկումը, Պրուսայի շրջանակէն խոյացող օսմանցի յաղթականին առջեւ :

Այս դէպքը նոր դարապլուխ մը բացաւ Հայ Եկեղեցիի պատմութեան մէջ ալ, որովհետեւ Կիլիկիոյ Աթոռին մօտ, պատրիարքական նոր աթոռ մը ստեղծուեցաւ Ֆաթիհի տիրած մայրաքաղաքին մէջ, անոր իշխանութեան ներքեւ մտնող բոլոր երկիրներու Հայերուն համար :

Մէկ խօսքով, իսլամ Պարսկաստանի սահմաններէն մինչեւ Կիլիկիա, դարձեալ ն. Շնորհալոյ բացատրութեամբ, բազմիշխանութիւն մը կը բռնանար, որուն զլպանակն էր իսլամ մոլեռանդութիւնը:

ԻԵ.

**ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՒՍԱԲԵԿԵԱՆ ԵՒ ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԻՐԱՊԵՑԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ**
(1441)

Մուսաբէկեան Գրիգոր Թ.ի կաթողիկոսութիւնը նշանաւոր եղաւ այն պատճառով, որ իր աթոռակալութեան ատեն վերահաստատուեցաւ էջմիածնի աթոռը եւ Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոս ընտրուեցաւ այդ աթոռին 1441ին, ինչպէս որ դիտենք, Մուսաբէկեանին հաւանութեամբը:

Արեւելեան վարդապետները՝ եպիսկոպոսներ, աւագերէցներ, իշխաններ եւ գլխաւորներ պաշտօնապէս եւ հանդիսաւորապէս աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեցին 1441 Մայիսին: Երբոր նոր կաթողիկոս ընտրելու կարգը եկաւ, զանազան թեկնածուներու մէջ յառաջ եկած մրցման վերջ տալու համար, բոլորովին դուրսէն մէկու մը վրայ կեղրոնացուցին իրենց ձայները, որ բընաւ նախընթաց գործողութեանց մէջ մասնակցութիւն եւ բաժին ունեցած չէր, Կիրակոս Վիրապեցի սրբակրոն եւ ճգնապղեաց եկեղեցականը կաթողիկոս ընտրեցին: Այս կերպով կը լոէին երեք դօրաւոր թեկնածուներու բուռն մրցակցութիւնները, որոնք էին՝ Զաքարիա՝ Աղթամարի կաթողիկոսը, Սիւնեաց դպրոցին ա-

ուաշնորդը՝ Զաքարիա Հաւուցթառեցի և Գրիգոր Զալալրէկեան՝ Արտազի Արքեպիսկոպոսը:

Ի՞նչ պատճառներ ունէր Մուսարէկեան էջմիածին չերթալու: Հիմնուելով այն իրողութեան վրայ թէ արեւելեան վարդապետներ նամակ գրեցին Մուսարէկեանին և Հրաւիրեցին զինք էջմիածին, որ վայ նստի իր պատմական տեղին վրայ վերահաստատուած աթոռը, բայց Մուսարէկեան մերժեց այդ Հրաւէրը, եւ առկէ վերջն է, որ ընտրուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին (*):

Արդէն նախորդ գլուխներուն մէջ դիտել տուինք, թէ կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիոյ մէջ, իրրեւ հետեւանք լատին շփումին, իր հմայքը կորսնցուցած էր արեւելեան վարդապետներու աչքին: Անոնք շատոնց կը

(*) «Ամին իրի գրեցին եպիսկոպոս եւ վարդապետ առ Գրիգոր Մուսարէկեանց, եւ հրաւիրեցին գալ յէջմիածին, եղեալ նմա առաջի նորա բազում յարգութեամբ բազմապատիկ պատճառս: Այլ իրեւ չեալ նա յանձն գալ անդք, այնուհետեւ, խորհեցան առաջնորդք ազգին մեծ ժողով գումարել յէջմիածին, եւ ի ձեռն ժողովոյ վճարել գիրսն» (Զամչ. Հ. էջ 486): Ս. Յակոբի մատենադարանին թիւ 462 Զեռապրին մէջ կ. Պոլսեցի ծէվահիրձեան Մաղաքիա դպիրն ալ 1713ին կը գրէ. — «Որոյ ժամանակի վարդապետ եւ եպիսկոպոս արեւելեան իշխանօֆ իւրեանց կոչեն զՏէր Գրիգոր գալ նըստել էջմիածին, եւ իրեւ գիտացին թէ ոչ կամի գալ, մինչդեռ նա կայր անդ, բուն աքոռն ի Սիս, կենդանի, օրինեցին եւ եդին զՏէր Կիրակոս Վիրապեցին Կաքողիկոս էջմիածնի, եւ այս եղեւ յամի Տեառն 1441 եւ Հայոց ՊՂ քուին»:

մտածէին, կը ծրագրէին, մանաւանդ Կիլիկիոյ թագաւորութեան ջնջումէն ետքը, կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատել արեւելեան Հայաստանի մէջ։ Ասիկա խնդրին մէկ երեսն է. միւս կողմէն քաղաքական կացութիւնը ա'յնքան անտանելի եղած էր Կիլիկիոյ մէջ երկրին կործանման հետեւանքով, որ նոյն իսկ կաթողիկոսներ չէին կրնար հանդուրժել այդ դժնղակ տաղսապալի կացութեան, նշաւակ ըլլալով արտաքին եւ ներքին թշնամութիւններու եւ դաւաճանութիւններու, որ յաճախ թունաւորումով վերջ կը տրուէր անոնց կեանքին. այնպէս որ, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան պատմութիւնը կարդացողներ եւ տեղեակ եղողներ ժամանակի տիսուր վիճակին, պիտի հաստատեն այս պարագան։

Կը կարծուի եւ հաւանական է, որ Մուսաբէկեան չուղեց երթալ իջմիածին. Ա.՝ ինքը ծեր էր եւ չուղեց շարժիլ իր տեղէն. Բ.՝ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն չորսը՝ Թովմա Մեծովեցիին գրածին համաձայն, ի ներքին կողմանց չուղեցին զինք, նամակներ զրեցին արեւելեան վարդապետներուն (եւ նոյն ինքն Մեծովեցիին ալ, որ հակառակորդն էր Մուսաբէկեանին), չարախօսեցին իր մասին, եւ Մուսաբէկեան մնաց Սիս, ընկձելու համար իր հակառակորդները եւ Գ.՝ Թերեւս չուղեց թափուր աթոռ մը թողուլ անոնց առջեւ . . . , իջմիածին երթալով։

Խնդրին հաւանական կողմերը այս երեք կէտերէն մէկը ըլլալ կը կարծուի, այլապէս Մուսաբէկեան տղէտ մը չէր, որ մերժէր պատուարեր պաշտօն մը։ Աղթամարի Զաքարիա Գ. Կաթողիկոսն ալ հաւանութիւն յայտնած էր ո'չ թէ միայն իջմիածնի աթոռին վերա-

հաստատութեան, այլ նաեւ իր աթոռին միութեան։ Անոր ալ մահէն վերջ այլեւս նոր կաթողիկոս պիտի շնորուէր եւ այսպէսով Հայաստանեայց Եկեղեցին պիտի ունենար միայն մէկ դլուխ։

Սակայն դէպքերը հակառակ արդիւնքի հասան, երբ արժանաւոր եւ սպառուական Վիրապեցին զոհուեցաւ փառասէր եպիսկոպոսներու դաւադրութեան եւ երկու տարի վերջ հրաժարեցաւ կաթողիկոսական պաշտօնէն։ Այս կացութեան առաջ ամէնուն հաւատքը խախտեցաւ արեւելեան վարդապետներու անկեղծութեան վրայ, եւ ասոր հետեւանքով՝ Աղթամար անմիջապէս չեղեալ նկատեց նախապէս երկուստեք կայացած համաձայնութիւնը, նոյն ինքն Զաքարիա Գ. Կաթողիկոսի միջոցով, որ շատ կարող անձ մըն էր, իսկ Կիլիկիոյ մէջ կարապետ Եւգոկիացին երեւան եկաւ եւ վերահաստատեց Մուսարէկեանի յաջորդութիւնը, որուն մահուան թուականն է 1451։

Կարապետ Եւգոկիացիին ծագումը յայտնի չէ. Ժամանակակից թովմա Մեծութեցի, որ միշտ հակառակ եղած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, անցողակի յիշատակութեամբ մը կ'ամբաստանէ Վիրապեցիի աթոռադրկութեան պատասխանատուներուն գլխաւորը, Հերմոնի վանքին առաջնորդ՝ Կոլոտիկ Յովհաննէս վարդապետը, Եւ կ'ըսէ. — «Դուն, ականջներով խուլ, սպիտակ մօրուք, որ դեղնած ալ է, զերեզմանի մօւնցած ես, դուն խախանեցիր Հայոց աստուածարանութեան գլուցները, իսկ Աստուած ազատեց (աթոռը) Կիլիկիոյներու Աղքարմայութենին (*), Լուսաւորչի

(*) Աղթամա կամ աղթարմա քուրքերէն բառ է.

քահանայապետութեան մէջ մտած արատէն ու բիծէն,
— զարատ եւ զբիծն աղքարմայութեան, ի Կիլիկեցոցն
ի ժահանայապետութիւն Լուսաւորչին մտեալ — Աղթա-
մարի բանագրանքն ու կապանքը օրհնութեան փոխեց,
իսկ դուն ամենուն բերանը բացիր :

Եւ Կիլիկեցիները լսեցին քու տղիտութեանդ լու-
րը, եւ գտան աշխարհական երէց մը («զտեալ երէց մի
աշխարհի») Կարապետ անունով, որ անոնցմէ ձեռնա-
դրուած էր, նորէն հակառակութեան համար դրին:
Անէծքներով եւ անուղղայ վարքով նորէն կ'ուղէին կոր-
ծանել Հայերը. դուն ասոնց համար ի՞նչ պատասխան
պիտի տաս Քրիստոսին (Մեծոփ. էջ 84-85) :

«Երէց» բառէն կրնանք եզրակացնել, թէ Կարապետ
նախապէս քահանայ եղած եւ կինը մեռած շուշտակ
վարդապետ մը եղած ըլլայ, որ եզիսկոպոս եղած է
Եւղոկիոյ վրայ եւ յետոյ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւ-
նը ձեռք անցուցած: Կիլիկիա՝ այդ միջոցին Եղիպտո-
սի սուլթաններուն տիրապետութեան տակ կը պտնը-
ւէր, որով Եւղոկիացի իր կաթողիկոսութիւնը Սուլ-
թանին վաւերացնել տալու համար Եղիպտոս կը ճամ-
բորդէ, ճամբորդութեան միջոցին կը հանդիպի Երու-
սաղէմ, ուր վերահասու կ'ըլլայ՝ թէ վանքը պարտքի
տակ ինկած է: Եղիպտոսի մէջ, Ապու Սահիտ Զաղմադ

կը նշանակէ՝ թափուած, փոխուած, դարձած, շրջած:
Հոս կը նշանակէ փոխադրուած, փոխուած, տէօնմէ,
Դաւանութիւնը կամ կրօնիք փոխած: Մեծոփեցին ա'յն-
իան յառաջ կը տանի իր հակառակութիւնը Կիլիկեցի-
ներու հանդէպ, որ ո'չ մէկ տեսակէտով կ'արդարանայ.
Կի'րքն է, որ կը խօսի իր մէջ:

Սուլթանէն իր կաթողիկոսութիւնը վաւերացնել տալէ յետոյ, ուժովցած սուլթանական հաստատութեամք, կրկին կու զայ Երուսաղէմ, կ'ազատէ Ս. Յակոբը պարտքերէն եւ «զսրբութիւնսն ի յանօրինաց» կը վերադառնայ Սիս փառքով եւ պատիւով։

Դիտել կու տանք, թէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսները, թէ՝ թագաւորութեան եւ թէ նաեւ 1441էն վերջը Երուսաղէմի վրայ ալ կը տարածէին իրենց իշխանութիւնը։ Ս. Յակոբայ աթոռակալները, «Եպիսկոպոս կամ Առաջնորդ Երուսաղէմի» են զեռ։ Պատրիարք տիտղոսը վերջին ատեններ գործածական կը դառնայ։

Օրմանեան՝ Եւղոկիացիի մասին կը դրէ. — «Սակայն ամէն առթի մէջ ճարպիկ եւ գործունեայ եւ մտաւր կարողութեան ալ տէր անձ մը եղած կը տեսնուի» (Ազգպատմ. էջ 2140-41)։

Հստ Զամչեանի, եթէ ստոյգ է, որ Եւղոկիացին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Կիրակոս Վիրապեցիէն, հետեւաբար նորընծայ Եպիսկոպոսը ականջալուր եղաւ գինք Եպիսկոպոսացնող Վիրապեցիին դէմ լարուած դաւաճանութեան եւ դահազրկութեան եւ սրտի ցաւով անցաւ Կիլիկիա, պահելու համար կաթողիկոսական աթոռը։ Արդէն Աղթամարցիք ալ այս նկատումով շարունակեցին իրենց կաթողիկոսութիւնը, ինչպէս վերեւ ըստինք։

Եւղոկիացի կարապետ Կաթողիկոս ինքնավստահ է, գործունեայ, ճարպիկ, ճկուն եւ իրատես. նա իր հոգեւոր իշխանութիւնը կը ճանչցնէ Եղիպտոսի Սուլթանին, կը յաջողի Ս. Յակոբի պարտքերը վճարել եւ կուրծք կու տայ Շահսուվարի եւ Էտիլ-Ֆախիի Սիսի վրայ բերած աղէտներուն։ Եւ Երկարատեւ (30 տարի)։

պաշտօնավարութեամբ դործ կը տեսնէ դժուարին պայմաններու տակ :

* * *

Այսքան մը խօսելէ յետոյ Կիլիկիոյ անցուղարձերուն վրայ, դառնանք այժմ էջմիածին, եւ տեսնենք, թէ Վիրապեցիին հրաժարելէն եւ կամ աւելի ճիշդը՝ Հրաժարեցուելէն վերջ, ի՞նչ կերպարանք առաւ էջմիածին :

Կիրակոս Վիրապեցին չկարողացաւ կացութեան տիրել եւ, ինչպէս տեսանք, 1443ին քաշուեցաւ. իրեն յաջորդեց Գրիգոր Ժ. Զալալրէկեանց : Զաքարիա՝ Աղթամարի կաթողիկոսը, որ Վիրապեցիի քաշուելէն յետոյ ինքոյինք Ամենայն Հայոց կաթողիկոս հռչակած էր, էջմիածին եկաւ: Գրիգոր Զալալրէկեանը հալածեց եւ զրաւեց աթոռը (1461): Բայց տարին չըոլորած, սլարտաւորուեցաւ ետ դառնալ Աղթամար: Զալալրէկեան նորէն զրաւեց աթոռը, եւ այն եպիսկոպոսները, որոնք իրեն նեցուկ եւ օժանդակ եղած էին, բոլորն ալ աթոռակցութեան բարձրացուց, կաթողիկոսական օծում եւ անուն ու լիազօր իշխանութիւն տալով անոնց: Այս շնորհին արժանացան Արիստակէս Բ. աթոռակալ եւ Սարդիս Բ. Աջատար, եւ որ այդ ժամանակէն սկսան տեսնուիլ շարունակ էջմիածնի մէջ մէկէ աւելի կաթողիկոսներ, որոնք միեւնոյն ատեն կատարեալ իշխանութիւն կը վարէին, թէպէտ օրէնքի առջեւ միւսները, բացի մէկէն, լիազօր տեղակալներ եւ օղնականներ էին: Այս կացութեան նպատակն էր զանազան ազգեցիկ եկեղեցականներու փառասիրութիւնը չոյել եւ յագեցնել, եւ տարբեր կուսակցութեանց դլիսաւորները չահիլ: իսկ օդտակար կողմը այն եղաւ, որ աթոռին յաջորդութիւ-

նը ապահովեց, երբոր օրինական ընտրութիւններ կատարելու հնարաւորութիւն եւ միջոց չկար: Կաթողիկոսի մահուան պարագային, անմիջապէս աթոռակիցը եւ կամ աթոռակիցներուն երիցագոյնը կը յաջորդէր անոր, առանց ընդմիջումի եւ աթոռի պարապութիւնը վտանգելու:

Եւ իրօք, եթէ նկատի ունենանք երկրին մէջ տիրող անապահովութիւնը, խոռվութիւններն ու անկարգութիւնները եւ Հայերուն ասդին անդին ցրուած եւ անջատուած վիճակը, անհնար կ'ըլլար կանոնաւոր կերպով ընտրողական ժողովներ գումարել եւ աթոռին տեւականութիւնը ապահովել: Այս անկարգ եւ տաղնապներով լի ժամանակամիջոցը՝ սկսեալ Գր. Զալալբէկեանցէն (1443)՝ կը շարունակէ մինչեւ 1629, Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսին ընտրութիւնը, ճիշդ 186 տարի:

Այս 186 տարուան շրջանին երեսունէ աւելի կաթողիկոսներու եւ պարզ կաթողիկոսակիցներու կը հանդիպինք, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի կարող եւ գործունեալ մէկու մը չենք հանդիպիր: Էջմիածին պարտքերու տակ, Երեւան՝ պարսկական տիրապետութեան տակ, խաները կը կառավարեն Երկիրը ըստ իրենց քմաց, շփոթութիւն եւ անկարգութիւն, որոնք միշտ կը կեղեքէին էջմիածինը եւ դրամ կորդելու ետեւէ էին. եւ ով որ շատ դրամ կը խոստանար խաներուն, կաթողիկոսութիւնը անոր կը տրուէր, եւ երբ յօժար կամքով իրենց դրամ տուղներ չգտնէին, բոնութեամբ կորդելու ճամբուն կը հետեւէին. մինչեւ իսկ կաթողիկոսները մարմնական տանջանքի կ'ենթարկուէին՝ Փըրկանքի միջոց ստեղծելու համար:

Ամէն կողմ յուսալքում եւ անկում նկարագրի :

Այս Կաթողիկոսներէն կրնանք յիշատակել միայն Միքայէլ Սերաստացին (1542-1564-1570), որ մէկ կողմէն Աղթամարի եւ Աղուանից Կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները զսպեց եւ միւս կողմէն Հայ տպագրութեան սկզբնապատճառը եղաւ : Իտալիա զրկեց Արդար Եղեսիացին 1562ին, որպէսզի նորագիւտ տպագրութեան արուեստը ուսումնասիրէ եւ այդ նպատակով Պիոս Դ. Գապին ալ յանձնարական թուղթ զրկեց Արդարի միջոցով :

Արդար յաջողեցաւ առաջին տպագրութիւնը կատարել Վենետիկ քաղաքը, 1565ին . թէ եւ անկէ առաջ ալ տպագրուած Հայերէն դիրքերու կը հանդիպինք, սակայն անոնք եւրոպացի տպագրիչներու ձեռքով եւ Հայ վաճառականներու ձեռնտուութեամբ տպուած պատահական բաներ էին :

Բայց բուն Հայկական տպագրութիւնը կը սկսի Միքայէլ Կաթողիկոսի ձեռքով եւ կը շարունակուի մինչեւ այսօր : Հետզհետէ Հայ տպարաններ բաղմացան Վենետիկ, Հռոմ, Կ. Պոլիս, Էջմիածին, Սպահան եւ Ամբողջէրտամ քաղաքներուն մէջ : Ասոնց արտագրած գործերուն ամենէն կարեւորն ու ընտիրը՝ 1666ին Ամսդերտամի մէջ Ուկան վարդապետի ձեռքով տպուած պատկերագարդ Աստուածաշունչն է, որ զերծ չէ թերութենէ, ինչպէս պիտի խօսինք իր կարգին :

Ի՞Զ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԺԱՊԵՏ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Մեր ոլատմութեան ընթացքին, առաջին անգամ ըլլալով կը հանդիպինք Խրիմեան Մկրտիչ վարժապետին, տակաւին 31 տարեկան եռանդուն եւ հայրենասէր երիտասարդ, կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ Սիսի վանքին վարժապետ նշանակուած ըլլալով, 1851 Նոյեմբերին Պոլսէն ճամբայ կ'ելլէ Ղուկաս Աջապահեան եպիսկոպոսի հետ։ Ղուկաս եպիսկոպոս Պոլսեցիներուն ծանօթ անձ մըն է, իր ուսման շրջանը կ. Պոլսոյ դրսոցներուն մէջ առած ըլլալով։ Այս շրջանին Կիլիկիոյ աթոռին վրայ կը տեսնենք Միքայէլ Բ. Աջապահեանց կաթողիկոսը։

Խրիմեան Մկրտիչ մեծ երազներով հասաւ Սիս։ Ան կը կարծէր թերեւո, թէ Սիս՝ հակառակ երկար դարերու աւերումներուն, տակաւին պիտի կրնար ունենալ փառաւոր շրջան մը, վանքերն ու կաթողիկոսարանի մայր եկեղեցիներն ու եկեղեցիները անաղարտ մնացած։ Բայց, ափսո՞ս, որ Խրիմեան շուտով հիասթափուեցաւ, սրտի ճմլումներով դիտեց այդ գեղեցիկ պատմական մայրաքաղաքին ինկած ու աւերակ վիճակը. իր միակ մխիթարութիւնը գտաւ հետեւեալ ողբին մէջ, զոր գրած է ղղայուն շեշտով եւ բանաստեղծական վառ աւիւնով, և որ Արծուի վասպուրականի 1855 Հոկտեմբերի 5րդ թիւին մէջ հրատարակեց կցելով անոր ձեռադիրներէ հանուած ուրիշ երկու ողբեր ալ. —

— «Այլ քեզ, ո՞ արդ մատուցեալ հարցանիցէ, ո՞վ դու Արծուիդ, որ իբրեւ զրու գիշերաշրջիկ ի բարձու

Դիտանոցիդ այդ մեկ նստեալ հայիս ի վերայ աւերակացդ եւ մինչդեռ բնութիւնք առհասարակ լոեալ դադարին անձայն՝ դու հեծեալ վայես ստէպ ստէպ։ Համբա'րձ զաչս քո եւ տես ո՛ւր պերճացեալ քաղաքն Սիս, ո՛ւր շինուած Սուրբ Սովիիա տաճարին, որ հանգունատիպ էր հրաշալւոյն Սողոմոնեան. ո՛ւր արքայաշէն պարըսպապատ պալատն եւ բիւրաւոր ժողովրդոց բաղմութիւն, որ իբրեւ զմարախ խուռներամ պատեալ կային շուրջ զլեռնաբերդաւ. ո՛ւր առաջին շինուածոցն շուք. ո՛ւր մեծամեծ ապարանք իշխանաց. ո՛ւր ճոխանմամ հրապարակ. յորս բազմէին պատկառատեսակ հարկեւոր ծերունիք եւ պատանիք զուարթադէմ զօտի ածեալ պաշտէին եւ խաղասէր մանկերամիցն հոյլք յայսկոյս յանկոյս ընթանային զուարճացեալք։

Այսպիսի փառազարդ շքեղութեամբ պերճացեալն Սիս, ո՛հ, աւասիկ մերկացեալ տեսաք բնաւին յիւր պանծալի վայելչութենէն եւ որ երբեմն արքայաշուք փառօք պայծառանայր իբրեւ զերուսաղէմ կարզեալ ի հիացումն տեսողաց, աւա՛զ, արդ զատեալ մենացեալ քաղաքն բազմաժողով իբրեւ այրի լցեալ տրտմութեամբ նստի թախծալից սեաւ սղով ի միջի կիւլիկեան նահանգին։

Փոխանակ ութսուն եւ հազար փարթամագոյն բը նակչաց, արդ երկերիւր տունք մնացեալ կան եւ այն աղքատին յոյժ եւ տառապեալ եւ պարէնի աւուր կարօտ. փոխանակ մեծամեծ ապարանիցն՝ դուղնաքեայ խրճիթք գեղջկականք. պակասեալ են ծերքն ալեւոյթ, լցեալ կան հրապարակն հողով, չերեւին բնաւ տեղիք նշանաւոր։

Զի՞ քեզ, Արծուիդ իմ, ընդ այդոսիկ եւ եթ ող-

բալ թաղեալ զմեծն՝ առաւել եւս ողբա՛յ դու ընդ հրաշակերտ տաճարն սրբոյն Սոփիա, որում երկնակամար խորանն դեռ եւս անմահ է կիսականզուն չնչուն. ո՞հ, առ կամարաւս այս խոնարհեալ երբեմն օծանէին թաղապըսակ գլուխք Ռուբինեան արքայից եւ հանդէսք աշխարհագումար կատարէին:

Արդ փոխանակ ուրախութեան օծմանս այսորիկ քուրձ դղեցեալ եւ սեւաթոյր քող դղլիսովն արկեալ գեղազարդ վայելչապանծ հարսն Սոփիա նստեալ կայ ի վերայ մոխրոյ ի չորեք հարիւր ամաց հետէ ողբայ զթագաղարդ փեսայն իւր անձկալի եւ լայ զպարազուարձ խրախացուցիչ մանկունս առազաստի իւրոյ, զորս երբեմն ի ծնողական մայրենի ծոցն դրկեալ դորովալիր դթով տածէր եւ ինամէր եւ ուրախ լինէր հանապազ ընդ որդիս իւր բաղմացեալ: Եղուկ վերջին թըշտառութեանցն, որ հասին ի վերայ սորա, յորմէ փեսայն իւր տարաբախտ հանդերձ մանկամբք առազաստի վարեցան ի գերչացն, եւ ինքն այսպէս մենաւոր նստաւ այրիացեալ անմխիթար ոգով մինչեւ դարձեալ եկեսցին անդրէն այցելութեամբ Տեառն վերջին փառք տան իւրոյ:

Դաղարեա՛յ դու արդ յողբոյդ, Արծուիդ իմ, թող ողբասցէ, որ կանխաւ քան զքեզ դիսկեալ դառն աղետից սգաւոր հարսիդ չափական ձայնիւ ողբազրեաց այսպէս»:

ԻԷ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԹՈՒՍՈՅ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐքՈՒԹԻՒՆԸ

Պալքանեան թերակղզիին մէջ եւ Ասիական թուրքիոյ արեւմտեան մասին վրայ Հայերու հաստատութեան թուականը շատ աւելի հին է քան Օսմանցիներու կողմէ Հայաստանի գրաւումը, եւ կը կարծուի մինչեւ բիւղանդական եւ նոյնիսկ հոռվմէական իշխանութեանց արջանները :

Բիւղանդական կայսրութեան ժամանակ Հայերը մեծ դեր խաղացած են Բիւղանդիոնի կառավարութեան մէջ, բարձրանալով մեծամեծ պաշտօններու եւ նոյնիսկ կայսերական գահին, որուն վրայ նստած են քսանը չորս այր եւ տասը Հայուհիներ : Այս շրջանը եղած է Բիւղանդական Պետութեան ամէնէն նշանաւոր եւ փառաւոր շրջանը : Իսկ տասներորդ դարուն մէջ, Պուլկարիոյ արքայական գահին վրայ կը գտնենք Սամուէլ անունով Դերջանցի Հայ մը : Ասոնց բոլորն ալ իրենց տրամադրութեան տակ ունէին հայ բանակներ, հայ նախարարներ, հայ թիկնապահներ եւ ուրիշ մեծ ու պղտիկ հայ պաշտօնեաներ :

Երբ Օսմանցիներու Սուլթան Ֆաթիհ Մէհէմմէտ Բ. (1451-1481) կ. Պոլիսը դրաւեց (1453), Փոքր Ասիոյ զանազան տեղերէն Հայեր հրաւիրելով քնակեցուց հոն, եւ այսպէսով կ. Պոլսոյ նախկին հայ դաղութին թիւը բաղմացուց : Քիչ ժամանակ վերջ, Սուլթանը՝ իր բարեկամական խոստումը կատարելու համար՝ նախապէս կուտինայի (Քէօթահիա) եւ յետոյ Պրուսայի Հայոց Ա-

ուաջնորդ Յովակիմ Եպիսկոպոսը Պոլիս կանչեց եւ Տաճ-
կաստանի ընդհանուր Հայոց Պատրիարք անուանեց,
Յոյներուն Պատրիարքին տրուած հաւասար արտօնու-
թիւններով (1461) : Իսկ Սուլթան Սէլիմ Ա. (1512-
1520), Զալտըրանի յաղթութենէն վերադարձին, Դաւ-
րէժին բաւական թիւով Հայ արհեստաւորներ բերաւ եւ
բնակեցուց Պոլիս (1514) :

Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ Պատրիարքութեան հաստատ-
ուելովը, ազգային եւ կրօնական խնդիրներու կարգա-
դրութեանց համար, Հայերը կապուեցան իրենց Պատ-
րիարքարանին : Սուլթան Սէլիմ, դաղթող Հայերը բնա-
կեցուց քաղաքին շուրջ բռլորը, իսկ Յոյները հաւաքեց
քաղաքամէջ, պարիսպներէն եւ աշտարակներէն հեռու:
Արդէն Հայերը՝ Օսման Ա. Ղազի թաղաւորին օրէն
թուրքերուն վստահութիւնը կը վայելէին, հետեւաբար
Հայերուն քաղաքին շրջակայքը, պարիսպներուն եւ աշ-
տարակներուն քովերը բնակութիւն հաստատել տալը
Կ. Պոլիսը պաշտպանելու նպատակով էր . որովհետեւ
Յոյներուն վրայ շատ վստահութիւն չունէր :

Այս կերպով կառավարութիւնը ճանչցաւ Յոյն եւ
Հայ երկու Պատրիարքարաններ, որոնք արեւելեան քը-
րիստոնէութեան երկու մեծ հատուածներուն պաշտօնա-
կան ներկայացուցիչները հոչակուեցան : Այս բաժանու-
մը կատարուեցաւ պարզապէս հաւատոյ դաւանութեան
տարբերութեան վրայ, տոհմային եւ ազգային տարբե-
րութիւններէ անկախ : Որչափ երկարնակ (Քրիստոսի
Վրայ երկու բնութիւն դաւանողներ) որ կային, Յոյն,
Պուլկար, Սերալ, Առնավուտ, Ռւլահ, Պուղտան, Ռու-
թէն, Խրութ, Գարամանցի, Ասորի, Մելքիդ, Արա-
բացի, բոլորն ալ օրթոսոքո, իրենց պետերով, ժողո-

վուրդներով ենթարկուեցան յոյն Պատրիարքին իշխանութեան:

Միւս կողմէ, որչափ Միաբնակ ուղղափառներ որ կային, Հայ, Վրացի, Աղուան, Ասորի, Քաղղէացի, Ղպտի, Հապէշ, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդով եւ պետերով ենթարկուեցան Հայ Պատրիարքարանի իրաւասութեան:

ԻԸ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԴ. ԴԱՐՈՒՆ ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ, ՈՐՈՏԼԵՑԻՔ ԵՒ ՏԱԲԵՒԱՑԻՔ (1307-1408)

Ունիթոր, որ միարար կամ միացնող կը նշանակէ, Պապին կողմէ նշանակուած էր փրոփականտի համար՝ արեւելեան քրիստոնեաներու մէջ, որպէսզի կաթոլիկութիւնը տարածեն: Հայաստանի մէջ Ունիթորներու կեղրոնն էր Զահակ զաւառը, որուն համար կը կոչուին նաեւ Զահացիք: Իրենց քարոզութեան կեղրոնն էր Զահակէն զատ նաեւ Նախիջեւան, ուր կը նստէր իրենց առաջնորդը:

Ասոնք՝ իրենց կողմը շահելով Կարնոյ Գրիգոր եպիսկոպոսը, համոզեցին, որ Ս. Հաղորդութեան Բաժակին մէջ ջուր խառնէ, որուն համար կը սպաննուի ալ:

- Մեսրոպ Արտազեցի Կաթողիկոս (1359-1372) աշխատեցաւ խաղաղեցնել այս խնդիրները, Սոյ մէջ 1361ին ժողով գումարեց եւ խստիւ արդիլեց Ջրախառն բաժակով պատարագ մատուցանել:

ՈՐՈՇՆԵՑԻՔ ԵՒ ՏԱԹԵԽԱՅԻՔ . — Ունիթորական վրդովմունքի այս շրջանին՝ Հայոց մէջ նշանաւոր վարդապետներ կային, որոնք խօսքով եւ գիրով կը հարուածէին Ունիթորներու մոլորութիւնները։ Ասոնց մէջ նշանաւոր են Յովհաննէս Որոտնեցի՝ Տաթեւի վարդապետարանին ուսուցիչը, որուն աշակերտներն էին Մաղաքիա վարդապետ Ղրիմեցի եւ Գրիգոր Տաթեւացի։

Որոտնեցին եւ Տաթեւացին ազգային եւ օտար ուսումով զարդացած, ուղիղ սրտով եւ նախանձախնդիր ոգլուխ ձեռնարկեցին ազգային եկեղեցիին պաշտպանութեան դործին եւ ուժդին կերպով դիմադրեցին օտարամոլութեան դէմ, եւ այսպէս տկարացուցին Ունիթորներու զօրութիւնը, որոնք անկէ յետոյ չկրցան եւ անզօր դարձան Հայոց ներքին հաւասարակշուութիւնը խանդարելու։

Յովհաննէս Որոտնեցի, Նչեցի Եսայի վարդապետին աշակերտն էր, որ Գայլի Զորի վանքին առաջնորդն էր եւ ժամանակին նշանաւոր վարդապետներէն մէկն էր։ Նչեցիին մահէն յետոյ, անոր վարդապետութեան աթոռը դրաւեց Որոտնեցին, որ յետոյ փոխադրուեցաւ Տաթեւի վանքը, 1376ին։

Ղրիմեցի Մաղաքիա վարդապետ՝ մեծատունի զաւակ եւ հարստութեան տէր մէկն էր, որ աշակերտած էր Որոտնեցիին։ Մաղաքիա խորհեցաւ Ունիթորներու մոլորութիւնները արտաքին միջոցներով զսպել եւ իր ամբողջ Հարստութիւնը յատկացուց այդ բանին, բոլոր ողիովը մաքառեցաւ Ունիթորներու դէմ, վանքերու մէջ շատ մը աշակերտներ հաւաքեց, որոնք յետոյ իրենց ուսումով եւ զարդացումով դերազանցեցին լատին կրօնաւորները։

Այդ վարդապետանոցին ելան ո'չ միայն ժամանակին, այլ ապագային մեծ անուն եւ հոչակ ձգող վարդապետներ, որոնց մէջ առաջինը եւ մեծագոյնն է Գրիգոր, ծաղումով Արճիշեցի, որ իր վերջին գործունէութեան տեղին անունով կոչուեցաւ Տաթեւացի: Իր նշանաւոր ընկերներն էին Յակոբ Սաղմոսավանքցի, Յովհաննէս Մեծակեցի, Գէորգ Երզնկացի, Յակոբ Ռշտունի, Վարդան Հոգացի, Գրիգոր Խլաթեցի, Մխիթար Ռշտունի, Ստեփաննոս Դարեցի, եւայլն:

Որոտնեցին մեռած էր 1388ին Նաւասարդ ամսուն 30ին, ճիշդ եւ ճիշդ իր ծնած օրը, 70 տարեկան, եւ թաղուած Ղրիմեցիին գերեզմանին մօտ: Վարդապետանոցին առաջնորդութիւնը յանձնուեցաւ (1388) Տաթեւացիին, որ, Որոտնեցիին Երիցագոյն աշակերտն էր: Տաթեւացին փոխադրուեցաւ (1390) Տաթեւի վանքը, որովհետեւ Ղրիմեցիին մահովը, վանքին նպաստը դադրած էր այլեւս: Բազմաթիւ էին Տաթեւացիին աշակերտները: Տաթեւ ո'չ միայն Սիւնեաց նահանդին, այլ եւ բովանդակ Հայութեան վարդապետանոցն էր:

Թովմա Մեծոփեցի եւ իր ընկերները Տաթեւ գացած էին եւ հոն երկու տարի մնացած: Ասոնք յորդորեցին Գրիգոր Տաթեւացին, որ միասին այցելեն Վանայ կողմերը. Տաթեւացին ընդունեց ասոնց առաջարկը: Նոր աւարտած էր Մեծոփայ վանքին նորոգութիւնը, Վանայ շրջականներուն վարդապետները հոս հաւաքուելով, հոչակաւոր եղաւ Մեծոփայ-վանքը:

Տաթեւացին ձմրան ընթացքին կատարած այդ ճամբորդութեան նեղութիւններուն չկրնալով տոկալ, տկարացաւ եւ մեռաւ (1410 Դեկտ. 25) Ա. Ստեփաննոս Նախավկային օրը:

ՏԱԹԵԻԱՑԻԻՆ ԴԵՐԸ. — Մեր ներկայ Տօնացոյցին վերջին սուրբն է Գրիգոր Տաթեւացին, եւ Եկեղեցական պատմութեան մէջ վերջին փայլուն անունն է, որ կը փայլի եւ որ մանաւանդ արդիւնաւոր եղած է, շարունակելով իր վարդապետին՝ Որոտնեցիին գործը, Ունիթորներու ազդեցութիւնը ջախջախելու եւ լատինամիտ ուղղութիւնը հեռացնելու միանդամ ընդ միշտ:

Տաթեւացիին գործը շարունակուեցաւ իր մահուընէն ետքն ալ իր աշակերտներուն ձեռքով։ Արդի Հայ Եկեղեցին շատ բան կը պարտի Տաթեւացիին եւ Սիւնեաց վարդապետարան-դպրոցին։

Այս շրջանին Եկեղեցական մատենագիրներն են. — Յովհաննէս Որոտնեցի՝ որ գրեց մեկնութիւններ եւ ֆարոզներ։ Գրիգոր Տաթեւացի՝ որ ունի երկհատոր Քարոզգիրք եւ Հարցմանց գիրք, տեսակ մը Եկեղեցական հանրագիտակ։ Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցի Շերենց՝ նաևեր ու ներբռողներ, տաղեր եւ իր ժամանակի վկայից պատմութիւնը։

ՊԱՊԵՐԸ ԱՎԻՆԵՌՆ, ՄԵԾ ՀԵՐՁՈՒԱԾ

Կղեմէս է. Պապը, Ֆրանսայի Փիլիպպոս Գեղեցիկ կոչուած թագաւորին ազդեցութեամբը ընտրուելով, Ավինեռն փոխագրեց իր աթոռը եւ հոն մնաց 1305—1377։ Պապին այս ընթացքը գայթակղութեան պատճառ եղաւ, որովհետեւ լատին Եկեղեցին կը կառավարուէր Ֆրանսայի թագաւորներուն տեսութեան համաձայն, մանաւանդ որ Պապին պալատին մէջ շատ մը զեղծումներ կը դործուէին։ Գրիգոր ԺԱ. Պապը 1376ին որոշեց Հռոմ

վերադառնալ, բայց ոլապութեան Հռոմ դարձը՝ փոխանակ խաղաղութեան, աւելի խռովութեան տեղի տուաւ, այնպէս որ Գրիգորի մահէն վերջ ծազեցաւ Արեւմբան մեծ հերձուածը, նախ երկու, յետոյ երեք պապեր իրարու հակաթոռ՝ սկսան իրարու դէմ մաքառիլ. ասով աղարտեցաւ պապութեան համբաւն ու պատիւը:

Կարտինալները, որոնք գրեթէ բոլորն ալ Փրանսացի էին, ստիպուեցան իտալացի պապ ընտրել, որ էր Ռւբանոս Զ., բայց շուտով անկէ ալ զգուելով, ընտրեցին Կղեմէս Է.ը, որ իրենցմէ էր: Ասոր աթոռը եղաւ դարձեալ Ավինեոն: Ամբողջ Եւրոպան ասոնց պատճառով երկուքի բաժնուած էր. բայց թէեւ այս երկուքն ալ մեռան, սակայն կուսակցութիւնը չվերցաւ. թէ Փըրանսական եւ թէ իտալական կուսակցութիւնը մէյ մէկ պապ ընտրեցին:

Գանգատը եւ զայրոյթը ընդհանուր էր մանաւանդյաջորդ ԺԵ. դարուն մէջ: Հերձուածին վերջ տալու համար, ժողով գումարուեցաւ Բիզա քաղաքին մէջ, ուր պաշտօնանկ ըրին երկու պապերն ալ եւ ընտրեցին Աղեքսանդր Ե. պապը, 1409ին:

Պաշտօնանկները փախան եւ ուրիշ տեղեր առանձին պապութիւն հաստատեցին: Բիզայի ժողովին արդիւնքը եղաւ մէկ պապի տեղ երեք պապ:

Իթ.

ԶԱՐԹՆՈՒՄԻ ԴԱՐ (1350)

Այս շրջանէն առաջ, հաւանաբար 1370 թուին, ոկրուած էր լատին կղերին յառաջադէմ մասը ըմբոստութեան նշաններ ցոյց տալ կաթոլիկ եկեղեցին դէմ, որոնք կ'ուղէին վերջնական կերպով բաժնուիլ կաթոլիկ եկեղեցին եւ հիմնել բարեկարգեալ եկեղեցի մը, անկախ Պապէն :

Ըմբոստութեան պատճառն էր լատին կղերին անոպայ եւ անկարգ կենցաղը, որու հետեւանքով շատ մը մարդիկ կը մոլորուէին Ս. հաւատքէն եւ կը տառապէին բոնութիւններու տակ :

Կազմուեցաւ բողոքողներու խմբակ մը, Վիկլէֆեանք անունով, որոնց հիմնադիրն էր անգլիացի Յովհաննէս Վիկլէֆ, ծնած՝ 1324ին, որ՝ սաստկօրէն պայքարեցաւ մուրացկան վանականներու դրութեան դէմ, պախարակելով անոնց անսահման աղահութիւնը, ծուլութիւնը եւ կեղծ բարեպաշտութիւնը։ Պաշտպանեց Անգլիոյ Եղուարդ Գ. Թագաւորը, որ մերժած էր վըճարել Ս. Պետրոսի ճորտութեան տուրքը, իրեւ հերետիկոս դատապարտուեցաւ համալսարանի այս նախկին ուսուցիչը, որ կը մերժէր քաւարանի դոյտութիւնը, ականջալուր խոստովանութիւնը, բարի գործերու գանձով վարդապետութեան և ներողութեան թուղթերը (այսինքն դրամով ներողութեան արժանանալու դրութիւնը, որուն փոխարէն պապերը նուիրատուին ձեռքը ներողութեան թուղթ մը կու տային), սուրբերու եւ պատ-

կերներու ընծայուած չափազանց յարգանքը:

Վիկլէֆ աշխատեցաւ Ս. Գիրքը անդլիերէնի թարգմանել 1380ին: Օքսֆորտի համալսարանին բեմը ձղելով առանձնացաւ եւ մեռաւ 1384ին:

Ասոր հետեւողները կոչուեցան Վիկլէֆեանք, որոնք սաստկօրէն հալածուեցան, բայց եւ այնպէս շարունակեցին տարածել իրենց սկզբունքները Անդլիոյ մէջ:

Վիկլէֆի օրինակին հետեւեցաւ պոհեմիացի Յովհաննէս Հուս, ծնած՝ 1369ին, որ ունեցաւ իր հետեւորդները: Հուս հակառակորդ էր կղերականներուն, Փրակայի համալսարանին ուսուցիչն էր եւ Վիկլէֆի դադախարով տողորուած, ան կը մերժէր Պապին անսխալական ըլլալը: Պապը զայն բանադրեց 1410ին, եւ յետոյ դատապարտուեցաւ խարոյկի մէջ վառելու՝ 1415ին:

Հերինիմոս Սաւանարոլա տոմինիկեան կրօնաւորը՝ առանց Հոռվմէն բաժնուելու՝ եկեղեցին բարեկարդելուզեց: Ֆլորանսի Ս. Մարկոս եկեղեցին կը քարոզէր: Պապը զայն ալ բանադրեց եւ արդիլեց քարոզելու, ու ի վերջոյ մահուան դատապարտուեցաւ 1498-ին:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՒՏԸ. — Երբ արեւմտեան կղերը շատ ինկած էր բարոյապէս, տպագրութեան գիւտը նպաստեց ընկերական վիճակի բարենորողութեան: 1228ին Ս. Գիրքը աշխարհիկ լեզուով տարածուելուն դէմ տրդելքներ եղան, բայց տպագրութեան գիւտով Ս. Գիրքը ամէն կողմ աժան զինով տարածուեցաւ եւ լուսաւորեց մարդոց միտքերը: Տպագրութիւնը գիւրացուցած էր ԺԴ., ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերու վերածնունդը: Յոյն փախստականներու միջոցով Արեւմուտք բերած էին նախնի իմաստասէրներու միտքերուն եւ ընաւորու-

թեան ուսումնասիրութիւնն ու նկարագիրը եւ հետղհետէ վտարեցին միջին դարու վանական քաղաքակրթութիւնը, որ միշտ ճնշուած էր եկեղեցական իշխանութենէն, այն ինչ վերածնունդի վարդապետները անվախ եւ ազատօրէն կը խօսէին ամէն կողմ ամէն նիւթերու վըրայ եւ Ս. Գիրքի բնագիրներու ծանօթութիւններով կը նպաստէին ճանչյնել մոլորութիւնները եւ հակառակութիւնները, որ կար իրենց եկեղեցիին վարդապետութեան ու կաղմակերպութեան մէջ :

Ամենէն աւելի Երազմոս նպաստած էր բողոքականութեան յաղթանակին. Երազմոս ծնած էր 1467ին, Ռոդերտամի մէջ. եղած էր Օգոստինեան կրօնաւոր : 1516ին յունարէն Նոր Կտակարանը հրատարակեց քննութեամբ՝ կցելով նաեւ լատիներէն թարգմանութիւնը եւ համարձակօրէն սրբազրեց Վուլկաղան (*): 1521ին հաստառուեցաւ Պալ, ուր մեռաւ 1536ին :

Կծու երգիծաբանութեամբ հարուածեց եկեղեցիին մէջ մտած մոլութիւնները եւ դատապարտուեցաւ իրեւ համախոհ Լուտերի : Ծաղրեց վանականութիւնը եւ Սկոլաստիկներու նրբութիւնը : Նշանաւոր մատենադիր մըն էր :

Հ. ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐՏԻՆ ԼՈՒՏԵՐ (1510)

Սաքսոնիոյ Այոլէպէն քաղաքը ծնաւ Լուտեր, 1483 Նոյեմբեր 10ին : Հանքագործի մը ղաւակն էր : 18 տա-

(*) Վուլկաղա լատիներէն լեզուով գրուած անհարազար բարգմանութեամբ Աստուածաշունչ մըն է:

րեկան հասակին մէջ էրֆուրտի համալսարանը մտաւ.
1505 Յուլիս 17ին մտաւ Օգոստինեան կրօնաւորներու
վանքը : Լուտերի վիճակուեցաւ՝ մախաղը ճիտէն կա-
խած՝ ողորմութիւն խնդրել փողոցներու մէջ եւ վան-
քը աւլել: Հետզհետէ վարժուեցաւ Ս. Գրոց, մասնաւո-
րապէս Ա. Պողոսի թուղթերուն: 1508ին Վիւրթէմպէրէի
նորաշէն համալսարանին ուսուցիչ նշանակուեցաւ: Լու-
տեր այն ատեն Հոռվմի եկեղեցին հլու մէկ դաւակն
էր. իբրեւ ջերմեռանդ ուխտաւոր, այցելեց բոլոր նը-
շանաւոր տեղերը:

Վիւրթէմպէրէ դառնալով՝ հետեւեցաւ Հուսի, Ե-
րազմոսի եւ այլոց, բայց կը սոսկար հերետիկոս կոչ-
ուելէ, ուստի զգոյշ կեցաւ: 1517ին ստիպուեցաւ հրա-
ժարիլ իր պահպանողական ընթացքէն եւ սկսաւ բեմէն
համարձակ կերպով բողոքել: Տիլ՝ սպառնաց ներողու-
թեան հակառակորդները խարոյկի վրայ այրել. Լու-
տեր չվախցաւ սպառնալիքէն եւ համալսարանի ուսա-
նողներուն միտքերը յեղաշրջեց եւ այս մասին դրեց
ներողութեան դէմ, զոր հաղորդեց Պապին ալ խոնարհ
եւ յարդական նամակով: Լեւոն Ժ. Պապը պատասխանի
արժանի չդատեց: Լուտեր կրկնեց խստութեամբ մը,
որ վիրաւորեց շատերը եւ վէճը սկսաւ:

Պապը անմիջապէս պահանջեց ներկայանալ իրեն
այս օգոստինեան կրօնաւորը 60 օրուան մէջ: Բայց բա-
րեկամները բարեխօսեցին որ խնդիրը Գերմանիոյ մէջ
քննուի: Պապը յանձնարարեց իր նուիրակ Կարտինտ-
ին՝ կամ ետ դարձնել Լուտերը իր ընթացքէն, կամ
Հոռմ զրկել զինք: Լուտեր մերժեց հնազանդիլ Պապին,
փախաւ Սաքսի կայսրընտիրին քով, որ զայն պաշտպա-
նել որոշեց:

էք՝ աղմկարար վարդապետը, որ Լուտերի հակառակորդն էր, Հոռմ զնաց եւ Պապին ստացաւ հրովարտակ մը, որով կը բանադրէր իր հակառակորդը եւ կը բակի կը դատապարտէր անոր դրուածքները:

Հոռմէական եկեղեցին վտարուեցաւ Լուտեր եւ 1520 Դեկտեմբեր 10ին կրակի մէջ նետեց Հին կանոնական իրաւանց դիրքերը եւ Պապին կոնդակը: Զեռնարկեց Ա. Գրոց գերմաներէն թարգմանութեան: Նոր Կտակարանը լրացուց 1522ին: Շատ մը վանականներ ձգեցին վանքը. պատարագը սկսան կատարել գերմաներէնով: Լուտերի կուսակիցները կողովտեցին եկեղեցիները, խորտակեցին պատկերները եւ աւարի տուին վանքերու հարստութիւնները: Այս բանը սաստիացաւ առաւելապէս 1524ին Սաքսոնիա, Տրաքոնիա եւ Հոենոսի ամբողջ եղերքը:

Այս վայրագ տեսարաններուն հանդէպ Լուտեր վիշտ կը զգայ եւ կը խզէ իր յարաբերութիւնները արիւնուշտ մարդոցմէ, որոնք կ'անպատուէին քրիստոնէութեան վսեմ սկզբունքները: Իշխաններէն շատեր այս աւարառու աւազակներուն դէմ լարուեցան, որոնցմէ շատեր մահուամբ պատժուեցան:

Այս զարհուրելի բոնութիւնները՝ որոնց պատասխանատուն նկատուած էր վերանորոգութիւնը՝ հալածանքի կրակը բորբոքեցին զանազան տեղեր, ինչպէս Ստորին Նահանգներ, Պաւերիա, Աւստրիա, Եւայլն: Վանքեր փակուեցան, պատարագի արարողութիւնը փոխուեցաւ, ուխտը, ամուրիութիւնը, սուրբերու պաշտամունքը խափանուեցաւ, եւ վերջապէս սկսան առանց եպիսկոպոսի Հովիւներ ճեռնադրել թէ՛ ամուսնացեաւ, եւ թէ ամուրի:

Հուտեր 1524ին ձգեց օգոստինեան կրօնաւորի սքեմը եւ ամուսնացաւ երբ այլեւս բողոքականութիւնը տարածուելու վրայ էր Հէս, Հուշթայն, Շլէզիա, Տանիմարքա եւ Շուէտ:

Հուտեր մեռաւ 1546 Փետրուար 18ին, իր ծնած քաղաքը՝ Այսլէպէն:

Այս կերպով հիմը դրուեցաւ բողոքականութեան, անջատուելով Հոռմի եկեղեցին, որ ժամանակի ընթացքին այլեւայլ անձերու կողմէ այլեւայլ տեղերու մէջ քարոզութիւններ կատարուելով եւ ըստ կամս մեկնաբանելով Աւետարանը, բողոքականութիւնը այսօր կը ներկայացնէ անկաղմակերպ եւ առանց որոշ դաւանանքի նոր աղանդ մը, հասնելով մինչեւ մեր դոները:

ԼԱ.

ԶԱՐԹՆՈՒՄԻ ՇՐՋԱՆ (ՄԻԶԻՆ ԴԱՐ)

Միջին դարը մեղ կը ներկայանայ կրօնական մոլուանդութեան զենիթը հասած, կոպիտ եւ անպատասխանատու լատին կրօնաւորներու գործած նախճիրներով Արեւմուտքի մէջ, որոնք չբաւականանալով Արեւմուտքի մէջ իրենց ի գործ դրած բռնական միջոցներէն, կը տարածէին զայն Արեւելքի մէջ եւս, յանուն եւ ի փառս պապականութեան. անոնք հետեւողական կերպով ուղեցին Արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդները առնել իրենց թեւերուն տակ, որպէսզի շատնայ, բարձանայ աշխարհի վրայ պապականութիւնը: Անոնք տեսակ մը հիւանդութենէ վարակուած, չէին կրնար հանդուրժել անկախ եկեղեցիներու դոյլութեան՝ իրենց կաթողիկոսներով եւ պատրիարքներով. պէտք էր բոլորին վրայ իշխէր Պապը միահեծան կերպով: Պապականու-

թիմը կ'ուզէր իր ծառին պատուաստել քրիստոնեայ Արեւելքի ժողովուրդները, որոնց խորթ էր իրենց համար քարոզուած այդ նոր կրօնքը:

Լատին կղերականութիւնը մէջ խտիր չէր դներ, կը բաւէր որ ան իր փարախէն ներս քշէր բոլոր այլաղաւան Արեւելքի քրիստոնէութիւնը, ի մասնաւորի՝ Հայերը:

Հետեւաբար, երբ մէկ կողմէ աչքի առջեւ բերենք դարուն մէջ գործուող բոնութիւնները Արեւելքի ժողովուրդներուն վրայ, որոնք իրենց կրօնքին համար կը կեղեքուէին իսլամ-թուրքէն, անդին կը զտնուէին տակաւին անխիղճ եւրոպացի քրիստոնեաներ, որոնք շարունակ պայմաններ կը դնէին, որպէսզի օդնեն Հայերուն՝ պապականութեան շաւղէն ընթանալու ստիպմամբ: Մինչդեռ, Եթէ անոնք իրական քրիստոնեաներ ըլլային, ամէն նկատումէ առաջ պիտի վաղէին օդնելու Հայերուն, որոնք ամէն բանէ առաջ եւ ամէնէն առաջ արդէն իսկ շատ մաքուր քրիստոնեաներ եղած էին: Պապերը կ'երեւի այնքան ալ իմաստութիւն չունէին հասկնալու համար թէ՝ նախ պէտք է անօթին կշտացնել եւ ապա պարտազրել անոր կամքդ: Բայց, ինչպէս տեսանք մենք մեր պատմութեան ընթացքին, պապերուն՝ Արեւելքի քրիստոնեաներուն օդնելու խոստումը բոլորվին դատարկ բան մըն էր, որովհետեն չունէին հարկ եղած ուժն ու զօրութիւնը: Մենք մեր ժամանակներուն ալ տեսանք այդ մեծիսուիկները, Հակառակ անոր, որ բաւական թիւով հայ կաթոլիկներ ալ ունէինք Տաճկաստանի մէջ, որոնց ո՛չ մէկ օժանդակութիւն ընձեռեցին եւ թողուցին որ անոնք ալ մեղ նման տարագրուին, կողոպտուին, սպաննուին եւ ջարդուին:

Հայ Եկեղեցին այս դժուգհի պարագաներուն մէջ ամուր պահեց իր Լուսաւորչի հաւատքը եւ երբեք չընկրկեցաւ ու չխոնարհեցաւ պապերուն առաջ, որովհետեւ ան աւելի իրատես ու յստակատես էր քան մեր հայ Կաթողիկներու առաջնորդները։ Հայերը երբեք զիջումի կողմը չըսնեցին եւ չյանձնուեցան օտարի լուծին։ Արդէն Հայերը իսլամներու լուծին տակ մտած էին, հետեւաբար՝ ինչպէս կ'ըսէ առածը, «մէկ գլուխին երկու հարուած շատ է»։ ուրեմն, կրօնական տեսակէտով ալ լուծի մը տակ մտնել եւ կորսնցնել իր Եկեղեցիին ինքնուրոյնութիւնը՝ պիտի նշանակէր ազգովին մահուան գիրկը դիմել։ Մենք Հայութիւնը կը ճանչնանք իր Եկեղեցիէն ներս, Հայ Եկեղեցին պէտք է կառավարուի ինքնիրմով։ Անշուշտ մեր մէջ ալ գտնուեցան տկարամիտներ, որոնք ուղեցին շեղիւ Հայ Եկեղեցիին գծած շաւղէն, սակայն, անոնք շուտով ինքղինքնին բոլորովին առանձին գտան։ Ահա այսպիսի տիտոր ժամանակներու մէջ Հայը ցոյց կու տայ զարթնումի նշաններ։

ԼԲ.

ՄՈՎՍԵՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ (1629-1632)

Այս շրջանին մէջ յառաջդիմասէրներու պարագը լուխը կը յիշենք Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կաթողիկոսը, որ Հայրապետական աթոռ բարձրանալէ շատ առաջ, նուիրուած էր բարեկարգութեան եւ կաղմակերպութեան դործին. Էջմիածնի աթոռը՝ անոր նախանձախընդիրի եւ տենդաղին աշխատութեանը կը պարտի այն բո-

լոր նորոգութիւնները, որոնք զայն կործանումի վըտանդէն զերծ պահեցին։ Ան Պարսիկներու Տէրութենէց ալ ստացաւ հրովարտակներ, որուն զօրութեամբը վերջ դտան կեղեքումները, հարկերը թեթեւցուց, վանքին վրայ դրուած ծանր տուրքերը վերցնել յաջողեցաւ, եւ եկեղեցիին բարենորոգման զործովը պարապեցաւ եւ անխախտ պահեց եկեղեցական վարդապետութիւնը։

Այս եռանդուն եւ գործունեայ Կաթողիկոսին Հայրապետական սլաշտօնավարութիւնը շատ կարճ տեւեց, միայն երեք տարի (1629–1632)։

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՂԲԱԿԵՑԻ. — Անոր յաջորդը՝ Փիլիպպոս Աղբակեցի (1633–1655), իր նախորդին ձեռք առած բարեկարգական ձեռնարկները չարունակեց։ Ճամբորդեց նաեւ թուրքիա, Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեանց ձգտեալ գործերը կարգադրեց չնորհիւ իր աղղեցութեան։

Ասոր օրովն էր, որ ծագում առաւ Լեհահայերուն Նիկոլ Թորոսովիչ անուն անարժան եւ անպիտան երիտասարդ սարկաւագին զործերը, որ Լեհաստանի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի մահութնէն վերջ, Մելքիորեղեկ Կաթողիկոսէն Եպիսկոպոս ձեռնազրուած էր 21 տարեկան հասակին մէջ։ Մելքիսեղեկ այդ թուականին թեմական այցելութեամբ Իլվով (Լեհաստան) կը դտնուէր։ Նիկոլ զիմեց Մելքիսեղեկին՝ Եպիսկոպոսանալու փափաքով եւ շատ մը ընծաներով, որովհետեւ Նիկոլ աչք ունէր Իլվովի առաջնորդական աթոռին վրայ։ Իլվովցիք զուր տեղը աշխատեցան Կաթողիկոսը եւ կեցնել իր նորատակէն, Հասկցնելով անոր թէ Նիկոլ խոռվարար, ամբարտաւան եւ անառակ վարք ու բարքով անպիտան մըն էր, բայց Մելքիսեղեկ ականջ

Հկախեց ժողովուրդին աղաչանքներուն ու բողոքներուն, առաւ Նիկոլը, գաղտնի կերպով քաղաքէն դուրս Ա. Խաչ վանքը տարաւ եւ այնտեղ, դիշեր ատեն, Նիկոլը եպիսկոպոս ձեռնադրեց (1626)։ Ժողովուրդը գայթակղեցաւ Կաթողիկոսին այս ընթացքէն, բայց զսպեց իր զայրոյթը, պատկառելով Կաթողիկոսին ձգած Կոնդակէն, որով կը նզովէր Նիկոլին չհետեւողները։ Ժամանակ մը խաղաղութիւն տիրեց, բայց յայտնի էր, որ երկար պիտի չտեւէր այս խաբուսիկ խաղաղութեան շրջանը, փոթորկին պայթելուն առիթ մը պէտք էր։ Եւ գժրախտաբար այդ առիթը չուշացաւ։ Նիկոլի առաջնորդութեան առաջին տարիներուն՝ իրարու ետեւէ Երկու նուիրակներ այցելեցին Լեհաստան։ Նիկոլ ո՛չ միայն սովորական յարգանքը չըրաւ, այլ անոնցմէ կեսարացի Խաչատուր վարդապետը, հրառարակով, Եկեղեցին մէջ անարդեց։ Վարդապետը զայրացած՝ անիծեց Նիկոլը եւ եկեղեցիէն դուրս ելաւ։ Իրեն հետեւեցաւ ամբողջ ժողովուրդը, բացի իրեն կուսակից քանի մը հոգիէ։

Երբ ժամերդութիւնը աւարտեցաւ, իլվովի Հայոց դատաւորները եկեղեցիին դռները դոցեցին եւ Նիկոլը դատի կանչեցին։ Ամբարտաւան Նիկոլ ներկայացաւ ատեան, բայց ոչ թէ դատուելու համար, այլ ինքը դատաւոր կանգնեցաւ այն անձերուն վրայ՝ որոնք աշխարհական ըլլալով՝ կը յանդղնէին եպիսկոպոս մը դատելու։ միեւնոյն ատեն կաթող։ նուիրակ կեսարացին այ քաղաքական իշխանութեան առաջ ամբաստանեց իրեւ Թուրքիայէն եկած լրտես մը։ Ատեանը լուծուեցաւ եւ Նիկոլ՝ այս յաղթութենէն շփացած, սկսաւ անկէ յետոյ կեղծաւորութիւնը ձեռք առնել, մարդիկ զրկեց

վարդապետին եւ իշխաններուն, որ հետը հաշտուին եւ եկեղեցիին գուռը բանան:

Խաչատուր վարդապետ (*) այս հակառակութենէն յառաջ գալիք անտեղութիւնները եւ լինասները նախատեսելով, ուղեց դործը խաղաղութեամբ վերջացնել. բայց Իլվովցիք, ծանօթ ըլլալով Նիկոլին խարդախ եւ նենդաւոր բնաւորութեանը, չհաւատացին անոր խօսքերուն եւ հաշտութեան չհամաձայնեցան: Թշնամութիւնը քանի գնաց սաստկացաւ, եւ Նիկոլ տեսնելով, որ հակառակորդները յաղթելու ուրիշ միջոց եւ հնար չունի, դիմեց ճիզուիթներուն պաշտպանութեանը, որոնք այդ ատենները մեծ ազդեցութիւն ունէին Լեհաստանի մէջ, դրաւոր կերպով խօսք տուաւ անոնց թէ՝ ինք եւ իր ժողովուրդը Հայոց կաթողիկոսի իշխանութենէն կը հեռանան եւ կը մտնեն Պապին իշխանութեան տակ:

Ճիզուիթները ուրախացան, անմիջապէս առին տարին զայն Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսին մօտ, եւ ամէն ինչ հասկցուցին անոր: Արքեպիսկոպոսը որքան որ հաւանեցաւ եղած առաջարկին, բայց խոհեմութիւն չըսեպեց ուղղակի խառնուիլ դործի մը մէջ, որ կրօնականէ աւելի քաղաքական հանդամանք ունէր. ուստի, եկողները քաղաքապետին դրկեց: Քաղաքապետը լուր

(*) «Եւ Էր Խաչատուր վարդապետն այր իեզ եւ հանդարտ եւ քաղցրաբարոյ, ո'չ անիմաստ եւ անբանիրուն, որ լոկ տեսութեամբ միայն շահէր զառ ինքն պատահեալսն»:

«Նիկոլ Եպիսկոպոս եւ պատմութիւն՝ դարձին Հայկաց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն»: Էջ 56: Տպգր. Վաղարշապատ, 1877. Գաբրիէլ Եպիսկ. Այվազեան:

զրկեց Հայոց իշխաններուն, որ կամ բանան եկեղեցին եւ կամ դատարան ներկայանան: Բայց իշխանները կարեւութիւն չտուին անոր: Այն ժամանակ ճիզուիթները գործը իրենց վրայ առին, զինուորներով եկան, եկեղեցին դոները կոտրեցին եւ տաճարը՝ մէջի սպաներով միասին՝ Նիկոլին յանձնեցին:

Այնուհետեւ Նիկոլ զօրացաւ ճիզուիթներուն պաշտպանութեամբը, Հայոց միւս եկեղեցիներն ալ դրաւեց եւ ժողովուրդը առանց եկեղեցիի մնաց: Գրաւեց նոյն պէս եկեղեցիներուն ունեցած բոլոր կալուածները՝ տուն, խանութ, եւայլն, որոնց եկամուտները կը դորձածէր իր կոիւր չարունակելու համար ժողովուրդին դէմ:

Իւլվովցիք շատ աշխատեցան տէր դառնալու համար եկեղեցիներուն, բայց անօդուտ. անօրէն Նիկոլ՝ կրոնակը տուած ճիզուիթներուն եւ Պապին պաշտպանութեան՝ կը մերժէր ժողովուրդին խնդրանքներն ու աղաչանքները: Ան եկեղեցիները բանալու համար մէկ պայման կ'առաջարկէր. « Ընդունեցէք կաթոլիկութիւնը, եկեղեցիները կը բացուին»: Ժողովուրդը չըհամակերպեցաւ բռնաւոր նեռին այս առաջարկութեան, փոքրիկ երախաներ առանց մկրտութեան մնացին, ամուսնացեալները՝ անպսակ եւ մեռելները՝ անթաղ, որովհետեւ Նիկոլ քահանաներուն արդիլեր էր ամէն տեսակի եկեղեցական արարողութիւնները: Շատեր (անշուշտ ունեւորները) ուրիշ քաղաքներ կ'երթային՝ իրենց կնունքը եւ պոտկը կատարել տալու, բայց երբ դարձեալ Իւլվով դառնային, անոնցմէ տուղանք կը դանձէր. իսկ մեռելներուն համար ուրիշ միջոց չկար, ամէն մարդ իր ննջեցեալը փայտէ սնտուկի մը մէջ կը

գնէր, հալած ձիւթով կը պատէր եւ դուրս տեղ տարիներով կը պահէր: Այս դառն հալածանքը 23 տարի տեւեց (1630–1653), եւ այդ ժամանակամիջոցին շատեր հեռացան Իլվովէն ու ցըռւեցան Եւրոպայի զանազան երկիրները՝ Սաքսոնիա, Պաւերիա, Հոլանտա եւ Մեծն Բրիտանիա, այնպէս որ 50.000 Հայերէն հազիւ 5000 հոգի մնացին Իլվովի մէջ եւ չըջակայքը, կ'ըսէ պատմագիրը:

Այն ժամանակ միայն կրցաւ տեսնել Նիկոլ, թէ իր նպատակին չհասաւ, ուստի սկսաւ կեղծաւորութեամբ հաշտութիւն առաջարկել ժողովուրդին, բայց անոր խօսքին ականջ տուող չգտնուեցաւ: Լսեց որ Փիլիպպոս Կաթողիկոսը կ. Պոլիս եկած է, մտածեց ինքն ալ Պոլիս երթալ եւ աղաւինիլ Կաթողիկոսին, որպէսզի այս անել վիճակին դարձան մը դտնուի:

Կաթողիկոսը անյիշաջարութեամբ ներեց Նիկոլին, այն պայմանով, որ՝

Ա. – Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութիւնը դաւանի,

Բ. – Եկեղեցական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւնները անխախտ եւ անփոփոխ պահէ,

Գ. – Նիկոլի յաջորդները էջմիածնի Կաթողիկոսէն եղիսկոպոս ծեռնադրուին եւ անոնց հրամանով առաջնորդ հաստատուին,

Դ. – Եկեղեցիին մէջ բնաւ չիշատակել Պապին անունը:

Միայն Նիկոլ խնդրեց եւ հրաման առաւ, որ ինքը պատարագի ատեն Պապին անունը յիշէ, ուստանարանելով, թէ իր տուած ձեռագրին զօրութեամբ՝ ճիղութները կարգալոյն կ'ընեն զինքը, եւ մի գուցէ կեան-

Քին դէմ ալ դաւեն :

Այս յօդուածները իր ստորագրութեամբ եւ կնիքով հաստատեց Նիկոլ եւ ներկայացուց կաթողիկոսին . Կաթողիկոսն ալ յանձնեց զայն Խաչկօ անուն դատաւորին , որ Իլվով տանի : Սակայն , Իլվովցիք լաւ դիտէին Նիկոլին կեղծաւորութիւնը եւ անղղամութիւնը , եւ ամենեւին հաւատք չընծայեցին անոր տուած խռոսումներուն , ո՛չ միայն հետը հաշտուիլ , այլ երեսն անղամ տեսնել չէին ուղեր : Կաթողիկոսին նուիրակը շատ աշխատեցաւ , մինչեւ որ համոզեց ժողովուրդը ու անոր բարկութիւնը իջեցնելով՝ յաջողեցաւ Նիկոլը իր հօտին հետ հաշտեցնել :

Նիկոլ յոյսը կտրելով ժողովուրդը կաթոլիկացնելու ծրագրէն , իր նպատակը յաջողցնելու համար առաջարկեց Աղեքանդր է . Պապին , Իլվովի մէջ Հռոմի ծախքով դպրոց մը բանալ , ուր հայ մանուկներ յաճախելով այդ դպրոցները՝ կաթոլիկեան ողիով դաստիարակուին . եւ դպրոցը բացուեցաւ 1664ին , Նիկոլ իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձուց այդ դպրոցին վրայ , որ պապականութեան սերմնարանն էր , մինչեւ իր մահուան թուականը (1681) :

Այսպէս վերջացաւ անպէտ եւ անիմաստ կեանք մը , որ իր ետեւէն միայն անէծքներ թողուց եւ յիսուն հազար հայ ժողովուրդին ցրուելուն եւ փճանալուն պատճառ դարձաւ :

Փիլիպոս կաթողիկոս Աղքակեցի խնդիր կ'ունենայ Կիլիկիոյ կաթողիկոս Սիմէոն Բ . Սերաստացիի հետ՝ կաթողիկոսութեան իրաւասութեանցը իր թէրոնարարման համար Սիմէոնին կողմէ : Եւ այս առթիւ խիստ ոճով նամակներու փոխանակութիւն ալ կը կա-

տարուի երկուստեք։ Սակայն, պէտք է ըսել, որ Փի-
լիպպոս Կաթողիկոսն է նախայարձակը փոխանակուած
այդ նամակներուն։

Բայց նախ տեսնենք, թէ ի՞նչ կը դրէ հանգուցեալ
աթոռակից Բարկէն Կաթողիկոս իր «Պատմութիւն Կա-
րողիկոսաց Կիլիկիոյ» գրքին 113րդ էջին մէջ։

«Կաթողիկոսական Աթոռին էջմիածնի մէջ վերանո-
րոգումէն (1441) յետոյ խնդիրներ եւ կնճիռներ պակաս
չեղան երկու աթոռներու միջեւ, անոնց թեմական իրա-
ւասութեանց կողմէն։ Եւ գլխաւոր դժուարութիւնը կը
դառնար ձեռնադրութեանց շուրջ։ 1441էն յետոյ Կի-
լիկիոյ կաթողիկոսները իրաւասութիւն ունէին ձեռ-
նադրութիւն կատարել էջմիածնի թեմին պատկանող
թեկնածուներու վրայ, մասնաւորապէս եպիսկոպոսա-
կան ձեռնադրութիւն։

Էջմիածին կը պնդէր, թէ Սիսի կաթողիկոսները ի-
րաւասու չեն, իսկ անոնք, ընդհակառակը, տարբեր
կերպով կ'ըմբռնէին կացութիւնը, հիմնուելով 1441էն
առաջ տիրող տւանդութեան վրայ։ Եւ այս կէտին մէջ
կիլիկեցիք իրաւունք չունէին, որովհետեւ իրաց վիճա-
կը փոխուած էր բոլորովին։ Էջմիածին Մայր Աքո-
ճանչցուած էր, եւ ա՛ն իրաւունք ունէր պահանջել Կի-
լիկիոյ աթոռէն, որ իր սահմաններէն անդին չանցնի
ձեռնադրութեան խնդրոյն մէջ, եւ պէտք է դիտել, որ
երկու կողմերն ալ տեւականօրէն իրարմէ տարբեր չէին
խորհեր, բայց դործնականին մէջ բոլորովին կը տար-
բերէին իրարմէ, մասնաւանդ երբ նաը ծառանար անոնց
ներսը։ Այն ատեն, կարդ, կանոն, պատմութիւն, ա-
ւանդութիւն կ'ենթարկուէին այլազան մեկնութիւննե-
րու։

Կ'ԵՆԹԱԴՐԵՆՔ որ բազում թղթակցութիւններ եղած
ըլլան երկու աթոռներու միջեւ այսպիսի խնդիրներու
շուրջ, բայց անոնք կը բառուած են, եւ միայն Սիմէոն Բ.ի
այս թուղթն է, որ հասած է մեղի, որուն մէջ յուղ-
ուած եւ լուծուած են մէկէ աւելի խնդիրներ, որոնք
մեծապէս շահեկան են պատմական եւ կանոնագիտական
տեսակէտներէ:

Պատմական դիտակէտէն կարդ մը դէպքեր եւ դէմ-
քեր լոյսի կու դային այս թուղթին մէջ, որոնք բոլո-
րովին մութին մէջ թաղուած պիտի մնային:

Կանոնագիտական դիտակէտէն ալ կը ծանօթանանք
ժամանակակից կաթողիկոսներու եկեղեցւոյ կանոններն
ու սովորութիւնը հասկնալու եւ մեկնելու մտայնու-
թեան:

Սիմէոն կաթողիկոսի թուղթը այնպիսի վաւերա-
գիր մըն է (տաքիւման), որ պահած է իր շահեկանու-
թիւնը անցեալին մէջ — եւ պատմութեան համար միշտ
աղքիւր մըն է թանկագին — եւ այս պատճառով ալ
շատ կարդացուած է եւ տարածուած, եւ ձեռքէ ձեռք
ընդօրինակուելով, բաւական տարբերակներ երեւան ե-
կած են անոնց մէջ:

Սիմէոնի թուղթը մէկէ աւելի ձեռագիրներ ու-
նի (*): Մեղի ծանօթ են երկու հրատարակութիւն, մին
հզմիրի Արեւելեան Մամուլի 1890 Հոկտ.-Նոյեմ.-Դեկ-

(*) Արիստակէս վարդապետ Տէվկանց իր Հայեր-
գին մէջ ընդօրինակած է «Տանի մը կարեւոր գործեր,
որոնց շարքին նաեւ թուղթ Սիմէոն Կաթողիկոսի Տանի
կիլիկիոյ ի պատասխանի թղթոյն, զոր կ'ուղարկէ Փի-
լիպպոս Կաթողիկոսն Վազարշապատու»:

տեմ. թիւերուն մէջ, իսկ միւսը էջմիածնի միաբան Յուսիկ եպիսկոպոսի հրատարակութիւնը՝ Արարատի մէջ։ Արեւելեան Մամուլի հրատարակութիւնը անխնամ ձեռագրի մը վրայ եղած է։

Սիմէռն Կաթողիկոսի այդ պատմական նամակը կ'ուղէինք նոյնութեամբ դնել, բայց Երկարութեանը պատճառով զանց կ'ընենք, միայն կը բաւականանանք նամակին առաջին հատուածը դնելով, իբր նմոյշ հին կաթողիկոսներու նամակագրութեան ճոխ ոճին դեղեցկութեան տեսակէտով։

«Առ ի վերուստ պատուալ եւ ի գերակայ էեն բարգաւաճեալ հոչակելի եւ հաստակիմն մենաստանէս եւ ի հրեշտակաբնակ խորանացս եւ յերկնանման յօրինեալ գերահոչակ ուխտիցս, զգմբէթաշէն եւ սագաշէն սրբոց եկեղեցեացս տանս Կիլիկիոյ Սաայ Սրբոյ էջմիածնի, սրբոյն Սոփեայ եւ սրբոյ Աստուածածնի, եւ սրբոյ Լուսաւորչի աջոյն եւ այլոց աջերացն, որք աստ կան հաւաքեալք, եւ ի սոցին սպասաւորն նուաստ Տէր Սիմէռն Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց եւ Պատրիարքէ սրբոյ Աքոռոյն Երուսաղէմայ, առ հոգեւոր Խորայր մեր Տէր Փիլիպպոս Կաթողիկոս Հայոց»։

Երկու աթոռներու միջեւ տիրող անհասկցողութիւնը եւ պաղութիւնը բառնալու համար, եռկու կաթողիկոսներ՝ Ներսէս եւ Փիլիպպոս (որովհետեւ Սիմէռն Սերաստացին արդէն մեռած էր)՝ կը ծրագրեն նախապէս հանդիպում մը ունենալ Երուսաղէմի մէջ։ Ժամանակակից յիշատակագիր մը սապէս կը զրէ այդ ժամին։ «Ի յայսմ ամի (= 1652) եկաւ Փիլիպպոս կաթողիկոսն էջմիածնաւ ի Բերիոյ, եւ զնացին ի հետ Ներսէս Կաթողիկոսին ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ»։

Փիլիպպոս Կաթողիկոս, ըստ Առաքել Դաւրիժեցոյ (էջ 325), որ անձամբ կը ճանչնար զայն, կը վկայէ, թէ «էր այլ կարի խորհրդական եւ հանճարեղ, աշխարհաշէն եւ արդիմարար»:

Դաւրիժեցին նոյն վկայութիւնը կու տայ նաեւ Սեբաստացի Ներսէտի մասին, քանի որ առաջուրնէ կը ճանչնար զայն, որովհետեւ Ամասիոյ մէջ տեսնուած էին Ներսէսի թեմական այցելութեան ելած պահուն, Երբ ան Սեբաստիոյ առաջնորդութիւնը կը վարէր: Ուրիշ յիշատակադիր մը սասկէս կը բնորոշէ Ներսէսի անձը. «Այրվաեմ եւ հանճարեղ»:

Խաղաղութեան քաղաքին մէջ երկու կաթողիկոսներ խաղաղութեամբ խօսեցան եւ խորհրդակցեցան երկու աթոռներուն մէջ յուղուող խնդիրներու վրայ Ս. Յակոբի կամարներուն տակ:

Երկու կաթողիկոսներուն հետեւորդ եկեղեցականներէն զատ՝ բաղմաթիւ ուխտաւորներ ալ եկած էին երուսաղէմ, իրենց զոյդ հայրապետները տեսնելու եւ անոնց օրհնութիւնը առնելու համար:

Երուսաղէմի Պատրիարքն էր, այն ատեն, Աստուածատուր Տարոնեցի (1645–1664), Պարոնտէր Գրիգորին յաջորդը, որ բաղձացող էր երկու աթոռներու հաշտութեան:

Դաւրիժեցին, որ իրեւ պատմադիր՝ առաջին աղքիւրն է Երուսաղէմի ժողովին, կ'ըսէ. «Հանուր ժողովն զումարեալ, եկեղեցականք եւ աշխարհականք. . . . միաբանութեամբ խոնարհեալ ի հրամանս Հայրապետին Փիլիպպոսի, եւ հաստատեցին կանոնական բանս երեքտասան դլուխ, զորս համառօտիւ նշանակեցին աղէն»:

Դաւրէժեցին այդ «Երեքտասան գլուխներ»ը կը գրէ եւ կ'աւելցնէ . — «Այս կանոնագիրը թէ՛ Ներսէս Կաթողիկոս, թէ՛ Աստուածառուր Պատրիարք եւ թէ բոլոր վարդապետներ եւ եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ ստորագրեցին եւ կնքեցին, անշուշտ Փիլիպպոս Կաթողիկոս աւ, եւ սիրայօժար տարին իրենց երկիրները:

Այս ժողովին ներկայ գտնուող կարդաւորներուն թիմ էր 100 եւ ուխտաւորներունը՝ 1000 :

Երուսաղէմի ժողովը խաղաղութեամբ վերջացաւ : 1652ին Զատիկլը տօնուեցաւ կրկին ցնծութեամբ :

Փիլիպպոս Կաթողիկոս, իբրեւ ուխտաւոր զեղեցիկ յիշատակ մը թողուց Երուսաղէմ, Ս. Յակոբի բեմն ու յատակը շինել տալով, մարմարակերտ մոզայիքով, եւ ըստ իւր ծրագրեալ ուղեգծին, դնաց Կ. Պոլիս, իսկ Ներսէս Կաթողիկոս վերադարձաւ Կիլիկիա, բայց այնքան նեղութիւն կրեց ի բռնութենէ անօրինացն, որ պահմը հանդիստ ընելու համար դնաց Սեբաստիա եւ վախճանեցաւ հոն 1654ին եւ թաղուեցաւ իւրակերտ Ս. Սարդիս եկեղեցիին մէջ, աչ դասին ետեւը, հիւսիսային կողմը :

Ներսէսի զերեզմանը ուխտատեղի մը եղաւ Սեբաստիայիներուն համար : Նաթանեան Պողոս վարդապետայսպէս կը նկարագրէ այդ զերեզմանը :

« Եկեղեցւոյն մէջ ժողովրդոց յատկացեալ աջ դասին ետեւի կողմը կայ վեց թիզ երկայնութեամբ եւ հինգ թիզ բարձրութեամբ սեւ մարմարեայ քարով Սեբաստիա Ներսէս Հոգելոյս Հայրապետին շիրիմը՝ սքանչելի կերտուածքով, որուն Սեբաստիա Հոգեւոր Տէր անունը կու տան » :

Փիլիպպոս Կաթողիկոս վերադարձաւ Կ. Պոլսէն էջ-

միածին, աշխատեցաւ եւ յաջողեցաւ Աթոռին վիճակը բարւոքել, նիւթական միջոցները շատցնել եւ այդ նը-պատակով ջրանցքներ բանալ եւ ջրաբաշխական ճարտար կերպերով էջմիածնի ընդարձակ հողերը ոռովելի եւ մշակելի վիճակի վերածել:

Փիլիպպոս Կաթողիկոս վախճանելով, տեղը անցաւ Յակոբ Դուղայեցիին (1655-1680) :

Զուղայեցիին ժամանակ, դժբախտաբար, ծանր գլու-տութիւններ ծագեցան կ. Պոլսոյ մէջ, և ան ստիպուեցաւ այդ էլողմ դարձնել իր բոլոր ուշադրութիւնը: Հայ Եկեղեցին եկեղեցական կարեւոր խնդիրներ ունեցաւ այս կաթողիկոսին օրով եւ բանակցութիւններ կատար-ուեցան: Իր օրով Եղիազար Այնթապցին Երուսաղէմի մէջ հակաթոռ կաթողիկոս եղաւ, երկու անդամ Պոլիս եկաւ: Նմանապէս իր օրովն էր որ դարձեալ Հոռմ քա-րողիչներ զրկեց արեւելք, կղեմէս կալանոս Թէաթին-եան լատին կրօնաւորին գլխաւորութեամբ, որոնք սկ-սած էին իրենց հետեւողները ունենալ Հայոց մէջէն, անոնցմէ Բերիացի Թովմաս վարդապետը մինչեւ իսկ կը յաջողէր Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը դրաւել, բայց ժողովուրդը դինք վտարեց:

Ինչպէս ըսինք վերեւ, նոյն Մջանին Եղիազար ե-պիսկոպոսը, որ իրարու ետեւէ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարք եղած էր, ինքոյինք Թուրքիոյ Հայոց Կաթո-ղիկոս կը հոչակէր, իբր էջմիածնի հակաթոռ: Յակոբ Կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ անձամբ Պոլիս դաւ (1634), դորձերը կարդաղրելէն վերջ նորէն իր աթոռը վերադարձաւ (1667): Բայց շփոթն ու երկարակութիւնը կրկին դորացան կ. Պոլսոյ մէջ, եւ պէտք զգաց-ուեցաւ որ, Յակոբ Կաթողիկոս անդամ մըն ալ Պոլիս

դայ, հակառակ իր ծերութեան եւ յառաջացած տարիքի տկարութիւններուն, բայց չկրցաւ տոկալ ծանր հոգերու եւ աշխատութեանց, եւ այնտեղ (Կ. Պոլիս) վախճանեցաւ 82 տարեկան հասակին մէջ (1680) :

Մարմինը թաղուեցաւ Բերայի ազգային գերեզմանատունը, ուր շիրիմը մինչեւ մեր օրերը (1924) հաւատացեալներուն ուխտատեղին էր եղած :

Կաթողիկոսական աթոռը երկու տարիի չափ թափուր մնաց՝ Այնթապցի հակաթոռ Եղիազարին յարուցած շփոթութեանց պատճառով, անկարդութիւնները չլերջացան մինչեւ որ հակաթոռ Եղիազարը կաթողիկոս ընտրուեցաւ :

Եղիազար Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը ինը տարի տեւեց (1682-1691) : Եւ պէտք է ըսել, թէ Այնթապցին արժեցուց իր կաթողիկոսութիւնը՝ արդինաւոր եւ օդտակար պաշտօնավարութեամբ : Երբ Եղիազարին փառասիրական ձղոտումները իրենց գոհացումը դտան, ան իր բոլոր կարողութիւնը, աթոռին, ազգին եւ եկեղեցին օգտին համար գործածեց, այս կերպով իր ետեւէն լաւ անուն եւ պատուաւոր յիշատակ ձղեց, եւ Հայոց Եկեղեցիի Հայրապետներուն շարքին մէջ ընտիրներէն մէկը նկատուեցաւ, որովհետեւ Այնթապցիին չին պակսեր ո'չ լաւ մտադրութիւն եւ ոչ ալ յաջող եւ արդինալից ձիրքեր :

ԼԳ.

**ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷԶ
1692-1712**

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԻՃԱԿԻ. — ԺԷ. դարուն օտար

կղերներու ազդեցութեամբ Հայ Եկեղեցիի ղաւակներուն մէջ պառակտում կ'իյնայ եւ կրօնական գաղափարներու պատճառով դիրար կ'ատեն փոխադարձաբար եւ կ'անուանեն կաթոլիկ, ֆրենիկ, հոռմէական, ոչուղղափառ եւայլն ածականներով, եւ կը սկսին թշնամական յարաբերութիւնները Պոլսոյ մէջ:

Կ. Պոլսոյ Եկեղեցին այս շրջանին շատ խախուս էր ուեւէ Եկեղեցականի համար: Լատինասէրները՝ Հոռմիքաջալերութեամբ եւ Կ. Պոլսոյ Փրանսական դեսպանին ալ պաշտպանութեամբ՝ սկսած էին աւելի համարձակ գործել: Հայադաւաններն եւս սկսան նոյն համեմատութեամբ խստացնել հալածանքը անոնց դէմ՝ պետական միջոցներով:

Աւետիք Պատրիարք Եւղոկիացին (1702) կորովի եւ անխոնջ հալածիչը եղաւ կաթոլիկներուն. բայց ինքն ալ հալածուեցաւ անդութ կերպով, նենդութեամբ տարուեցաւ մինչեւ Փարիզ, ուր տանջուեցաւ եւ բոնի կաթոլիկ եղաւ:

Կիլիկիոյ անարժան Կաթողիկոս Սարը Մատթէոս Կեսարացին այս շրջանի տիտուր դերակատարներէն է թէ՛ համոզումով եւ թէ դէպէբու բերմունքով կաթոլիկամիտ, անոնց հետ ելլող իջնող, երկերես, յանդուղն, բայց երկչոտ:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք եղաւ կաթոլիկական կոիւներու ամէնէն տաղնապալի մէկ շրջանին:

Միիթարական ուեւէ դործ չէ տեսած իր երկու տարուան պատրիարքութեան շրջանին:

Մատթէոս Սարըն, արտօնած է Հոռմէն վերադարձած Խաչատուր վարդապետ Առաքելեանին (1728), որ-

պէսղի ան քարոզէ կաթողիկեայց հաւատքը հայ եկեղեցիներու մէջ :

ՄԱՏԹԵՈՍ ՍԱՐԸԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ (ԿԵԼԻՒՄ) . — Ահա այս մարդն է, որ երկամեայ խախուտ պատրիարքութենէն վերջ կաշառքով յափշտակեց Կիլիոյ կաթողիկոսութիւնը, երբ դեռ ողջ էր Աստուածատուր Նարին կաթողիկոսը (1694) :

Թէ **Մատթէոս Սարըն** քանի^օ տարի կաթողիկոսութիւն ըրաւ, յայտնի չէ. կը կարծուի թէ իր պաշտօնավարութիւնը տեւած է մինչեւ 1705, ուրեմն՝ 11 տարի : Այդ թուականէն անդին իր մասին ուեւէ յիշատակութիւն չկայ, կը յիշուի իրեն յաջորդը Յովհաննէս Ե. Հաճընցին, որ իր աթոռին վրայ է :

Միւս կողմէ, Սարըն 1706ին Կ. Պոլիս է, ուր կը յաջողի Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի միացեալ Պատրիարքութիւնը ձեռք անցընել (1707 Փետր. 11) : Բայց այս աւարը երկու ամիս չի տեւեր, ան կը նետուի թիարան, ուրկէ դուրս հանուելով Երբ կառավինարան կը տարուի, մահուան երկիւղէն հաւատուրաց կ'ըլլայ, ետքէն Հում կը փախցնեն զինք ու հոն կը մեռնի 1727ին : (Սաւալան, էջ 663) :

Սեղմ գիծերով կը պատկերացնենք այդ ժամանակին տիսուր դէպքերն ու դէմքերը :

1684. — Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոս Էջմիածնէն իրեւ նուիրակ Կ. Պոլիս կը զրկէ Ղափանցի Եփրեմը, որ իր հաւաքած դրամներով ձգել տուաւ կարապետ Պատրիարքը եւ ինք անցաւ անոր տեղ : Կարապետ՝ Քսան ամիս յետոյ ձգել տուաւ Եփրեմը ու ինք եղաւ Պատրիարք : Թորոս Երէց, որ առաջ քառասուն օր պատրիարք եղած էր, ձգել տուաւ կարապետը եւ ինք դրա-

ւեց աթոռը։ Տարի մը վերջ Պատրիարք եղաւ Ճեցի Խաչատուր Երէց։ Կարասիկա յաջողեցաւ դարձեալ Պատրիարք ըլլալ, Վտարելով Ճեցին։ 1690ին աշխարհական տեղակալներ վարեցին պատրիարքութիւնը։ Վերջապէս 1692–1694 Մատթէոս Սարըն եղաւ Պատրիարք։

Երուսաղէմի աթոռին վիճակն ալ այսպէս էր։ մարդիկ կը մրցէին իրարու հետ Ս. Աթոռին շուրջ։ Խոշոր գումարներ կը վատնուէին։ շփոթութիւն կը տիրէր։ Քէօմիւրձեան Երեմիա Զէլէպիի պէս անձեր խորհուրդ եւ խրատ կու տային եկեղեցականներուն, որպէսզի վերջ տան դայթակղութեանց, բայց անօգուտ։

Այս օրերուն էր որ ծագեցան եւ սաստկացան նոր շփոթութիւններ։ այդ՝ կաթոլիկ քարողչութեան ցանած որոմներն էին։ սկսան զիրար անուանարկել, կաթոլիկ, ուղղափառ, հայ եւ Փրկնիկ։

Թէ ի՞նչ էր պատճառը, որ Սարըն եւ իր ուրիշ ընկերները մահուան դատապարտուեցան։

Ինչպէս խօսեցանք վերեւ, այս ըրջանին, ըլլա՛յ պատրիարքական աթոռին շուրջ, ըլլա՛յ կրօնական խընդիրներու մասին ծագած վէճերը ժողովուրդին հանդիստն ու խաղաղութիւնը վրդովեր էին։ 1701ին Երզընկայի առաջնորդ Աւետիք վարդապետ, հին բարեկամը Միւէթի Ֆէյզուլլահին, որ Երդնկացի էր, Կ. Պոլիս եկաւ շփոթութիւններու վերջ տալու համար, Ս. Յակոբի տօնին քարողեց եւ ըսաւ։ — « Երկու հոգի չկա՞յ այս քաղաքին մէջ, որ խաղաղեցնեն այս ժողովուրդը։ Ես, յարեց, պատրաստ եմ ծառայելու, պիտի երթամ Աղրիանուպոլիս, պիտի տեսնեմ Միւֆթի Ֆէյզուլլահը եւ ճար մը պիտի գտնեմ խաղաղեցնելու համար ժողովուրդը»։

Ժողովուրդը ազգուեցաւ Աւետիքի խօսքերէն, եւ
ոմանք նոյն իսկ փափաքեցան որ Աւետիքը ըլլայ Պատ-
րիարք:

Աւետիք դնաց Աղրիանուպոլիս, տեսակցեցաւ իր
բարեկամ Միւֆթիին հետ եւ անոր ազդեցութեամբ փո-
խանորդ կարդուեցաւ Եփրեմ Պատրիարքին: Բայց մէկ
ու կէս ամիս յետոյ ձգել տուաւ Եփրեմը իրը Փրանկ
կամ ապստամբ, եւ զայն էջմիածին տարաղը տալով՝
ինք դրաւեց պատրիարքական աթոռը:

Սարը Մատթէոս, որ կաթողիկոսութենէ ինկած կ.
Պոլիս կը դոնուէր, ուզեց օգտուիլ առիթէն եւ Պատ-
րիարք ըլլաւ Երուսաղէմի:

Այդ միջոցին Երուսաղէմի Մինաս Պատրիարքին
դէմ ալ դժգոհութիւններ կային ներսէն եւ դուրսէն:
Ուրեմն Սարըին համար դործելու ժամը հնչած էր:

Մատթէոսի կ. Պոլսոյ մէջ ունեցած դործունէու-
թեան մասին տեղեկագիր մը ունի Աւետիք Պատրիար-
քին փոխանորդը Խարբերդցի Տ. Միքայէլ քահանան,
զրուած եւ ուղղուած 1706 Դեկտ. 20ին էջմիածին՝ Ա-
ղեքսանդր կաթողիկոսին, որուն պարունակութիւնը ամ-
փոփ կերպով հետեւեալն է. —

Սիսի Մատթէոս կաթողիկոսը կ'ուղէր էջմիածնի
թեմին ժողովուրդը կազել Կիլիկիոյ աթոռին. Աւետիք
Պատրիարք այս խորհուրդը լսելուն պէս՝ բարկացաւ եւ
ֆերման հանեց թաղաւորէն՝ Մատթէոսը բոնօրէն աք-
սորել եւ դրկել էջմիածին՝ Նահապետ Կաթողիկոսին,
եւ դատը տեսնել Սեւան: Այս լսելուն պէս՝ Մատթէոս
փախաւ մինչեւ այն առեն, երբ Աւետիք բացակայած
էր Պոլսէն, եւ յետոյ կ'ըլլայ Երուսաղէմի առաջնորդ:
Երբ այս դէպքերը Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունենային,

Աւետիք Պատրիարք, Աղրիանուպոլսէն կ'ազդարարէ Սարբին՝ հեռանալ կ. Պոլսէն եւ երթալ իր տեղը. ինքն ալ՝ միջնորդութեամբ Միւֆթի Ֆէյզուլլահին՝ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն առաւ 1701 Վարդավառի նաւակատիքին:

Ուժովցած Աւետիք Երկու աթոռներու պատրիարքական իշխանութեամբ, Խստիւ վարուեցաւ թէ՛ Մինաս Պատրիարքի եւ թէ ուրիշներու հետ:

Յետոյ վերադարձաւ Աղրիանուպոլսէն կ. Պոլիս, դիմաւորուեցաւ հսկայ բաղմութենէն, որոնք կը պոռային, թէ այս մեղի պիտի ազատէ եւ մէջտեղէն վերցնէ խոռվութիւնները:

Բայց Աւետիք Խստութեամբ վարուեցաւ եւ հալածեց կաթոլիկները:

Եպարքոսին փոփոխութեամբ (Տաղան Մուսթաֆա փաշա եկած էր անոր տեղ) փոխուեցաւ Աւետիքի բախտը, եւ իր բարեկամը՝ Ֆէյզուլլահ Միւֆթին չըկրցաւ պաշտպանել դինք, Հակառակ բարեացակամութեանը:

Աւետիք իր հակառակորդներուն կողմէ ամբաստանուեցաւ նոր Եպարքոսին առջեւ, Աղրիանուպոլիս (իտիրնէ): Իսկ ասդին, մեծ բաղմութեամբ դիմեցին եպարքոսի փոխանորդին ապարանքը՝ Սարը Մատթէոսի դիմաւորութեամբ: Բայց այնքան ազմուկ հանեցին, որ փոխ եպարքոսը սաստիկ բարկացած հրաման ըրաւ, որ գլխաւորներէն քանի մը հոգի ներկայանան եւ յայտնեն իրենց ցանկութիւնը: Երեսուն հոգի ներկայացան գլխաւորութեամբ Սարը:

Փոխ Եպարքոսը հարցուց Սարըին. — «Ի՞նչ կուղէք, ո՞վ էք»: Սարըն պատասխանեց. — «Աւետիք Պա-

տրիարքը կ'ուղենք, եւ ես ալ Սիսի Պատրիարքն եմ»:

Այն հարցումին, թէ՝ դո՞ւն ժողվեցիր այս բազմութիւնը, Սարըն կմկմաց եւ պատասխան չտուաւ:

— Ի՞նչպէս համարձակեցար այդչափ բազմութեամբ յարձակիլ հոս, — ըսաւ փոխ եպարքոսը, եւ այս սպառնալիքին հետ 30 հոգիներն ալ ֆալախայի զարնել տուաւ, իւրաքանչիւրին 30 դան զարկին, իսկ Մատթէոսին՝ 31 դան:

Երբ դուրսի բազմութիւնը լսեց ներսի անցուղարձերը, խուճապով փախուստ տուաւ, իսկ ծեծ ուտող 30 հոգին ալ մեծ կաշառքով հաղիւ կրցան ճողովրիլ փոխ եպարքոսին ձեռքէն:

Սարը Մատթէոս դնաց ապաստանեցաւ Փրանսական դեսպանին մօտ:

Աւետիք եւ իր փոխանորդը՝ Զմիւռնացի Յովհաննէս շատ տառապեցուցին կաթոլիկները, որուն հետեւանքը ողբերգական եղաւ Աւետիքին համար: Գէշ կերպով ինկաւ Աւետիք:

Իսկ Սարը Մատթէոս, Փրանսական դեսպանին միջնորդութեամբ, որուն քով պահուած էր, նորէն Պատրիարք եղաւ կ. Պոլսոյ աթոռին վրայ, բայց հաղիւ երկու ամիս մնաց: Աւետիքին կուսակիցները վար առնել տուին զինք եւ տեղը դրին Քիւլհանձեան Մարտիրոս վարդապետը:

Այս երկամսեայ պատրիարքութիւնը շատ սուղինստաւ Մատթէոսի վրայ, վասնզի Զմիւռնացի Յովհաննէս այնքան խստացուց հալածանքը կաթոլիկներուն դէմ, որ պատճառ եղաւ շատերու հաւատուրացութեան եւ Քէօմիւրճեան քահանայի նահատակութեան:

Մատթէոս՝ Զմիւռնացի Յովհաննէսի բողոքին վրայ՝ դարձեալ կանչուեցաւ եպարքուսական ատեանը:

Հարցուեցաւ իրեն. — «Ո՞ւր աքսորեցիք Աւետիք Պատրիարքը եւ քեզ ո՞վ դրաւ անոր տեղ»:

Սարը Մատթէոս, կարծելով թէ հաճելի պիտի ըլլայ Զմիւռնացի Յովհաննէսին, պատասխանեց.

«Այդ բանտարկեալներն էին, որ աքսորեցին Աւետիքը եւ զիս դրին իր տեղը»:

Այս յայտարարութեան վրայ, բանտարկեալները բերուեցան ատեան եւ յայտարարեցին Եպարքոսին հարցումին.

— Մենք չենք զիտեր: Ինչ որ եղաւ՝ ձեր նախորդ Եպարքոսին հրամանովը եղաւ, եւ այս Մատթէոսը յափշտակեց անոր իշխանութիւնը:

Եպարքոսը՝ թեր ու դէմ ամբաստանութիւնները լսելէ յետոյ՝ հրաման ըրաւ բանտարկեալները տանիլ բանտ, իսկ Սարը՝ թիարան:

Զմիւռնացիին գլխաւորութեամբ շարունակուեցաւ ամբաստանութեանց շարքը, մինչեւ որ բանտարկեալներուն գլխատման վճիռը տրուեցաւ:

Սու Պաշի կոչուած պաշտօնատարը դահիճներով եւ Հասաս կոչուած դինուորներով բանտարկեալները կառավինատ բերին:

Տեսարանը սարսուազեցիկ էր. դատավարուեալները դահիճներուն ոտքը փարած՝ կ'ողբային եւ կ'աղաղակէին, թէ իրենք անմեղ են. իսկ դահիճները կ'ըսէին. — Իսլամ եղէք եւ աղատ էք:

Դատավարուեալները պահ մը անյողղողդ մնացին, բայց երբ շողաց դահիճին սուրը, Սարը Մատթէոս սարսափեցաւ, սասանեցաւ իր հաւատքը, որուն ուղ-

ղափառութեան համար ա'յնքան պայքարած էր, չկրցաւ վկայել անոր ճշմարտութիւնը եւ «անկաւ անդէն ի հաւատոյ» :

Ուրիշներ ալ հետեւեցան իրեն օրինակին եւ ամօթահար ըրին քրիստոնեաները :

Միայն Տ. Կոմիտաս քահանայ Քէօմիւրձեանը հաստատ մնաց իր հաւատքին վրայ եւ նահատակուեցաւ 1707 Հոկտ. 25ի շաբաթ օրը, որուն զերեզմանը մինչեւ այսօր կ. Պոլսոյ Պալըքլը Ազգ. գերեզմանատունն է, եւ ուր ուխտի կ'երթան Հայերը ամէն տարի :

Ուրացող Սարըն անշուշտ առ երեսս ուրացաւ, բայց հնար չէր իրեն այլեւս կ. Պոլիս մնալ, ժամանակ մը պահեց ինքղինքը ասդին անդին եւ յաջողեցաւ փախստական կերպով իյնալ Հոռմ : Քաւարանը այսպիսի մեղաւորներուն :

1712 Մայիս 4ին հոն ներկայ էին նաեւ ուրիշ «Հայկաթողիկէ բարձրաստիճան եկեղեցականներ» ալ, երբ համագումար նիստի մը մէջ Պիոս Ե. Պապը, երկու լատին քահանաներ եւ մէկ կոյս առքը սլիտի Հռչակուէին (Գալէմքէրեան, Կենսագրութիւններ, էջ 137) :

Քաջարտութենէ, հաւատքէ զուրկ դէմք մը, որ եր շուքը կը սլտացնէ աթոռէ աթոռ, կորով կը վատնէ լատինամէտ քաղաքականութեան մէջ որպէս բարձրաստիճան եկեղեցական՝ կը ստորնանայ մինչեւ իսկ հաւատքը ուրանալու եւ անփառունակ փախուստով մը կը փրկէ իր անպէտ դոյլութիւնը :

ԼԴ.

**ՄԻՒԹԱՐ ԱԲԲԱՅ ՍԵԲԱՏԱՑԻ
ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ
1676-1742**

Այստեղ առանձին գլուխ մը նուիրեցինք Սեբաստացի Միհիթար քահանային, որ ծնած է 1676ին Սեբաստիոյ մէջ: Ան վոքր տարիքէն մեծ փափաք ունեցած է ուսման, այդ պատճառով 14 տարեկան հասակին մէջ աշակերտած է տեղւոյն Ս. Նշան վանքը, պատրաստուելու համար եկեղեցականութեան: Ուսման պաշար մթերելու համար ճամբորդած է Կարին, էջմիածին եւ Սեւան, բայց չէ կրցած այդ տեղուանքը յագեցնել իր փափաքը, քանի որ Հայաստանի ամէն կողմերը կը տիրէին բոնակալ կառավարութիւններ, այնպէս որ այդ շրջանին հնար չէր բարձրագոյն ուսման մասին մտածել, ժողովուրդը եւ վանականութիւնը լոկ իրենց դոյցութիւնը պահելու ժղձաւանջին տակ կ'ապրէին:

Միհիթար կը դառնայ Ս. Նշան եւ անկէ՝ 1700ին կ. Պոլիս, ուր հաւաքած է գլուխը աշակերտներ եւ սկսած դասախոսել անոնց: Միհիթար տեսած էր Հայաստանի վանքերը, որոնք ուսման կեղրոններ եղած էին ի հնումն, եւ յուսահատած: Իր նպատակն էր հաստատել ուսումնարան-կրթարան մը, որ կարող ըլլար հայ մտքին եւ բարոյականութեան ծառայել: Առաջին դործը տասը աշակերտներով սկսաւ կ. Պոլիս, Գափուչիններու Ռևոտ Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ, 1791-ին: Պոլսոյ կաթոլիկներու դէմ սկսուած հալածանքներու սաստիկ շրջանին, ծպտուած կերպով փախաւ Մորա (Կորնթոս), Վենետիկի հանրապետութեան Պելոսո-

նէս թերակղղին, հոն շարունակելու իր գործը: Հոն Միթոն քաղաքին մէջ գործեց 12 տարի. Հաղիւ հաղ կարգի դրած էր իր գործը, երբ Օսմանցիները տիրեցին Մոռայի, եւ Մխիթար իրեններով անցաւ Վենետիկ եւ հոն Հիմնեց, 1717ին, Ա. Ղազար կղղիին վրայ, Մխիթարեան այժմու վանքը:

Բարդէն աթոռակից հանդուցեալ Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, կը յիշատակէ Մխիթարայ Բլուր մը, Նիկոսիա, Ա. Մակարի վանքին մօտ, զոր կանզնեցուցած է Բակուրան (Վահան Քիւրքճեան) որ 1897 թուականներուն տեսուչ եղած է Ազգ. Կրթարան Ռոբանոցին: Բաւական աշխատած է Կիպրոսի խաղաղ կղղիին մէջ հաստատել լուսաւորութեան կեղրոն մը, նման Մխիթարի, բայց դժբախտարար ո'չ մէկ կողմէն քաջալերութիւն զտած:

Հայ Կիպրոսի (էջ 154) մէջ հանդուցեալ Աթոռակիցը հետեւեալ կերպով կը սղատմէ Մխիթարայ Բլուրին պատմութիւնը:

« Բակուրան, որ Հայ Մշակոյթի կեղրոն մը ընել ուղեց Կիպրոսը, Նիկոսիոյ մէջ 1897ին հաստատելով Սպային Կրթարան-Ռոբանոց մը եւ տպարան մը, խանդավառ բարձր զգացումներով, առաջին գնահատողներէն մէկը եղաւ Մխիթարը: »

Իր ներշնչումովն է, որ 1901 Մեպտ. 8ին, իր աշեկերտները քարերու կարկառ մը բարձրացուցին Ա. Մարկոսի վանքին արեւելեան կողմը, հովտին վերեւ ցցուող բլուրին վրայ, եւ զայն անուանեցին «Մխիթարայ Բըլուր»:

Բակուրանի Ազգ. Կրթարան-Ռոբանոցին աշակերտները, որ յաճախ պտոյտի համար կը մադլցէին Ա. Մա-

կարի շրջակայքը լեռնացող բարձունքները, եւ Մխիթարեան Միաբանութեան երկհարիւրամեակի յիշատակին զուղաղիպութեամբ կոթողեցին այդ կարկառը, լաւ սերունդ մը կազմած են Կիպրոսի հայութեան մէջ, իրենց կրթութեամբ եւ դաստիարակութեամբ, իրենց ընկերային դիրքով եւ աղղային ծառայութեամբ, այսօր այդ քարակոյտին տեղ բարձրացուցած են պեթոնէ քառակուսի, կոնածեւ, խաչածայր կոթող մը, կրկին յիշատակներով :

Ա. — Կոթողին արեւելեան երեսին վրայ՝

ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԲԼՈՒՐ

Ողջո՞յն ժեզ բլուր, բնութեան տաճար,
Յիշատակ քողումք կոքողդ կարկառ,
Նորբնծայ անունդ պահէ՛ դարէ դար,
Կեցցէ՛ լուսաշող Մեծն Մխիթար :

Բ. — Կոթողի արեւմտեան երեսին վրայ՝

† 8 Սեպտեմբեր 1901

ի յիշատակ

Երկհարիւրամեակի Մխիթար Աքքահօր
Աշակերտ Ազգ. Կրթ. Որբանցի Նիկոսիոյ
Վերականգնեցաւ նախկին 4 աշակերտաց կողմէ
1931 †

Կոթողին հիման մէջ թաղուած շիշին մէջի դըրւածքը՝

1901 Սեպտեմբեր 8 (նոր տոմար), Կիրակի
Այս քարակոյտ կոթողը կանգնեցաւ Կիպրոսի Աղղային Կրթարան-Ռիբանոցի աշակերտներու ձեռամբ:

Ի յիշատակ երկհարիւրամեակի Մխիթար Աքքահօր եւ Մխիթարեան Միաբանութեան :

Ի Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Վեհափառ
Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսի Խրիմեան :

Ի թափուր վիճակի Աթոռոյն Կաթողիկոսութեան
Կիլիկիոյ :

Ի Պատրիարքութեան Ա. Երուսաղէմի Տ. Յարու-
թիւն Արքեպիսկոպոսի :

Ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Մաղաքիա Ար-
քեպիսկոպոսի :

ՅԱռաջնորդութեան Կիոլըոսի Տ. Պետրոս Վարդա-
պետի Սարաձեան :

Ի նորոգ կանգնեցաւ խճակերտ կոթողս յամի Տեառն
1931 Օգոստոս 21ի, ի ներկայութեան ի վանս Ա. Մակա-
րայ, Նորին Ա. Օծութեան Վեհ. Տ. Տ. Սահակ Բ. Կա-
թողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ եւ Վիճակիս Առաջնորդ
Գեր. Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոսի (Սարաձեան) :

Վերականգնեցաւ կոթողս խորհուրդով եւ ծախիւք
Կրթարան-Որբանոցի նախկին 4 աշակերտաց կողմէ,
Պ. Պ. Մ. Սուլթանեանի, Ա. Վանեանի, Ա. Պետեւեա-
նի, Ռ. Փիլիպպոսեանի եւ ճարտարապետութեամբ Պր.
Կարօ Պալեանի» :

Միիթար տակաւին 19 տարեկան հասակին եղած է
Կիոլըոս, 1695 թուին, որ յարած էր Կիլիկիոյ Գրիգոր
Պիծակ Կաթողիկոսին :

« Ստեփաննոս Աղոնց, որ Համառօտ ուրուաղիծը
տուած է Երիտասարդ Միիթարի այս արկածալից ուղե-
ւորութեան, զոր չկրցաւ շարունակել, եւ մնաց Ա. Մա-
կար վանքին մէջ, ուր չկտաւ տաք ընդունելութիւն :
Անոր աղբիւրին քով տեսաւ օձերու ղեռումը» : (Նոյն
անդ) :

ի՞նչ մեծ օրհնութիւն մը պիտի ըլլար Հայերուս համար, եթէ Մխիթար յաջողած ըլլար հիմնել իր հաստատութիւնը Կիլիկեան Հայաշխարհի մէջ, փոխանակ օտար միջավայրի մը, ուր պայման էր կաթոլիկ ըլլալը՝ ուսումնական դործ մը կատարելու համար:

Եւ Մխիթար քարը դրաւ սրտին վրայ, ընդունեց կաթոլիկութիւնը գործին սիրոյն, բայց իր ետեւէն եկողները պիտի չկընային ընթանալ իր ճամբով, եւ ուզէին ալ, չուղէին ալ՝ պիտի վարէին կաթոլիկութեան քաղաքականութիւն մը, ինչ որ գիտենք արդէն:

Ան կանգնեց իր վանքը 1717ին Վենետիկի մէջ, եւ արդէն քսաներեք տարի վերջ վանքը բարեկարգուած, ունէր եկեղեցի, տպարան, դպրոց եւ այլ ամէն յարմարութիւններ: Մխիթար անվախ կերպով կուրծք տըւաւ շատ մը նախանձոտ հակառակորդներու հարուածներուն, խոհեմ եւ իմաստուն դործունէութեամբ իր մասին լարուած բոլոր դաւերը անհետեւանք թողուց: Այս հոյակապ մարդը մեռաւ 1749ին՝ ճիշդ 73 տարեկանին, կտակելով Հայութեան իր լուսատու հաստատութիւնը եւ Մխիթարեան Միաբանութիւնը:

Այսու հանգերձ, ի՞նչ որ ալ ըլլայ Մխիթարեան Միաբանութեան վերաբերումը դէպի մայրենի եկեղեցին, անկախ այդ բանէն, Հայ աղդը գնահատած է եւ կը գնահատէ զոյդ Մխիթարեան Հայրերու դործունէութիւնը, զուտ դրական, բանասիրական մարդին մէջ: Կըրնանք համարձակ կերպով ըսել, թէ Մխիթարեան Միաբանութեան դրամական աղբիւրը Հայութիւնը եղած է անցեալին մէջ եւ ներկայիս ալ նոյնպէս: Կաթոլիկ հայութիւնը այնքան չէ հետաքրքրուած այդ հաստատութեամբ, որքան բուն Հայ մեծ մայր դանդուածը:

ԼԵ.

ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՖԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷԶ

Երբ Վենետիկի մէջ սկսած էր Մխիթար գործի, առանց քարողչական ու մարդորսական ծրագրի (որովհետեւ Մխիթարին համար անարժէք եւ անպէտ էին այդպիսի քաղաքականութիւն վարել), ասդին՝ Լիբանանի լեռներուն վրայ կը ստեղծուէր մարոնի ժողովուրդին հովանաւորութեամբ, Աքրահամ Աթթարեան վարդապետի ձեռքով՝ Անտոնեան Մխարանութիւնը։ Այս վերջնոյն նպատակն էր այն, ինչ որ էր լատին աշխարհին մէջ հաստատուող միւս միաբանութիւններու նպատակն ու ծրագիրը։ Միայն թէ Լիբանանի Դիրքը աւելի ոլեածի նպաստէր իրենց զործին յաջողութեանը, նկատի ունենալով կիլիկիոյ Հոծ հայութեան մօտիկութիւնը, որպէսզի Հայերը յաջողին կաթոլիկացնել։ Այս նկատումով էր, որ համարձակութիւնը ունեցան քանի մը քահանաներով եւ կիլիկիոյ անունով հռոմեադաւան կաթողիկոսութիւն մը ստեղծել եւ Աքրահամ Արծիւեան Այնթապցի եղիսկոպոսը կաթողիկոս հոչակել 1740ին։ Արքահամ Հոռմ դնաց ներկայացաւ Պենետիկոս ԺԴ. Պապին, իրեւ թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։ Պենետիկոսս պապ, անշուշտ պիտի զիտնար եւ զիտէր պրդէն իսկ թէ, ինչ արժէք կրնար ունենալ իրեն այդ յաւակնոտութիւնով ներկայացող անձին յայտարարութիւնը, քանի որ Արծիւեան ո՛չ իսկ եկեղեցի մը ունէր եւ ոչ ալ ժողովուրդ բացի 5-10-20 հոգիներէ։ Բայց Պապը իրեն հպատակութիւն յայտնողներուն քաջալե-

բութիւն տալու եւ գործը չխանգարելու համար, ընդունեց զայն որպէս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս։ Ուստի իր կողմէն հայ կաթոլիկ պատրիարքութիւն մը ստեղծեց 1742ին եւ պաշտօնապէս կապեց Հռոմի պթուին։

Հռոմէական կաթոլիկ հաստատութիւնները, փրովականուայի լայն միջոցները եւ գաղղիական Պետութեան պաշտպանութիւնը ազգեցին եւ նպաստեցին Հայերու մէջ կաթոլիկութեան տարածուելուն, բայց հակառակ ձեռք առնուած միջոցներուն լայնութեան եւ ծախսուած անհամար գումարներուն, արդիւնքը չարդարացուց իրենց ակնկալութիւնները։

Կաթոլիկները կը մեղադրէին Հայերը իրենց անուսումնականութեան համար, սակայն խեղճերը եթէ կարող ըլլային ժամանակին պարագաները կշռելու, պիտի չկրնային ընել այդ մեղադրանքը, բայց ասոնք պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսացողներ էին, միջոցներու մէջ խտիր չդնողներ, կը բաւէր որ հասնէին իրենց նպատակին, նման այն վաշխառուին, որ իր դրամը կը տրամադրէ դրացի աղքատին, որպէսզի օրին մէկը տերանայ անոր կալուածին։ Մէկ խօսքով, ուրիշի թւշուառութեան մէջ դտնել յաջողութիւնը։

Այս է եղած լատին եւ բոլոքական քարոզիչներուն քաղաքականութիւնը սկիզբէն մինչեւ վերջը. 1895ին, երբ փոքրիկ տղայ էր, եւ կողոպտուած էր մեր ամէն ինչը, մայրս դիմած էր կաթոլիկ վարդապետին եւ բողոքական պատուելիին. իրեն պատասխանուած էր թէ պէտք էր ընտանիքով կաթոլիկ կամ բողոքական ըլլայինք, որպէսզի նպաստեն. մայրս չէր ընդունած ո՛չ մէկին եւ ոչ ալ միւսին առաջարկութիւնը, եւ աչքերէն

արցունքներ թափելով եկաւ տուն եւ հառաչեց, լացաւ եւ ըստաւ. — «Ես երկու օխա ալիւրի եւ շարաթը չորս - հինգ դրուշի համար իմ հաւատքս չեմ փոխեր, անօթի կը մեռնիմ եւ դաւանափոխ չեմ ըլլար»:

Ո՞վ է Արծիւեան Աբրահամ Եպիսկոպոս. — Աբրահամ եպիսկոպոս Արծիւեան բնիկ այնթաղցի է. ծնածէ 1679ին:

Արծիւեան իր իսկ ձեռքով գրած է հետեւեալ տողերը. —

— «Ամի Տեառն 1679 ի յԱպրիլի ամսոյն (ծնայ) ի քաղաքն յԱնթապ. ի մանկութեան գիտացի զսուրբ հաւատն, երկոտասանամեայ առի զչորս փոքր աստիճանսն ի յԱնթապ ի Տէր Պօղոս Եպիսկոպոսէն. զնացի ի Մէրտին դադտ, առ Մելքոն Եպիսկոպոսն եւ կըթեցայ Աստուծով ըստ կարեաց զոր կարիս ունէի. Եւ յետ վեց ամսոյ դարձայ առ հայրենիս. զնամ. երեք անդամ. ետուն զիս ի ձեռս բռնաւորաց վասն սրբոյ հաւատոյ եւ թէ զնաց Փռանկի մօտ ուսաւ զգիտութիւն, եւ ծընողքն իմ ոչ կամէին զնալն ի քաղաքէն, զի միածինէին եւ խօսեցեալ ընդ կտւսի, ոչ իմով կամաւ, այլ ծընողաց իմոց, եւ իբրեւ ոչ կարացի հաճեցուցանել զնոսա, հնարեցայ եւ դադտ փախեալ ի քաղաքն Գերմանիկ (Մարաշ), եւ անտի ի քաղաքն Սիս: Իսկ Պէտրոս կաթողիկոսն յոյժ սիրով ընկալաւ, եւ արար զիս դրադիր, դանձապահ եւ խորհրդակից, եւ ետ ինձ կիսասարկապութիւն եւ ձեռնադրեաց աւագ սարկաւագ (1706), եւ յետ սուղ ժամանակի քահանայ ձեռնադրեաց եւ արեղայ եւ մասնաւոր իշխանութիւն եւ կոչեաց վարդապետ ի Սիս քաղաքի, հաճութեամբ աթոռակալ քահանայից եւ շրջէի յամենայն տեղիս եւ քարողէի զսուրբ

Հաւատն հոռվմէական :

Դէպ եղեւ հասայ ի Հալապ քաղաքն ընդ Պետրոս Կաթողիկոսին, յետ բազում քարողի եւ խրատաբանութեան, խնդրեցին զիս քահանայք եւ ժողովուրդք, ի Պետրոս Կաթողիկոսէն, լինել եպիսկոպոս ի վերայ մայրաքաղաքին Բերիոյ, իսկ հաճութեամբ եւ ընտրութեամբ հասարակաց ձեռնադրեաց զիս (1710) նոյն Պետրոս Կաթողիկոսն՝ արքեպիսկոպոս ի մէջ քառասունք Եկեղեցւոյ մեծաւ հանդիսիւ ի վերայ Բերիոյ, եւ ինքն գնաց եւ ես մնացի ի վիճակն իմ, զոր ընկալայ. եւ յետ Երկուց ամաց բազում աշխատանաց աճեցաւ սուրբ հաւատն եւ յոյժ յայտնի եղեւ բազմաց :

Լուեալ Պատրիարքունք Հայոց՝ նախ զՊետրոս Կաթողիկոսն աքսորեցին ի Պարսիկս, եւ ապա զիս բանադրեցին եւ հանին ի Հալապ, — մեծաւ նախատանօք եւ բազում զրադարտութեամբ», եւայլն :

Պետրոս իբրեւ թէ ինը ամիս մնացած ըլլայ Պարսկաստան եւ Հոն մեռած :

Բայց իրողութիւն է, որ Պետրոս Կաթողիկոս վախճանած է Երուսաղէմ 1728ին եւ Հոն թաղուած :

Ահաւասիկ տապանագիրը. —

— « Այս է տապան Պետրոս Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, որ փոխեցաւ առ Տէր ի Թավ. ՌՃՃէ (= 1728) ամեն, յիշեցէք ի Քրիստոս »:

Այս տապանագիրը զետեղուած է Ս. Փրկիչ վանքի Եկեղեցիին արեւմտեան որմին արտաքին Երեսը, խաչքարերու շարքին :

Օրմանեան ոչ միայն անհաւանական կը գտնէ Պետրոսին աքսորը Պարսկաստան, այլ նոյն իսկ չուզեր ընդունիլ անոր լտտինասէր ըլլալը, որովհետեւ Հռոմէա-

կաններէ հալածիչ նկատուած է ինքը՝ Պետրոս : (Ազգապատում, էջ 2765) :

Ա. Աղեքսանդրեան այնպէս կը կարծէ, թէ Պետրոս Պիսակ (ոչ Պիծակ) Գրիգոր Պիծակի Հաւանութեամբ կաթողիկոս եղած ըլլայ իրրեւ իրարու ազգակիցներ, մինչդեռ մէկը Ատանացի, իսկ միւսը Բերիացի են : Հետեւցնելու համար, թէ այս երկու կաթողիկոսներն ալ «միաբան էին ընդ եկեղեցւոյն Հոռմայ» :

Այս բանս կարծիք է եւ ոչ թէ իրականութիւն . Պետրոս կաթողիկոսին Պարսկաստան աքսորուիլն ալ պէտք է ընդունիլ վերապահութեամբ, որովհետեւ Պարսկաստան օտար Պետութիւն էր, եւ Կիլիկիոյ միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը ո՛չ մէկ իրաւասութիւն ունէին աքսորել մէկը իրենց սահմաններէն դուրս օտար երկիր մը :

Աւելորդ է այս կաթողիկոսներու եւ ասոնց նման շատերու՝ եկեղեցական թէ աշխարհական անձերու, լատինասիրութեանը պէտք եղածէն աւելի ալ կարեւորութիւն տալ :

Սա չափը աւելցնենք, թէ այս մարդիկը ժամանակի բերումով համակիր էին Հոռմի, որովհետեւ սպասելիքներ ունէին անկէ : Բայց կ'երեւի, թէ ասոնք խաչակիրներու պատմութիւնը լաւ չէին ուսումնասիրած եւ սերտած, անցեալէն դաս առնելու համար :

Դարձեալ ասոնք ընդհանուր կերպով, պարզ, բարի մարդիկ էին . Հոռմի աստուածաբանութիւնը, իր ներքին եւ արտաքին նրբութիւնով, անծանօթ էին այս մարդոց, չէին կրնար փրոփականտայի դպրոցէն պատրաստուած «աստուածաբաններու» հետ մրցիլ եւ կամ դլուխ ելլել, անոնք կրնային ամէն դոյն առնել, անոնց

Հետ խօսելու եւ անոնց վստահութիւնը գրաւելու համար. օրինակի համար՝ Թասպասեան Մելքոն եւ Արծիւեան Արրահամի նման եկեղեցականներ, որոնք Բերիացի Պետրոս Կաթողիկոսէն ձեռնադրուած էին, իրեւ հայաղաւան կ'օգտուին Հայ Եկեղեցին, բայց սըրտանց կաթոլիկ էին, եւ չափազանցեալ տեղեկագիրներ կը գրէին Հոռմ:

Գալէմքեարեան կը գրէ Մելքոն վրդ. Թասպասեանի մասին, թէ Հոռմի փրոփականտայի աշակերտն էր, «որ 1680էն մինչեւ 1708 իր ծննդավայրի Հայերուն մեծ մասը կաթողիկէ դարձնելէն ետեւ՝ գրեթէ բոլոր Հայաստան, Փոքր Ասիա եւ Կիլիկիա շրջած էր Հոռմայ հրամանաւ, Տիղրանակերտ, Բաղէշ, Վան, Մուշ, Կարին, Էջմիածին, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Գաղատիա, Խարբերդ, Կեսարիա, Մարտին, Քիլիո, Այնթապ, Սիս, Ատանա եւ նոյն տեղերը կաթողիկէութիւն մուծած: 1708ին Հոռմայ հրամանաւ Սիս կ'երթայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու Պետրոս Բերիացի Պիծակ կոմ Պիսակ Կաթողիկոսէն, զոր կանխաւ կաթողիկէութեան դարձուցեր էր եւ անոր դաւանութեան թուղթը Հոռմ ղըրկած» (Կենսագրութիւններ 91):

Եթէ ճշմարտութիւն եւ իրականութիւն ըլլար Թասպասեանի օրագրութիւնը, եւ Հոռմ ղրկած տեղեկագիրները, այդ ժամանակ պէտք ենք ընդունիլ, թէ ամբողջ երկրին մէջ Հայ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը կաթոլիկութեան դարձած պիտի ըլլային, մինչդեռ անոնք մասնաւոր կերպով չափազանցեալ տեղեկագիրներ կուտային Հոռմ, որպէսզի իրենց վարկը բարձրանայ եւ շատ դրամ քաշեն անկէ:

Մենք շատ լաւ զիտենք, թէ նման չափազանցուած

Եւ սուտ տեղեկագիրներ զրկուած են բողոքական միսիոնարներու կողմէ իրենց Ամերիկայի կեդրոնին։ Ընդհանուր կերպով միսիոնարները տուին այնպիսէ սուտ եւ յարմարցուած տեղեկագիրներ, իբր թէ Անտոլուի Հայերը վայրենի, լեռնականներ են եւ հագուելու ու կոկուելու գաղափարին անձանօթներ։

Մենք, մեր վոքր տարիքին, տեսած եւ դիտած ենք քանի մը թերութիւններ մերիններուն մէջ, որոնք պատճառ եղած են Հայերուն դաւանափոխութեան, Ա.-իշխաններու իրարու հանդէպ ունեցած անհաշտ ընթացքը, երկու ընտանիքներու մէջ ծագած աննշան անհամաձայնութիւնները եւ կիրքը, տնտեսական դժուարին պայմանները, ընդհանուր կերպով նպաստեցին դաւափոխութեան դործին։

Փակելէ առաջ ճշգում մը եւս ընենք Բերիացի Պետրոս կաթողիկոսի մասին, որու համար Թասպասեան կը դրէ, թէ անոր «հաւատոյ դաւանութեան» թուղթը դրեկած է Հոռմ։ մինչդեռ Օրմանեան Սրբազան դիտել կուտայ, թէ Պետրոս կաթողիկոս երբեք չէ շեղած իր հայութաւանութենէն, եւ ձեռնադրութեան պահուն ալ չէ զեղչած Քաղկեդոնի եւ Լեւոնի նղովքը։

Ամփոփ գաղափար մը տալու համար մեր ընթերցողներուն, ստորեւ կու տանք 1911էն առաջ ամբողջ Հայութեան թիւը իրենց վիճակներով միասին։ —

1

ԱԹՈՌԻ ԷԶՄԻԱԾՆԻ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 7, եպիսկոպոսական 12, վանական 1, տեսչական 7, թաղօրայք 1679, եկեղեցի-

ՆԵՐ 1650: Հայադաւաններ 1,699,000: Կաթոլիկներ
54,000: Բողոքականներ 7500:

2

ԱԹՈՌ ԿԻԼԻԿԻՈՅ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 2, եպիսկոպոսական 10, վանական 2, թաղօրայք -67, եկեղեցիներ 224: Հայադաւաններ 279,000: Կաթոլիկներ 17,000: Բողոքականներ 16,200:

3

ԱԹՈՌ ԱՂԹԱՄԱՐԻ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 1, եպիսկոպոսական 1, թաղօրայք 194, եկեղեցիներ 272: Հայադաւաններ 95,000: Բողոքականներ 500:

4

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ. — Վիճակներ՝ պատրիարքական 1, տեսչական 3, թաղօրայք 10, եկեղեցիներ 18: Հայադաւաններ 7000: Կաթոլիկ 500:

5

ԱԹՈՌ Կ.ՊՈԼՍՈՅ. — Վիճակներ՝ պատրիարքական 1, արքեպիսկոպոսական 14, վանական 8, տեսչական 2, թաղօրայք 1773, եկեղեցիներ 1641: Հայադաւաններ 1,389,000: Կաթոլիկ 67,500: Բողոքականներ 24,850:

6

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 3, պատրիարքական 2, արքեպիսկոպոսական 23, եպիսկոպոսական 50, վանական 11, տեսչական 12, թաղօրայք 3914, եկեղեցիներ 3805: Հայադաւաններ 3,469,-000: Կաթոլիկներ 136,000: Բողոքականներ 49,050:

Այս պատկերը շատ պերճախօս է մարդորսական ճի-
գերու տեսակէտէն, ահազին աշխատանք, հսկայ դրա-
մական մսխում եւ նաեւ զեղծում, աղջամիջեան տղե-
ղութիւններ, երկպառակութիւններ, կադ ու կոփւ, օ-
տարներուն առջեւ պղտիկութիւններ, մատնութիւններ,
որպէս թէ Հայերը գործիք ոռւսական կառավարութեան,
եւ այս ամբողջը, երկու հատուածներու՝ կաթոլիկ եւ
բողոքական 185,000, դուք ըսէք 200,000 որսացուած-
ներու աննշան թիւ մը: (*)

Կ'արժէ՞ր այսքան արդիւնքի մը եւ ան ալ այսքան
երկար ժամանակամիջոցի մէջ յանդիլ այս վախճանին:
կ'արդարանայ ժողովրդային առածը, թէ «Եւ լեռն ծը-
նաւ չնչին»:

Ներկայիս ալ չենք կարծեր, որ լեցնեն այս թիւին
դէթ կէսը:

L9.

ՅՈՎԱՆՆԻՍ ԿՈԼՈՏ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԸ (1604-1717)

Այս շրջանին Երուսաղէմի վանքը պարտքերու բե-
ռան տակ ընկճուած էր անխիղճ մատակարարողներու
զեղծարարութեան եւ անկարողութեան երեսէն, պա-
հանջատէրերը բռնութեամբ եւ կոպտօրէն կը վարուէին
վանականներուն հետ, դատարան կը քաշէին եւ արդել-
քի տակ կ'առնէին վանքին արժէքաւոր սպասները եւ ա-

(*) Վիճակագրութիւն Մ. Արքեպիսկ. Օրմանեանի:

նօթները, նոյն իսկ պարտապահանջները կը բռնեն Վէֆիլ Պապա Յովհաննէսը, կը տանին դատարան եւ խստիւ կը ստիպեն զայն՝ վճարելու իւրաքանչիւրին պահանջքը, հակառակ պարագային կը սպառնան ամէն չարիք հասցնել վանքին. Պապա Յովհաննէս 1500 դահեկան տալով դատաւորին, հաղիւ կը հանդարտեցնէ անոր սիրտը, նոր գիրով մը պայմանաժամի երկարաձգում շնորհելու համար:

Ահա այսպիսի դժնղակ վիճակ մը կ'անցընէր Երուսաղէմի վանքը այս շրջանին: Պէտք էր վերջ տալ այս անօրինակ կացութեան, որուն շարունակուիլը աղիտաւոր պիտի ըլար Ս. Յակոբեանց Մայր Աթոռին համար:

Երուսաղէմի վանքին այսքան ծանր պարտքերու տակ ընկճուելուն պատճառը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ Կ. Պոլսոյ պատրիարքներուն իրենց վրայ առնելլը Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ: Երկու Աթոռներու վրայ ալ իշխելու մարմաջը դուռ բացած էր չարաշահութեանց եւ անկարդութեանց, այնպէս որ հաղարամեայ աղզային հաստատութիւն մը, որ միայն պարծանքն է Հայ աղդին, ձեռքէ ելլելու վիճակին մէջ էր: Կ. Պոլսոյ պատրիարքները իրենց կողմէն աշխարհական անձեր՝ պապա կամ նազըր անունին տակ մայդիկ կը դըկէին Երուսաղէմ, որոնք իրրեւ կ. Պոլսոյ Պատրիարքին փոխանորդները, վանքը կը կառավարէին. պապա կամ նազըրները անխիղճ կերպով կը վատնէին եւ կը մսխէին աղդին դրամները, իրենց աղզականները եւ բարեկամները Երուսաղէմ կը տանէին, երկար ժամանակամիջոցներով հոն կը բնակեցնէին, կ'ուտէին, կը խըմէին եւ կը վայելէին աղդին հարստութիւնները, ասոնք կ'երթային, տեղը ուրիշները կու դային, եւ այսպէս

շարունակաբար : Երբ վանքին միաբաններէն մէկը, ըլլայ այն եպիսկոպոս, վարդապետ, սարկաւագ, դպիր, ովկ կ'ուղէ ըլլայ, դիտողութիւն ընէր նազըրներու ըլլութիւններուն եւ կողոպուտին, անմիջապէս կը բանտարկուէր եւ աքսորի կը դատապարտուէր, կ'անուանարկուէր եւ կը խոշտանգուէր :

Նազըրները վանքին եկամուտները կ'իւրացնէին, ասոնցմով չէին գոհաանր, ծանր տոկոսներով օտարներէն դրամներ կ'առնէին եւ վանքին կնիքով (օրքայի մէօհր) կը կնքէին, որով պարտականը վանքը կ'ըլլար :

Կ. Պոլսէն եկող ուխտաւորներուն դարպասը (վանքին համար կամաւոր նուէր) կ. Պոլսոյ Պատրիարքները կը դանձէին :

Պարտապահանջները երբ իրազեկ կ'ըլլան վանքին այս անկեալ վիճակին, իրարու մէջ խորհուրդ կ'ընեն դատարանէն վճռապիր (Փէքվա) մը առնել եւ ատով հրաման բերել Բ. Դուռէն (Կ. Պոլսէն)՝ վաճառելու համար վանքին շարժական ու անշարժ ստացուածքները : Երբ այս սոսկալի լուրը կը հասնի միաբանութեան ականջը, ասոնք կ'երթան պարտապահանջներուն ձեռքերուն եւ ոտքերուն կ'իյնան, կ'աղաչեն, կը խնդրեն, որպէսզի ետ կենան այդ ծրագրի դործաղրութենէն :

Միաբանութիւնը 1 Մարտ 1709 թուակիր հանրագրութիւն մը կը պատրաստէ եւ կը զրկէ Աղեքսանդր Կաթողիկոսին (Զուղայեցի), որուն մէջ սրտաճմլիկ բառերով կը նկարագրեն վանքին ցաւալի կոցութիւնը պարտապահանջներու խստութիւնը եւ Յոյներու Հայոց վանքերն ու այլ կալուածները գնելու ծրագիրները, կը թախանձեն Կաթողիկոսին, որ ինք անձամբ դայ Երուսաղէմ եւ կարգադրէ խնդիրը, երբ տակաւին միաբա-

նութիւնը Երուսաղէմ կը մնայ : (Գործերուն այսպէս ընթանալով, բնական էր, որ միաբանութիւնը չկրնալով դիմանալ եղած բռնութեանց, ստիպուած պիտի ըլլար հեռանալու Աթոռէն, անտէր եւ անտիրական վիճակի մէջ, եւ դիւրին էր թշնամիներուն համար լքեալ կալուածին վրայ ձեռք դնել ամենայն դիւրութեամբ) :

Միաբանութիւնը այս գրութեան կը կցէ ցուցակը վանքին պարտքին, որուն ընդհանուր գումարը կը հասնէր 10,125 թումանի, եւ Յակոբ վարդապետի, Տէր Կիւրղոսի և Մահտեսի Մինասի հետ կը զրկէ էջմիածին :

Աղեքսանդր Կաթողիկոս նամակին կը պատասխանէ, սրտին վիշտն ու ցաւը կը յայտնէ Ս. Աթոռին պատահած նեղութեանց համար, կը յայտնէ իր յառաջացած տարիքի մէջ ըլլալը եւ տկարութիւնը, որոնք չեն ներեր իրեն մինչեւ Երուսաղէմ ճամբորդելու : Խոստումներ կ'ընէ Կաթողիկոսը, թէ նուիրակներու միջոցով վանքին համար նուիրահաւաքութիւն կատարել պիտի տայ եւ զրկէ, միեւնոյն ժամանակ յորդորելով զիրենք ամուր կենալ իրենց դիրքին մէջ, սիրով եւ համերաշխութեամբ ապրիլ իրարու հետ, եւ Ս. Աթոռին օդտին համար չխնայել ոչ մէկ աշխատանք (17 Օգոստ . 1709) :

Մահտեսի Մինաս այս նամակը միասին Երուսաղէմ կը բերէ :

Եւ սակայն Կաթողիկոսին նուիրակներն առ նիւթական շօշափելի օժանդակութիւն մը չեն կրնար ընձեռել, եւ կացութիւնը կը մնայ հոն՝ ուր որ էր :

Վարդան վարդապետ Բաղիշեցին Ամրտոլի վանքին մէջ սկսած էր զարկ տալ մտաւորական զարգացման, իր աշակերտներն են Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի եւ Գրիգոր Շղբայակիր վարդապետները, որոնք միայն

պիտի կընային Երուսաղէմի վանքը ազատել իր պարտքերէն եւ վերստին դարձնել ազգին նուիրական սեփականութիւնը, որովհետեւ ամբողջ Հայոց Երուսաղէմի ստացուածքները ձեռքէ ելլելու վտանգին մէջն էր Յոյներու եւ պահանջատէր իսլամներու կողմէ:

1713ին Կ. Պոլիս կը հասնի Տարոնի Ս. Կարապետ վանքին միաբան Յովհաննէս վրդ. Բաղիշեցին, որ իր վանքին պէտքերուն համար նուիրակութեան ելած էր. մայրաքաղաքին երեւելի ազգայինները, տեսնելով Յովհաննէս Բաղիշեցիին վրայ պերճախօսութեան, ուղղամտութեան եւ եռանդուն գործունէութեան յայտնի նըշաններ, կ'որոշեն զայն զրկել փոխանորդութեան եւ աթոռակալութեան պաշտօնով Երուսաղէմ, կը խոստանան իրեն, պարտքերէն թեթևեցնելու համար Ս. Տեղիքը, ամէն տեսակ գիւրութիւն եւ աջակցութիւն ընծայել եւ մաս մըն ալ գումար կը յանձնեն ի նպաստ միաբանութեան: Այս խնդրոյն մէջ Կ. Պոլսոյ Ապուչեցի Սահակ Պատրիարքն ալ զօրավիր եւ քաջալերող կ'ըլլայ իրեն: (Յիշատակարան Զենոբի, տպ. Կ. Պոլիս, 1719):

Յովհաննէս Բաղիշեցի կը հասնի Երուսաղէմ, եւ սիրով կը կապուի Ս. Աթոռին, անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ, կը յաջողի գրաւէ ազատել Ասորիներու մէկ եկեղեցին, նմանապէս կ'ազատէ Ս. Հրեշտակապետաց վանքին պարտէզը եւ Ս. Գերեզմանին արծաթէ կանթեղները, որոնք գրաւի գրուած էին Լատիններուն քով: Պահանջատէրերը եւ նազըրները երբ կը տեսնեն Յովհաննէսի գործունէութիւնը եւ յաջողութիւնը, կը սկըսին թշնամանալ իրեն, բայց Յովհաննէս վրդ. առանց յուսահատութեան եւ լքման, կը շարունակէ գործը անտարբերութեամբ եւ եռանդով, կը տոկայ զրպարտու-

թիւններու եւ անարգանքներու, բայց կը մնայ անյողդողդ:

Պահանջատէրերու առաջարկին վրայ կը դիմէ դատարան եւ երաշխաւոր կ'ըլլայ վանքին բոլոր պարտքերուն չորս տարուան մէջ մաս առ մաս վճարելու պայմանով. քաղաքին բղեշխը (կառավարիչ) լսելով Յովհաննէսին քաջութիւնը եւ յանդզնութիւնը, կ'ուրախանայ, կը դովէ եւ քովը կանչելով վարդապետը, կը քաջալերէ եւ կը խելայէ, եկեղեցականներու յատուկ դգեստ կը հաղցնէ եւ փառքով ու պատուով վանք կը դրկէ:

Յովհաննէս վրդ. ա'լ երկար չի մնար Երուսաղէմ, 1715ին, միաբանութեան ստիպման տակ կը վերադառնայ կ. Պոլիս, եւ հոն մեծախումբ ժողովի մը առջեւ մանրամասնօրէն կը պարզէ Ս. Աթոռին մօտալուտ կորուստը, նազըքներուն աղդամնաս արարքները եւ իր յանձն առած երաշխաւորութիւնը, ցոյց կու տայ նաեւ թէ՝ Երուսաղէմի Աթոռին պատահած աղիտաւոր չարիքին բուն պատճառը եղած է երկու պատրիարքութեանց միացումը. այս չարիքները միանդամ ընդ միշտ վերացնելու պայման կը դնէ բաժնել պատրիարքութիւնները, եւ առանձին պատրիարք մը նստեցնել Երուսաղէմի աթոռին վրայ ըստ հնաւանդ սովորութեան: Այլ էր կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը իր քաղաքական դոյնով, այլ էր եւ է Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը իր առաքելական կոչումով:

Խելացի վարդապետին տրամաբաննօրէն ըրած թելադրութիւնները մեծ աղդեցութիւն դործեցին ժողովականներուն վրայ, եւ կը փութան դործադրել անոր թելադրութիւնները:

Մեծամեծներու այդ ժողովին առաջին դործը կ'ըլլայ Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի վարդապետը կ. Պոլսոյ Պատրիարք ընտրել, եւ իր խոհականութեան կը ձըգեն արժանաւոր մէկը մատնանշել իբրեւ Պատրիարք Երուսաղէմի, ու կը խոստանան աջակից ու գործակից ըլլալ իրեն՝ բարեկարգելու համար Երուսաղէմի Առաքելական Ս. Աթոռը եւ հատուցանելու անոր մեծագումար պարտքը, որ կը հասնէր 800 քսակի:

Յովհաննէս վարդապետ չի մերժեր ազգին խնդրանքը, եւ վստահ ըլլալով տրուած խոստումներուն անկեղծութեան, կ'ընդունի կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը 1715 Սեպտեմբեր 12ին, ուրբաթ օր, ու յաջորդ օրը՝ ամենուն հաւանութեամբ՝ կ'աղդարարէ որ Ս. Պատարագի մէջ յիշատակեն իր հայրենակից Գրիգոր վարդապետը որպէս Պատրիարք Երուսաղէմի: Յետոյ, թաղաւորական Հրովարտակը ստանալու համար, կը մեկնի Ադրիանուպոլիս (Էտիրնէ), հետը առնելով՝ ուրիշ դրւխաւոր անձերէ զատ՝ Կեսարացի Մահասոի Մելիտոնը, որ երեւելի անձ մըն էր արքունիքին մէջ: Ագրիոնուպոլսոյ մէջ վաւերացնել կը տրուի իր Պատրիարքութիւնը Սուլթաննէն. կը խնդրէ Սուլթաննէն, որ այսուհետեւ Երուսաղէմի պատրիարքները ընտրուին եւ հաստատուին մայրաքաղաքի ժողովականներուն՝ ոչ թէ Պատրիարքին որոշումով: Սուլթանը կ'ընդունի եւ կը դործագրէ այս խնդրանքն ալ:

Նորընտիր Պատրիարքը կ. Պոլիս կը դառնայ 1716-ին, ընդհանուր ժողով մը կը դումարէ, կը հրաւիրէ աղդին բոլոր երեւելի եկեղեցականներն ու աշխարհականները, եւ ժողովին մէջ միահամուռ կ'որոշեն դրել իշխածին Աստուածատուր Կաթողիկոսին, որպէսզի հը-

բաւերէ Գրիգոր վարդապետը Տարօնի վանքէն եւ ստիպէ զայն շուտով ուղեւորիլ կ. Պոլիս ու ստանձնել Երուսաղէմի Աթոռին պատրիարքական իշխանութիւնը: Խնդրագիրին հետ կը կցեն նաև թագաւորական հրամանագիրն ալ, աղաղակելով, որ Կաթողիկոսը անյապաղ կատարէ աղդին կամքը:

Այս կարդադրութիւնը մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ Կաթողիկոսին, որովհետեւ լաւ կը ճանչնար այդ բարձր եւ կարեւոր պաշտօնին համար ընտրուած անձին արժանիքները, եւ անմիջապէս կը զրէ Գրիգոր վարդապետին, որ յանձն առնէ այդ լուծը՝ թեթևեցնելու համար Ա. Աթոռը պարտքերու ծանր բեռէն եւ աղատէ ազգը սպառնալից վտանդէ մը:

Գրիգոր վարդապետ կ'ընդունի Կաթողիկոսին, Պատրիարքին, Տէրութեան եւ Ազգին կամքը եւ համակերպելով՝ ճամբայ կ'ելլէ Տարօնէն եւ 1717 Վերափոխման տօնին կը հասնի կ. Պոլիս:

ԼԷ.

ԳՐԻԳՈՐ ՇՆԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ԻՐ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (1717)

Գրիգոր՝ Աղուանից կամ Շիրուանի Երկիրէն էր, որուն համար կոչուեցաւ Շիրուանցի. որդին էր Մահականի Աւետիքի եւ Գոհարի: Գրիգոր՝ Եկեղեցական սքեմ Հաղնելով՝ մտած էր Տարօնի Ա. Կարապետի վանքը, ուր, ինչպէս նախապէս ալ ըսած ենք, աշակերտած էր Վարդան վարդապետ Բաղեշեցիին, Ամրտոլայ (Ամլորդի) վանքին մէջ, Կոլոտ Յովհաննէսի հետ: Վահահայր Վարդան վարդապետի մահէն վերջ, Գրիգոր գրաւած

էր աթուը եւ արժանաւորապէս կը վարէր վանքին առաջնորդութիւնը եւ կրթարանը, տակաւին երիտասարդ վիճակի մէջ:

Գրիգոր խոհական, հեղ եւ վարչական կարողութեամբ օժտուած մէկն էր, որուն համար իրեն դրաւած էր բոլորին սիրար, որ իմաստութեամբ կը մատակարարէր վանքին եւ թեմին վիճակային գործերը:

Գրիգորին նկարագիրը, խոհական իմաստութիւնը եւ անձնուիրութիւնը արդէն ծանօթ էին Յովհաննէս վարդապետ Բաղիշեցին, որուն համար արժանաւոր դատած էր իր գպրոցական ընկերակիցը Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, իբրեւ միակը շատերէն, եւ անմիջապէս յիշատակել տուած էր Կ. Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ (14 Սեպտ. 1715):

Գրիգոր Պատրիարք վերահասու ըլլալով Երուսաղէմի վանքին ներքին փտած կեանքին, 2 Հոկտ. 1717 թուականին իր անդրանիկ օրհնութեան կոնդակը կը դրկէ Երուսաղէմ, որուն մէջ խստօրէն կը բողոքէ անոնց դէմ որոնք գործակալութեան անունով աթոռին վնասակար գործեր կը կատարէին. ապա Երուսաղէմացի Յովհաննէս (Հաննէ) վարդապետին ու միաբաններուն ուղղելով խօսքը, կը պատուիրէ որ բոլորն ալ վարուին իր հետեւեալ կարգագրութեան համեմատ:

Նախ Յովհաննէս վարդապետը իրեն փոխանորդ կը նշանակէ, լիազօր իշխանութեամբ, ու անոր կը յանձնէ Ա. Աթոռին բոլոր գործերուն, դոյքերուն, մուտքին եւ ելքին հսկողութիւնը, դանձապետ կը նշանակէ Մահականի Մարկոսը, իրեն օգնականներ տալով Կիւրեղ վարդապետը, Տէր Մկրտիչը եւ կօչկակար Մահատեսի Պետրոսը, Մահատեսի Եռևութ Խալֆան եւ Մահատեսի Մկրտիչը:

Կը հրամայէ Մահտեսի Մարկոս գանձապետին, որ իր հինդ օղնականներուն դիտութեամբ եւ Փոխանորդ Յովհաննէս վարդապետին միջոցով ի հարկին վճարէ պարտքերը եւ մատակարարէ Ս. Յակոբին պէտքերը:

Կը յորդորէ Միաբանութիւնը, որ ամէն բանի մէջ հպատակին իր Փոխանորդին կամքին, սիրով վարուին իրարու հետ եւ ներող ըլլան իրարու հանդէպ:

Կը պատուիրէ Յովհաննէս վարդապետին, չլտնըւիլ ո եւ է գործի մէջ, որ վնաս կը հասցնէ Ս. Աթոռին, եւ պարտաւոր կը կացուցանէ զինք Աստուծոյ դատաստանին առաջ:

Գրիգոր վարդապետ՝ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը ստանձնելէն յետոյ, ցոյց տալու համար հասարակութեան, թէ ո՛րքան պարտքերու ծանրութեան տակ կը հեծէ վանքը, ան, Երկաթէ դժուարակիր շղթայ մը կ'անցընէ վիզէն եւ բանալիով մըն ալ կը կղպէ, եւ կ'ուխտէ չհանել դայն վիզէն՝ մինչեւ որ չազատի Ս. Աթոռը իր պարտքերէն: Այդպէս շղթան վիզը, ան կը կայնէր եկեղեցիներու դոներուն առաջ, կը յորդորէր ժողովուրդը, որ առանց խնայելու՝ ողորմին բարեպաշտական այդ տուրքը:

Գրիգոր Պատրիարք ահա այս զերադոյն զոհողութիւնը յանձն առնելով՝ ջանաց վերջացնել Երուսաղէմի վանքին վրայ ծանրացող այդ աղէտը եւ այդ պատճառաւ ալ կոչուեցաւ Շղթայակիր:

Շղթայակիր կը սկսի հետզետէ պարտքերը վճարել. առաջին անգամ կ'աղատէ Յոպուկի ութը վաճառանոցները, որոնք գրաւի դրուած էին 11,000 դահեկանի փոխարէն. յետոյ Ռէմլէյի վանքին տունը, պարտէգներն ու Երուսաղէմի մէջ դրաւի դրուած առաները, կ'ա-

զատէ եկեղեցին կահերն ու ոսկեղէն եւ արծաթեղէն անօթները. կը հատուցանէ ուրիշ պարտքեր ալ, եւ ջընջելով մուրհակները, զանոնք կը պահէ գանձարկղին մէջ:

Այս միջոցներուն, Յոյներն ու Լատինները՝ յարմար առիթ նկատելով Հայոց չքաւորութիւնը՝ կը սկըսին Ս. Յարութեան Տաճարին նորոգութեան, որպէսզի Հայոց բաժինին տիրանան խարդախ միջոցներով, բայց Գրիգոր եւ Յովհաննէս վարդապետներու ջանքերով ան ալ գլուխ կը հանեն եւ ամօթով կը ձգեն Յոյներն ու Լատինները, որոնք առիթէն օգտուելով՝ կ'ուզէին կողոպտել եւ յափշտակել Հայոց իրաւունքները:

Միւս կողմէն, իր լծակիցը եւ վաստակակիցը՝ Յովհաննէս կոլոտ Պատրիարք՝ Կ. Պոլսոյ մէջ կը շարունակէ արդիւնաւորել իր պաշտօնը. իր պերճախօս քարոզութիւններով կը յորդորէ ժողովուրդը սիրոյ եւ խաղաղութեան մէջ ապրիլ, կ'արթնցնէ անոնց մէջ աղղասիրութեան եւ բարեպաշտութեան զգացումները եւ յատուկ գրութիւններով կը քաջալերէ ժողովուրդը ուխտի երթալ Երուսաղէմ եւ առատ նուէրներով օժանդակել վանքին պարտքերուն հատուցման գործին:

Իսկապէս յաջողութեամբ կը պսակուին կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքին ջանքերը. ժողովուրդը ամէն կողմէրէն խուռներամ կը դիմէ Երուսաղէմ՝ առատ նուէրներով եւ կը սատարէ պարտուց բարձման գործին:

Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարք մէկ կողմէն պարտապահանջները կը դոհացնէր, միւս կողմէ շինութիւններ եւ նորոգութիւններ կը կատարէր, կը գնէր կարդմը տուներ եւ կալուածներ: Շղթայակիր չկրնալով

սպարտքերէ իսպառ աղատիլ, կը գրէ Կ. Պոլիս, որ
զինք արտօնեն անձամբ շրջիլ քաղաքներն ու դիւղերը՝
ժողովուրդին նուէրները հաւաքելու համար. բայց Կ.
Պոլսոյ Պատրիարքարանը հաւանութիւն չի տար այդ
փափաքին, նախ որ՝ Օսմանցիները Պարսիկներուն հետ
պատերազմի բոնուած էին, եւ երկրորդ՝ ինք շատ յոգ-
նած ըլլալով՝ կը խնայէին իրեն այդ յողնութիւնը:

Կ'անցնին ութը տարիներ. թէեւ Ս. Աթոռը կը թե-
թեւնայ իր հին սպարտքերէն, բայց երանելի Պատրիար-
քին պարանոցը չի թեթեւնար երկաթի ծանրութենէն:

Ռունեցի (Զէյթունցի) Կարապետ Բ. (1726-1729) Կաթողիկոս, որ օծուած է Կ. Պոլսոյ մէջ 1726ին, եւ որ
չէր մեկնած տակաւին էջմիածին, Հաննէ վարդապետին
խնդրանքով կը խորհրդակցի Յովհաննէո Պատրիարքին
ու ազգին գլխաւորներուն հետ, եւ ամէնքը միարան՝ Ե-
րուսաղէմի Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին թուղթ
մը կը դրեն, որուն ներքեւ ժողովուրդն ալ կը ստորա-
գրէ: Այս նամակով կը թախանձեն վիզէն հանել շըդ-
թան: « Թէեւ դու կը նեղուիս, — կը դրեն —, բայց
նախատինքը մենք կը կրենք, վասնզի մեր վրայ կոչ-
ուած է քու անունդ: Դուն ըսես թերեւո՞ ալիտի չը-
հանեմ վիզէս շղթան, մինչեւ որ Սուրբ Տունս վերջնա-
կտնապէս աղատուած չտեսնեմ պարտքերէ. լա՛ւ, բայց
այդ պարծանքդ նախատինք մըն է մեղ, զոր կ'երեւի
թէ անջինջ կերպով արծանագրել կ'ուզես սերունդէ սե-
րունդ»: Եւ որովհետեւ իր խստամբեր ճղնութեան հե-
տեւանքով երթալով կը հիւծէր ու կը մաշէր իր մար-
մինը, այդ պատճառով նոյն զիրին մէջ կը յանձնա-
բարեն՝ ճաշի ժամանակ ջրախառն դինի խմել եւ քիչ
մը հանգիստ տալ իր մարմինին ու պէտքէն աւելի չը-

ձնշել դայն : Այսքանով ալ չեն գոհանար , այլ գործնական կերպով կը սատարեն միսիթարելու համար զինք , եւ մէջերնին կը հանդանակեն 5000 դահեկան , որուն 1000 դահեկանը կը նուիրէ Ռւլնեցի Կարապետ Բ . Կաթողիկոս , եւ կը խոստանան պարտքին մնացեալ մասը իրենց վրայ առնել եւ հատուցանել ամբողջութեամք :

Երանելին Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարք՝ Հաննէ , Թովմաս եւ Յակոբ վարդապետները Պոլիս ղրկած էր նորընտիր Կաթողիկոսէն եպիսկոպոսական օծում ստանալու համար , որոնց միջոցով կ'առնէ Կ . Պոլսոյ Պատրիարքին , նորընտիր Կաթողիկոսին եւ ժողովականներուն կողմէ ղրկուած վերեւի կոնդակը :

Շղթայակիր այլեւս չի համարձակիր դէմ կենալ այդ աղերսանքին , սիրտը կը շարժի , լալով կը համբուրէ շղթան եւ կը հանէ վիզէն , բայց ասով աւելի կ'արմատանայ իր մէջ սէրը հանդէպ Ս . Աթոռին , որ կը պահէ մինչեն մահ , եւ կը շարունակէ իր հայրական հոգածութիւնը , մինչեւ որ վերջնականապէս կ'ազատի վանքը հին ու նոր պարտքերէ :

Ս . Յակոբայ վանքը կ'ազատէ Յոյներու ոտնձը դութիւններէն , որոնք զաղտնօրէն կեղծ Փէրմաններու դոյլութիւնը երեւան կը բերեն , իբրեւ թէ Հայերը Ս . Յակոբին տիրացած են բոնութեամք , եւ ըսածնին ապացուցանելու համար , կը ներկայացնեն կեղծ եւ շինծու հրովարտակ մը , իբր թէ Հիմրէթի 1062 թուականին դրուած , որ կը համապատասխանէ Եղիազարի ժամանակամիջոցին :

Այդ հրովարտակին համաձայն՝ Հայերը յիշեալ Ս . Յակոբ վանքը կրկին անդամ առած են Յոյներէն , այն պայմանով որ , տարուէ տարի իբրեւ վարձք 200 ոսկի

Վճարեն Յոյներուն :

Կ. Պոլսէն Յակոբ Նալեան վարդապետը կը ղրկուի Երուսաղէմ, որպէսզի Ս. Աթոռին մէջ պահուած բոլոր հրովարտակներն ու արքունական մուրհակները հետն առած միասին Կ. Պոլիս բերէ : Շղթայակիր՝ դուրս կը հանէ մինչեւ այդ ատենները տրուած բոլոր Փէրմանները, ինչպէս նաեւ Հաղէջներու են Ղալտիներու վկայական դիրերը, որոնք կը խոստովանէին, թէ իրենք հին ժամանակներէն սկսեալ Հայոց Պատրիարքին իրաւասութեան ենթակայ եղած են միշտ :

Այս բոլոր թուղթերը կը յանձնէ Նալեան վարդապետին, ուրիշ դիրով մը, որուն մէջ կը դրէ . — «Դուք Աստուծոյ ապաւինելով պայքարեցէք Յունաց ուխտադրութ ազգին դէմ, ու ես այս տեղէն կ'օդնեմ ձեզ կարողութեանս չափով, ապա երկաթը նորէն Ալիքս (վիզ) անցընելով՝ խեղճ միաբաններուս հետ միասին՝ օրհնեալ ազգիս բարեսէր անձերուն դուռները կ'իյնամ ու կը վեճարեմ պարտքերը (15 Յունուար 1736) :

Երբ այսպէս Կ. Պոլսոյ մէջ կը սաստկանայ վէճը, Յոյները թէ՛ կաշառքներու եւ թէ Արագ Գալֆայի շրնորհիւ, իրենց կողմը կը շահին Օսմանեան աւագանիէն շատերը, ազգին գլխաւորները՝ Յովհաննէս կոլոտ Պատրիարքին հետ խորհրդակցելով՝ Կ. Պոլիս կը հրաւիրեն Շղթայակիրը: Շղթայակիր թէպէտեւ ընկճուած էր իր յառաջացած տարիքին բերմունքով, բայց Ս. Աթոռին վրայ ունեցած բուռն սէրէն մզուած, յօժարութեամբ յանձն կ'առնէ ճամբու յոգնութիւնները եւ Զատկէն վերջ ուխտաւորներուն հետ կ'ուղեւորի Կ. Պոլիս (6 Մայիս 1736) :

Երբ կայսերանիստ քաղաքը կը հասնի, լատին կրօ-

նաւորներու փոխանորդը զինք ողջունելու կը փութայ։
Գաղղիոյ գեսպանն ալ իր կողմէն քանի մը եկեղեցա-
կաններ կը Մկէ որպիսութիւնը հարցնելու Շղթայա-
կիրին, որուն սրբութեան եւ բարեսրառութեան համբաւը
մինչեւ իրեն հասած էր տրդէն, որ «Քաղցր աղաւնի» կը
կոչէր զայն։

Յոյները՝ վեզիրութեան նոր բարձրացած կիւրճի
իսմայիլ փաշան կը կաշառեն եւ կը յաջողին անոր ձեռ-
քով նոր Փէրման մը կորզել Սուլթանէն, որ հետեւեալ
առաւոտ պիտի յանձնուէր Յոյներուն։ Բայց Հայերը
դիշեր ժամանակ լսելով այս խարդախութիւնը՝ իրար
կ'անցնին։

Հակառակ անոր որ Սուլթանը Հայերուն բոլոր հին
Փէրմանները իր քով բերել տուած էր, սակայն արքու-
նիքին պաշտօնատարները միջոց չեն տար թագաւորին՝
Փէրմանները աչքէ անցընելուն, եւ կը յաջողին նեն-
դութեամբ անոր ուշաղրութենէն վրիպեցնել։

ԼԸ.

Ս. ՅԱԿՈԲ ԿԱԶԱՏՈՒԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱՅԻ ԵՒ ՇԵՅԽԻՒԼԻՍԼԱՄԻՆ ՄԻՋՈՑՈՎ (1736-1749)

Երբ ժողովուրդին ու Պատրիարքներուն ականջը
հասաւ բօթաբեր այս լուրը, թէ՝ կառավարութիւնը
առառն կանուխ Յոյներուն պիտի տայ Ս. Յակոբեանց
Աթոռը, տարակոյսի եւ տաղնապի կը մատնուին բո-
լորն ալ։ Բայց Շղթայակիր եւ Կոլոտ արիարար դօտե-
պնդուելով՝ բոլոր յոյսերնին Աստուծոյ վրայ կը դը-
նեն, դիշերուան երկրորդ պահուն կ'երթան արքունի

ճարտարապետ Մահտեսի Մելիտոն աղային տունը, որ
կը գտնուէք Պալաթ թաղի Ս. Հրեշտակապետ Եկեղե-
ցիին դէմ : Բայց տունը չեն գտներ եւ տրտմութեամբ
ետ կը դառնան : Յետոյ ուղղակի կու դան Վլանկա,
Մահտեսի Յարութիւն Ամիրա Մուրատեանին տունը,
որ Շէյխիւլիսլամին սեղանաւորը եւ սիրելին էր : Յա-
րութիւն Ամիրա քունէն արթննալով՝ դահլիճ կու դայ,
Պատրիարքներուն քով, որոնք տեսնելով Ամիրային դար-
մանքը, կ'ըսեն . — « Ո եւ է անձնական խնդիրի մը
համար չէ որ այսպէս անժամանակ քեզի եկած ենք,
ո՞վ աստուածասէր իշխան, այլ միայն մեր ազգապար-
ծանք Ս. Աթոռին գործին համար քու օգնութեանդ կը
դիմենք, վասն զի եթէ լուսնալուն սպասենք, պիտի կոր-
սնցնենք այդ անգին դանձը, ու ազգերնիս ոչ միայն
նախատինքի առարկայ պիտի ըլլայ Հակառակորդնե-
րուն, այլ մենք եւս պարտաւոր պիտի մնանք դալիք սե-
րունդներուն առջեւ :

Եւ բոլոր անցուղարձերը մանրամասնութեամբ կը
պատմեն եւ կը խնդրեն, որ անյապաղ միջոցներ ստեղ-
ծուին ետ առնել տալու թաղաւորին հրամանը : Ամիրան
կը տատամսի եւ կը տարակուսի գործին դժուարութեան
առջեւ, մանաւանդ դիշերուան այս պահուն : — « Կա-
տարեալ հաւատքով եւ յոյսով քեզի կը յանձնենք դոր-
ծը», — կը յարեն երանելի Հայերերը :

Յարութիւն Ամիրա այս խօսքերէն քաջալերուած,
կ'երթայ գիշեր ժամանակ ուղղակի Շէյխիւլիսլամին ա-
պարանքը, կը պատուիրէ, որ արթնցնեն իրենց տէրը :

Շէյխիւլիսլամը կ'ելլէ, կը հագուի եւ կու դայ դահ-
լիճ՝ Ամիրային քով, ուր կը սպասէր : Ամիրան խնդիրը
կը բացատրէ անոր, լալով կը փարի ոտքերուն եւ կ'ը-

սէ. — « Եթէ այս գիշեր իսկ չկարդադրուի այս գործը, առառուն պիտի յափշտակուի հոչակաւոր Մար Եպուալը (Ս. Յակոբ) մեր ազգին ձեռքէն »:

Շէյխիւլիսլամը պահ մը վարանումի մէջ կ'իյնայ, կը մտածէ, եւ հրաման կ'ընէ սպասաւորներուն՝ կառքը պատրաստել, սպատուիրելով Ամիրային մինչեւ իր վերադարձը սպասել իրեն, եւ ուղղակի կը սուրայ թաղաւորին պալատը, ընդունելութեան դահլիճը կ'ելլէ եւ կը պատուիրէ ծառաներուն, որ թաղաւորը արթնցնեն: Թաղաւորը՝ Շէյխիւլիսլամին այսպէս անժամանակ գիշեր ատեն այցելութենէն զարմացած, պատճառը կը հարցնէ: Շէյխիւլիսլամը կը պատասխանը. — « Տէր թաղաւոր, այս գիշերը քունը փախաւ աչքերէս, մարդարէն երեք անդամ երեւցաւ տեսիլքիս մէջ, եւ պատուիրեց որ մեծափառ տէրութեանդ մօտ զամ: Այս բանէն սաստիկ յուղուած, առանց պատճառը դիտնալու՝ եկայ ահաւասիկ, Տէրը բարին կատարէ »:

Թաղաւորը սաստիկ յուղուած այս բանէն, կ'ապշ կը մնայ այս տեսիլքին վրայ: Յետոյ, Շէյխիւլիսլամը՝ խօսքը դարձուածքներով կը բերէ հայ եւ յոյն աղդերուն ինդրին շուրջ, առանց զզալի ընելու: Թաղաւորը կը պատասխանէ.

— « Երուսաղէմի մէջ հինէն ի վեր Յոյներուն սեփական մեծ վանք մը կայ եղեր Մար - Եպուալ անունով, որուն Հայերը տիրացած են եղեր խարդախութեամբ, ուստի խորհեցանք վերստին Յոյներուն դարձնել դայն... »:

Նոյն ատեն սրահին մէջ գտնուող վաւերադիրներն ալ ցոյց տալով՝

— « Ահա! Հայոց հրովարտակները, որոնցմով կը

կարծեն իրաւունք ունենալ նոյն վանքին վրայ »՝

Ինչպէս տեսանք, թաղաւորը մինչեւ այն օր չէր կարդացած այդ վաւերաթուղթերը եւ չէր ալ տեղեկացած անոնց պարունակութեան։ Շէյխիլիսլամը՝ թաղաւորին թոյլտութեամբ՝ ձեռք կ'առնէ հրովարտակները, կը կարդայ եւ մի առ մի կը բացատրէ անոնց բովանդակութիւնը, որուն մէջ նշանակուած էին որոշ կերպով Հայերուն սեփականութիւնները։ Անոնց մէջ կար նաև իսլամական օրէնքին համաձայն նզովքներ եւ արգելքներ, որ, ոչ ոք համարձակի զանոնք Հայերուն ձեռքէն առնել եւ տալ ուրիշներուն՝ եթէ չուղեր իր վրայ հրաւիրել այդ նզովքները։

Թաղաւորը երբ կը տեղեկանայ այդ զիրերուն պարունակութեանը, կը սոսկայ, եւ անմիջապէս դրիչ մը բերել տալով՝ իր իսկ ձեռքով թաղաւորական խաքք մը կը մակաղրէ այսպէս։ — « Եհ ԵՍ ՀԱՅՈՅ ԱԶԳԻՆ ՏՈՒԻ ՎԵՐՍՏԻՆ »։

Յետոյ երկուքը մէկ զոհութիւն կը մատուցանեն Տիրոջ եւ շնորհակալ կ'ըլլան մարդարէին, որ այդ տեսիլքին շնորհիւ նզովքէ ազատեց թաղաւորը։

Շէյխիլիսլամը առնելով հրովարտակը՝ կը փութայ իրեն սպասող Յարութիւն Ամիրային, որ կը ստանայ զայն անպատճելի ուրախութեամբ, եւ ամենայն փութկոտութեամբ կը հասնի իր տունը։ Հոն կը զանէ երկու Պատրիարքները, որոնք բազկատարած եւ արտասուաթոր աչքերով կ'աղօթէին Աստուծոյ։

Ամիրան կը համբուրէ երկուքին ալ աջը եւ կը մատուցանէ հրովարտակը, ըսելով։ — « Զեր եւ մեր աշքը լո՞յս։ Ճեր արժանաւոր աղօթքով ահաւասիկ կրկին մեզ շնորհեց Աստուած բոլոր ազգերուն ցանկալի եւ Հա-

յոց ազգին անդին դանձը եղող Ս. Յակոբը » :

Շղթայակիր եւ կոլոտ կ'առնեն հրովարտակը, ուրախութեան արցունքներ կը թափեն, փառք կու տան Աստուծոյ, կ'օրհնեն բարեպաշտ Ամիրան եւ ամէն անոնք որոնք պատճառ եղան Ս. Յակոբի ազատութեան :

Առաջուն կանուխ, Արագ ներքինապետը կ'երթայ, որ ընդունի Յոյներուն հրովարտակը: Ներքինապետը՝ անտեղեակ անցած դարձածէն՝ երբ թագաւորին քով կը մտնէ, սաստիկ կշտամբանքով կը վոնտուի անկէ, եւ դարմանքով կը լսէ Հայերուն հրովարտակին նորոգուած ըլլալը, որով կրկին տիրացած կ'ըլլային անոնք իրենց տեղերուն (*):

ԼԹ.

ՎԱԽԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈԼՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ

Յովհաննէս Կոլոտ աշխատեցան ամբողջ 28 տարի, սկսեալ 1713էն: Քսանըհինդ ամբողջ երկար տարիներ ան ամենայն խոհականութեամբ եւ իմաստութեամբ վարեց կ. Պոլսոյ պատրիարքական իշխանութիւնը, այնպիսի ժամանակ մը, ուր խառնակութիւն եւ անկարդութիւն կը թագաւորէր ազգային կեանքի մեքենային մէջ: Մէկ կողմէ կրօնական խնդիրներու շարունակական արծարծումը Լատիններու կողմէ, միւս կողմէ կարդ մը փառամոլ եկեղեցականներու անուղղայ ընթացքը, վըրդովումի եւ անորոշութեան մատնած էին ազգը: Կոլոտ

(*) Մելքոն քահանայ (կ. Պոլսեցի) աւանդած է Սաւալանի այս դէպքը իր մամրամասնութեամբ, որ արժանի է յիշատակութեան:

աշխատեցաւ ժողովուրդին մէջ ծագում առած կրօնական սին խնդիրները մէջտեղէն վերցնել եւ խազաղեցնել եկեղեցին, բայց չկրցաւ բոլորովին վերջ տալ ամուլ վիճաբանութիւններուն՝ որոնք գործն էին առաւելապէս լմբոստ եւ վիճասէր մարդոց, որոնք աւելի քմահած վարդապետութիւններու եւ օտար առաջնորդներու կիրքերուն խաղալիք դարձած էին, քան եկեղեցին ողջամիտ վարդապետութեան:

Կոլոտ մէկն էր, որ չէր փափաքեր ուրիշներու խղճին վրայ բռնանալ եւ իր տեսակէտը պարտադրել, ինչպէս սովորութիւն էր այն շրջանին:

Կոլոտ իր աղատամտութեան եւ լայնախոհութեան համար Գաղղիոյ դեսպաններէն եւ արեւմտեան եկեղեցիներու ներկայացուցիչներէն կը մեծարուէր:

Այդ վրդովեալ շրջանին, Յովհաննէս Կոլոտ ամէն ջանք ի դործ կը դնէր խնամել իր հօտը եւ անարատ պահել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նկարագիրը, նոյնպէս կ'աշխատէր առաւելադոյն չափով պայծառացնել եկեղեցին եւ ժողովուրդին միտքը՝ ուսմունքով եւ դատիարակութեամբ։ Այդ նպատակին հասնելու համար հաստատեց դպրեվանք մը, հաւաքեց ուշիմ աշակերտներ, ուսմանց եւ լեզուներու համար մասնագէտ ուսուցիչներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Ղուկաս վարդապետ Խարբերդցին։ Ինքը Պատրիարքը անձամբ կը դասախոսէր Աստուածաբանական եւ այլ ճիւղերը։ Այս դպրեվանքը բոլորեց փայլուն շրջան մը եւ արտագրեց գիտնական վարդապետներ՝ Յակոբ վրդ. Նալեան, Յովհաննէս վրդ. Կ. Պոլսեցին եւ Սամուէլ վրդ. Երզնկացի (1772), այս վերջինը ետքէն յարած է Մխիթարեաններուն, եւ ուրիշ շատեր։ Նոյն դպրեվանքին մէջ, բա-

ցի հայերէնէ, Եւրոպական լեզուներու ալ ուժ տրուեցաւ. Ղուկաս վրդ.ի ձեռքով կարդ մը լատիներէն եւ ուրիշ լեզուներէ իմաստասիրական գիրքեր թարգմանուեցան հայերէնի, որոնք գուրկ են լեզուի եւ ոճի գեղեցկութենէն :

Կոլոտի գործերուն մէջ նշանաւորագոյնն է Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ Աթոռներու բաժանումը, որով Առաքելական Աթոռը մօտալուտ կորուստէ եւ կործոնումէ ազատեց եւ ընդհանուր աղդին երախտիքին արժանացաւ: Անիկա իր սլաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքին՝ Երուսաղէմի Աթոռին միակ օժանդակը եւ նեցուկը եղաւ, որուն պէտքերը ինք անձամբ կը յանձանձէր եւ յարաբերութեան միջնորդ կ'ըլլար Օսմանեան Տէրութեան մօտ իրրեւ փոխանորդը Երուսաղէմի Պատրիարքին:

Յովհաննէս Պատրիարք՝ աղդին մէջ ծաղում առած խոռվութիւնները խաղաղեցնելէ եւ ներքին անկարգութիւնները հանդարտեցնելէ յետոյ, կը խորհէր հրաժարիլ եւ քաշուիլ Երուսաղէմ, առանձնանալ վանքին մէջ եւ հողեւոր կեանքի միայն նուիրուիլ: Այսպէս կը փափաքէր նաեւ Շղթայակիր, որ այդ նպատակով 1727ին վանքին մէջ շինած էր վայելուչ բնակարան մը ի վայելումն Յովհաննէս Պատրիարքի, որ ետքէն Եսայի Վարդապետի աշխատութեամբ մատենադարան եղաւ ձեռագիրներու:

Կոլոտ վախճանեցաւ 1741 Փետրուար 12ին, մեծ սուրբ պատճառելով աղդին, որ ականատես եղած էր նախորդ պատրիարքներուն աղդամնաս եւ կործանարար դործերուն եւ ընթացքին, աղդը իրապէս զիտցաւ դնահատել անոր դեղեցիկ ձիրքերը, աղդասիրական եւ բա-

րեպաշտական հոգին, որոնցմով նուիրուած էր ան իր հօտին փրկութեան եւ Երուսաղէմի Ս. Աթոռին ազատման համար։ Ազգը՝ ի նշան Երախտագիտութեան, չըթերացաւ իր յարդանքը եւ պատիւը ընծայելէ Կոլոտ շինարար Պատրիարքին, մեծ եւ շքեղ հանդիսութեամբ ամփոփեց անոր մարմինը Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ (Ս. Լուսաւորիչ) եկեղեցիին տաճարի դրան քով, եւ անոր յիշատակը աւանդելով այսպէս սերունդներու։

Յովհաննէս Կոլոտի յաջորդեց իր հանձարեղ եւ իմաստուն աշակերտը՝ Յակոբ Աստուածաբան վարդապետ Նալեան։

Խ.

ՎԱԽԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՇՆԹԱՅԱԿԻՐԻ (1744-1749)

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին օրերը եղած են վիշտերու եւ տառապանքներու շարայարում մը, որոնք մէկը միւսին կը յաջորդեն շղթայի օղակներուն նման։ Ան վիշտ կը կրէր ո'չ միայն օտարներէն, այլ՝ ցաւալիէ ըսել՝ իր ժողովուրդէն եւ իր ազգէն։

Իր պատրիարքութեան վերջին տարիներուն, Դամասկոսի Հայերը, որոնց մեծաղոյն մասը Հայաստանի դանաղան քաղաքներէն եկած եկուոր մարդիկ էին, օգտուելով Պատրիարքին հեղահամբոյր բնաւորութենէն եւ ազգասիրութենէն, կը յանդդնին ձեռք երկնցնել եկեղեցիին եւ Առաջնորդին վրայ։ Եկեղեցիին ինչքերը եւ հասոյթները կ'իւրացնեն, Առաջնորդը կը զրկեն իր իրաւունքներէն, նոյն իտկ յաջս տեղական կառավարութեան կառկածելի կը ներկայացնեն, կ'արատաւորեն ա-

նոր պատիւը, եւ այս բոլոր քսութիւնները՝ լոկ օդուր-
ւելու համար եկեղեցիին հասոյթներէն եւ բնակիլ եկե-
ղեցիին Հոգետան մէջ ձրիօրէն, տարիներ շարունակ:
Երբ Առաջնորդը կը պաշտպանէր Աթոռին իրաւունքնե-
րը, մուրը պատրաստ էր քսելու համար եւ զայն ճամ-
բու դնել անարգանքով: Շղթայակիր համբերութեամբ
կը տանէր այս բոլորը, հայրաբար կը խրատէր զիրենք,
որ հրաժարին այդ յոռի սովորութիւններէն, եւ երբ կը
տեսնէ թէ անոնք անուղղայ են իրենց վնասակար ըն-
թացքին մէջ, յատուկ կոնդակ մը կ'ուղղէ Դամասկոս-
ցիներուն (28 Յուլիս 1748), ուր կը յիշեցնէ իրենց, թէ
Ս. Աթոռին սեփականութիւնն են Դամասկոսի Հոգե-
տունը եւ եկեղեցին, որուն պարտքը, կ'ըսէ, կ. Պոլ-
սէն եկած ատենս վճարեցի, եւ մինչեւ այսօր կարեւոր
շնութիւններ եւ նորոգութիւններ կ'ընեմ ժողովուրդին
եւ ուխտաւորներուն համար: Կը յիշէ նաեւ այն վնաս-
ները, որ կը հասցնեն եկեղեցիին եւ զրկուած Առաջ-
նորդներուն, իրենց սեփականացնել ուղելով եկեղեցին
եւ Հոգետունը:

Ապա սիրով եւ հայրաբար ներելով անոնց անցեալ
յանցանքները, կը ներէ անոնց եւ կ'աւելցնէ. — «Բայց
հիմա Աստուծով եւ Ս. Աթոռիս բարձր հրամանով եւ
սուրբ կարդիս իշխանութեամբ կը գրեմ, որ այսուհե-
տեւ ոչ ոք ինքնագլուխ խառնուի եկեղեցիի գործերուն,
առանց Երուսաղէմի Պատրիարքի հրամանին: Ո՞վ որ
այլազգիներուն ձեռքը մատնէ եկեղեցին կամ պարտքի
տակ ձգելով վնասէ անոր եւ չհանգանդի Ս. Աթոռին
կողմէ կարդուած Առաջնորդին, այդպիսին՝ Եկեղեցա-
կան ըլլայ թէ աշխարհական, անիծեալ եւ նղովեալ ըլ-
լայ Աստուծմէ եւ երկու Յակոբ առաքեալներէն: Իսկ

անոնք որ կը հնազանդին Ս. Աթոռիս եւ անոր գահակալին հրամաններուն ու հաստատուն կը մնան Հայաստան-եայց Ս. Եկեղեցին դաւանութեան մէջ, օրհնուին թէ՛ Աստուծմէ եւ թէ Տնօրինական սուրբ տեղերէն » :

Նմանապէս մեծ վիշտ կը պատճառէին Երուսաղէմի Հայերը, որոնք մանր դձուձ շահերու համար կը բաժնուէին մայրենի Եկեղեցին ծոցէն՝ դիմելով լատին-ներուն, որպէսպի անոնցմէ օգտուին նիւթական տեսակէտով : 1744ի Այլակերպութեան տօնին օրը Երբ ինքն էր ժամարար, քարոզի պահուն, խօսքը մասնաւոր կերպով կ'ուղղէ Երուսաղէմացի Հայերուն եւ կը կշտամբէ ու կը սլախարակէ զիրենք՝ իրենց շահասիրութեանը համար, որոնք կ'ուրանային Հայ . Ս. Եկեղեցին, որ ծնաւ զիրենք ու դիեցուց իր վարդապետութեան անարատ կաթով : Ներկաները՝ Երջանկայիշատակ Հայրապետին ոտքը կ'իյնան զզջումով, կը խոստանան այլեւաչեռանալ մայրենի Եկեղեցիին ծոցէն :

Այսպէս, Քրիստոսի այլիին անխոնջ մշակը անզադար կը խնամէր եւ կը դպուշացնէր իր ժողովուրդը մոլար եւ անուղիղ ճանապարհներէ եւ զանոնք կը յաջողէր դարձեալ առաջնորդել Հայաստանեայց Եկեղեցիին զիրկը :

Ճղթայտկիր Գրիգոր Պատրիարք շարունակ իր պաշտօնին զլուխը, չէր զադրեր երբեք տքնելէ եւ աշխատելէ յօդուտ Ս. Աթոռին մինչեւ խոր ծերութիւն . Երբ վիշտեր եւ տաղնապներ կը սլաշարեն զինք, առանց Երկար ժամանակ անկողնոյ ծառայելու, վրայ կը հասնի մահը, 1749 Փետրուար 2ին, միեւնոյն օրը եւ միեւնոյն ժամուն, Երբ առաջին անդամ Սիոնի զոնէն կը մտնէր Երուսաղէմ, իր մարմինն ալ նոյն դոնէն դուրս կե՛լէր

կառաւոր հանդէսով, խոր սուղի եւ վիշտի մէջ թողլով ամբողջ միաբանութիւնը եւ համայն ազգը; որուն անդարմանելի կորուստը ողբաց ու լացաւ:

Եղթայակիրի պաշտօնավարութեան տեսողութիւնը եղած է երեսունը մէկ տարի եւ վեց ամիս: Անիկա անդուղական դէմք մը եղաւ Ս. Աթոռի պատրիարքներու չարքին մէջ:

ԽԱ.

ԺԸ. ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՁԻՆ ՇՐՋԱՆԸ (1763-1799)

Սիմէոն Կաթողիկոս Երեւանցին (1763-1780) իր դարուն ամենէն նշանաւոր դէմքն է իր անխոնջ աշխատասիրութեամբ եւ օգտակար արդիւնաւորութեանը պատճառաւ. իջմիածնի կալուածներն ու գոյքերը օրինաւոր կերպով արձանագրեց, Մայր Աթոռի սեփական իրաւունքները պաշտպանեց, ժառանգուորաց Վարժարանը բարեկարգեց, տպարան մը բացաւ եւ թղթաշինութեան գործարան մը հիմնեց:

Նոյնպէս ինքը՝ Սիմէոն եղաւ ոռւսական կառավարութեան հովանաւորութիւնը ստանալու համար առաջին յարարերութիւնները հաստատողը: Կաթողիկոսական դիւանատուն մը հաստատեց՝ օրինաւոր դիւանագութիւններով. ազգային եկեղեցիի Տօնացոյցին մէջ աւ վոփոխութիւններ կատարեց, աւելի կանոնաւոր եւ հաստատուն ձեւ տուաւ անոր, թէպէտ սկիզբները չկամութեանց բախեցաւ, բայց հետզհետէ տարածուեցաւ

եւ ընդհանրութեան հաւանութեանը արժանացաւ եւ գործածական դարձաւ:

Ղուկաս Կարնեցի Կաթողիկոս (1780-1799)՝ Սիմէոնի յաջորդեց, անոր Հաստատած կարդերը ջանաց ամրապնդել, վեց եպիսկոպոսներէ բաղկացած մնայուն ժողով մը կաղմեց Մայր Աթոռին մէջ, իրեւ կաթողիկոսական խորհրդակից, գործերուն կանոնաւոր ընթացք մը տալու համար, Էջմիածնի Մայր Տաճարին ներքին մասը զարդերով եւ նկարներով ճոխացուց:

Ասդին, Կ. Պոլսոյ մէջ, Զաքարիա Փոքուղեան Պատրիարքը (1773-1799) դարուն պատրիարքներուն շարքը կը վերջացնէ. ան՝ Սիմէոնի արժանաւոր մրցակիցը եղաւ իր բարեկարդիչի դերով: Զաքարիայի մեծ արժանիքը այն եղաւ, որ եկեղեցականներու զարգացման համար մեծ աշխատանք տարաւ. ինքն անձամբ ուսուցչութեամբ կը պարապէր՝ յաջողակ աշակերտներ հասցնելու համար, որոնք պատրաստելէն յետոյ, թեմական Վարչութեանց եւ ուսումնական հաստատութեանց գլուխը կը դնէր:

Զաքարիա 26 տարի վարեց պատրիարքական իշխանութիւնը:

Արմաշի Վանական վարժարանը, որ շատ մը նշանաւոր վարդապետներ, եպիսկոպոսներ եւ պատրիարքներ տուած է աղդին, Զաքարիայի աշակերտներէն Բարթողիմէոս Կապուտիկեան եւ Պօղոս Գարագոչեան եպիսկոպոսներու անխոնջ աշխատութեամբ յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է:

ԽԲ.

**ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷԶ
(1799-1804)**

Սուրմառեցի Դանիէլ Եպիսկոպոս իբրեւ նուիրակ էջմիածնի՝ կ. Պոլիս զրկուած էր, ուրկէ անցաւ Շումէլի, ուր տարիի մը չափ մնալէն եւ գործերը կարգադրելէն վերջ, կ. Պոլիս եկաւ Մեծ Պահքի մէջ, ուրկէ կ'ուղէր մեկնիլ էջմիածին. բայց՝ որովհետեւ Զաքարիա Փոքուզեան Պաթրիարք մահամերձ վիճակի մէջ անկողին ինկած էր եւ ապաքինելու յոյս ալ չկար, կ. Պոլսոյ մեծամեծները թոյլ չտուին որ մեկնի կ. Պոլսէն, որովհետեւ զիտէին, թէ մօտ է անոր վախճանը, եւ կ'ուղէին նստեցնել Դանիէլը պատրիարքական աթոռին վրայ: Եւ Դանիէլ ակամայ համակերպեցաւ մնալ կ. Պոլիս:

Ուրբաթ օր մը (11 Մարտ 1799) ժամը 5ին աւանդեց իր հողին Զաքարիա Պատրիարք, 26 տարի պատրիարքութիւն ընելէ վերջը: Շաբաթ օր (12 Մարտ) Դանիէլ Եպիսկոպոս կատարեց թաղման կարգը Գուրուցէշմէի Երեւման Ս. Խաչ Եկեղեցիին մէջ հանդուցեալ Պատրիարքին, եւ որովհետեւ Մեծ Պահք էր, Դանիէլի հրամանով՝ բաց վարագոյրով պատարագ մատուցուեցաւ եւ թաղուեցաւ, որուն յաջորդեց Դանիէլ 1799 Մարտ 15ին:

Երբ Դանիէլի պատրիարքութեան առաջին տարին կը լրանար, կը վախճանի Ղուկաս Կաթողիկոս՝ 21 տարի կաթողիկոսութիւն ընելէ վերջ, որուն մահուան լուրը հասաւ կ. Պոլիս:

էջմիածնի ամբողջ միաբանութիւնը՝ կաթողիկոսի ընտրութեան համար ժողով գումարեց եւ ընտրեց Դանիէլ Պատրիարքը որպէս ընտիր եւ արժանաւոր անձր կաթողիկոսութեան. զրեցին թուղթ մը առ Դանիէլ, որուն տակը ստորագրեցին բոլոր եպիսկոպոսները, վարդապետները եւ ուխտին բոլոր անդամ միաբանները եւ Կ. Պոլիս զրկեցին Լոռեցի Դաւիթ Եպիսկոպոսի Հետ, որ էր ք-խադէմ, խորագէտ եւ գարանագործ: Դաւիթ Եկաւ Կ. Պոլիս, թուղթը ներկայացուց Դանիէլ Պատրիարքին, որպէսզի ընդունի Հայաստանեայց Եկեղեցիին Հովուապետութիւնը:

Խնդիրը այս վիճակին մէջն էր, Երբ Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփի եպիսկոպոս Արղութեան, որ համբաւաւոր զրասէր մըն էր, Ռուսաստանի Հայոց մէջ Հիմնած էր տպարան եւ շատ մը զիրքեր տպած (օրինակ՝ Ընդհանրական, Յիսուս Ռոդի, Թելեմաքի պատմութիւն, Ալօրագիրք, Նարեկ եւ այլ զիրքեր, եւ 1796ին ալ զեղեցիկ յօրինուածքով Օրացոյց մը), լսելով Լուկասի մահուան լուրը, ռուսական Տէրութեան միջոցով աշխատեցաւ զրաւել էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը, եւ նամակներ զրեց իրեն հաւատարիմ բարեկամներուն, թէ ինքն է եպիսկոպոսներուն Երիցագոյնը եւ արժանաւորը:

Յովսէփի մտագրութիւնը չուտով տարածուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ: Դանիէլ կ'ուզէր մեկնիլ էջմիածին, սակայն, իշխաններ եւ մեծամեծներ իր կամքին չձգեցին եւ արգիլեցին մեկնիլ. «Եթէ ոչ թոյլ տամք քեզ հրաժարիլ ի պատրիարքութենէս, զի ոչ մեկնիմք ի քէն, զի բոլոր հասարակութիւն քաղաքիս ոչ զայլ ոք ճանաչին Պատրիարք իւրեանց, բայց միայն զքեզ»:

իսկ Դաւիթ, կը պնդէր մեկնիլը Պատրիարքին՝ ը-
սելով. « Հայր սուրբ, Միաբանութիւնը քեզ կ'ուղէ
եւ հնար չէ որ ուրիշ մը նստեցնեն կաթողիկոսական ա-
թոռին վրայ. Եթէ տէրութիւնդ չկամենայ, գիտցիր որ
սուրբ տունս կը խանգարուի, կը կործանի, եւ որուն
պատճառը դուն պիտի ըլլաս. ուրեմն ազգին փառքին
եւ սիրոյն համար հովուապետութեան իշխանութիւնը
ընդունէ» :

Դաւիթին միտքը ուրիշ էր: ան կ'ուղէր որ Դանիէլ
հեռանար եւ ինք դրաւէր կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւ-
նը: Եւ ան յաջողեցաւ համոզել Դանիէլը՝ հրաժարիլ
պատրիարքութենէ:

Մինչ այս մինչ այն Դանիէլ կ'որոշէ հրաժարիլ
պատրիարքութենէ եւ 1800 Ապրիլ 22ին, կիրակի օր
մը, Մայր Եկեղեցիին մէջ ժողովի կը հրաւիրէ Հայոց
մեծամեծներ (միշտ թելաղրութեամբ Դաւիթի, քանզի
Դաւիթ նենդաւոր մէկն էր) եւ ժողովուրդին բազմու-
թիւնը, եւ էջմիածնի միաբանութենէն եկած բազմա-
ստորագիր հանրագրութիւնը կարդացնել կուտայ, ո-
րուն մէջ սապէս գրուած էր. —

«Տէրը դքեզ կը կանչէ սուրբ կոչմանը:

«Մի՛ արհամարհեր զայն:

«Տէրը կը կանչէ դքեզ, մի՛ խուսափիր:

«Նոյն ինքն Քրիստոս կը հրաւիրէ դքեզ, վոխա-
նորդելու համար իրեն. Եթէ մերժես մեր խնդիրքը,
պարտական կը մնաս առաջի Աստուծոյ»:

Այս թուղթէն զատ կար նաեւ բազմակնիք ուրիշ
թուղթ մը, որ Դաւիթ միասին բերած էր, որուն տակ
կնքած էին բոլոր քաղաքներու առաջնորդները, որպէս

զի Դանիէլ Պատրիարք ստանձնէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը :

Երբ այս թուղթն ալ կարդացուեցաւ ամենուն ներկայութեան, Դանիէլ հարցուց բոլորին թէ, « սիրելի զաւակներս, այս բոլորը, նուաստս կաթողիկոսութեան կը հրաւիրեն, ինչպէս լսեցիք. դուք ի՞նչպէս կը փափաքիք, արդեօք այս ընտրութիւնը ձեզի համար ալ հաճելի՞ է » :

Պատասխանեցին բոլորն ալ . — «Ինչ որ անոնք ընդունեցին, ընդունեցինք նաև մենք, եւ մեր բոլորէն ալ ընդունական է » :

Այն առեն Դանիէլ ելաւ ատենաբանութեան, օրուան յարմար քանի մը խօսքեր ընելէ յետոյ հրապարակով, կը հրաժարի եւ իրեն տեղ պատրիարք կ'ընտրէ Դաւիթը, որպէս արժանաւոր եւ միաբան կ'ջմիածնի :

Այս ըսելով, Դաւիթն իրեն կը կանչէ, կը հանէ մատանին մատէն, կ'անցընէ անոր մատը եւ կու տայ գաւազանը անոր ձեռքը եւ կ'օրհնէ զայն այսպէս . —

« Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ այր ըստ սրտի իմոյ, եւ իւղով սրբով օծի զնա, ձեռն իմ ընկալցի, եւ բազուկ իմ զօրացուցէ զնա » : Եւ ժողովուրդը օրհնելէն վերջ իջաւ իր աթոռէն :

Դաւիթ ներքնապէս կ'ուրախանար այս յաջողութեան համար, կարծելով թէ իր սրտին փափաքները կատարուեցան, որուն համար աշխատած էր բոլոր հոգիովը :

Բայց Դաւիթ պիտի չկրնար վայելել կ. Պոլսոյ պատրիարքական իշխանութիւնը, որովհետեւ ունէր իրեն հակառակորդ Պալաթի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ ձգեց զինք եւ անցաւ անոր տեղը, եւ Դանիէլն ալ

պատասխանատու ցոյց տուաւ յաչս կառավարութեան, որպէս ինքնակամ ընտրող նոր պատրիարքին եւ պատճառ խոռվութեանց :

Երբ թագաւորը լսեց Յովհաննէսի յայտարարութիւնները, Դանիէլը աքսորեց Թենէտոս կղզին։ Իսկ Պատրիարքին խորհուրդով՝ Պոլսեցիք Դաւիթը ընտրեցին Կաթողիկոս եւ զրկեցին Էջմիածին, քաջալերելով զինք, թէ եթէ ո եւ է եղանակով կարողանայ կաթողիկոս ըլլալ, Պոլսեցինները զինք կ'ընդունին իբրեւ կաթողիկոս :

Դաւիթ գնաց Էջմիածին, պատմեց կ. Պոլսոյ բոլոր եղելութիւնները եւ Դանիէլի աքսորը։ Միաբանները երբ այս բոլորը իմացան, սաստիկ վշտացան եւ Յովսէփի տուին իրենց հաւանութիւնը, ընտրելով զայն Կաթողիկոս։ Յովսէփ հաճեցուց թէ՛ Թուսաց Տէրութիւնը եւ թէ կ. Պոլսոյ հայութիւնը իր ընտրութեան մասին։ Ճամբայ ելաւ, հասաւ Թիֆլիս քաղաքը, հիւանդացաւ եւ մեռաւ ու թաղուեցաւ հոն 1801 Մարտին։

Իսկ Դանիէլի կուսակիցները՝ բազում աղաչանքներով հաճեցուցին Յովհաննէս Պատրիարքը, որպէսզի ազատէ զայն աքսորէն։ Եւ Յովհաննէս՝ ընդառաջելով ժողովուրդի կամքին՝ ազատեց զայն աքսորէն եւ զրկեց Եւղոկիա, իբրեւ առաջնորդ։

Երբ Յովսէփի մահուան լուրը հասաւ Էջմիածին, ըստ առաջնոյն, ընտրեցին ղարձեալ Դանիէլը, հրաւիրակներ ղրկելով Եւղոկիա, որպէսզի փութով հասնի, որուն հաճութիւնը տուած էր նաեւ Դաւիթ։

Բայց Դաւիթ տեղը հանգիստ նստողներէն չէր. մէկ կողմէն երբ Դանիէլի մասին իր հաւանութիւնը կուտար, միւս կողմէն, կ'երթար Երեւանի պարսիկ խանե-

որ կը կաշառէր, որպէսզի ինք ըլլայ կաթողիկոս. չարախօսելով միեւնոյն ժամանակ էջմիածնի միարաններու մասին՝ խանին առջեւը:

Խանը իր կողմէն շատ մը Պարսիկներ դրկեց էջմիածին, որպէսզի բոնութեամբ կաթողիկոսացնէ Դաւիթը, որոնք սուրերով եւ բիրերով օծեցին զայն կաթողիկոս 1801 Ապրիլ 28ին:

Դաւիթ Երբոր կաթողիկոսացաւ, սկսաւ բոնանալ միարաններուն վրայ. ամէն տեսակ չարիքներ հասցուց՝ խանին կոթնելով: Եւ այնչափ նեղեց եպիսկոպոսները անհանդուրժելի գաղանային չարչարանքներով որ, ուխտին բոլոր միարանները սկսան աղերսանքներով բողոքել ամէն ուր որ Հայեր կը գտնուէին:

1802ին՝ յաջորդած էր Գրիգոր Խամսեցի Պատրիարքը Յովհաննէսին, որ սերտ բարեկամ էր Դանիէլի եւ ջատադովը անոր. սա՝ Դանիէլի կողմնակիցներու միջոցով կաթողիկոսութեան հրովարտակը կը հանէ եւ Դանիէլի աշակերտ Ներսէս Վարդապետի ձեռքով կը դրկէ Պայազիտ, ուր կը մնար Դանիէլ:

Կը գրէ նոյնպէս, Դաւիթէն գաղտնի, էջմիածին, որպէսզի օծման դիրքը դրկեն Դանիէլին, Աղթամարի կաթողիկոսին եւ երեւելի առաջնորդներուն եւ եպիսկոպոսներուն եւս գրեց՝ ժողուըւիլ Պայազիտ եւ օծել հոն Դանիէլը կաթողիկոս:

Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու բազմութիւնը հաւաքուեցաւ, քննեց Դանիէլը եւ ամէն տեսակէտով անմեղ եւ արժանի գտաւ զայն կաթողիկոսութեան, վճռեց եւ հաստատեց բոլորին ստորագրութեամբ, եւ օծեց զայն իւշ-Քիլիսէ վանքին մէջ, 1802 Մայիս 28ին:

Երբ Դանիէլ Պայազիտ էր եւ օծուած չէր տակա-

ւին Հայոց Կաթողիկոս, Ռուսիոյ եւ Պարսիկներու միջեւ պատերազմ ծագեցաւ (1804) եւ տեւեց երկու տարի: Այս պատերազմին մէջ յաղթող հանդիսացաւ Ռուսիա, առաւ շատ մը քաղաքներ Պարսիկներուն ձեռքէն եւ պաշարեց էջմիածինը: Այս վերիվայրումներու ընթացքին, Դանիէլ Կաթողիկոս եւ Խամսեցի Գրիգոր Պատրիարք էջմիածին աքսորուած էին Յովհաննէս Պատրիարքին կողմէ, որովհետեւ այս վերջինը դարձեալ յափշտակած էր պատրիարքական աթոռը, վար առնելով իր նախորդը՝ Գրիգոր: Դանիէլ եւ Գրիգոր հետեւաբար բանտարկուած էին Դաւիթի սաղրանքներով:

Եւ երբ պատերազմը վերջացաւ Ռուսերուն յաղթութեամբը, երկու կողմի հաշտութեան բանազնացները միասին հաւաքուեցան ստորագրելու համար հաշտութեան դաշնագիրը. այն ատեն Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ Եպիսկոպոս, որ յաջորդած էր Յովհանէփի, հայ ազգի մեծամեծ իշխաններուն հետ խնդրանք մատոյց երկու Տէրութիւններու խորհրդականներուն, որպէսզի դաշնագրին մէջ աւելցնեն, թէ Շահը բռնաւոր Դաւիթը հեռացնէ եւ հարազատ Կաթողիկոսը՝ Դանիէլը նստեցնէ հայրապետական դահին վրայ:

Երբ խորհրդականներու կնքուած եւ վաւերացուած դաշնագիրը Շահին մատուցին, Շահը բոլոր պայմանները ընդունեց եւ անմիջապէս գրեց Երեւանի Խանին՝ Դանիէլ Կաթողիկոսը ետ կանչել աքսորէն, որ Մարալա կը գտնուէր, նստեցնել դայն իր աթոռը, եւ ապօրէն Դաւիթը վար առնել եւ յանձնել դայն Դանիէլի ձեռքը:

Խանը անմիջապէս գործադրեց Շահին Հրամանները, Դաւիթը բերել տուաւ էջմիածինէն, կայնեցուց իր առջեւը, նախատեց, հայհոյեց եւ հրաման ըրաւ մերկա-

ցնել. առաւ անկէ կաթողիկոսական քօղը, վերարկուն, մատանին և դաւաղանը, յանձնեց այս բոլորը Դանիէլին, հազուեցուց, եւ հրաման ըրաւ Դանիէլը նստեցնել ձիուն վրայ, իսկ Դաւիթը՝ բոպիկ ոտքով եւ բաց գլուխով ստիպեց քալելու մինչեւ էջմիածին։ Բայց անյիշաչար Դանիէլ խնդրեց խանէն, որ խնայէ ծերունիին եւ տըրամաղրէ ձի մը, որպէսղի միասին քալեն եղբայրաքար։

Դանիէլ բազմեցաւ կաթողիկոսական դահին վրայ։ Պատուիրեց մասնաւոր սենեակ պատրաստել եւ զարդարել Դաւիթին համար, տնօրինեց տալ անոր կերակուր եւ սպասաւոր, եւ երբեմն ալ անձամբ կ'երթար քովը, մխիթարելու համար զայն (1804)։ (Պատմ. Հայոց, Աւետիս վարժ. Պէրպէրեան)։ 1871, Կ. Պոլիս։

Տիսուր բարքեր եւ տիսուր ժամանակներ։

1809ին դարձեալ պատերազմ ծագեցաւ ոռւսերուն եւ Պարսիկներուն միջեւ։ Դանիէլ կաթողիկոս՝ Պարսից Շահին հրամանով՝ Երեւան բերուեցաւ տասներկու եպիսկոպոսներով եւ բերդի մէջ բանտարկուեցաւ, որպէսղի Ռուսերուն կողմը չյարին։ Բանտին մէջ Դանիէլ հիւանդացաւ եւ վախճանեցաւ։ Հաւաքուեցան բանտարկեալ եպիսկոպոսները, օծեցին եւ թաղման կարգը կատարեցին։ որովայնը պատռեցին, մաքրեցին եւ մարմինը զմռսեցին ու դրին սնտուկի մը մէջ, պատելով բեհեղեայ շուրջառով, պահեցին զղուշութեամբ։

Չորս ամիս վերջ կաթողիկոս ընտրուեցաւ Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ Չորագեղցին, 1809 Դեկտեմբեր 26ին։

ԽԳ.

**ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐ
(1797-1822)**

Կիրակոս Ա. մեծաղործ կաթողիկոս Աջապահեան, եղբօրորդին էր Թորոս կամ Թէոդորոս կաթողիկոսին, որուն կաթողիկոսական օծումը կատարուեցաւ Կ. Պոլս, Մայր Եկեղեցիին մէջ, Զաքարիա աղղասէր Պատրիարքին եւ գլխաւոր եպիսկոպոսներու ձեռքով, 1784 Սեպտեմբեր նին, ուրբաթ օր :

Կիրակոս օծուեցաւ Սիսի Մայրավանքին մէջ, 1797 Փետրուար 14, շաբաթ, Տեառնընդառաջի տօնին, իր հօրեղբօր մահէն (1784 Օդոստ.) հինգ ամիս վերջ, ըստ Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեանի : Կիրակոս արքեպիսկոպոս երբ կաթողիկոսացաւ, 24 տարեկան առաքինազարդ, սրբակրօն երիտասարդ հոգեւորական մըն էր, գեղեցիկ եւ փառահեղ դէմքով :

Քսանըհինգ տարի տեւեց այս չնորհալի Աջապահեանին կաթողիկոսութիւնը, գործօն տարիներ, անդուն եւ անշեղ աշխատութեան արդիւնքներով :

Կիրակոս Ա. մարմնացումն է Աջապահեան տոհմին բարձր արժանիքներուն, եւ իր նկարագրին Երեք ցայտուն դիմերով կը ներկայանայ ան պատմութեան մէջ, իբրեւ՝

Ա.՝ Ներկայանալի անձնաւորութիւն .

Բ.՝ Շինարար եւ գործունեայ կաթողիկոս .

Գ.՝ Վարչապէտ գործիչ :

Կիրակոս Ա. , իբրեւ ժառանդը Կիլիկեան Աթոռին ,
մասնաւոր խնամքով պատրաստուած է իր ապագայ ծա-
ռայութեան . իր կենցաղագիտութեամբ եւ լեզուով՝ Կ.
Պոլսոյ պէս միջավայրի մը մէջ առարկայ եղած է ակ-
նածանքի եւ յարգանքի :

Բարդէն Ա. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ՝ կը պատմէ , թէ
ինք լսած է տարէց Պոլսեցիներէ՝ Կիրակոսի մասին ,
թէ ան իրեն դէմ եղած զրապարտութեանց դէմ ինքնա-
պաշտպանութեան համար Կ. Պոլիս կը կանչուի . պա-
յատականներ խորապէս կ'ազդուին անոր արտաքին ազ-
նուական կեցուածքէն եւ խօսուածքէն . նոյն իսկ Սուլ-
թան Մահմուտ իր ներկայութեան կ'ընդունի զինք , ո-
րուն դէմքը դիտելով «մա՛շալլա՛հ» կ'ըսէ : Նոճի հա-
սակ , զեղեցիկ դէմք եւ փառաւոր մօրուք՝ կը դրաւեն
Սուլթանին ուշադրութիւնը :

Այս արտաքինին տակ ան կը փայլեցնէր իր մէջ
մաքուր կրօնաւորի , անձնուէր ծառայողի եւ ընդհա-
նուրի հայր ըլլալու տրամադրութիւնը , իրեններուն եւ
օտարներուն յարգանք եւ պատկառանք կը պարտադրեն
իր անձին :

Կ. Պոլսոյ մէջ ա՛յնքան կը սիրուի Կիլիկիոյ այս
մեծագործ կաթողիկոսը , որ ազգին խնդրանքով՝ եր-
կար ատեն կը մնայ մայրաքաղաքին մէջ , կ'այցելէ ե-
կեղեցիներ , պատարագներով եւ քարոզներով ընդհա-
նուրին հոգեւոր սիրովանք կը սիրէ հաւասարապէս :

Մենք «մեծագործ» տիտղոսով որակեցինք այս ե-
րիտասարդ կաթողիկոսը , ուրեմն պիտի տանք իր կեան-
քին եւ դործին մանրամասնութիւնները , որպէսզի ըն-
թերցողները գնահատեն իսկապէս այս վոքը տարիքով

բայց մեծ յատկութիւններով օժտուած անձնաւորութեան կեանքը :

Կիրակոս Ա. իրեն նախորդ Աջապահեաններու շինարար գործը շարունակեց՝ ձեռք զարնելով հոյակապ վնութիւններու :

Սիսի նշանաւոր բերդին ստորոտը շինեց մեծ եկեղեցի մը, օդտագործելով հին աւերակներու քարերը :

Ղուկաս Կաթողիկոս Աջապահեան (1752) շինած էր Ս. Աստուածածին վանքը, որ փոքր էր, եւ յետոյ՝ վերածուեցաւ դպրոցի : Կիրակոս ուզեց չէնցնել հին դարպասին (արքունիքին) տեղը, զառիթափի վրայ, իբրեւ Կաթողիկոսարան, իր բոլոր մասերով եւ յարմարութիւններով :

Վիքթոր Լանկլուա հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ զայն .

— « Նոր վանի կամ Կիրակոսի վանի . — Այն վանքը, ուր այժմ կը նստի Կաթողիկոսը, Կիրակոսի ատեն շինուեցաւ դարպասի տեղին վրայ, Ռուբինեանց հին պալատներու քարերով :

Այս վանքը, որ բաւական ընդարձակ տարածութիւն մը ունի, շրջապատուած է եռանկիւնաձեւ պարիսպով մը, այլեւայլ չէնքեր շինուած են առանց կարգի, առանց մեթոտի եւ ճաշակի : Սանդուխներ կ'առաջնորդեն դափիթներուն . ամփիթատրի իւրաքանչիւր աստիճանին վրայ չէնք մը կայ :

Փայտակերտ քէօշք մը, որ քաղաքին վրայ կը նայի, բնակարանն է Կաթողիկոսին : Աւելի բարձր կէտի մը վրայ շինուած է ուրիշ քէօշք մը, բաւական ընդարձակ սրահով մը, որ ժողովատեղի եղած է . այս սրա-

Հին մէջ է, որ Կաթողիկոսը ունկնդրութիւն կու տայ օտարներուն:

Եկեղեցին, որ շատ խնամքով կը պահուի, ամենէն աւելի ուշադրաւ չէնքն է: Դասը Հին է, իսկ մնացած մասերը՝ նոր: Շինողն է Կիրակոս Կաթողիկոս. աւարտած է 1810ին:

Այս Եկեղեցին կը բաժնուի երեք նաւերու (ոնք). Ճախակողմեանը կամ Հիւսիսայինը նուիրուած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, աջակողմեանը կամ Հարաւայինը՝ Ս. Էջմիածնի: Տանիքը հարթ է դարատափի պէս, որ բարձրացած է չորս քառակուսի սիւներու վրայ, որոնք իրարու կապուած են կամարներով: Առիւծակերպ ջորդաններ (քարէ տաշուած օլուզ) դրուած են Եկեղեցիին անկիւններն ու ճակատը, որոնք կը յիշեցնեն Ռուբինեան թաղաւորութեան խորհրդանշանները:

Առջեւը վանատուն մը կայ, ուրկէ պէտք է անցնի Եկեղեցի մտնելու համար: Դրան վրայ կայ ոտանաւոր արձանագրութիւն մը, այսպէս. —

— « Դուռն իմ մտից ի լոյս վերին
Լուսոյ փառաց խառնարանին,
Զի ասո խառնի մահուր գինին,
Լինի զենումն անմահ գառին,
Հաստեցելոյ սեամբ շնորհիւ,
Նոր կառուցելոյ բոլորովին,
Թէ ես, թէ շենս արդեամբ Վեհին,
Հիմնեցելոյ ի բան վերին,
Տէր Կիրակոս Արքազանին
Եւ հոգելից Հայրապետին:
Ի բուին Հայոց ՌՄԾՅ Մայիս Ժ. օրն
(= 1810 Մայիս 10)

Սուրբ շինուածս վերականգնի,
Եւ այլ շինուածս ընդ պարսպի,
Մեծաւ ջանիւ կատարողի,
Ի Հայց գրոյն թուահաշուի,
Այստան ամօք աշխատողի,
Արիաջան փոխանորդի
Ընտիր վեհիս Կիրակոսի,
Տէր Եղիա Եպիսկոպոսի,
Որ է տեղեաւ Խարբերդացի,
Յիշման անունն է արժանի» : (*)

(*) Սահակ Կաթողիկոս հաւաստած է, թէ Կիրակոսաշն եկեղեցին շատ կը նմանի Ս. Յակոբի տաճարին, իր ժառակուսի սենեակներով եւ խորաններով :

« Այս շէնքին ներսը, որ մերկացած է իր զարդարնքներէն եւ պատկերներէն, դոնէն մտնելուդ ձախ կողմը կը տեսնուի դամբարանը Կիրակոս Կաթողիկոսին, դոր թունաւորեց Գօղան Օղու 1825ին, որովհետեւ Կիրակոս ուզեց ճողովրիւ անոր ազդեցութենէն : Զավադանց պարզ եւ անտապանազիր դամբարան մըն է այն . միայն անոր մօտիկ որմին վրայ, փոքրիկ շրջանակի մը մէջ կայ ԿիրԱկՈՍ մենազրութիւնը :

Ատեանի մէջ է սպիտակ մարմարէ կաթողիկոսական աթոռը, դոր շինած են կ. Պոլսէն եկած հայ վարպետներ : Որպէսզի չդրդուն թիւրքմէններու ընչաքաղցութիւնը, Սկզանը զարդարած են գէշ ճաշակով եւ անարժէք զարդերով : Միեւնոյն նպատակով է որ Եկեղեցւոյն զանձն աւ խնամքով փակուած եւ պահուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին ձախ կողմի մատրան մէջ » :

Ալիշան եւս քանի մը սեղմ տողերու մէջ կը խտացնէ Կիրակոսի շինութիւնները, աչքի առջեւ ունենալով Վ. Լակլուայի նկարագրութիւնը (Սիսուան, Էջ 217) :

Կիրակոսի շինութիւնը պատճառ եղաւ, որ առարկայ ըլլայ նախանձին թէ՛ այլաղդիներու եւ թէ աղդայիններու եւ զրպարտութեամբ ամբաստանուի կառավարութեան առջեւ իրրեւ անհաւատարիմ հպատակ, ապըստամբութեան նպատակով բերդ շինող եւ գործակից Զէյթունի ըմբոստութեան, որ ծայր տուած էր այդ ժիջոցին՝ հարկապահանջութեան սաստիկ ճնշման ներքեւ։ Յաջողեցաւ նախանձուններու դաւը։ Սուլթանի կառավարութիւնը, առանց ամբաստանեալը հարցաքըննելու, որ իր ձեռքին մէջ ունէր թագաւորական հրովարտակ այդ բոլոր շինութիւնները արտօնող, անոր սպանութեան հրամանը զրկեց Մարաշի փաշային։

Կիրակոս որ տեղեակ չէր իր թշնամիներուն դիւային աշխատութեանց, այցելութեան ելած էր իր թեմերուն՝ Աթոռի շինութեան ի նպաստ գրամ հանգանակելու, նենդութեամբ տարուեցաւ Մարաշի կառավարութեան դուռը։

Հայ ժողովուրդը ոտքի ելաւ ամբողջութեամբ, դըրամ հաւաքելով կաշառեց Մարաշի փաշան եւ յետաձգել տուաւ սպանութեան հրամանը մինչեւ որ կարող ըլլան դիմել Կ. Պոլիս եւ ասլացուցանել Կաթողիկոսին անմեղութիւնը։

Յաջողեցաւ այս ծրագիրը. Կիրակոս զնաց Կ. Պոլիս, արդարացաւ բոլորովին եւ արժանացաւ յարդի եւ պատիւի։

Կիրակոսին այս դէպքը նկարագրուած է չորս պատ-

միջներէ : Կիրակոս, ինքն ալ նկարագրած է զայն՝ կ. Պոլսէն էջմիածին՝ Եփրեմ Կաթողիկոսին դրած մէկ նամակին մէջ :

Այդ չորս պատմիջներն են՝

Ա.՝ Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեան, Պատմ. Հայոց, էջ 88 - 101 :

Բ.՝ Կրպ. Վարդ. Շահնաղարեան, Դիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ., էջ 473 - 475 :

Գ.՝ Մնացական Սէմէրմեան, «Զէյթունի Անցեալէն ու Ներկայէն», Ա. մաս, էջ 38 - 41 :

Դ.՝ Ա. Առաքել, Կիրակոս Բ.ի քարտուղարը, որ դրած է Աջապահեան դերդաստանին պատմութիւնը, հետեւելով Եփրեմի, իր կողմէն յաւելուածներով մինչեւ Կիրակոս Բ. (անտիպ) :

Այս չորսերուն մէջ ամենէն հետաքրքրականը Առաքելինն է, որուն համեմատ Կիրակոսի մատնիջներն են Երկու այնթապցի Հայեր, մէկը՝ Քահանայ, միւսը՝ աշխարհական եւ իսլամ մը՝ Այնթապի Միւֆթին :

Եղած զրպարտութիւնը առասպելական հանդամանք ունի : Իրրեւ թէ Կիրակոս Կաթողիկոս կը խորհրդակցի Մոսքովիներուն Թագաւորին հետ, Օսմանեան Տէրութեան դէմ ապստամբելու եւ արդէն 40.000 Քաղաքներ ալ եկած են զաղտնի ճամբով, գետնի տակէն, եւ Կաթողիկոսը այս նպատակին համար Սիսի մէջ կը շինէ բերդ մը պարսպապատ եւ խրամատներով :

Եւ իրր թէ Մուլթանը կը հաւատայ եղած զրպարտութեան, եւ հրաման կը զրկէ Մարաշի կառավարիչին, որպէսզի Կաթողիկոսը բոնէ եւ գլխատէ :

Իսկ Կաթողիկոսը, իրեն փոխանորդ նշանակելով

խարբերդցի Եղիշ Եպիսկոպոսը Աթոռի մէջ, թեմերը
ելած է եւ հասած Կիւրին։ Աքքունի հրամանին վրայ՝
կը հրաւիրուի Մարաշ, ուր կը հաղորդուի իրեն գր-
խառման հրամանը։

Կաթողիկոս եւ ազգայիններ կը յաջողին յետաձը-
գել տալ հրամանին զործադրութիւնը։ Կիրակոս կ'եր-
թայ կ. Պոլիս, ուր ազգայիններու ջանքերով կը ներ-
կայանայ Սուլթան Մահմուտի եւ նպաստաւոր ընդու-
նելութիւն կը դտնէ։ Կառավարական երկու պաշտօն-
եաններ կը զրկուին Սիս՝ շինութիւնները աչքէ անցը-
նելու. անոնք կը քննեն ամէն ինչ եւ կը վկայեն, թէ
եղածը պարզապէս զրոյաբառութիւն է։

Կիրակոս Կաթողիկոս կ. Պոլսոյ մէջ երեք ամառ
անցընելէ ետք կը վերադառնայ Սիս, ուր կը տեսնէ որ
շինութիւնները լրացած են։

Հստ Մնացական Սէմէրճեանի, Կիրակոսին զըր-
պարտուիլը կապ ունի Զէյթունցիններու տուրքէ խուսա-
փելու համար յարուցած ըմբոստութեան։ Իբրեւ թէ
Կաթողիկոսը ամուր բերդ մը կը շինէ Սիսի մէջ եւ
խորհրդակից է ապստամբ Զէյթունցիններու հետ։ Մա-
րաշի Գալէնտէր վաշտէն է, որ հրաման կը ստանայ
րոնել Կիրակոսը եւ սպաննել։ Սակայն Գալէնտէր չի
կրնար ուղղակի բոնել տալ Կաթողիկոսը, որովհետեւ
Սիս Զատըրձը Օղլուի ազդեցութեան տակ էր, որ բա-
րեկամ էր Կաթողիկոսին։ Գալէնտէր կը թելաղըէ Մա-
րաշցիններուն, որ Կիրակոսը Մարաշ հրաւիրեն Ծնուն-
դի տօնին առթիւ։ Կաթողիկոսը կու դայ Մարաշ։ Մէկ
երկու օր յետոյ, երբ Կաթողիկոսը Ծնունդի Խթման
սեղանը նստած կը ճաշէր, հրացանապետ (քիւֆէնֆի
պաշի) Զէյդուլլահ պէյ տասը ոստիկաններով կու դայ

Առաջնորդարան, կը ձերբակալէ կաթողիկոսը եւ կը տանի Դուռը: Այդ զիշեր իսկ Մարացյիներ 100.000 դրուշ կը հայթայթեն եւ կը կաշառեն Գալէնտէր փաշան՝ 40 օր յետաձգել տալու համար գլխատման հրամանը: Կաթողիկոսը աղատ կ'արձակուի, Ծնունդը ուրախութեամբ կը տօնուի. յետոյ կը զրեն Պոլիս, Արքահամ Պատրիարքին, որ 150 եկեղեցականներով Բ. Դուռ կ'երթայ, կը բողոքէ, եւ քառասուն օրը չլրացած կ'իյնայ Գալէնտէր, առած կաշառքը ետ կու տայ Հայերուն՝ վոխառութիւն ընելով Հարուն - Եռուսավ անունով Հրեայէ մը, կ'աքսորուի Մալաթիա, Շամազան պայրամի Արիֆէ օրը, եւ հոն հասնելէն երեք օր վերջ կաթուածահար կ'ըլլայ ու կը մեռնի:

Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեան ալ հետեւեալ կերպով կը պատմէ այս դէպքը, որ զրեթէ Մ. Սէմէրճեանի սլատմածին նոյնութիւնն է:

— « 1819ին Ռւնեցիք (Զէյթունցիք) ապստամբեցան եւ չուզեցին տալ կառավարութեան պահանջած տարեկան հարկը՝ 60.000 դահեկան, որ եթէ բաղդատենք ներկայի սովորական հարկին՝ ոչինչ է: »

Ութը տարի առաջ Սիսի Տէր Կիրակոս կաթողիկոս արքունական դոնէն հրաման առաւ եւ նորոգեց կաթողիկոսարանը եւ Ս. Սովորոս մհծ Եկեղեցին, որ կը նշանակէ « Իմաստութիւն որդին Աստուծոյ »: Քակեց հինքը եւ շինեց նորը հիմնովին, շրջապատը բարձր պարիսպներով ամրացուց եւ սքանչելարուեստ կերպով շինեց իշմիածնի նմանութեամբ :

Բերիոյ (Հալէպի) բղեշիը այս նորոգութիւնը առիթ մը նկատելով, գրեց թագաւորին, թէ Սիսի կաթողիկոսը միտք ունի ապստամբելու, վանք շինելու

պատրուակով ամրոց մը կը շինէ Սիսի մէջ, անմատ-
չելի աշտարակներով եւ բարձրաբերձ բուրզերով. ան
միացած է իր համազգի Զէյթունցիներուն հետ, եւ եթէ
չսպաննուի, վաղը կրնայ պատերազմներով յոզնեցնել
զմեղ:

Կարդաց թագաւորը այս դիրք, հրովարտակ գրեց
Մարաշի բղեշխին, որպէսզի շուտով ձերբակալեն Սիսի
Կաթողիկոսը հնարքով մը եւ սպաննեն զայն, հիմնա-
յատակ կործանեն Աթոռը եւ Զէյթունն ալ ամրողջ բը-
նակիչներով կոտորեն ոռւրով եւ դերի վարեն:

Կաթողիկոսը այս անցուղարձերուն անտեղեակ՝
կը շրջէր այդ կողմերը նպաստ հաւաքելու համար: Բը-
դեշխը լուր զրկեց Կաթողիկոսին, բերաւ Մարաշ եւ հա-
զորդեց անոր իր զլիսատման լուրը:

Լսելով այս բանը Երանելին, արտասուեց եւ իր
անմեղութիւնը հաստատեց արժանահաւատ անձերու
վկայութեամբ, թէ ինքը արքունի հրամանով կը նո-
րոգէ վանքն ու եկեղեցին, իր շինածը ո՛չ աշտարակ է
եւ ոչ ալ բարձրաբերձ բուրզեր. բացի ասկէ, ինքը եր-
բեք համամիտ չէ Զէյթունցիներուն, այլ հաւատարիմ
հոգատակ եւ հարկատու թագաւորին, իր բոլոր վիճա-
կայիններով մէկտեղ:

Եւ այսպէս շատ մը աղաչանքներով եւ բարեկամ-
ներու միջնորդութեամբ բղեշխը կաշառեցին, ինչ որ
ունէին եւ ինչ որ կրցան ժողվել ժողովուրդէն, որպէսզի
իր անմեղութեան մասին զրէ արքունի դուռը. հաղիւ
կրցան սիրտը դրաւել բղեշխին, որպէսզի արքունի դըռ-
նէն մինչեւ որ հրաման դայ, աղատ ձղեն Կաթողիկո-
սը, ապա թէ ոչ, զլիսատէ:

Կաթողիկոսը՝ ինքն ալ զրեց կ. Պոլիս, հայ իշ-

խաններուն, որոնք Պօղոս Պատրիարքի հետ սկսան Կաթողիկոսը աղատելու միջոցը դանել։ Իշխաններէն իւրաքանչիւրը գացին մէկ մէկ նախարարի մօտ՝ հերքելու համար ամբաստանութիւնը, իսկ Տիւղեան Գրիգոր Զէլէպի Պատրիարքարանէն ուղղակի գնաց թաղաւորին մօտ, եւ բաղմաթիւ ապացոյցներով հաստատեց Կաթողիկոսին անմեղութիւնը, եւ իջեցուց թաղաւորին ցառումը, իսկ միւս իշխաններն ալ աւազանիին սիրտը քաղցրացուցին, երաշխաւոր ըլլալով անձամբ Պատրիարքին հետ մէկտեղ։

Թագաւորին հրամանով հրովարտակ դրուեցաւ Գերմանիկ (Մարաշ)։ Կաթողիկոսը կ. Պոլիս բերին, ներկայացուցին Ռէիզ էֆէնտիին, Եպարքոսի փոխանորդին եւ միւս մեծամեծներուն, որոնք Հարցաքննեցին զայն, եւ ստուգելով անոր անմեղութիւնը, դրկեցին Պատրիարքարան, յայտարարելով, թէ մնայ ատեն մը եւ ներման հրովարտակով վերադառնայ Կիլիկիա։

Քանի մը օր վերջ դարձեալ Կաթողիկոսը հրաւիրեցին արքունիք, եւ թաղաւորին հրամանով յորդորեցին զայն՝ որ Զէյթունցիներու տարեկան 50·000 դահեկանի տուրքը վճարէ։

Կաթողիկոսը սկստասխանեց, թէ անոնք ապստամբ մարդիկ են, ո՛չ Տէրութեան հրամանին կը հնազանդին եւ ոչ ալ ինծի, այդ բանը չեմ կրնար ընել եւ ոչ ալ անոնց տուրքը վճարել։

Գոնէ տարեկան 20·000 դրուչ վճարէ, — ըսին նախարարները, — Զէյթունցիներու հաշւոյն։

Կաթողիկոսը յայտարարեց. այդ ապստամբներուն եւ ոչ մի փողը կրնամ վճարել. Ես իմ եւ իմ վիճակայիններուս տուրքերը ամէն տարի կը վճարեմ կա-

նոնաւոր կերպով, ինչպէս որ վճարած եմ մինչեւ հիմա:

Իրաւացի զտաւ աւագանին Կաթողիկոսին խօսքեւ ըլք, դրեցին թագաւորին, որուն հրամանով գրուեցաւ ներման հրովարտակը, որպէսզի Կիրակոս Կաթողիկոս անվտանգ վերադառնայ իր Աթոռը:

Այն ժամանակ ազգին մէջ մեծ ուրախութիւն եղաւ, եւ ուղեցին, որ ժամանակ մը մնայ կ. Պոլիս, այցելէ քոլոր եկեղեցիները, պատարագէ, քարոզէ եւ օրհնէ ու շետոյ մեկնի իր Աթոռը. այս բանին համար արդիւցին իր մեկնումը, եւ հոս կ. Պոլիս մնաց»:

ԽԳ.

ԿԱԹՈԼԻԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Կիրակոս Կաթողիկոսի կ. Պոլիս բերուիլը մեր աղոթային պատմութեան տեսակէտէն շատ կարեւոր ձընանի մը պատահեցաւ: Կաթոլիկութեան խնդիրը ձեւ մը պիտի առնէր, խնդիր մը, որ տարիներէ ի վեր կը զբաղեցնէր հայութիւնը եւ կը վիրաւորէր անոր համակ եւը, բան մը, որ շատ հաճելի ալ չէր կառավարութեան:

կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ կը դըմուէր բացառիկ արժանիքներով գէմք մը՝ Աղրիանուպոլսեցի Պողոս Պատրիարք Գրիգորեան, որ ամէն տեսակ յարմարութեամբ օժտուած անձ էր խնդիրը մէջնուղէն վերցնելու եւ կարդաղը բելու համար, մանաւանդ էիր շուրջը ունէր Տիւղեանի, Պէղճեանի եւ Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապետի նման կարող եւ խելացի Հայեր: Իսկ Սուլթաններու գահին վրայ կը բազմէր Սուլթան Մահմուտի նման եղական դէմք մը:

Բայց եւ այնպէս դժբախտութիւնը կաթոլիկութեան մէջն էր, որ կը չքացնէր եւ կը սպաննէր ամէն բարի տրամադրութիւն։ Այս դժբախտութեան բուն պատճառներն էին բուն իսկ կաթոլիկութեան մէջ տիրող երկու հակամարտ հոսանքները, որոնք ծանօթ են Աբբայականի եւ Գոլենականի յորդորջումով։ Ասոնցմէ առաջինները կը ներկայացնէին Մխիթար Աբբայի միաբանութիւնը, որոնք թէեւ կաթոլիկ, բայց ոչ ապազգային, Հայութիւնը անաղարտ պահելու նախանձախնդիր։ Երկրորդ կուսակցութիւնը կը ներկայացնէին Գոլէճականները, որոնք իրենց սնունդը կ'առնէին Հոռմէն։ Ենթակայ՝ Ս. Ժողովի անմիջական աղղեցութեան, Ռւրբաննեան Գոլէճի կրթութեամբ եւ դաստիարակութեամբ թրծուած հայ կղերականութիւն մը, որուն համար ազգութենէ, հայութենէ շատ վեր է Հոռմի եկեղեցին կարդ ու կանոնը եւ աստուածաբանական նրբութիւնները։

Գոլէճականները իրենց բոլոր յայտնի եւ գաղտնի միջոցները կը զործածէին, որպէսզի հայ կաթոլիկները ո եւ է աղերս չունենան Հայոց Պատրիարքարանի հետ։

Ընդհակառակը, Պօղոս Պատրիարք եւ Տիւզեաններու նման ազգասէրներ աշխատեցան, որ Երկրորդական խնդիրներու պատճառով չպառակտի հայ Ժողովուրդը։

Պօղոս Պատրիարք ըրաւ այն, ինչ որ կընար ընել գոհացնելու համար Աբբայականները. համազգային Ժողովի հրաւիրեց կ. Պոլսոյ հայութիւնը, պարզեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ աստուածաբանութիւնը, ջերմագին հրաւէր մը ուղղեց սիրոյ եւ միաբանութեան, նոյն իսկ քանի մը զիջումներ ալ ըրաւ կանոնական խընդիրներու մէջ. այսպէս, վերցուց շարականի մէջէն «ով

հրաշալի» պատկերը, այսինքն չնզովեց Քաղկեդոնի ժողովը, Լեւոնը եւ անոր Տոմարը, պատարագի մէջ չըցիշուեցաւ Տաթեւացիի անունը, նոյն իսկ վերահաստատեց նախնիքներէն խափանուած Վերջին օծման կարդը։ Հրաւեր Սիրոյ գրքոյկը փայլուն ապացոյցն է միութեան համար թափուած ջանքերուն կ. Պոլոս պատրիարքութեան կողմէ՝ Պոլոս Արքաղանի առաջնորդութեամբ։

Արքայականները միացան, մտան մայրենի Եկեղեցիէն ներս, եւ յետոյ ետ քաշուեցան։ Վերջապէս Գոլէճականք խանգարեցին միութեան դործը։

Ահա այս միջոցին է, որ Կիրակոս Կաթողիկոս բերուեցաւ կ. Պոլիս, կառավարութեան առջեւ արդարանալէ եւ ներման հրովարտակով ապահովուելէ վերջ։ Պոլոս Պատրիարք եւ իրեն բոլոր դործակիցները՝ փափաքեցան, որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը մնայ կ. Պոլիս, որպէսզի ոչ միայն, ինչպէս տեսանք արդէն, Հողեւոր մխիթարութեան համար այցելէ մայրաքաղաքի բոլոր եկեղեցիները, նպաստ հաւաքէ իր Աթոռին համար, այլ նաեւ Վեհափառ Կաթողիկոս մըն ալ դտնուի միութեան դործին մէջ, — Զի ի գործ ցանկալի միաբանութեանս գտանիցի եւ մի ո՛ք Վեհափառ Կաթողիկոս։ Որովհետեւ, ըստ Պէրալէրեանի, Կիրակոս Կաթողիկոս, իբրեւ աղնուասերունդ եւ ազնուաբարոյ Հոգեւոր Պետ, իր անձին հմայքով եւ իր աստիճանին հեղինակութեամբ շատ օպտակար եղաւ միաբանութեան դործին։ Վասնզի Կիրակոս ճշմարտասէր էր, ողջամիտ, քաջախօս։ Կը խօսէր ճշմարտութիւնը եւ կը դիմադրաւէր ճշմարտութենէ շեղողները։

« Արդ սա ինքն աղնուասերունդ եւ ազնուաբարոյ

գոլով, ոչ սակաւ օգուտոս դործեաց համազզային միտ-
բանութեանս :

Զանզի ղիւր տնկակից ճշմարտասիրութեանն զհան-
դերձ գոտեպինդ զղեցեալ՝ ուղիղ խորհրդով ողջ եւ ա-
նարատ նահատակէր ի բանս ճշմարտասիրաց, եւ դի-
մաղրաւ հանդիսանայր, որոց զարտուղի խուսափէին ի
ճշմարտութենէ» : (Պէրպէրեան, Պատմ. Հյց, էջ 118) :

Այս վկայութեան մէջ կը ցոլայ անձնական բարձր
արժանիքը կիրակոս Կաթողիկոսի, որ Պոլսոյ մէջ կը
դործէ պատուաբեր լայնախութեամբ եւ կ'աշխատի
Պողոս Պատրիարքի հետ, որ կաթոլիկները չզատուին ի-
րենց աղղային մարմինէն եւ չհեռանան մայրենի եկե-
ղեցիէն :

Կիրակոս Կաթողիկոս կը համոզէ Օրթաղիւղի կա-
թոլիկները 1820 Յունուար 14ին, կատարելով Արդու-
ման աղայի վրայ քահանայական ճեռնաղրութիւն, այ-
սինքն չնզովել Քաղկեդոնը, Լեւոնը եւ անոր Տոմարը :

«Պողոս Պատրիարք ետ կնքել կաթոլիկաց ղեկիա-
կան հանգանակն, եւ կիրակոս Կաթողիկոս Սոոյ՝ հա-
մողեաց դբնակիչս Օրթաղիւղի՝ ճեռնաղրութեամբ հա-
տավաճառ Արդուման աղայի» (14 Յունուար 1820) :

Վարչապէտ դործիչի մը ուղղութիւնն է այս, որ Մի-
սէն եկած Աջապահեան մը կ'աշխատի կ. Պոլսոյ մէջ :

«Հրաւեր Սիրոյ»ն վաղանցիկ երեւոյթ մը եղաւ:
Գոլէճականները մէկ կողմէն, Պողոս Պատրիարքի ներ-
քին հակառակողները միւս կողմէն, Ճախողութեան
Դատապարտեցին այսքան զեղեցիկ դործի մը յաջողու-
թիւնը :

Եւ կիրակոս Աջապահեան, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը

եղած է Մեծ իր կեանքին բոլոր երեւոյթներուն մէջ, նոյն իսկ երբ մահուան բաժակը մատուցին իրեն:

ԽԵ.

ՄԵԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Աջապահեան կիրակոս Կաթողիկոս 1803ին ուխտի կ'երթայ Երուսաղէմ չորս եպիսկոպոսներով, չորս վարդապետներով եւ չորս քահանաներու եւ հինգ սպասաւորներու հետ, բոլորը 17 հոգի, ըստ իր ձեռագիր յեշատակութեան Սիօի Մաշթոցին մէջ, որուն մէջ չի յիշուիր իր մայրը, որ երկար ապրած է, տեսնելով իր վեհափառ զաւկին փառքերը:

Աստուածատուր Եպիսկոպոս Երուսաղէմի, Երկարօրէն կը պատմէ անոր ուխտագնացութեան մանրամասնութինւները Ժամանակագրութիւն Պատմութիւն Երասղեմի, Հատոր Բ., էջ 143-144ի մէջ:

Կ'աւանգուի, թէ երբ Զափան Օղլու Սիս եկաւ նըւաճելու Գօղան Օղլուները արքունի հրամանով, կիրակոս Կաթողիկոս նուէրներ զրկեց անոր՝ իր մօր ձեռքով, եւ բարի գալուստ մաղթեց:

Զափան Օղլու շատ զու կը մնայ Կաթողիկոսի ընթացքէն, եւ նայելով նուէրներուն, կ'ըսէ Տիրամօր Տիկի'ն, կ'երեւի ձեր որդին շատ հարուստ է: Այո՛, Փաշա, կը սրաբանէ խելացի տիրամայրը, անոր մայրը երկու ասեղ պակաս զարկեր է իրեն գրապանին, — «Գըրպանը ծակ է», «բան չունի» ասացուածին հաւասար բացատրութիւն մը: Զափան Օղլու ընտիր մուշտակով մը կը խելայէ Կաթողիկոսին մայրը:

Դարձեալ կ'աւանդուի, թէ երբ Եղիպտացի իպրահիմ փաշա նուաճեց Եղիպտոսի դրացի երկիրները եւ եկաւ Սիս, դիտելով Կիրակոսի շինութիւնները, կը դոչէ հիացումով. «Առիւծ մարդ, դուն իմ ժամանակս ապրած ըլլալու էիր »:

Գործունեայ եւ պատուական Կաթողիկոսը, Պոլսէն վերադառնալէն վերջ՝ երկու տարի ապրեցաւ: Գօղան Օղուներ թունաւորեցին զայն Թոմարզայի մօտ, Ֆըրախտին կոչուած գիւղին մէջ, 1822 Մեպտեմբեր 10ին, Ս. Խաչի Բարեկենդանի կիրակին: Մարմինը փոխադրուեցաւ Սիս եւ թաղուեցաւ իւրաշէն եկեղեցւոյ մէջ:

Շահնադարեանի համաձայն, Կիրակոս Գօղան Օղուի քոյլ կը հրաւիրուի եւ կը բռնադատուի գիտութեամբ քամել թունաւոր սուրձի դաւաթը: (Դիւան, Ժ. էջ 4819: (*))

Սուրձը խմելէ վերջ կ'ուոի մարմինը թիկունքէն, տեղ տեղ կը պայթի, դեղին ջուրեր կը հոսին ճեղքուածքներէն եւ երկու ժամ վերջը կ'աւանդէ հողին՝ բռնաւորին տանը մէջ:

Այս թունաւորման պատճառն է, ըստ Վ. Լանկլուայի, Կիրակոսի ազատատենչ ողին, Գօղան Օղուներու ազդեցութենէն ճողոպրելու համար:

(*) Ըստ Մաղաքիա Դպրի, Քօղան Օղու Ալի պէկին է Կիրակոս Ա. քունաւորողը Եհնի գիւղի մէջ, ՌՄՀԲ (1823):

ԽԶ.

ԵՓՐԵՄ ԶՈՐԱԳԵՂՑԻ ԵՒ ՅՈՎՀ. Ը. ԿԱՐԲԵՑԻ
(1833)

Բախնք արդէն, թէ Դանիէլ վախճանած էր Երեւանի բերդի բանտին մէջ, եւ անոր յաջորդած Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ Կաթողիկոս Զորագեղցի:

Զորագեղցիի մասին ըսելիք շատ բան չունինք: Օրմանեան կ'ըսէ իր մասին. «Եփրեմ առջի օրէն նախաձեռնութենէ զուրկ եւ ժրութենէ անմասն վիճակ մը առած, տարիներու ընթացքին աւելի եւս տկարացած, դժուարութիւններէ ընկճուած, շարունակ անկողինի պարտաւորուած ըլլալով, կը զգար թէ զօրաւոր աջակիցի մը պէտք ունէր եւ Ներսէսէն դատ ոչ ոքի վստահութիւն ունէր »:

Հետեւաբար այսպիսի կամազուրկ, ուժէ ինկած, հիւանդու մէկէ մը մեծամեծ ծառայութիւններ սպասել տրամաբանութենէ Հեռի պիտի ըլլար: Այս կաթողիկոսը իր պաշտօնին չանցած, դործունեայ եւ խիզախ, կամքի տէր եւ դործին փարած, ո՛չ մէկ դժուարութեան առաջ ընկճուող եւ պատասխանատութենէ խուսափող անձ մըն էր. տեսանք նմանապէս Դանիէլի համար թափած ջանքերը, զայն Աթոռ բարձրացնելու համար անխոնջ աշխատութիւնները, այս բոլորը մեծ յոյսեր կը ներշնչէին, թէ հայրապետական աթոռին վրայ պիտի բազմէր կորովի եւ բարեկարգիչ կաթողիկոս մը:

Եփրեմ Կաթողիկոսի դահակալութեան ըրջանին էր, որ Ռուսերը գրաւեցին կովկասը եւ Հայաստան եղաւուսական նահանգ մը, որու մասին պիտի խօսինք Ներ-

սէս Աշտարակեցի Եպիսկոպոսի մասին գրած ատեննիս :

1833ին կը լրանայ Եփրեմ Կաթողիկոսի իշխանութեան քսաներկուերորդ տարին, երբ այլեւս հասած էր Խորին ծերութեան մէջ, ինկած ուժէ եւ տկարացած տեսողութենէ, կամովին կը հրաժարի աթոռէն, հաւանութեամբ էջմիածնի Միաբանութեան եւ հաճութեամբ Նիկողայոս կայսեր Ռուսիոյ, ընտրեցին Ռուսաստանի Առաջնորդ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կարբեցին (Կարբի էջմիածինէն 2 - 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ գիւղ մըն է) :

Կարբեցիին կաթողիկոսութեան միջոցին՝ ոռւս կառավարութիւնը կը մտածէ կաթողիկոսին հոգեւոր իշխանութիւնը օրէնքի ենթարկել եւ սահմանափակել կաթողիկոսական իրաւասութիւնները։ Այս բանին համար կը կազմուին մասնաժողովներ, 1836ին կայսերական կնիքով վաւերացուած նոր կանոնագրութիւն մը կը հրատարակուի ոռւսահայ Եկեղեցական կառավարութեան համար եւ որ կը կոչուի պոլոժենիա կամ օրինագիրք։ Թէ՛ Յովհաննէս Ը. Կարբեցի կաթողիկոս եւ թէ իր յաջորդները բողոքեցին այդ կանոնագրութեան թերի եւ Հայոց Եկեղեցական իրաւունքները կապտող օրէնքին դէմ, բայց բոլոր բողոքները՝ մինչեւ ոռւսական յեղափոխութիւնը՝ մնացին անլսելի։

Այս կանոնագրին համաձայն, կաթողիկոսը Սինոդին հետ համախորհուրդ պիտի կարդաղըէր կրօնական խնդիրները։ Սինոդին մէջ կը գտնուի նաեւ ոռւս կառավարութեան ներկայացուցիչը, որ կը կոչուի պրոկուրոր։ ասիկա կը հսկէ ժողովին եւ կը պաշտպանէ կայսեր շահերը։

Խէ.

ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷԶ (1880)

Նախորդ գլուխին մէջ հարեւանցիօրէն մենք խօսեցանք կաթոլիկներու վէճին մասին Հայոց Պատրիարքարանին հետ, որու ընթացքին Կիրակոս կաթողիկոսին եւ Պօղոս Պատրիարքին զիջողական քաղաքականութիւնը գործը չկրցան հարթել եւ միեւնոյն աղղի անհատներուն միջեւ խրամատը լայն բացուեցաւ շնորհիւ Գոլէճականներու անհաշտ ընթացքին, որով գործը վիժեցաւ եւ յառաջ չեկաւ քաղձացուած եզրակացութիւնը։ Երեք տարի ամբողջ վիճաբանութիւնները շարունակուեցան (1817-1820) առանց շօշափելի արդիւնքի, թերեւս հակառակութիւններն ու անհասկացողութիւնները աւելի սաստկացան։ Այս վէճը շարունակուեցաւ մինչեւ ուսուել թուրք պատերազմէն վերջ (1829)։ Եւրոպական դեսպաններու միջամտութեամբ Օսմաննեան Տէրութիւնը, Հայերուն մէջ տիրող ցրտութեան եւ երկալառակութեան վերջ մը տալու համար, որոշեց բոլորովին անջատ եւ անկախ հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէք) մը կաղմել բարոլիք անունին ներքեւ եւ այդ ազգութեան մէջ համախմբել բոլոր հասմէադաւան կաթոլիկութեան յարած օսմաննեան հպատակները, ի՞նչ ցեղէ եւ ի՞նչ ծէսէ ալ ըլլան անոնք։

Կաթոլիկներուն առաջին առաջնորդը եղած է Վիեննայի միաբաններէն Յակոբ վարդապետ Չուխուրեան, որ կառավարութեան ներկայացաւ եւ հրովարտակը ստացաւ 1831 Մարտ 24ին։ Մինչեւ այս թուականը, կա-

թոլիկները առանձին կրօնական պետ մը չունէին, ո-
րով Հայ եւ Յոյն պատրիարքներու իշխանութեան տակ
կը դտնուէին, բայց նկատելով որ կաթոլիկներուն դա-
ւանութիւնը եւ ծէսը բոլորովին տարբեր է Հայերէն եւ
Յոյներէն, պատշաճ նկատուեցաւ յատուկ պետ մը, հը-
րովարտակին բառով՝ փիստոփոս մը տալ յոյն եւ Հայ
պատրիարքներէն անկախ, որ իշխանութիւն ունենայ
թէ' կայսերական մայրաքաղաքին եւ թէ կայսերական
երկիրներու մէջ գտնուող բոլոր քաթոլիք կրօնքէ գրո-
նուղներուն վրայ (Պէրպէրեան, էջ 217), եւ ոչ թէ բո-
լոր Հայ Հռոմէական ըսուածներուն վրայ։ Իրենց նախ-
նական կնիքն ալ փաթթիքանէի միլլէթի քաթոլիքնեան,
այսինքն կաթոլիկ ազգութեան Պատրիարքարան վերտա-
ռութիւնը ունի։ բայց եւ այնպէս հրովարտակին մէջ Փաթթիք
կամ պատրիարք տիտղոսը տրուած չէ Զու-
խուրեանին, այլ սոսկ փիստոփոս տիտղոսը, իբր առաջ-
նորդ, որ իրենք սովորութիւն ըրին գործածել ազգա-
պետ բառը։

Կաթոլիկներու երեսի. Ժողովը նախ ընտրած էր
Անտոն վարդ։ Նուրիճանեանը, բայց այս վերջինը ա-
շխատիական հպատակ ըլլալով, կտորավարութիւնը օ-
տարահպատակի մը փիստոփոսութիւնը չճանչցաւ, որով
ներքնապէս երկու պետեր ունեցան, առաջինը՝ Օսմ.
կառավարութեան պատասխանատու, իսկ Երկրորդը՝
այսինքն Նուրիճանեան՝ ուղղակի Պապին։

Այս երկուքը եղան, որ գլուխ կանգնեցան ազգա-
յին ժողովով ներքին կանոններ հաստատելու, եւ ար-
տօնութիւնը ստանալու եկեղեցիի մը շինութեան Ղա-
ւաթիոյ խիտ փողոցներէն միոյն մէջ, ուր խիտ բնակ-
չութիւն հաստատած էին Հայ կաթոլիկները, Գուլէ -

Քավու եւ Քէմէր - Ալթը փողոցներուն մէջտեղը (13 Յուլիս 1831) :

Այս տարիներուն Հայոց ներքին կեանքին մէջ պատահած տխուր անցքերը իբր թէ անբաւական էին, ահա ետեւէն հասաւ ուրիշ մըն ալ՝ բողոքականութիւնը : Առաջին անջատումը քաջալերեցին բողոքական Տէրութիւններն ալ, եւ նոյն վախճանին ձգտեցան իրենց հետեւղներուն նոր կացութիւն մը ստեղծելու համար : Այս դաւանութեան գլուխը կը կանգնէր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու ժողովուրդը, որուն կրօնքը Աւետարանական ըսուած յարանուանութիւնն է, կրօնական թէ քաղաքական նկատումներով, ուսում տարածելը իբր միջոց եւ դաւանութիւն տարածելը իբր նալատակ զործածելով :

Առաջին Ամերիկացին, որ Արեւելք եկաւ, կը կոչուի Բաթսընս, որ իր առաքելութեան ձեռնարկեց Երուսաղէմի մէջ, 1821ին : Երուսաղէմի մէջ, 1824ին բողոքական քարողչութիւնը գետին շահեցաւ եւ իրեն հետեւղներ եղան Երուսաղէմի Երկու եպիսկոպոսներ՝ Յակոբ Լիւսարացի եւ Դիոնէսիոս Գարթալցի : Առաջին քայլէն միսիոնարները քաջալերուելով, իրենց քարողչական շրջանակը ընդլայնեցին եւ 1829ին Ամերիկայի քարողչական մարմինը որոշեց Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութիւնը տարածել կանոնաւորաբար : 1830-ին Տուայթ եւ Էմիլ Սմիթ զանազան վայրեր այցելեցին, եւ Կուտէլ՝ 1831ին ընտանիքով կ. Պոլիս հաստատուեցաւ : Պէտք է ի մտի ունենալ, թէ ճիշդ այս թուականին էր, որ կաթոլիկները առանձին ինքնազլուխ համայնք մը ստեղծած էին, եւ հետեւարար բողոքականութիւնը մրցումի ելած էր, իւղոտ պատառէն կտոր մըն ալ ինք խլելու համար :

Տուայտ ալ 1832ին Կ. Պոլիս հաստատուեցաւ, ուր
իրեն յարեցան Յովհաննէս Տէր Սահակեան, Աենեքերիմ
Տէր Մինասեան եւ Սարդիս Յովհաննէսեան։ Բողոքա-
կաններու առաջին վարժարանը բացուեցաւ 1834 Հոկ-
տեմբերին Բերայի մէջ, աղջկանց համար առանձին ճի-
ղով։ Եւ այսպէս հետզհետէ այս նոր վարդապետու-
թիւնն ալ ծաւալ գտաւ (թէ եւ սեղմ շրջանակի մէջ) իզ-
միրի, Պրուսայի եւ Թուրքիոյ այլ եւ այլ քաղաքնե-
րուն մէջ։

Ժամանակին պատրիարքն էր Ստեփաննոս Աղաւ-
նի, որ կողմնակից չէր խիստ միջոցներով զսպելու, ո-
րովհետեւ ինք այն կարծիքէն էր, թէ հալածումը տա-
րածում կը բերէ, ուստի առաջարկուեցաւ եւ ընդու-
նել արուեցաւ որ, Մարզուանի եւ Ամասիոյ Առաջնորդ
Յակոբոս Եպիսկոպոս Սերոբեան, խորհրդական անունին
ներքեւ Պատրիարքին օդնականը ըլլայ եւ այս գործին
ղեկավարը. 1839 Փետրուար 5ին Յակոբոս՝ Պատրիար-
քարանէն ներս կը մտնէր։

Յակոբոս՝ դաշն երկու օր վերջ սկսաւ խստութիւն-
ներու, եւ առաջին գործը եղաւ Յովհաննէս Տէր Սա-
հակեանը, Պողոս Ֆիզիքա պատուելին (ուսուցիչ), Ար-
ծրունի Գէորգ Քահանան, Թովմաս վարդապետը եւ տի-
րացու Յովհաննէս վարժապետը աքսորել Կեսարիա,
Թէքիրտաղ եւ Արմաշ։ Իսկ Ստեփաննոս Աղաւնունի հը-
րաժարելով (1839 Մարտ 6) քաշուեցաւ Արմաշ եւ Նի-
կոմիդիա, իր նախորդ վանահայրական եւ առաջ-
նորդական պաշտօնին։ Յակոբոս Եպիսկոպոս ալ իր Պո-
լիս Ժամանելէն ամիս մը վերջը (1839 Մարտ 19) ըն-
տրուեցաւ պատրիարք։

Բողոքականութիւնն ալ կրցաւ հետեւորդներ շահիլ՝

չնորհիւ բաշխած նիւթական նպաստներուն, այսինքն, ըսել է՝ խիղճերը դնել, եւ այս դնումներու չնորհիւ կարողացաւ ընդարձակել իր տարածութիւնը, հասնելով նոր անջատման մը գաղափարին, որ իրականացաւ, եւ նոր հասարակութիւնը կամ ըսենք ազգութիւնը կազմուեցաւ պաշտօնապէս փրոքէսքան միլլէքի անունին ներքեւ (1874), ճիշդ այն հիման վրայ՝ ինչպէս կաթոլիկութեան համար որոշեց կառավարութիւնը, այսինքն բոլոր բողոքականներու միլլէք մը, առանց խտիր դնելու Հայու, Յոյնի, Պուլկարի եւայլն։ Բայց պէտք է ցաւելով ըսել, թէ այս ազգութիւններու մէջէն ամենէն շատ բողոքականութեան յարողները եղան Հայերը։

ԽԸ.

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (1842)

Կարբեցի Յովհաննէս Կաթողիկոս 1762ին ծնած եւ իր կեանքին 80րդ տարին թեւակոխած էր, երբ 1841 Նոյեմբերին անկողին ինկաւ. ան կը տառապէր քարի հիւանդութենէ, որ չորս - հինգ ամիս սաստիկ ցաւելով տանջուեցաւ։ Զմեռած, օգտուելով պոլոժինիայի 32րդ յօդուածէն, ամբողջ հարստութիւնը թողուց իր թէվումեան եղբօր որդիներուն, քանի մը ազգականներուն, սպասաւորներուն եւ իր հաւատարիմը՝ Գէորգ Եպիսկոպոս Աշտարակեցիին։ Իսկ Աթոռին օգտին համար բան մը կտակած չէ, մինչդեռ, ըստ օրինի, Կաթողիկոսի մը թողօնները պէտք էր պատկանէր Ա. Աթոռին։

Կարբեցին վախճանեցաւ 1842 Մարտ 26ին, ՄԵծ
Պահոց չորրորդ շաբաթը, եւ թաղումեցաւ Մայր Տա-
ճարի զանդակատան հիւսիսային կողմը:

Կարբեցին յիշատակութեան արժանի բան մը չու-
նինք ըսելիք. միայն, ան եղած է չափազանց շահասէր
եւ նիւթապաշտ, թոյլ եւ մեղկ մէկը, որ չէ կրցած ոռւ-
սական կայսրութեան՝ Հայոց Եկեղեցիին կանոններուն,
ծէսերուն եւ սովորութիւններուն հանդէպ տածած հա-
մակրութենէն օգուտ քաղել եւ յանդգնէր պոլոժենիէի
ինչ ինչ կէտերը դիտողութեանց առիթ ընծայելով վո-
փոխել տալ, քանի որ Ռուսերը դեռ նոր ոտք կոխած էին
Հայաստան:

Հաղիւ Յովհաննէս լ. Կարբեցի Կաթողիկոսին
մահուան լուրը տարածուեցաւ, յաջորդին անունն ալ
կրկնուեցաւ ամէն բերաններէ միանդամայն, Հայաս-
տանէն մինչեւ եւրոպական երկիրները ուր որ Հայեր կը
դանուէին: Եւ այդ միաձայն յայտարարութիւնը Ներսէս
Աշտարակեցիի անունը կը յանկերդէր:

Ներսէսի հմայքը ա'յնքան ազգած էր բազմութիւն-
ներու վրայ, որ Կարբեցիի Աթոռ բարձրանալը Ներսէսի
համար անիրաւութիւն մը նկատուեցաւ: Ներսէս մեծ
ազգասէր մըն էր, հանճարեղ, ելմտապէտ, անխոնջ աշ-
խատող եւ օգտակարագոյնին ձգտող, յառաջդիմական
դադախարներով օժտուած մեծ դաստիարակի Համբաւ
կը վայելէր, քանզի ան բարեկամ էր ուսման եւ դիտու-
թեան. Ներսէս բարեկարդիչ մը եղած է եւ դեղծումնե-
րուու անկարգութեանց անաչառ դատախազ: Ան՝ Թիֆ-
լիսի առաջնորդութեան շրջանին հիմնած էր Ներսէսեան
ճեմարանը, սակայն Կարբեցիի սաղբանքներով եւ Պաս-
քեւիչ ոռւս գօրավարէն հալածուելով՝ ստիպուած եղաւ

թողուլ այդ վիճակը եւ իրբեւ աքսորական ղրկուեցաւ Պեսարապիոյ նման աննշան վիճակի մը տոաջնորդ ըւլալու։ Բայց ան մեծ էր հոգիով, երբեք չստորնացաւ, աւելորդ եւ անտեղի գանդատներ չըրաւ, վշտանալով անզործութեան չդատապարտուեցաւ, այլ ինքղինքը ամուր պահեց, արժանապատութիւնը պաշտպանեց եւ իր զործունէութիւնը ընդարձակեց, ու Պեսարապիոյ նման հայկական տեսակէտէ լքեալ եւ անշուք վիճակը նախանձելի կացութեան մը վերածեց։ Ան տկարամիտ եւ ամբարտաւան մարդոցմէ չէր, որ իր հակառակորդներէն վրէժ առնելու փոքրողութիւնը ունենար, իսկապէս եւ իրաւամբ ան մեծ էր հոգիով եւ ներողամտութեամբ կը նայէր իրեն վնաս հասցնողներուն։ Հետեւաբար սկսեալ իջմիածինէն, ամէն կողմ Ներսէսի անունը կը տարածայնուէր անխտիր, որով ազգային ժողովը միաձայն (26 ձայն) կաթողիկոս ընտրեց Ներսէսը (Զամբր. Բ. 162)։

Ներսէս ազգին միահամուռ ձայնով կոչուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան 1843 Ապրիլ 17ին, Զատկի շաբաթ օրը։ Ներսէս այդ միջոցին տակաւին կը զտնուէր Պեսարապիա։

Ներսէսի կեանքին պատմութիւնը ընել զմեղ բաւական հեռուները պիտի տանէր, քանի որ անոր կեանքը համակ՝ եղած է զործունէութեան եռուն շրջան մը, բայց համառօտ կերպով կը փափաքինք դլիսաւոր պարագաները ներկայացնել, քանդի առանց այդ մանրամասնութիւնները տալու եւ հարեւանցի անցնիլը՝ պիտի նսեմացնէր այդ բարձր արժանիքի տէր անձին արժէքը։

Ներսէս Եփրեմի դլիսաւոր ձեռնտու եւ անոր պաշտօնավարութեան օդնական։

Ներսէս Թիֆլիսի Առաջնորդ եւ Հիմնադիր համանուն ճեմարանին :

Ներսէս զեղծումներու դէմ անվախօրէն մաքառող :

Ներսէս ոռւս եւ պարսիկ պատերազմներուն զինուորական գործակից, Հայերը պատերազմի մասնակցութեան մղող եւ ոգեւորող :

Ներսէս՝ Ռուսիոյ պետական շահերը պաշտպանելու դիմակին տակ՝ Հայաստանի շահերը պաշտպանող, եւ ճիշդ այդ պատճառով ալ Կովկասէն հեռացուած եւ հեռաւոր Պեսարապիա աքսորուած :

Ներսէս Պեսարապիոյ մէջ շարունակեց իր շինարար գործունէութիւնը եւ այդ կորսուած կարծուած վիճակը նախանձելի վիճակի բերաւ, տեղական ազդեցիկ անձերու հետ մշակեց սերտ յարաբերութիւններ եւ յարդ ստացաւ: Նախարարները սկսան հետաքրքրուիլ իրմով, որուն մէջ տեսան բարձր արժանիքներով անձը եւ իր արժանիքին վայել դիրքերու բարձրացաւ. այս պատճառով ընդարձակեց իր թեմին սահմանները, Քիչնեւի անձուկ շրջանակը լայնցաւ մինչեւ Նոր Նախիջևան, Մոսկուա եւ Փեթերսպուրկ, եւ եղաւ իր վիճակը արքեպիսկոպոսարան մը. մինչդեռ առաջ հազիւ առաջնորդական փոխանորդութեան վիճակ մըն էր: Առաջնորդի բնակած տունը, որ կառավարութեան կողմէ գըրաւուած էր, ետ վերադարձուեցաւ, հասոյթները շատցան, պետական նպաստ ալ ստացաւ, եկեղեցական բարեկարգութեան հոգ տարաւ, Հասոյթաբեր կալուածներ զնեց, այրիներու, անտէր ազջիկներու եւ որք ու աղքատներու համար մասնաւոր հիմնադրամ ստեղծեց, Առաջնորդարանի մէջ կարօտներու եւ աղքատներու կանոնաւոր սեունի մատակարարեց, սեղանը միշտ բաց էր

ամենուն առաջ : Մանուկներու դաստիարակութեան եւ կրթութեան հոգ տարաւ, դպրոցներ բացաւ, բան մը, որ առաջուցնէ իրեն կէտ նպատակին էր, կը խորհէր թիֆլիսի մէջ հիմնած Ներսիսեան վարժարանին նման բարձրագոյն ծրագրով գպրանոց մը եւս հիմնել, բայց այդ բանին համար նիւթական միջոցները անբաւական էին :

Ներսէսին ձեռքը բաց, սիրտը լայն, չափազանցեալ ծախքերու տակ կը մտնէր առանց վարանման . ո'չ մէկ բան անկատար ձգեց . իբր համբաւեալ ուղղամիտ, օղտակար եւ խմաստուն դործունէութիւնը եւ մատակարարութիւնը ամենուն վստահութիւնը ներշնչած էր, որոնք լիաբուռն կ'օգնէին իրեն բոլոր ձեռնարկներուն :

Ներսէսի ունեցած այս չքնաղ եւ անստղիւտ արժանիքները զինք միշտ բարձր պահեցին եւ ի վերջոյ արժանացաւ կաթողիկոսութեան բարձր աստիճանին . իր նախանձոտ հակառակորդները եւ իր մասին կասկածով վերաբերուղները ի վերջոյ համոզուեցան, թէ Ներսէս կարծուածէն շատ աւելի բարձր էր նկարագըրով եւ առաքինի իր վարք ու բարքով եւ ձիրքերով : Ներսէս դիտցաւ ձախորդ պատահարներու առջեւ չընկճուիլ եւ ամուր պահել իր գիրքը :

Ընտրութենէն հինգ ամիս վերջ, 1843 Նոյեմբեր 28 կիրակի օրը, ներկայացաւ Յարին, որովհետեւ ծանր հիւանդութիւն մը արգելք եղած էր այդ բանին : Յար Նիկողայոս՝ Ներսէսի մասին շատ վատ տրամադրուած էր, որովհետեւ իր հակառակորդ ուուս զօրավարները չարախօսած էին իր մասին կայսեր՝ որպէս վտանգաւոր մէկը, որով կայսրը զգուշական միջոցներու ալ դիմած էր : Բայց երբ Ներսէս ներկայացաւ կայսեր ունկնդրու-

թեան, արդիւնքը եղաւ նպաստաւոր։ Կայսեր՝ Պերովսկի նախարարին ներկայութեան ըսած հետեւեալսօսքերը կ'ապացուցանեն այդ բանը. — « Ես այս շատ հանելի ունկնդրութիւն ունիցայ, շնորհակալ եմ ժեզանից լնտրութեամուն համար։ Շատ ափսոս, որ յառաջագոյն քողած ենք եղել այս արժանաւոր եւ վաստակաւոր անձին » :

Մուս դօրավար Պասքեւիչ կատաղի հակառակորդն էր Ներսէսին, այն պատճառով, որ կամաւորական դունդերու զինուորական հրամանատար Ներսէս եպիսկոպոս իշեցուցած եւ պնդած էր Մուսերէն խոստացուած հայկական պահանջներու ճանաչումը. բայց Պասքեւիչ, մինչեւ ուղն ու ծուծը Մուս մը, կը հետապնդէր ոռուսական իշխանութեան ամրապնդումը կովկասի մէջ, որով հոգ չէր Հայերուն թափած արիւնը իրենց աղատութեան ի խնդիր. Եւ ահա այս նպատակով ալ, միշտ չարախօսած էր ան ըլլա՞յ վարչապետին, ըլլայ կայսեր մօտ, եւ արդէն, ինչպէս ըսինք, նախապէս Ներսէսի կաթողիկոսութենէ զրկումը եւ Պեսարապիա իբրեւ առաջնորդ նշանակուիլը կը նշանակէր հեռացնել զայն կովկասէն հեռու ամայի տեղ մը :

Խթ.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԻՆԴԻՐ

Ներսէսի Փեթերսպուրկ ներկայութիւնը առիթ տըւաւ Մուսերուն արծարծելու Քաղկեդոնի Հարցը անդամ մը եւս. Ներսէս՝ նախանձախնդիր աղդային եկեղեցիի

իրաւանց եւ անկախութեան, միտքէն անդամ չէր անցըներ զոհել իր եկեղեցին՝ Ռուսերուն հաճելի երեւնալու համար, եւ կորսնցնել այն ազատութիւնը, որով Վրացիները ինկած էին այդ ճահիճին մէջ՝ կորսնցնելով իրենց եկեղեցիին ինքնուրոյնութիւնը եւ ձուլուած ռուսականին մէջ, վերջ տալով եկեղեցական նուիրապետութեան ալ, որով՝ Վրաց եկեղեցին կը կառավարուէր ռուս մետրապոլիտներով:

Ներսէսի հետ խօսակցութիւններ կ'ունենան օտար դաւանութեանց տեսուչ Սկրիբից, Սինոդի անդամ եւ Հոռվմէականութենէ դարձած Սիմաշքա արքեպիսկոպոս, կայսերական սենեկապետ եւ Հայոց վրայ գիրքի մը հեղինակ Մուրավիէվ եւ պալատի նախարար Վոլքոնսկի. ասոնք եւ ուրիշներ կը յորդորէին Ներսէսը՝ ընդունիլ Քաղկեդոնի ժողովը: Ներսէս՝ պատմական եւ վարդապետական փաստերով բացատրեց այդ յայտարարութեան անկարելիութիւնը որ երեք տիեզերական ժողովներու համաձայնութիւնը ուղղափառութեան հիմ կ'ընդունի: Կը բացատրէ նոյնալէս, թէ Յոյներն ալ երկար ատեն չեն ընդունած Քաղկեդոնի ժողովին որոշումը: Եւ դործնականին ալ անցնելով՝ կը հաւաստիացնէր, թէ՝ « Եթէ ես ընդունիմ ել Քաղկեդոնի ժողովը, ո'չ մի Հայ ինձ չի հետեւի, Հայեր իրենց առաքելաւանդ կրօնն անփոփոխ են պահել՝ զոհելով ամէն ինչ»: Եւ կը յիշեցնէ Եղրի ոլարադան:

Ռուս Սինոդին կողմէն ալ պաշտօնադէս առաջարկուած է Ներսէսին՝ Քաղկեդոնը ընդունիլ, որուն գըշտոր պատասխանած է, թէ Յոյներու Մանուէլ կայսեր եւ Միքայէլ Պատրիարքին ժամանակ այդ հարցերը ծեծուած եւ պարզուած են, Ներսէս Շնորհալի եւ Գրիգոր

Տղայ Կաթողիկոսներու ձեռքով Հայոց ուղղափառութիւնը լուսաբանուած, որով բաւական կը նկատէ այդ դիրերուն ոռւսերէն մէկ թարգմանութիւնը յշել Սինոդին, որոնք տպուած են 1847ին :

Այսպէսով վերջ կը տրուի այս յաւիտենական քաշ-քշուքին ալ : Նշանակալից է այս մասին Վոլկոնսկիի հետեւեալ խօսքերը՝ Ներսէսը լսելէն վերջ . «Եթէ համաճայնէր ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովը, առաջինը ես պիտի ըլլայի անուանել նրան ստոր : Կը նշանակէ, թէ Ներսէս կրցած է համոզել իր խօսակիցները Հայ Եկեղեցիի ուղղափառութեան վրայ :

Յատկանշական է նաեւ հրաժեշտի պահուն Նիկողայոս կայսեր հետեւեալ պատուէրը Կաթողիկոսին . — «Դուք աշխատեցէք, որ կաթոլիկութիւնը մուտք չը-գտնի ձեր ազգին մէջ» : Բայց կ'ուղէ՝ ամուր կենալ հայ հաւատքին վրայ :

Ներսէսի հայրենասիրութեան եւ հաստատամտութեան իրր փաստ յառաջ կը բերենք հետեւեալ դէպքը, որ պատիւ կը բերէ պատուական Հայրապետին անունին եւ որ դարերով մեր մտքին մէջ դրոշմուած մնալու լաւագոյն դաս մըն է :

Սրբադան Հայրապետը, որ Փեթերսպուրկի մէջ Լազարեան տանուաէր իշխան Խաչատուրի բնակարանը իջեւանած էր, Ներսէսին հաճոյք պատճառելու համար կ'առաջարկէ մատուցանել կայսեր մօտ դիմում մը, որով կաթողիկոսը 200,000 բռւպլի կայսերական գանձէն ուզէր, իոլիսարինաբար, առանց տոկոսի, որպէսզի գանձան տեղերու մէջ ուսումնարաններ հիմնիք :

Ներսէս հազիւ լսած, ուժով կերպով կը մերժէ ընդունիլ այդպիսի գումար մը, յիշեցնելով, թէ անցեա-

Մին մէջ ամէն ճեռնարկ աղղին նուէրներով գլուխ ելածէ, եւ վստահացուց իշխանը, թէ Աստուծոյ ապահինելով եւ Հայ ազգի առաս նուէրներով կը յուսայ յաջողիլ դարձեալ :

ՆԵՐՍԵՍ ՓԵԹԵՐՍՊՈՒԻՐԿԻ ՄԷՋ

Ներսէս Փեթերսպուրկ հասած էր 1843 Յունիսի վերջերը, եւ մեկնեցաւ անկէ 1844 Մայիսին, որով տասնուկէս ամիս մնաց հոն, անցաւ Մոսկուա, այցելեց Լազարեան ճեմարանը եւ աչքէ անցուց զայն, ուսուցչական պաշտօնէն հեռացուց Դաւիթովը, որ հայ աշակերտներին համոզում էր հայերէն ընթերցանութեամբ չպարապիլ, որուն տեղ նշանակեց Մարոժկին։ Գասպարեան անկելանոցին բացումը կատարեց, ոռուս եկեղեցականութեան եւ Պատրիարքին այցելեց, իսանդավառ ընդունելութեան արժանացաւ անոնցմէ, ուրիէ յետոյ ուղղուեցաւ Քիշնեւ՝ իր առաջնորդական վիճակը, հոն դործերը կարգադրեց, առողջութիւնը վերագտաւ եւ յառաջացաւ Նոր Նախիջեւանի ուղղութեամբ, ճամրուն վրայ դտնուող բոլոր քաղաքները այցելեց, օրհնեց ժողովուրդը, Կէօղլէվի մէջ փառաւոր ընդունելութեան արժանացաւ Հայերէ, Ռուսերէ, Թաթարներէ եւ Ղարայիմ(Հրեայ)ներէ, փոխաղարձաբար այցելութիւն տրւաւ բոլորին ալ, այցելեց Ռուսերուն եկեղեցին, Թաթարներուն մղկիթը եւ Ղարայիմներուն սինակոկը, ուր օրինաց տախտակը համբուրեց յարդանքով, ընդունեց Ղարայիմներու պատրաստած նախաճաշի Հրաւէրը և ամէն տեղ յորդորեց զանազան աղղերը՝ իրարու հետ սիրով ապրիլ :

Անցաւ Մէմֆորոսլու - Աղմէսճիտ, անկէ Ղարառու - փազար. Հոս այցելեց Հայերուն, Ռուսերուն եւ Հայ կաթոլիկներուն եկեղեցիները եւ խօսեցաւ: Վերջինին գլուխը կը գտնուէին Վենետիկեան միաբաններէն Մինաս Բժշկեան, Վրթանէս Պօտուրեան եւ ուրիշ վարդապէտ մը: Ասոնց եկեղեցին մէջ Ներսէս չխնայեց կաթոլիկները մեղաղբել, ըսելով թէմ ձեր մօրը կաքը մոռացել էք. որուն ի պատասխան՝ Բժշկեանը հետեւեալ օրը կը պատասխանէր թէ՝ Մխիթար սկզբում ամեննեւին մտադրութիւն չուներ իւր մայրենի եկեղեցին քողնել, եւ քէ միայն դժուարութեանց պատճառով նա այդ բայլըն առեց (Բազմավէպ, 404):

Ներսէս կ'այցելէ Թիֆլիս, ուր ունէր իր հոգեզաւակը՝ հիմնած Ներսէսեան դպրանոցը. Հինգ ամիսի չափ մնաց Թիֆլիս, բայց սիրու չըրաւ գոնիկ անգամ մը այցելել իւր փայփայած ուսումնարանը, ա'յնչան մեծ էր վեհին սրտին ցաւը:—

Կարբեցին իր հակառակութիւնը Ներսէսի դէմ ա'յնքան յառաջ տարած էր, որ Ներսէսի դպրոցը քանդեր էր. չկրնալով անոր անձը մէջտեղէն վերցնել, ուզեր էր ջնջել անոր անունը անմահացնող յիշատակը: Դպրանոցը կորսնցուցած էր իր փայլը եւ իջած ծաղկոցի աստիճանին: Ներսէս չյուսահատեցաւ մասնաւոր կարդադրութիւնով մը դարմանել կացութիւնը, եւ որոշեց դործը ձեռք առնել իջմիածին երթալէն եւ օծումը ընդունելէն վերջ:

1846 Յունիսին, ընտրութենէն երեք տարի եւ երկու ամիս վերջ ընդունեց օծումը փառաւոր հանդէսներով: Օծման հանդէսին մեծ պատրաստութիւններ տեսնուած էին, 179 եկեղեցականներ ներկայ էին, որոնցմէ 14ը

եպիսկոպոս, 50ը վարդապետ, 61ը քահանայ եւ 50ը ամրկաւագ եւ ուրարակիր։ Հոկտեմբեր 27ին Գիւտ լա-
չի օրը միւռոնօրհնութիւն կատարեց մեծ հանդիսու-
թեամբ եւ սկսաւ պաշտօնապէս կաթողիկոսական իշ-
խանութիւն վարել։ Վանքին մէջ Կարբեցիին օրէն բոյն
դրած զեղծարարները եւ ապօրինութեանց հեղինակները
հնոացուց եւ յաջողեցաւ վերացնել անկարգութիւնները
վանքին շրջապատէն։ կարդի կանոնի եւ պարտաճանա-
չութեան գիտակ մարդիկ հաւաքեց իր շուրջը։ Ներսէս
զեղծարարներուն դէմ եղաւ խիստ, մինչեւ իսկ բոնա-
կալ ըսուելու չափ առաջ գնաց։ աշխարհականներուն
մէջէն մաքուր մարդիկ իրեն օգնականներ առաւ։

Ներսէսին անունը անմահացնող պարագաներէն
մէկն ալ էջմիածնի մէջ նոր լիճի մը շինութիւնը եւ ան-
տառի գաղափարը յղանալն էր, օդը մաքրելու եւ լի-
ճով ալ անտառը հասցնելու համար, որ մինչեւ հիմա
կը մնայ եւ կը կոչուի «Ներսէսեան լիճ»։ Անտառը
տնկուեցաւ 1847էն 1850 չորս տարիներու ընթացքին,
որ կը պարունակէր 200·000 ծառեր, որոնց 60·000ը թը-
թենի եւ 40·000 ծիրանի։ սոյն անտառը ներկայիս մէկ
քառակուսի մղոն տարածութիւն ունի, իսկ լիճը՝ 100
կանգուն երկայնութիւն եւ 50 կանգուն լայնութիւն, որ
ըսել է 50·000 քառակուսի կանգուն։ Լիճին մէջ ձուկեր
դրաւ, որոնք պիտի նպաստէին վանքին տնտեսութեան,
իսկ թթենիներու տերեւներով շերամի գործին ուժ տը-
ւաւ։

ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

Ներսէս 1857 Փետրուարին Թիֆլիս կը դանուէր։
իրեն կ'այցելէ Բարիատինսքին՝ կայսեր կողմէ իրեն շը-

նորհուած Ա. Անտրէի մեծ շքանշանը յանձնելու համար: Հետեւեալ օրը Ներսէս փոխադարձ այցելութիւն կուտայ Բարիատինսքիին. Փետրովար 13ի գիշերը կը վախճանի 86 տարեկան հասակին մէջ. նոյն առաւոտ կաթողիկոսը կը գտնեն վախճանած, զրիչը ձեռքին, մանաւանդ տակաւին զրիչը թաց վիճակի մէջ, թուղթ մը սեղանին վրայ, որուն կէսը զրուած, եւ որ ուղղուած է եղեր ոռւսական Տէրութեան ներքին զործոց պաշտօնատարին. զրութեան նիւթն է եղած՝ կաթողիկոսներու իրաւունքներու պաշտօնանութիւնը, զոր կարդացողներ գտնուած են:

Ներսէսի անակնկալ մահը շատերուն մտքին մէջ շիռթ յարուցեր է, որպէս թէ դաւաճանի մը ձեռքով թունաւորուած ըլլայ. բայց իրազեկներ անտեղի կը նկատեն այդ կասկածը եւ կը վերազրեն կաթուածի. քննութեամբ ալ հաստատուած է, որ երեկոյեան բոլորովին առողջ է եղել, եւ ոչինչ չէ կերել, բայց միայն կէս նուռ, վրան շաբար ցանած, եւ գիշերուան մէջ, ինքնիրան նրագ վառելով սկսել է գրել այն բուդքը, որ կիսատ մնացած էր սեղանի վրայ (Ծիլ. Ա. 38):

Փետրուար 13ի առառն կանուխ կը սկսին լսուիլ Հայ Եկեղեցիներու զանդակներուն տիսուր զօղանջիւնը Թիֆլիս քաղաքի մէջ, ծանուցանող Հայրապետին մահուան լուրը: Մարմինը վանքին մայր Եկեղեցին կը տարուի պատշաճ հանդէսով եւ յարգութեամբ. ամէն ազգէ բազմութիւն, անխոտիր կ'այցելեն. հանգուցեալին անշունչ մարմինը, իրենց վերջին յարդանքը մատուցանելու եւ աջը համբուրելու: Փետրուար 24ին հանդիսաւոր պատարագ մատուցուեցաւ Սարդիս Զալալեան Եպիսկոպոսի նախազահութեամբ, հոգեհանգիստ ալ կա-

տարուեցաւ եւ կէսօրէն վերջ յուղարկաւորութեան թափօրը ճամբայ ելաւ դէպի Երեւանի դուռը, ուրկէ ոլոտի փոխադրուէր Էջմիածին՝ մասնաւոր կերպով Էջմիածինէն եկած եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հըկողութեամբ. Հանդուցեալին մարմինը Փետրուար 26-ին հասաւ Էջմիածին եւ հետեւեալ օրը, 27ին, մարմնոյն օծումը շնեղաշուք հանդիսիւ կատարուելէն յետոյ քաղուեցաւ վաճիքի գաւքին աջակողմը, Դանիիլ Կաքողիկոսի շիրմին մօտը:

Հայ Եկեղեցին բախտաւոր Եղած է Ներսէսներով. Ա.՝ Մեծն Ներսէս, բարեգործութեան եւ բարեկարգութեան հիմնադիր, Բ.՝ Ներսէս Շինող, Գ.՝ Ներսէս Շնորհալի, բեղուն կեանք մը, Դ.՝ Կիլիկիոյ Ներսէս Կաթողիկոսը՝ Սերաստացի, Չինող, այր վսեմ եւ հանձարեղ», Ե.՝ Ե.՝ Ներսէս Աշտարակեցի, Հայրենանուէր, Եկեղեցւոյ պաշտպան, ուսումնասէր, որբերու, այրիներու եւ աղքատներու բարեկամ:

Տասնըմէկ տարի կաթողիկոսութիւն վարելէ վերջ (1846 – 1857) չքացաւ այս մեծանուն Հայրապետը խործերութեան մէջ:

Ծ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ (1841)

Ինչպէս ցարդ տեսանք, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքները բացարձակ իշխանութիւն մը կը վարէին, կարելի է ըսել՝ բռնապետական, եւ սակայն անոնք աւդործնական կերպով ենթարկուած էին Ամիրա կոչուած

գլխաւորներու ազդեցութեան, որոնց միակ առաւելութիւնն էր իրենց հարստութիւնը, տեսակ մը դրամական ազնուապետութիւն. այս առաւելութենէն դուքս ո եւ է աչքի դարնող ձիրք չունէին. մինչդեռ, ժամանակները փոխուած, միտքերը յեղաշրջուած, նոր սերունդ մը մէջտեղ ելած էր եւրոպական դաստիարակութեամբ օժտուած, որոնք ստեղծեցին նոր շարժում մը ազգային գործերու ընթացքին մէջ, թելադրելով հասարակութիւնը մասնակցիլ ազգային բոլոր գործերու անխտիր. մինչեւ այն ժամանակ հլու, հնագանդ կարծուած հասարակութիւնը սկսաւ մասնակցիլ գործերու եւ պայքարիլ ամիրաներու քաղաքականութեան դէմ. ամէն բան պէտք էր նոր ի նորոյ կառուցանել, զի մեքենան խանդարուած էր եւ նորոգութեան պէտք ունէր :

Եւրոպայէն վերադարձող ուսումնական երիտասարդները սկսան ժողովրդային համակրութիւն շահիլ եւ դործին դեկը ստանձնել. այս սկզբունքին վրայ հիմնուած Պատրիարքարանի գործերուն համար յատուկ ժողովներ կազմեցին. ժողովներուն ընտրողական դոյն տուին առանց դասակարգի խտրութեան: Ամենէն առաջ, 1841ին կազմուեցաւ Ելմտական Յանձնաժողովը, աւելի ուշ՝ ընդհանուր վարչութեան համար Կրօնական ժողով մը՝ 14 եւ Քաղաքական ժողով մը 20 անդամներով, 1847ին: Ուսումնական խորհուրդ մը՝ 1853ին:

Ժողովներու եւ խորհուրդներու կազմութիւնը՝ կանագրութեան մը պէտքը զգալի ըրաւ, փոխադարձ իրաւասութիւնները ճշդելու եւ կերպերը որոշելու համար, եւ այս նպատակով խմբագրուեցաւ, 1860ին, Ազգային Սահմանադրութիւնը: Այս դործին դեկավարներն էին Տոքթ. Նահապետ Ռուսինեան, Մերվիտէն է այլ

ուսումնական անձեր։ Խմբագրուած այս Սահմանադլը-
րութիւնը պէտք էր ենթարկել պետական վաւերացման,
ինչ որ դժուարութեամբ ճեռք բերուեցաւ. Երեք տարի
տեւող բանակցութիւններէ եւ ժողովրդային ցոյցերէ
յետոյ միայն Բարձրագոյն Դուռը հաստատեց եւ ար-
տօնեց անոր գործադրութիւնը 1863ին։

ԺԹ. Պարը Հայ կեանքին մէջ լուսաւոր շրջան մը
բացաւ Սահմանադրութեան ճանաչումովը եւ զործա-
դրութեամբը. Վարժարանները շատցան, եւրոպական
համալսարաններու մէջ կրթուած Հայ երիտասարդնե-
րու թիւը բազմացաւ, նախակրթութիւնը ամէն տեղ՝
գաւառներու մէջ ընդհանրացաւ, առեւտրական եւ սե-
ղանաւորական տուններ բազմացան Թուրքիոյ թէ Ռու-
սիոյ մէջ, եւ Հայութեան երկու հատուածներն ալ, ի-
րենց բնակած Հայրենիքին մէջ կառավարական, դիւա-
նագիտական եւ զինուորական բարձր աստիճաններու
հասան։

Եկեղեցական վարչութիւնը աւելի կանոնաւորուե-
ցաւ, կղերը ղաստիարակուեցաւ, կրօնական շինութիւն-
ներու կարեւորութիւն արուեցաւ, նուիրատուութիւն-
ները շատցան, արարողութիւնները աւելի ազդեցիկ ե-
ղան, քարոզութիւնները կանոնաւորուեցան։ Այս յա-
ռաջդիմութիւնները բնական կերպով Հայոց ձգտում-
ները լաւագոյնը պիտի առաջնորդէին, բարօր կեանքի
մը վայելքն ու բաղձանքը ղարթուցանէր եւ համարձա-
կէր աշխարհի երեսին պոռակութէ, իրենք ալ մարդ են,
փափաք մը ունին, այն է՝ ապրիլ աշխարհի մէջ իրրեւ
քաղաքակրթուած աղդ մը, իր Հայրենի բնագաւառին
մէջ ամփոփուած։

Այս ղարթնումը, որ տեսնուեցաւ Հայերուն վրայ

այդ դարուն մէջ (Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի), արդիւնք է մեծ մասամբ իր Եկեղեցական ընտիր զասակարդին ձեռքով հիմնաւորուած գործունէութեան եւ աղղեցութեան:

ԾԱ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հնդհանուր կերպով բոլոր քրիստոնեայ Եկեղեցիները՝ դաւանութիւն ըսելով՝ կը հասկնան Քրիստոսի մէջ տեսնել կարդ մը յատկութիւններ։ Միտքերնիս որոշ կերպով բացատրելու համար, ըսենք թէ՝ Հայ Եկեղեցին քաղելով իր ուսմունքը Նոր Կտակարանէն, յըստակ եւ որոշ բառերով վերջնական որոշումի մը յանդած է, այն է՝ «Միաւորեալ մի բնութիւն»։ Եւտիքէսի վարդապետութեամբ՝ Քրիստոսի կը վերագրուէր Երկու բնութեանց շփոթութիւն եւ խառնակութիւն, որպէսզի Քրիստոսի վրայ անհատական միութիւն մը ճշմարտուի. այս բանին կը հակառակի Հայ Եկեղեցին դաւանած միութիւնը կամ միաբնակութիւնը, եւ կատարելապէս նոյնն է կիւրեղեան եւ Եփեսոսեան բանաձեւին հետ. Մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ. եթէ մարդեղութեան Խորհուրդին մէջ Երկու բնութիւնները, այսինքն աստուածութիւնը եւ մարդկութիւնը, Երկուութեան ո եւ է կերպով ձեւ մը պահած ըլլային, անով իսկ Յիսուսի չարչարանքն ու մահը, իրենց աստուածամարդկային կերպարանը կորուսած կ'ըլլային եւ փրկադործութեան Խորհուրդին կը պակսէր հիմնական զօրութիւնը, լոկ մարդկային զործ դառնալով։ Այս կերպով Երեւան ե-

կած կ'ըլլար նեստորի վարդապետած երկուութիւնը, որ իբր մոլորութիւն՝ մերժուեցաւ»:

(Օրմանեան՝ Հայոց Եկեղեցի)

Այստեղ մենք պիտի ներկայացնենք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ընդունած երեք տիեզերական ժողովներուն ամփոփումը, որուն դումարման առիթ ընծայեցին քանի մը եպիսկոպոսներ, իրենց մոլորութեամբ:

Կոապաշտութիւնը ջնջելու համար, Մեծն Յուստինիանոսի խնամքը պահիկ մը նուազեցաւ, վարդապետութենէ մը յառաջացած աղմուկի մը պատճառով, որ հեթանոսութենէ նուազ վնասակար չէր: Այս խորվութեան եւ մոլորութեան սկզբնապատճառն էր Արիոս Աղեքսանդրացի, որ 324ին սկսաւ սորվեցնել, թէ Ռիդին Աստուած հաւասար չէ Հօր Աստուծոյ, ո'չ անոր բնութենակից եւ ո'չ աստուած, այլ արարած, թէ եւ ինչ ինչ կատարելութիւններով հաղորդակից Աստուածութեան:

Արիոսի այս կարծիքը պարզամիտներէն շատեր ընդունեցին, մանաւանդ Աղեքսանդրիոյ կիներն ու աղջիկները: Արիոսի աշակերտները սկսան ազատօրէն քարողել հրապարակները, Եղիպառոսի, Ասորիքի եւ Պաղեստինի մէջ: Այս մոլորութեան վնասները խափանելու համար, հետզհետէ երկու ժողով դումարուեցաւ Աղեքսանդրիոյ մէջ եւ նղովեց Արիոսը: Ասոր կողմնակիցներուն մէջ նշանաւոր էին երկու Եւսեբէոսները, մէկը Նիկոմիդիոյ, իսկ միւսը Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը: Երբ Արիոս աքսորուեցաւ Աղեքսանդրիայէն, Նիկոմիդիոյ Եւսեբոս եպիսկոպոսը պաշտպանեց զայն եւ իր վարդապետութիւնը, որ կոչուեցաւ Արիոսականութիւն:

ԱՆԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԵՒ ԱՆՏԻՈՔԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Քրիստոսի բնութեան եւ ինքնութեան մասին իրառու հակառակ երկու գլխաւոր տարբեր կարծիքներ եւ կամ վարդապետութիւններ կը տիրապետէին Եկեղեցին մէջ Դ. դարուն սկիզբը։ Այդ երկու կարծիքներու կեղրոններն էին Անտիոք (Ասորիք) եւ Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս), կամ զիտական բացատրութեամբ՝ Անտիոքի եւ Աղեքսանդրիոյ դպրոց։

Այս երկու դպրոցներն ալ քրիստոնեայ էին, այսինքն կը հաւատային եւ կը քարողէին Աւետարանը, բայց Քրիստոսի ինքնութիւնն ու բնութիւնը իրարու բոլորովին հակառակ աստուածաբանութեամբ մը կը բացատրէին, որու հետեւանքով բախումներ ունեցան իրարու հետ եւ տիսուր հետքեր ձգեցին Եկեղեցիի պատմութեան մէջ։ Այս պատճառով դումարուեցաւ ժողովը Նիկիոյ մէջ, վերջ տալու համար այդ մոլորութեան։

ՄԵՃՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻԽԱՆՈՍ կայորը, ըմբռնելով այսպիսի հակառակութեան հետեւանքները, նամակ գրեց Արիոսին եւ Աղեքսանդրիոյ Աղեքսանդր Հայրապետին, որ զիրենք զսպեն եւ այդպիսի մոլորութիւնները ժողովուրդին մէջ չտարածեն։ Բայց երբ տեսաւ որ իր դիմումը որոշ արդիւնք մը չունեցաւ, հարկ դատեց ընդհանուր ժողով մը դումարել, ուստի շրջաբերականով մը հրաւիրեց Եպիսկոպոսներն ու Եկեղեցիներու պետերը հաւաքուիլ Նիկիա, որուն հրաւիրուեցաւ նաեւ մեր Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետ։ Հաւաքուեցան 318 Հայրապետներ, բացի քահանաներէ եւ սարկաւաղներէ։

Ասոնց մէջ էր նաեւ մեր Արիստակէս Հայրապետը, ո-
րովհետեւ հայրը՝ Լուսաւորիչ՝ ծերութեանը պատճա-
ռով չէր եկած ժողովի եւ զրկած էր իր որդին:

Ժողովը բացուեցաւ 19 Յունիս 325ին: Ներկայ էր
Կոստանդիանոս կայսըն ալ: Արիոս ատեան կանչուե-
ցաւ: Ան յոյսը դրած էր քանի մը եպիսկոպոսներու վը-
րայ, եւ սկսաւ համարձակ շատագովել իր մոլորութիւ-
նը. բայց Ա. Աթանաս, որ այն ատեն Աղեքսանդրիոյ
սարկաւագն էր, ազգու խօսքերով լոււթեան մատնեց
դայն:

Երբ ժողովը ստուգեց Արիոսի մոլոր ուսումը, սահ-
մանեց Հանգանակ Հաւատոյն, «Հաւատամքի մի Աստ-
ուած»ը, եւ պաշտօնապէս հաստատեց, թէ Որդին նոյն
բնութիւնը ունի Հօրը հետ: Այս է պատճառը, որ Հա-
ւատամքի մէջ ըսուած է. «Աստուած նշմարիտ, յԱս-
տուծոյ ձշմարտէ, ծնունդ եւ ոչ արարած, նոյն ինքնի
բնութենէ Հօր»:

Այնուհետեւ ժողովին որոշումով Արիոս եւ իր հե-
տեւղները աքսորուեցան:

Ժողովը հոգ տարաւ նոյնպէս Եկեղեցիի բարեկար-
գութեան. սահմանեց Զատիկը տօնել մեր տօնածին
պէս, գրեց կանոններ, որոշեց եպիսկոպոսներու վի-
ճակներու սահմանները: Մայրաքաղաքներու եպիսկո-
պոսներուն մետրապոլիտ տիտղոսը տուաւ: Արգիլուե-
ցաւ եպիսկոպոսներուն, քահանաներուն եւ սարկաւագ-
ներուն թողուլ իրենց Եկեղեցին եւ երթալ ուրիշ տեղ:
Սահմանուեցաւ վեց կանոններով, որ իշխանութիւն ու-
նենան եպիսկոպոսները մօտակայ դաւառներու վրայ:

Ժողովը վերջացաւ 25 Օգոստոս 325ին:

Բ.- Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԺՈՂՈՎ

Թէոդորոս կայսրը, որ պաշտպան ու կուսակից էր ուղղափառներուն, իր զահակալութեան սկիզբէն Հրամայեց, որ Եկեղեցիները հաստատուն պահեն Նիկիոյ Հանգանակը: Իր նախորդ Վաղէսի օրով աքսորուած ուղղափառ Եպիսկոպոսները ետ դարձուց, ջնջեց Հերետիկոսներուն դրած Հրովարտակները, եւ Եկեղեցիի օգտին ու խաղաղութեան համար ժողով դումարել տուաւ 381 Մայիսին Կ. Պոլիս, ուր հաւաքուեցան արեւելեան դաւառներէն 150 Հայրապետներ, ինչպէս նաեւ այն ատենուան Հայոց Հայրապետը: Ժողովին նախագահն էր Կ. Պոլսոյ Նեկտարիոս Հայրապետը: Ժողովին նպատակն էր Հերքել մակեդոնեան Հերետիկոսութիւնները, որ Ս. Հոգիին Աստուածութեան դէմ մարտնչելով կոչուեցան Հոգեմարտներ, եւ Ապողինարեան Հերետիկոսութիւնը, որ Քրիստոսի մարդեղութեան դէմ մոլորութիւններ կը սորվեցնէր: Ժողովը Նիկիոյ դաւանութեան վրայ աւելցուց Հոգեմարտներուն դէմ թէ «Հաւատամք եւ ի սուրբ Հոգին՝ յանեղն եւ ի կատարեալն»:

Հոգին Սուրբ է Տէր եւ Կենդանարար որ ի Հօրէ ելանէ: Ս. Հոգին ոչ թէ արարած մըն է արիոսական նպատակով, այլ բղխում մը ի Հօրէ, ինչպէս Որդին արարած մը չէ, այլ Ծնունդ ի Հօրէ:

Թէոդորոս կայսրը Հերետիկոսներուն դէմ խիստ վարմունք ունեցաւ. այս բանը աւելի վնաս պատճառեց քան թէ օգուտ:

Ժողովը հաստատեց Երուսաղէմի Աթոռը, Հակառակ Աղեքսանդրիոյ Աթոռին, որ կը ճգտէր իշխել Պաղեստինի:

ՄԲ.

Գ.- ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎ

430ին, Կ. Պոլսոյ մէջ խնդիր եղաւ, թէ Ս. Կոյսը Մայր Աստուծո՞յ պէտք է կոչել թէ Մայր Քրիստոսի: Նեստոր, որ այն քաղաքին պատրիարքն էր, Աղեքսանդրիոյ նախաթոռութեան դէմ զինուելով եւ այդ դըպոցին հակառակ ընթացք բռնելով՝ համարձակ քարոզեց, թէ Մարիամ լոկ Քրիստոսի մայրն է իրեւ լոկ մարդու եւ չէր կիրարկեր Աստուածածին, այլ Քրիստոսածին, եւ Քրիստոսի բնութիւնը Նիկիոյ Հանդանակին հակառակ կը նկատէր: Շատերը մոլորեցան: Նեստորի դէմ էին շատ եպիսկոպոսներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Աղեքսանդրիոյ Ս. Կիւրեղ Պատրիարքը, որ թուղթ գրեց Կ. Պոլսոյ կայսր Փոքր Թէոդոսի, ցոյց տալով Նեստորի մոլորութեան վնասը, եւ թէ պէտք է, որ ժողով գումարուի՝ արմատախիլ ընելու համար այդ չար սերմերը:

Փոքր Թէոդոս 431 Յունիսին ժողով գումարեց Եփեսոսի մէջ, ուր ներկայ դանուեցան 200 եպիսկոպոսներ: Ժողովին նախադահեց Ս. Կիւրեղ: Նեստոր առեան կանչուեցաւ, բայց չներկայացաւ: Եպիսկոպոսներէն 198ը ստորագրեցին վճիռ մը, որով Նեստոր ինկաւաթոռէն եւ նզովուեցան նեստորականները:

Թէոդոս կայսրը խարուելով Նեստորի կուսակից Կանդիտիանոս Եպիսկոպոսի խօսքերէն, նախ չհաւանեցաւ ժողովին, իսկ յետոյ աքսորեց Կանդիտիանոսը: Նեստոր արդելամիակուեցաւ Անտիոքի մենաստանին մէջ եւ յետոյ աքսորուեցաւ Եղիպտոս:

ԾԳ.

ԵՐԵՔ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ԶԴՏՈՒՄԸ

Առաջին երեք տիեզերական ժողովներուն մէջ, — Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի — ժողովական Ս. Հարց միաձայնութիւնը կը փնտուէր՝ առաքելական աւանդութեան համեմատ Ս. Գրոց իմաստները բացատրելու մէջ։ Գլուխի, գլխաւորի, նախագահի կամ փոխանորդի կամք, հրաման, վճիռ չէր փնտուեր. ասոր հակառակը եղաւ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ։ Առաջին երեք տիեզերական ժողովներու մէջ այսպիսի փառասիրական անուններ անծանօթ էին Ս. Հարց։ Ասոնք՝ ամէնքն ալ իրենք զիրենք իրենց մասնաւոր եկեղեցիներուն հովիւ եւ հայր գիտէին, եւ Քրիստոսի տիեզերական եկեղեցիին ներկայացուցիչը կը նկատէին իրենց համաժողով միաբանութիւնը եւ Քրիստոսի եկեղեցիին փոխանորդութիւնը, այն որ Աստուածաշունչ կանոններով կ'առաջնորդէր Քրիստոսի հօտը։ Ուստի Հայ եկեղեցին կ'ընդունի այս երեք ժողովները։

Ասոր հակառակ՝ խնդիրներ յուղուեցան Քաղկեդոնի ժողովին մէջ, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի եւ Կ. Պոլսոյ եկեղեցիին հովուալետները կը վիճէին եւ իրարու ձեռքէ խլել կ'ուղէին Քրիստոսի տիեզերական եկեղեցիին ներկայացուցչութիւնը, Քրիստոսի փոխանորդութիւնը, երբեւ թէ միայն իրենք եղած ըլլային Քրիստոսի կողմէ առանձնաշնորհեալներ։

Ինչպէս իր տեղին յայտնեցինք, Հայոց Եկեղեցին ոչ հաղորդակից եւ ոչ ալ գործակից էր այս ժողովին մեծամասութեան։

ՈՒՂԱՓԱՌ ՄԻԱԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ Հայրապետը, որ իր ժամանակին քրիստոնեայ աշխարհին մէջ միակ հեղինակութիւնն էր եւ որուն խօսքերը մեծ կշիռ ունէին, Քրիստոսի բնութեան մասին կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը. — « Կատարեալ Աստուածութիւն եւ կատարեալ մարդկութիւն միացած ի Քրիստոս անշփոք, անխառն եւ անայլայլ կերպով»: Այս է ուղղափառ միաբնակութիւնն ու Հայ Եկեղեցւոյ դաւանանքը, որուն համար ունինք միաւորեալ մի բնութիւն բացատրութիւնը:

Այս բացատրութենէն դուրս եղած բոլոր ըսի ըսաւները, վէճերը, ժողովները, նզովքները ո'չ մէկ իրական արժէք կը ներկայացնեն, այլ պարզապէս մեծ ըլլալու վառամոլութիւնը՝ միահեծան իշխելու համար քրիստոնեայ աշխարհի խղճին վրայ:

Յոյն եւ լատին Եկեղեցիները՝ անհրաժեշտութիւն չներկայացնող կարդ մը խնդիրներ վէճի նիւթ ըրին. այսպէս է պատկերամարտութեան եւ պատկերապաշտութեան նման երկրորդական եւ երրորդական կարդի վրայ դասուելիք խնդիր մը: Մինչդեռ պատկերը Եկեղեցիի մէջ երկու նշանակութեամբ պէտք էր տեղ դրանէր, ա) պատկերը ներկայացնող սուրբէն օրինակուիլ եւ պատկերին մէջ անոր տէրը յարգել, թ) Պէտք է զարդարել Եկեղեցին դեղարուեստական դեղեցիկ նկարներով, որպէսզի տաճարին մէջ իշխէ դեղեցիկին ճաշակը եւ պաշտամունքը: Հայ Եկեղեցին արձաններու դործածութիւնը արդիւած է, նկատելով զայն կուապաշտութեան նշանակ. Հայ Եկեղեցին մէջ տեղ ունին այն

պատկերները միայն, որոնք զծուած են պատառի վը-
րայ եւ օրհնութեամբ եւ օծումով սրբագործուած:

« Հայ Եկեղեցին չ'ընդունիր Եւ «յորդոյ» յաւել-
ուածը, մաքրաբանի (քաւարանի, (purgatoire) պատիժ-
ները, մահութեամբ անմիջապէս յետոյ երանաւէտ տեսու-
թիւնը, գոյացափոխութեան դրութիւնը, ներողութիւն-
ներու ձեւակերպութիւնը, եւ պապական կոչուած իշխա-
նութեան վարդապետութիւնը:

Հայ Եկեղեցին, դաւանական կէտերու նկատմամբ
կ'ընդունի նուազագոյն չափին եւ անհրաժեշտ պահան-
ջին սահմաններէն անդին չանցնիլ, եւ կը սիրէ Խնդա-
գոյն պահպանդականութեան հաւատարիմ մնալ »:

(Օրմանեան, Հայոց Եկեղեցի):

Վերջացնելէ առաջ այս գլուխը, տանք քանի մը
մանրամասնութիւններ եւս արտաքոյ երեք տիեզերա-
կան ժողովներէն: Լատիններ եւ Յոյներ գումարած են
իրենք իրենց ժողովներ, որոնց տուած են «տիեզերա-
կան» անունը. մինչդեռ, ժողով մը տիեզերական կոչ-
ուելու համար, պէտք է անոր անդամակցին բոլոր ան-
կախ եկեղեցիները, առանց նկատի ունենալու անոնց
ժողովուրդներուն թիւին շատութիւնը: Հոն պէտք է
ներկայանան անկախ եկեղեցիները առանձին առանձին
եւ տան իրենց անկաշկանդ կամքը՝ յայտնուած կար-
ծիքներուն նկատմամբ, եւ որ պէտք է նկատողութեան
առնուի կարեւորութեամբ, այլապէս այդպիսի ժողով
մը չի կրնար վայելել ընդհանուրին համակրութիւնը:

Լատիններ եւ Յոյներ հետեւած են իրենց նախընտ-
րած ուղղութեան, կոթնելով իրենց շատուրութեան
վրայ, որպէս թէ շատուրութիւնը իրաւունք տուած
ըլլայ՝ իրենց՝ նման հարցերու լուծման մէջ:

Յոյներու եւ Լատիններու համաձայնութեամբ ընդունուած ժողովներն են՝ Քաղկեդոնի (451), Կ. Պոլսոյ Բ. (553), Կ. Պոլսոյ Գ. (681) եւ Նիկոպոյ Բ. (787) ժողովները:

Նմանապէս Հայ Եկեղեցին չընդունիր ուրիշ տասներեք ժողովներ ալ, որոնք Լատինները նրբ տիեզերական կը ճանչնան եւ որոնք հետեւեալն են. —

Ա. — Կ. Պոլսոյ Դ., 889

Բ. — Լաղերանու Ա., 1123

Գ. — Լաղերանու Բ., 1139

Դ. — Լաղերանու Գ., 1179

Ե. — Լաղերանու Դ., 1215

Զ. — Լուգդոնի Ա., 1245

Է. — Լուգդոնի Բ., 1274

Ը. — Վիեննայի, 1311

Թ. — Կոստանդիոյ, 1414

Ժ. — Ֆլորենցիոյ, 1434

ՃԱ. — Լաղերան Ե., 1512

ՃԲ. — Տրեղենտոնի, 1563

Եւ ՃԳ. — Վատիկանի 1870ի

ժողովները:

Լեռնակուտակ զաւանական թուղթերու դէղեր, որոնք միտքի մէջ պահելու համար Սողոմոնի խմասութիւնն անդամ անբաւական պիտի ըլլար:

Պատմական դլուխներուն մէջ յառաջ բերած ենք արդէն Քաղկեդոնի ժողովին չուրջ զարձած խնդիրները: Եւ քանի որ Հայերը երեք ժողովներէն անդին չեն անցած, միւս ժողովներուն նկատմամբ խնդիրներ ալ չեն ունեցած:

Խելացի բան մը չէ, կը կարծենք, այսպէս առանց

օդտակարութեան՝ դաւանական գաղտնիքներու բեռը
ծանրացնել եւ հաւատալիքներու թիւը բարդացնել՝ եր-
կարելով տիեզերական ժողովներու շարքը, մանաւանդ
ներկայ ժամանակներու մէջ, երբ հաւատք եւ հաւա-
տալիք դժուարին եւ տագնապալի շրջանի մը մէջ կ'ապ-
րին:

Օրմանեան Սրբազան այս խնդրին չուրջ չօշափած
է կարդ մը եւրոպացի գիտնական անձերու կարծիքը
Հայ Եկեղեցիի նկատմամբ, որոնցմէ ստացած պատաս-
խանը նպաստաւոր է Հայ Եկեղեցիին համար:

Օրմանեան քանի մը տողերով կը խոտացնէ առած
պատասխանները. — « Ամէնին ալ համամիտ գտնուած
են խոստովանելու, թէ դաւանական գաղտնիքներու եւ
անթափանցելի հաւատալիքներու մէջ՝ լաւագոյն է հը-
նարաւոր չափաւորութեան կողմը երբալ »:

Հաւատալիք մը պէտք է ըլլայ պարզ, յստակ, որոշ
եւ վճիտ, հառկնալի բոլորէն, եւ ոչ թէ բեռնաւորէ
մարդուն ուղեղը զանազան եւ զարմանազան մանուա-
ծապատ աստուածաբանական խրթնութիւններով, մա-
նաւանդ երբ խնդիրը կը կայանայ դաւանութեան նը-
ման փափուկ հարցի մը վրայ:

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Յարմար դատեցինք քանի մը գլուխներ փոխ առ-
նել հանգուցեալ Օրմանեան Սրբազանի «Հայոց Եկեղեցի»
Դիրքէն եւ զետեղել մեր ներկայ հատորին մէջ, նկա-
տի ունենալով հանգուցեալ Սրբազանին անվիճելի կա-
րողութիւնը, հեղինակութիւնը եւ ձեռնհասութիւնը ե-
կեղեցա - կրօնական մարդին մէջ: Այնպէս որ, խոստո-

վանինք թէ, մենք հանդուցեալին չափ մասնագիտորէն եւ մանրակրկիտ կերպով պիտի չկընայինք լուսաբանել շօշափուած կէտերը որոնք էական նշանակութիւն ունին մեղ համար, եւ որպէսզի չմեղանչենք Եկեղեցին կարդ ու կանոնին եւ դաւանական սկզբունքներուն դէմ, սիրով տեղ կուտանք այդ յօդուածներուն, փափաքելով նաեւ՝ հանդուցեալին ժամանակին ցանած սերմերը ուռճացնել եւ տարածել Հայութեան անդաստանին մէջ եւ վերակենդանացնել անոր հմայքը:

ՄԴ.

ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Հատին – կաթոլիկ Եկեղեցին, որուն տարամերժիկ առանձնականութեան հոգին հանրածանօթ է, իրեն իր սկզբունք հոչակած է աններողամիտ դրութեան յայտարար բանածեւը, թէ արտաքոյ Հոռմէական Եկեղեցոյ չի՛ յաւիտենական փրկութիւն: Յոյն օրթոսոքս Եկեղեցին ալ, միւս կողմէ, թէպէտ այսպէս չ'ըսեր, բայց կը մերժէ վաւերական ճանչնալ իրեն ընդունած ձեւերէն տարբեր կերպով մատակարարուած խորհուրդները, եւ այս պատճառով կրկնամկրտութեան եւ կրկնածեռնադրութեան ծայրայեղութիւններուն ալ կը դիմէ: Այսպէս որ այս երկու եկեղեցիները, որ իրենց սեփականացուցած են ընդհանրական եւ տիեզերական մեծահրնչիւն անունները, իրենց անկոպար (անտահման) ընդառակութիւնը ցոյց տալու համար, իրենց սկզբունքով ալ անհատական պարփակեալ շրջանակին մէջ ամփոփուած մնալու կը ստիպուին, երբոր իրենցմէ դուրս եղող բաղմութեան հետ անհաղորդ կը մնան:

Հայ եկեղեցին բնաւ այս տեսակ աններողամիտ ու գի մը չունի, եւ չընդունիր, որ որեւիցէ մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի որչափ ալ ընդարձակ ըլլայ, իրաւունք ունենայ իրեն սեփականացնել ընդհանրական կամ տիեզերական եկեղեցւոյ նկարագիրը։ Հայոց Եկեղեցին կը պնդէ ու կը պաշտպանէ որ ճշմարիտ ընդհանրականութիւնը կը ճշմարտուի բոլոր այն եկեղեցիներուն համախմբութեան մէջ, որոնք կը համաձայնին միութիւն ի կարեւորս մեծ կանոնին շուրջ, եւ հաւասարապէս կ'ընդունին եւ կը դաւանին այն ճշմարտութիւնները, որոնք քրիստոնէութեան հիմնակէտը կը կազմեն։ Իսկ այս հիմնական ճշմարտութիւններն ալ Հայոց Եկեղեցին ամենէն աւելի նեղ չափին կը վերածէ, եւ իբրեւ կարեւոր չ'ընդունիր, բայց եթէ առաջին երեք ժողովներու կողմէ արձակուած դաւանական վճիռները, որոնք դրուած են այն միջոցին, երբ բոլոր գլխաւոր Եկեղեցիներ իրարու հետ փոխադարձ սէր եւ հաղորդականութիւն կը պահէին եւ քրիստոնէական միութիւն ունէին։

Այս սկզբունքին զօրութեամբ եւ Հայոց Եկեղեցւոյ դրութեամբ, այն ամէն եկեղեցիները, որ երրորդութեան եւ մարդեղութեան եւ փրկարգործութեան էական դաւանութիւնները կ'ընդունին, ընդհանրական եկեղեցւոյ մաս կը կազմեն, եւ հետեւաբար իրենց հաւատացեալները յաւիտենական փրկութեան առաջնորդելու առաւելութենէն զրկուած չեն, միեւնոյն տեսութեամբ այդ եկեղեցիները պէտք է իրարու մէջ անխափան պահպանէն եւ գործադրեն հաղորդակցութիւն ի հոգեւորականս գրութեան պահանջած յարաբերութիւնները, որով հռչակած կ'ըլլան հաւատոյ եւ սիրոյ միութիւնը,

որ է նոյն իսկ Քրիստոնէական միութիւն։

Ասոնցմէ դուրս մնացող վարդապետական կէտեր կրնան ընդունուիլ կամ մերժուիլ, թէ՛ մասնաւոր ժողովներու որոշմամբ եւ թէ եկեղեցւոյ վարդապետներու հեղինակութեամբ, առանց երբեք ընդհանուր միութեան եւ քրիստոնէական հաղորդակցութեան վնաս մը պատճառելու։ Որովհետեւ էական դաւանութիւններէ դուրս եղող վարդապետական կէտեր սլարդապէս երկրորդական նկարագիր ունին, ինչպէս յանախ ըսինք ու կըրկնեցինք։

Պարդ վարդապետական կէտերը չունին էական դաւանութեանց ծանրակշռութիւնը եւ կրնան առարկայ ըլլալ դպրոցական դրութեանց եւ ազատ ուսումնասիրութեանց։ Բաւական է, որ հետազօտութիւններէ քաղուած եղրակացութիւններ, երեք առաջին սուրբ ժողովներէ վճռուած դաւանութեանց հանդէպ հակասութեանց մէջ չգտնուին։ Միեւնոյն պատճառով, մասնաւոր եկեղեցիներն ալ, որ տարբեր դրութիւններու կը հետեւին, այս պատճառով ընդհանրական եկեղեցւոյ միութեան շրջանակէն դուրս մնացած չեն ըլլար, ինչպէս որ իրաւունք ալ ունեցած չեն ըլլար իրենց մասնաւոր տեսութիւնը կամ դրութիւնը եւ կամ վարդապետութիւնը հըրամայական ու բոնադատիչ կերպով ուրիշներուն պարտաւորիչ հռչակել։

Մենք կը կարծենք, թէ այս կէտերը բացատրելով եւ այս տողերը դրելով, Հայոց Եկեղեցւոյն աստուածաբանական դրութիւնը եւ լայնախոհ աղատամտութիւնը կը պարզենք եւ ճամբայ մը բացած կ'ըլլանք քրիստոնէութեան ապագային համար։ Թերեւո առջի բերան յաւակնութիւն կարծուի մեր այս մտածմունքը, սա-

կայն մեղադրելի չենք ըլլար, երբոր դիտուի թէ այդ դրութիւնը լիովին կը համապատասխանէ դարուս հոդիին եւ ժամանակին զգացումներուն։ Այս դիտողութիւնն ալ շատ դիւրին է ամէն ուղղամիտ խորհողի, որ նախապաշարեալ կամ շահադիտական մտածումներ չունի։ Ով որ անկաշկանդ կերպով կը դատէ, պէտք է խոստովանի, թէ այդ սկզբունքները կը կազմեն միակ եղանակը, որով հնար է Քրիստոսի Աւետարանին յափուենական ժառանգութիւնը հաշտեցնել ներկայ դրուս ձգտումներուն հետ։

Չենք քաշուիր յայտարարելէ թէ թոյլատու ներուամտութեան եւ լայնախոհ աղատամտութեան հոդին, որ Հայոց Եկեղեցւոյն ընդունած դրութեան հիմնարկնքը կը կազմէ, յաճախ իրեն դէմ ելած եւ վնասներ հասցուցած է իրեն։ Որովհետեւ այդ դրութեան հետեւանքը եղած է այն յաջողութիւնը՝ զոր օտար Եկեղեցիներու քարողիչները դտած են իր հաւատացեալներուն մէջ, և որով մարդորսորդութիւնը ընդարձակուած է։ Այսպէս եղած է ո՛չ միայն միջին դարու ատենները, այլ եւ նոյն իսկ մեր օրեւը։ Պէտք չունինք կրկնել ինչ որ պատմական յօդուածներու մէջ զրեցինք, այսինքն է կաթոլիկ եւ վրոթէսթան քարողիչներուն վերջին դրուն մէջ դտած յաջողութիւնը, եւ այդ յարանուանութիւններով անջատ հասարակութիւններ կազմելը։

Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն ուրիշ դաւանութեան անցնելուն դիւրութիւն տուողը եղաւ նոյն իսկ իրենց ստացած կրօնական դաստիարակութիւնը, որով միշտ յարդած են ուրիշ եկեղեցիներու վարդապետութիւնները։ Հայադաւանը՝ իր մանկութենէն սկսած՝ չէ լսած երբեք, որ իր Եկեղեցւոյն ծոցէն դուրս ապրող

Քրիստոնեան՝ հարկաւ յաւիտենական փրկութենէ ղուրկ ըլլալու սահմանուած է, եւ ոչ ալ իրեն ըսուած է, թէ հանդերձեալ աշխարհի մէջ յաւիտենական պատիժներու ղատապարտուած պիտի ըլլայ Եթէ իր աղգային եկեղեցիի ծոցէն հեռանայ:

Հայաղաւանը համոզուած է, որ իր փրկութիւնը աղահովելու համար, բաւական է որ քրիստոնէութեան էական դաւանութիւնը պահէ, եւ իր գործերը բարի ըլլան, եւ իր կեանքը համաձայն ըլլայ Աւետարանի բարոյական պատուէրներուն։ Քրիստոնէութեան գաղափարին այդ լայնախոհ ըմբռնումը դիւրաւ համոզեց հայաղաւան հաւատացեալը, օտար դաւանութեան եկեղեցիներուն անցնիլ, երբոր տեսաւ որ կրնար իր արտաքին եւ նիւթական շահերը աղահովել կամ ընդարձակել՝ առանց իր ներքին եւ հոգեւորական շահերը վրտանդելու։ Այդ աղատամիտ ըմբռնումն է, որ կը բացատրէ օտար եկեղեցիներու քարոզիչներուն ունեցած յաջողութեան գաղտնիքը, որ Հայ Եկեղեցւոյ ծոցը շրոււնակ երկարակութիւնները եւ անջատումները դիւրացուց, եւ որ Հայուն միութեան եւ ամբողջութեան շինուածը վտանգեց։ Զկարծուի թէ Հայ Եկեղեցին չըդիտցաւ կամ չխմացաւ թէ օտարներու առջեւ դիւրութեանց դուռ բացած կ'ըլլայ։ Նա լաւ դիտէր թէ ի՞նչ անախորժ և աղէտալի հետեւանքներ կրնային յառաջ դաւ իր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքներէն, այդ հետեւանքներուն փորձառութիւնն ալ ունեցաւ, բայց հակառակ դիտակցութեան եւ փորձառութեան, սկրեց հաստատուն մնալ աստուածաբանական լայնախահութեան եւ եկեղեցական աղատամտութեան սկզբունքներուն վրայ, ղոր անխոփոխ պահեց ու պիտի

պահէ ասկէ ետքն ալ : Իրեն համար արժանաւոր փառքի փայլուն անուն մը պիտի ըլլայ, եթէ երբեք իր օրինակով եւ իր սկզբունքով քքրիստոնէական եկեղեցիներուն հաշտութեան եւ մերձաւորութեան հնարաւոր միջոցը կը ցուցնէ, ինչ որ բաղձալի էր իրր հաւանական նըկատել » : (Մ . Արքեպիսկոպոս Օրմանեան)

ԾԵ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԽՈՐՃՈՒՐԴՆԵՐԸ

« Եկեղեցական պատմութեան մէջ ստուգուած կէտ մըն է, թէ եկեղեցւոյ խորհուրդներու թիւը եօթնի վըրայ հաստատելը, շատ ուշ կատարուած իրողութիւն մըն է, ԺԲ. դարուն կէսին, եւ այս ալ արեւմուռքի դպրոցականներուն ձեռքով, որ ամէն ճիդ թափեցին եօթը խորհուրդներու թիւը ամենուն ընդունել տալու համար :

Բայց ո՞չ նախնի սուրբ հայրեր եւ ոչ ալ հին վարդապետներ եօթը թիւի մասին յիշատակութիւն ըրած են : Ամենէն հիները՝ միայն երկու խորհուրդներու վըրայ խօսած են, որոնք հետզհետէ աճած եւ մինչեւ տասներկուքի հասած են : Եօթը թիւը հաստատող ամենահին պաշտօնական որոշումը տրուած է Փլորենդիոյ ժողովէն, ԺԵ. դարուն մէջ : Հայերը այդ մասին առաջին տեղեկութիւնը ստացան լատին քարոզիչներէն : Այս ծանօթութիւնները բաւսմկան են հաստատելու թէ եօթը խորհուրդներու գրութիւնը պարզ վարդապետական կէտ մըն է եւ ոչ դաւանական վճիռ : Հայերուն մէջ ալ կը դործածուի եօթը խորհուրդներու խօսքը, բայց անորոշ կերպով մը : Որովհետեւ շատ դժուարութիւն կը զդայ-

ուի եօթը խորհուրդները որոշակի համրել ուղուած ատեն :

Վերջին օծում կոչուածը՝ Հայոց մէջ գործածական չէ եղած, եւ զայն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ընդունել տալու համար եղած պատահական ջանքերն ալ յաջող արդիւնք ունեցած չեն: Ոմանց կարծիքը, որ հոգեւարքի ազօթքը իբր վերջին օծումին համապատասխանող խորհուրդ մը կ'ուզեն ցոյց տալ, արժէք մը չի կրնար ունենալ, քանի որ չի կրնար խորհուրդի մը անհրաժեշտ եղող պայմաններուն համապատասխանել: Այսչափին ալ բաւական է հաստատելու, թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը չի կրնար Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն ընդունուած դաւանութիւն ըսուիլ: Ասով մէկտեղ լատիններու ընդունած եօթը խորհուրդներէն, վերջին օծումէն դատ, միւս վեցերը Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ ալ գործածուած՝ արարողութիւններ են: Ասոնց մասին կարեւորագոյն տեղեկութիւնները կ'ամփոփենք հետեւեալ կերպով. —

Ա.- Մկրտութիւնը կը տրուի մանուկներուն ամբողջապէս եւ հորիզոնական դիրքով, ջուրի մէջ ընկղմելով, բայց բռնադատիչ պարագաներու հանդէպ, հեղմամբ տրուած մկրտութիւնն ալ վաւերական կ'ընդունուի:

Բ.- Դրօշմի կամ միւռանի խորհուրդը կը մատակարարուի մկրտութեան հետ կից, նոյնինքն քահանային ձեռքով, եւ մկրտուած մանուկին անմիջապէս հազորդութիւն ալ կը տրուի շրթնահաղորդ ձեռով, այսինքն է, սրբագործեալ մասը լեզուին դպցնելով: Բայտ այսմ երեք խորհուրդներ միասին կը կատարուին, եւ անոնց յարակցութեանց վրայ հաստատուած կը նկատուի մկրտուած ըլլալու լրումը: Այս պատճառով Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունին ո'չ մէծնալէն ետքը ա-

ոաջին հաղորդութիւն տալու եւ ոչ ալ դրօշմը յապա-
ղելով եպիսկոպոսներու կողմէ տրուելու արարողու-
թիւնները :

Գ. - Հաղորդութիւնը կը տրուի ամէն հաւատացեա-
լի առանց տարիքի խտրութեան եւ՝ երկու տեսակներու
ներքեւ, այսինքն է, նշխարքին տեսակը դինի տեսա-
կին մէջ թաթիւելով : Նշխարքը բաղարջ հացէ, անխմոր
հացէ շինուած բաւականաչափ թանձր, որ նոյն իսկ
պատարագի օրը պիտի պատրաստուի քահանայի ձեռ-
քով : Զեւը բոլորչի է եւ վրան տիպ մը զարնուած է,
խաչի նշանով եւ ինչ ինչ զարդերով : Գինին պիտի ըլ-
լայ անապակ, այսինքն առանց ջուր խառնելու : Սրբա-
գործուած նշխարքը միայն մէկ հատ պիտի ըլլայ, եւ
այս պատճառով պէտք է, որ հաղորդուողներուն հաւա-
նական թիւին բաւելու չափ մէծ պատրաստուած ըլլայ :
Հաղորդութեան մօտեցողները, ոտքի վրայ կանգուն կը
ներկայանան բեմին առջեւ, եւ պատարագիչ քահանան
անոնց լեզուին վրայ կը դնէ թաթախեալ նշխարքէն
մասնիկ մը : Սովորութիւն է այդ թաթախեալ մասնիկ-
ներէն քիչ մը պահել եկեղեցիներուն մէջ, հիւանդներուն
եւ պատահաբար պատարագի ատենէն դուրս հաղոր-
դուելու պէտք ունեցողներուն համար : Այդ մասնիկնե-
րը վայելուչ կերպով կը պահուին, խորանին ներսը՝
կողմնակի դտնուող խորհրդանոցին մէջ, առանց տա-
պանակի եւ առանց յատուկ վառած կանթեղի :

Դ. - Ապաշխարութեան կամ խոստովանութեան խոր-
հուրդը կը կատարուի, ընդհանուր կերպով պատրաս-
տուած բանաձեւի մը հետեւողութեամբ, որուն մէջ
կարդաւ նշանակուած են հաւանական մեղքերը : Խո-
ստովանահայր քահանաները կը զդուշանան շատ մը տ-

ւելորդ մանրամասնութիւններ պղպտելէ, եւ մանաւանդ հարցաքննիչներու ոճով հարցուափորձեր ընելէ: Սովորաբար քանի մը օրերու մէջ կը տրուի հաղորդութիւնը, խոստովանութեան եւ արձակումի մէջտեղ, որպէս զի խոստովանողները այդ օրերուն մէջ ապաշխարութեամբ եւ պատշաճ հողեւորութեամբ պատրաստուին հաղորդութեան մօտենալու, ինչ որ տեղի կ'ունենայ արձակումէն անմիջապէս վերջը:

Ե.- Կարգի կամ ձեռնադրութեան խորհուրդը կը կատարուի եպիսկոպոսին աջ ձեռքը վրան դնելով եւ իւրաքանչիւր աստիճանին յատուկ դործիքները ձեռքը տալով: Քահանայական աստիճանները նախապէս չորս էին Արեւելեան եկեղեցիներու համաձայն, բայց Խաչակիրներու ժամանակէն ասդին եօթնի բարձրացան Արեւմտեան սովորութիւններու ազդեցութեան ներքեւ, միայն թէ կիսասարկաւագութիւնը Հայոց մէջ շարունակեց իրեւ փոքր աստիճան նկատուիլ, թէպէտ կատիններու մէջ մեծ կամ սուրբ աստիճան կը նկատուի: Եօթը աստիճաններն ալ եպիսկոպոսներու կողմէն կը տրուին:

Եպիսկոպոսութեան աստիճանը կը տրուի կաթողիկոսէն՝ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ. իսկ կաթողիկոսական աստիճանը կը տրուի տասներկու եպիսկոպոսներէ: Միւռոնի օծումը կը տրուի քահանայութեան, եպիսկոպոսութեան եւ կաթողիկոսութեան աստիճաններուն, ճակատէն գէպի գագաթը բարձրացնելով օծուած տեղը:

Վարդապետական աստիճանը, որ աստուծաբանական մաղիստրոսութեան համապատասխանող աստիճան մընէ, տուուչութեան ատեն ձեռնադրութեանց

կերպարանը կ'առնէ : Երկու աստիճաններու կը բաժնուի , փոքր ու մեծ , կամ մասնաւոր ու ծայրագոյն : Այս վերջինը եպիսկոպոսական աստիճանի համանման պատիւներ եւ առանձնաշնորհումներ կը վայելէր :

Վարդապետութեան երկու աստիճաններն ալ կը տրուին ծայրագոյն աստիճան ունեցող եպիսկոպոսներու ձեռքով : Տուուչութեան արարողութիւնը բաւական երկար է եւ տասնեւչորս աստիճաններէ կը բաղկանայ . չորսը մասնաւոր եւ տասը ծայրագոյն վարդապետութեան համար :

Զ .— Ամուսնութեան խորհուրդը պահ անունով կը կոչուի . քահանան է պաշտօնեան , որ պսակը կ'օրհնէ առաջնորդարանէ հրամանագիր ստանալով : Ամուսնալուծումը կանոնապէս ընդունուած է եւ կը վճռուի կաթողիկոսական եւ պատրիարքական իշխանութեանց կողմէ : Ամուսնութեան մը անվաւեր ըլլալը կ'որոշուի ընդհանրապէս ամէն գործողութեանց հասարակ եղող վաւերականութեան եւ օրինաւորութեան սկզբունքներով , առանց պայմանագրական կամ կամայական պարագաներէ կախում ունենալու : Արդելիչ պարագաները կը մնան նոյն , ինչպէս որ հին ժողովներու ժամանակ դրուած են :

Ասոնք են խորհուրդներու նկատմամբ ընդունուած վարդապետական կէտերը : Իսկ նոյն խորհուրդներուն նկատմամբ բարեկարգական եւ ծիսական կանոնները կը թողունք յառաջ բերել անոնց յատուկ գլուխներու մէջ» :

(Մ . Արքեպիսկ . Օրմանեան)

ԾԶ.

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ՃՇԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

« Ոմանք ուղած են Հայ Եկեղեցին մեղադրել ըսելով, թէ իւր վարդապետութիւնը բացատրելու համար հաստատ եւ որոշ բանաձեւեր կամ պաշտօնական ճշդաբանութիւններ չունի, եւ թէ իր վարդապետներն ալ եւ իր վարդապետութեան գիրքերն ալ յաճախ իրարուանհամաձայն կը դտնուին։ Մենք պէտք չենք զգար հետազօտել, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան ստոյդ են այդ մեղադրանքները, եւ պահ մը կ'ընդունինք իոկ թէ ճշմարիտ ըլլան խօսուած առարկութիւնները։ Բայց մեր այդ զիջողութիւնը, ո՛չ միայն Հայոց Եկեղեցւոյն վայելած եւ ներշնչած յարգը չի նուազեր, այլ, ընդհակառակը՝ կաստ մը կ'աւելցնէ հաստատելու այն լայնախոհ հոդին եւ աստուածաբանական աղատամտութիւնը՝ զոր մենք պաշտպանեցինք։ Քանիցս կրկնած ենք, թէ իր դաւանական հաւատալիքները բազմաթիւ չեն, թէ իր վարդապետութեան ասպարէզը շատ ընդարձակ է, եւ թէ վարդապետական կէտերու չուրջը դարձող անհամաձայնութիւնները չեն կրնար երբեք ճշմարիտ եւ իսկական միութեան մնասել։

Փորձով դիտենք, թէ իւրաքանչիւր դարու հոգին եւ պատահական ճպտումները եւ ժամանակին պարագաները ո՞րչափ ազդեցութիւն կը ներգործեն կարծիքներու եւ դրութիւններու, եւ առ հասարակ հետազօտութեանց առարկայ եղող կէտերու վրայ։ Եկեղեցական կարծիքներն ու վարդապետական ուսումներն ալ այդ

ընդհանուր կանոնէն դուրս մնալ չէին կրնար։ Ուղելով ալ, չուղելով ալ, ըուրոր եկեղեցիներու վերաբերուանձեր, հովիւներ, վարդապետներ, պաշտօնեաներ հաստացեալներ, ամէնքն ալ պատահականութեան առ դեցութիւնը կրեցին եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ իրենց հետ մէկտեղ նոյն ազգեցութեան ենթարկուցաւ։ Անգամ մը որ այդ սկզբունքը կ'ընդունուի, ա՛յ դիւրին կ'ըլլայ եզրակացնել, թէ վարդապետական կէտերն ալ, որ ժամանակի ազգեցութեան ներքեւ կրնան ալ պատահական բարդութիւններով ծանրացան ու այլայլեցան, նոյնպէս ժամանակի ազգեցութեան ներքեւ կրնան ալ պատահական բարդութիւնները կորսնցնել ու թեթեւնալ եւ զբուելով մաքրուիլ։ Հետեւաբար իմաստուն եւ խոհական ուղղութիւն մըն է՝ ամէն կողմէն անցքերը չփակել եւ բաց դուռեր թողուլ, ուսկից իրաց բնական ընթացքով պատահական յաւելուածները դուրս ելլեն։ Այս է ահա Հայոց եկեղեցւոյ բոնած ընթացքը, եւ այս ընթացքը, մեր կարծիքով, պէտք է ողջունուի իրը կրօնից փրկութեան դերագոյն միջոցը։

Դաւանութեան ու վարդապետութեան մէջ տարբերութեան սկզբունքը, զոր հաստատեցինք՝ առաջինին անփոփոխութիւնը եւ երկրորդին փոփոխելիութիւնը, որ բացատրեցինք, տրամաբանական եզրակացութեամբ մեղ կը յորդորեն բարձրաբարբառ հռչակելու բաց դուռի դրութիւնը, որ ըսել է՝ մէկ կողմէն ամփոփել եւ նուազել դաւանութեան առարկայ եղող կէտերը, եւ միւս կողմէն ընդարձակել վարդապետութեան կէտերուն նկատմամբ եղած ազատութիւնը։ Այդ դրութեան զօրութեամբ եկեղեցին կրնայ պահպանել իրեն պէտք

եղած անսասան հաստատութիւնը, եւ չի հարկադրուիր հակառակորդ կանգնիլ մտաւորական զարդացման ձըդտումներուն եւ անոր արդիւնքներուն։ Նոյնպէս կ'ազատի գիտութեան թշնամի ըլլալու ամբաստանութենէն, կը պարտաւորուին լոել տնոնք, որ կը ջանան եկեղեցին իրեւ յետադէմ գաղափարներու պաշտպան կերպարաննել։

Ճշմարիտը խօսելով, իրաւ ալ այս ամբաստանութիւններուն պատճառ տրուած է, չնորհիւ այն սխալ հասկցուած նախանձայուղութեան, որով ուզուած է ամէն վարդապետական խնդիր դաւանութեան վերածել, ամէն կարծիք պարտաւորիչ որոշումներու ենթարկել, ամէն ուսումնասիրութիւն եւ հետազօտութիւն եւ վիճաբանութիւն վճռաբար արդիլել։ Բայց ասիկա Հոռմէական եկեղեցւոյ ըռնած ճամբան է, առաւելապէս Տրետենդեան ժողովէն ասդին, որուն մէջ ամէն եկեղեցական խնդիրներ եւ վարդապետական կարծիքներ վըճռաբար որոշուեցան, հաստատուեցան եւ հրամայուեցան նզովքի կապերով։ Տրետենդեան ժողովին սկսած ամբողջացուցին սլապերը իրենց հրամատարակած դաւանական ցուցակներով (Syllabus) եւ Վատիկանի ժողովին անբացատրելի վճիռներով։ Այնպէս որ այլեւս Հոռմէական եկեղեցւոյ վարդապետներն ալ, հաւատացեալներն ալ պէտք է խորհրդածելու կարողութենէն հըրաժարին եւ կուրօրէն հետեւին այն մտածումներուն՝ որ ունեցան ժԶ. դարու եպիսկոպոսներն ու տստուծաբանները։

Այս ըսելով, մենք չենք ուզեր այդ եպիսկոպոսներն ու աստուծաբանները իրենց ունեցած կարծիքներուն համար մեղադրել։ անոնք իրենց երկրին եւ ժամանա-

կին տիրող կարծիքներուն ու տեսութիւններուն արձագանգն եղան : Իրենց յանցանքը եղաւ միայն այն, որ Երենց կարծիքներուն եւ դաղափարներուն դաւանական ձեւեր տան եւ իրենց ետեւէն եկողներուն զէմ մտածելու եւ խորհրդածելու եւ ուսումնասիրելու դուռները փակեն : Անտեղի եւ յանդուզն չէր ըլլար կարծել, որ ժԶ. դարու մարդիկը դառնային եւ մեր ժամանակի մէջ ապրէին, շատ տարբեր պիտի մտածէին, քան ինչ որ այն ատեն մտածեցին : Սակայն ձղենք այդ կէտը եւ դառնանք Հայ Եկեղեցւոյն վրայ :

Այն տարբերութիւնը, որ Հայ վարդապետներու գիրքներուն եւ Հրատարակած քրիստոնէական վարդապետութիւններուն մէջ աչքի կը զարնեն, ճիշդ ու ճիշդ պարագաներու ազդեցութենէն եւ ժամանակներու փոփոխութենէն առաջ եկող բաներ են : Հայ Եկեղեցին ալ, որչափ ալ նախնական աւանդութեանց յարած ըլլար, չէր կրնար բոլորովին զերծ մնալ ժամանակներու ազդեցութենէն : Մինչեւ իսկ դժուարութիւն չենք զգար խոստովանելու, թէ Հայ Եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներէն շատ աւելի պատճառներ ունէր ժամանակներու ազդեցութենէն այլայլութիւններ կրելու, որովհետեւ նա, շատ դարերէ ի վեր մէկ կողմէն՝ իր մեկուսացած դիրքին մէջ զուրկ էր այն նպաստաւոր միջոցներէն՝ որ յառաջդիմութիւնը մարդկային ընկերութեան կը պարգեմէր, եւ միւս կողմէն՝ Արեւելքի մէջ տեղի ունեցած հարուածներուն եւ արկածներուն խաղալիք դարձած՝ ներհակ ընդդէմ ազդեցութեանց ձեռք մնացած, եւ Հակառակ ակնկալութիւններով օրօրուած, չուղելով ալ կը կրէր այդ ազդեցութեանց ներդործութիւնները : Իրօք ու, երբեմն յունական ազդեցութեան ետեւէն դնաց,

Երբեմն՝ բոնութեամբ եւ զօրութեամբ լատինական աղղեցութեան հետեւեցաւ, եւ ստիպուեցաւ երբեմն ալ ակնկալութեամբ եւ յուսադրութեամբ հրապուրուեցաւ, և այս պատճառներով պարտաւորուեցաւ ընդդրկել կարծիքներ, ընդունիլ տեսութիւններ, գործադրել կերպեր եւ որդեգրել սովորութիւններ՝ որոնք իրեն օտար էին։ Շատ մը մանրամասնութիւններ, ո'չ միայն օտար, այլ եւ օտարախորթ, գրեթէ անդգալի կերպով սպրդեցան Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց եւ վարդապետներ եւ եպիսկոպոսներ, եւ մինչեւ իսկ կաթողիկոսներ ալ գտնուեցան, որ Հայ Եկեղեցւոյ նախնական աւանդութեանց եւ սկզբանց հակառակ խօսեցան կամ գըրեցին։ Բայց ասանկներուն տեսութիւնները իրենց անձնականէն անդին չէին կրնար անցնիլ եւ իրենց անհամաձայնութիւնը չէր կրնար խախտել կամ փոփոխել Հայ Եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, որ փոփոխելի կէտ մը չէ։

Հետեւաբար ինչ ինչ կարծիքներ, որ պահ մը ոմանց կողմէ ընդունելի դատուեցան, կրնային ուրիշ ատեն եւ ուրիշներու կողմէ հերքուիլ, առանց Եկեղեցւոյ խկութեան եւ դաւանութեան դպչելու, քանի որ պարզապէս վարդապետութեան կէտերէն անդին չէին անցներ, որոնք՝ ո'չ էական են եւ ոչ անփոփոխելի։ Շատ բնական է որ անցած ժամանակներու ազդեցութեամբ ալ դէպ ետեւ փոփոխուին։ Այդ տեսակ փոփոխութիւններ չեն արդիւեր, որ Եկեղեցւոյ աղդեցութիւնը միշտ միեւնոյն, եւ հիմնական գոյութիւնը միշտ անսասան մնայ եւ այնպէս ալ ճանչցուի։

Այս է Հայ Եկեղեցւոյն նախընտրած կացութիւնը, եթէ մօտէն հետազօտել ուղենք, կը տեսնենք, թէ ու-

թեշ եկեղեցիներ ալ հեռու չեն այդ ընթացքէն : Անոնք ալ բաւական փոփոխութիւններ ունեցան իրենց ընթացքին մէջ : Սխալ կ'ըլլար կարծել, թէ Հռոմէական եկեղեցին ալ միեւնոյնը մնացած ըլլայ, ինչ որ էր պաշտօնաբաշ-խութեանց եւ հաւատաքննութեանց դարերու շրջանին : Իրաւ է, թէ ինքը հակառակը կ'ուղէ պնդել, սակայն տի-րապէս կրած է ժամանակին ազգեցութիւնը եւ չափա-ւորած իր գործունէութիւնը, որով իր նօսքը, իր գոր-ծին հետ հակասութեան մէջ կը դտնուի :

Բայց յայտնի իրողութիւն մը, յայտարարութեամբ ուրանալու յամառութիւնը, իրականութիւնը չի ջնջեր, այլ միայն խղճի դէմ գործողութիւն մը կ'ըլլայ, հետե-ւաբար նոյն իսկ պաշտպանուած դատին ալ վնասակար կը դառնայ» : (Մ . Արքեպիսկ . Օրմանեան)

ԾԷ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԵԱՆԵՐԸ

Հայ Եկեղեցիին մէջ ներկայ դրութեանը համա-ձայն, գտնուած աստիճաններն են . —

Ա . — Դպիր, Բ . — Սարկաւագ, Գ . — Քահանայ, Դ . — Աւագերէց, Ե . — Վարդապետ, Զ . — Եպիսկոպոս, Է . — Պատրիարք եւ Ը . — Կաթողիկոս :

ԴՊԻՐՆԵՐԸ, որոնք չորս աստիճաններ՝ ընդունած են (դոնապանութիւն, ընթերցմունք, երդմնեցուցչութիւն եւ ջահավառութիւն), կը ծառայեն եկեղեցիին մէջ՝ եր-դեցողութիւններով եւ այլ մանր – մունք պարապմունք-ներով . դպիրները եւ լուսարարները ընդունած են այս չորս աստիճանները, երբ անոնք վերջնական կերպով

եկեղեցին ծառայելու մտադրութիւնը կը սնուցանեն։ Այս փոքր աստիճանաւորները, կրնան աշխարհիկ դրազումներ ունենալ եւ հագնիլ քաղաքացիի սովորական եղող հագուստներ։ Դպիրները եկեղեցին մէջ ունին իրենց համար մասնաւոր տարազ մը, որ կը կոչուի շապիկ։ շապիկին կոնակը եւ կուրծքին աջ ու ձախ մասերուն վրայ մէկ մէկ խաչ կը դտնուի։ Երբ այս դպիրները կ'աշակերտեն ժառանգաւորաց վարժարանի մը, որ առ հասարակ վանքերու մէջ կը դտնուի, այդ վարժարանին մէջ անոնք սովոր են հագնիլ վանական սքեմ մը, վերարկու մը, ինչպէս կը հագնին եկեղեցականները առ հասարակ։

ՍԱՐԿԱՒՄԳՆԵՐԸ, ընդհանուր կերպով կ'ապրին վանքերու մէջ, որոնք ուխտած են կուսակրօնութիւն ընդունելու. ասոնց ալ արտաքին տարազն է եկեղեցականներու զործածած երկար սեւ վերարկուն. կրնան իրը դլիսանոց՝ իրենց դլուխը դնել փակեղը, որ 1845ին պատրաստուած է Պոլսոյ Պատրիարքարանին նախաձեռնութեամբ, եկեղեցականներու դլիսանոցին միօրինակութիւն մը տալու համար։ Անոնք եկեղեցին մէջ կը հադնին շապիկ մը, որուն ձախ ուսէն կը նետեն երկար ուրար մը։ Իրենց պարտականութիւնն է խնկարկել, պատարագին Աւետարանը կարդալ, վերաբերում ընել եւ ժողովուրդը հրաւիրել աղօթքի՝ քարոզներով։

ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ ամուսնացած եկեղեցականներ են, որոնք ժողովուրդին մէջէն կ'ընտրուին՝ երբոր հաստատուի իրենց պարկեշտութիւնը, ուսումնականութիւնը եւ արժանիքը։ Առաւելապէս առաջնութիւն կը տրուի դպրոցներու մէջ ուսուցչութիւն ընողներուն։ Քահանաները՝ ձեռնադրութենէն վերջ՝ քառասուն

օր պահեցողութեան շրջան մը կը բոլորեն, որուն ընթացքին կը վարժուին ծիսական եւ արարողական գործունէութեան։ Քահանաներուն կենցաղը կատարեալ ընտանեկան կեանքն է։ անոնք իրենց ժողովուրդին մէջ կը գործեն։ Հիւանդներու կ'այցելեն, կ'աղօթեն անոնց վրայ։ Եկեղեցիի մէջ կը կրեն սեւ փիլոն մը։ ծաղկեայ կամ զունաւոր փիլոն զործածելու արտօնութիւն կը տրուի կաթողիկոսին կողմէ։ Երբ հաստատուի իրենց առաջնորդին կողմէ որպէս արժանաւոր, պարտաճանաչ եւ զործունեայ մէկը։ Քահանաներուն կը չնորհուի նաև լանչախաչ ալ, որպէս վարձատրութիւն իրենց բարոք ծառայութեան։

ԱԻԱԳԵՐԻՑՆԵՐԸ քահանայէ տարբեր ձեւ մը չունին։ իրենց պարտաւորութիւնն է Եկեղեցիին մէջ Հըսկել արարողութեանց կանոնաւոր կերպով կատարուելուն։

ԿՈՒՍԱԿԻՐԾՆ Եկեղեցականութիւնը կը պատրաստուի վանքերու մէջ։ 1914ի մեծ պատերազմէն առաջ, հայրենիքին մէջ ունէինք շատ մը վանքեր, բայց թուրքը օգտուելով աշխարհի քաղաքակ։ Խառնակ վիճակէն, Հայ ժողովուրդէն մէկ միլիոնէ տւելի շունչ փնացուց, ոպաննելով, ջարդելով եւ տարադրութեան մէջ անօթիծարաւ ձգելով, անոնց տուները, Եկեղեցիները եւ վարժարանները եւ վանքերը այրելով եւ մոխիրի վերածելով։ Այսօր, բովանդակ Թրքահայաստանի մէջ ո՛չ անհատական եւ ոչ ալ ազդային ո եւ է շէնք կանգուն չէ մնացած զրեթէ, Թրքահայաստանի 2.380.000 հայ ժողովուրդէն հաղիւ 100.000 Հայութիւն մնացած է այսօր Թուրքիոյ մէջ, ան ալ մեծ մասամբ կ. Պոլսոյ մէջ. մնացեալ մասը զաղթած է օտար երկիրներ, որոնց կա-

բեւոր մէկ մասը եւրոպական եւ ամերիկեան երկու քաժիններու, Սուրբոյ, Իրաքի, Յունաստանի, Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած եւ իրեն համար աղէկ - գէշ տնտեսութիւն մը ստեղծած է:

Ներկայիս ունինք երկու վանքեր Թրքահայաստանէն դուրս, մէկը՝ Երուսաղէմի պատմական Ս. Յակոբեանց վանքը, որուն պատմութիւնը զրեցինք մեր նախորդ գլուխներէն մէկուն մէջ, իսկ երկրորդը՝ Պէյրութի մօտիկ Անթիլիասի Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանը, որ 10 տարի առաջ հաստատուեցաւ Սահակ Բ. Խապայեան եւ Բարդէն Ա. Կիւլէսէրեան Աթոռակից կաթողիկոսներու եւ անոնց մահէն վերջն ալ կաթողիկոսական ընդհանուր Տեղապահ Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարամեանի անխոնջ ջանքերուն չնորհիւ, որ 1940 Յունիսին կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ, սակայն Հաղիւ երեք ամիս կրցաւ վայելել այդ իշխանութիւնը: Դժբախտութիւն մը եղաւ Կիլիկիոյ Աթոռին համար այս շինող կաթողիկոսին մահը:

Այս երկու վանքերն ալ ունին ժառանգաւորաց վարժարաններ, դպրեվաճիք անունին տակ, որոնց ուսման ծրագիրն է Արմաշի դպրեվանքին ծրագիրը: Արդէն Կիլիկիոյ դպրեվանքը (Անթիլիասի) տուած է աղջին՝ այս վեց - եօթը տարուան ընթացքին՝ զարդացած երիտասարդ վարդապետներ:

Իսկ էջմիածնի Մայր Աթոռի ներքին կեանքին մասին դժբախտարար որոշ բան մը չենք գիտեր, նկատելով այդ երկրամասին հետ երկար ժամանակէ ի վեր բնականոն հաղորդակցութեանց չգոյութիւնը:

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը՝ ամուսնացեալ եկեղեցականութեան վրայ նախաձեռնութեան իրաւունք

մը կը վայելէ, որքան ալ նոր ձեռնադրուած ըլլայ ան: Կուսակրօն եկեղեցականը՝ աստիճանի տեսակէտով չետարբերիր ամուսնացեալ եկեղեցականէն: Անոնք եկեղեցիին մէջ գլուխնին վեղար կը դնեն, որ առնուած է Հայ Եկեղեցիին կաթողիկէէն: Եկեղեցական կանոնով առաջնութիւն կը վայելէ այն, որ ձեռնադրութեան կարգով առաջինն է, այսինքն, եկեղեցական մը որքան ալ մէծ ըլլայ տարիքով, պարտաւոր է առաջնութեան տեղը տալ իրմէ առաջ ձեռնադրութեան կարգ ընդունող եկեղեցականին:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐՈՒԻՆ տարազն ալ միեւնոյն է միւս եկեղեցականներուն գործածած արտաքին տարագին, միայն թէ ասոնք փակեղին վերի մասը մանիշակագոյն թաւիշով կրնան ծածկել փոխանակ սեւի: Վարդապետները եկեղեցիին մէջ կը գործածեն մետաքսէ սեւ փիլոն մը մասնաւորներու համար, մանիշակագոյն ծաղկեայ փիլոնը հանդիսաւոր է քահանային, միայն թէ գաւազան կրելու արտօնութիւն ունին անոնք: Իրը վարձատրութեն նշան լանջախաչ ալ կը գործածեն: Զեռաց խաչ կը դործածեն թէ՛ քահանաները եւ թէ վարդապետները՝ հանդիսութեանց եւ կամ պաշտօնակատարութեանց առեն. օրհնութիւնը միշտ այս խաչով կը կատարուի: Վարդապետը Պատարագի միջոցին սաղաւարտ կը կրէ գլուխը, խոկ եթէ վիճակի մը առաջնորդն է՝ կրնայ խոյր (չաթալ թագ) դնել:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒԻՆ ալ արտաքին տարազը չետարբերիր միւս եկեղեցականներուն տարագէն. միայն թէ անոնք իրենց ճկոյթ մատին վրայ մատանի մը կը կրէն, խոկ կաթողիկոսը՝ իր աջ մատնեմատին վրայ:

Խոյքն ու գաւազանը կը նմանին լատինական ձեւին, բայց հայկականը աւելի ճոխ եւ ասեղնագործուած է: Կը կախեն իրենց կուրծքէն պանայիա մը (յունարէն՝ փանայիա = U. Աստուածածինի պատկեր):

Հայեր՝ եպիսկոպոսին ձեռքը համբուրելու ատեն՝ ո՛չ կատիններու նման կը ծնրադրեն եւ ոչ ալ Յոյներուն պէս կ'երկրպագեն: Պարզութիւնը տիրող օրէնք է Հայ Եկեղեցւոյ արարողական կերպերուն մէջ:

Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներուն առաւելութիւնը նախաթոռութեան մէջ միւս եպիսկոպոսներու վրայ, կը կայանայ միայն իրենց պատրիարքական իշխանութեան գօրութեամբ, նոյն իսկ իրենց հրաժարելէն վերջն ալ:

Կաթողիկոսութեան աստիճանը դանաղան առաւելութիւններ ունի՝ օծումով աստիճանը ստանալէն վերջ: Մինչ լատին Պապը եւ յոյն Պատրիարքը օծում չեն ընդունիր. անոնք լոկ կ'ընտրուին եւ պաշտօնի կը ձեռնարկեն: Հայոց Կաթողիկոսները հովուական մախաղի իրք նշան, իրենց ձախ կողմէն՝ գոտիէն կը կախեն կոնֆեռ մը: Օծման օրը, գլուխը կը նետուի թանձը ասեղնագործուած քող մը, որ հանդիսաւոր օրերուն առջեւէն կը տարուի:

Էջմիածնի Կաթողիկոսները իրենց վեղարին վրայ կը կրեն աղամանդէ պղտիկ խաչ մը, որ չքանչան մընէ, տրուած Թուսիոյ Ցարերէն:

ԾԸ.

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ ԵՒ ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Ա. - ՏՕՆԵՐ

Տօն ըսելով կը հասկնանք այն հողեւոր հանդէսները, որոնցմով եկեղեցին կը փառաւորէ Յիսուս Քրիստոսի եւ իր նշանաւոր դէմքերուն յիշատակը եւ դէպքերը:

Տօները երկու որոշ բաժանում ունին Եկեղեցւոյ մէջ: Առաջին բաժանումը կ'ըսուի Տէրումի տօներ, երկրորդը՝ Մարտիրոսաց տօներ:

Տէրունիները (Փարագեցիի բացատրութեամբ) «Տօնք Փրկչին», սկիզբները Յիսուսի Քրիստոսի տնօրինական յիշատակներուն յատկացուած էին, բայց յետոյ Տէրունիներու կարդ անցան այն տօներն ալ, որոնց յիշատակը ուղղակի կապուած էր Քրիստոսի հետ, օրս՝ Խաչի, Եկեղեցւոյ եւ Աստուածածնի տօները:

Մարտիրոսաց տօները (Փարագեցիի բացատրութեամբ) «Ժողովմունք Սրբոց» կամ պարզապէս «Ժողովք Մարտիրոսաց», յատկացուած են Սրբոց յիշատակները տօնելու: «Ժողովք Մարտիրոսաց» կոչումը նշանակելի է, որովհետեւ Սրբոց տօները ծագումով տեղական հանգամանք ունին, այսինքն՝ իւրաքանչիւր Սուրբին տօնը կամ յիշատակը իրենց դերեղմանին վրայ շինուած վկայարաններու մէջ կը կատարուէր: Ասկից ծագում առած է ուխտի երթալու սովորութիւնը:

Եկեղեցիին համար Տէրունի տօները բոլորովին կի-

բակի են, այսինքն՝ այդ օրերը սուրբ են, օր արգոյ,
դործի օր չեն:

Մարտիրոսաց տօները բոլորովին կիրակի չեն: Ա-
սոնց շատ քիչ մասը կիրակի եղած է:

Այն օրերը, որ կիրակի չեն, եկեղեցական բացառ-
լութեամբ՝ լուր օր կ'ըսուին:

Տէրունի տօներու նպատակն է՝ Յիսուսի Քրիստոսի
կեանքն ու յիշատակները կենդանի պահել հաւատաց-
եալներու սրտին մէջ եւ անոր սիրով վառել եկեղեցին
ամբողջութիւնը:

Մարտիրոսաց տօներու նպատակն է՝ յանուանէ
յաւերժացնել տօնելի եւ յիշատակելի անձնաւորութիւն-
ներու Եկեղեցիի տամար ըրած ծառայութիւնները: Ե-
կեղեցին յարմար դատած է Մարտիրոսաց կենդանի օ-
րինակներով՝ կրօնական զգացումը, հոգեւոր կեանքը
ցոյց տալ եւ զգացնել հաւատացեալներուն:

Բ.

Տօները տարեկան յիշատակներ կամ տարեղարձներ
են:

Դիտելի է, սակայն, որ այդ տարեղարձները պատ-
մական եւ ժամանակադրական ճշդութեամբ կարելի չէ
կատարել, այսինքն՝ այսինչ տարւոյն այսինչ ամսուն,
այսինչ օրըհաստատուծ տօն մը երբեք կարելի չէ ե-
ղած կատարել ուրիշ տարուան նոյն ամսուն նոյն օրը:

Այս ժամանակադրական խոտորումի առաջին եւ
հիմնական պատճառն է արեւի եւ լուսի իրենց շրջա-
նին մէջ յառաջ բերած տարբերութիւնը, որ դարերու
ընթացքին տասնեակ օրերու թիւ մը կրնայ արտադրել:

Ծանօթ է Արեւմուտքի եւ Արեւելքի դործածած տոմարներուն 13 օրուան մեծ տարբերութիւնը:

Երկրորդ պատճառ մըն ալ այն է որ, Եկեղեցին սկիզբէն ի վեր ընդունած է կարդ մը տօնեթ կիրակի օրերու մէջ տօնել, առանց նայելու այդ տօներու հաստատութեան բուն օրերուն, զոր օր՝³ Վարդավառի, Աստուածածնի եւ Խաչի տօները:

Տօները ճշդիւ իրենց հաստատութեան ժամանակին տօնելու գժուարութիւնը, որ սկիզբէն շատ զբաղեցուցած է նախնիքը, միանգամ ընդ միշտ հարթուած է Տոմարի եւ Տօնացոյցի կարգադրութեամբ:

Տոմարի եւ Տօնացոյցի հաշիւներով եւ կարդաղրութեամբ՝ տօները տեղաւորուած են տարուան օրերուն մէջ, առանց նայելու պատմական եւ ժամանակադրական ճշդութեան:

Տէրունի տօներու տարեղարձի համար հիմ բոնը ած են Եկեղեցիին սկիզբէն ի վեր ընդունած աւանդական հաշիւները:

Մարտիրոսաց տօները զետեղելու համար կարելի է եղած զէթ Տէրունիներու չափ ճշդութիւն պահել, այլ, ինչ որ նախնիք աւանդաբար կարդաղրած են՝ տառը միսպն կարելի եղած ուշաղրութիւնը նուիրուած է:

Գ.

Ինչպէս որ ըսինք, թէեւ տօները պատմական եւ ժամանակադրական ճշդութեամբ չեն տօնուիր, բայց Տոմարի եւ Տօնացոյցի հաշիւներով՝ ատոնց մէկ մասին (այսինքն՝ Տէրունիներուն) հաստատուն օրեր եւ ամսթիւեր որոշուած են: Ասոնք են՝ անշարժ ըսուած տօ-

ները : Միւս տօները, որ այդ կերպով որոշուած հաստատուն օր եւ ամսաթիւ չունին, կ'ըսուին՝ Շարժական կամ Շարժուն տօներ :

Ահաւասիկ անշարժ տօներու ցուցակը . —

1.- Յունուար 5, Ճրագալոյց Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան Քրիստոսի :

2.- Յունուար 6, Ծնունդ եւ Աստուածայայտնութիւն Քրիստոսի :

3.- Յունուար 7, 8, 9, 10, 11, 12 օրեր Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան :

4.- Յունուար 13, Անուանակոչութիւն Քրիստոսի :

5.- Փետրուար 14, Տեառնընդառաջ (Տէրընտաս) :

6.- Ապրիլ 7, Աւետումն Ս. Աստուածածնի :

7.- Մեպտեմբեր 8, Ծնունդ Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ :

8.- Նոյեմբեր 21, Բնձայումն Ս. Աստուածածնի ի Տաճարն :

9.- Դեկտեմբեր 9, Յղութիւն Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ :

Տեսակ մը անշարժ խումբ կարելի է նկատել նաև Բուն Բարեկենդանէն, նոյն իսկ Առաջաւորացէն մինչեւ Վարդավառ դրաւող ժամանակամիջոցը, ո'չ թէ անոր Համար, որ այդ ժամանակամիջոցին պահքերը, Տէրունիներն ու Մարտիրոսացը որոշ օրերով եւ ամսաթիւերով հաստատուած են, այլ որովհետեւ այդ ժամանակամիջոցը երբեք չի փոխուիր ետեւառաջութեամբ :

Մասնաւորապէս դիտելու է, որ Բուն Բարեկենդանը կանխող երկու շաբաթներու նշանաւոր եւ ծանօթ տօները ճիշդ Յօնացոյցի մէջ նշանակուած որոշ օրերուն մէջ կը տօնուին եւ ընաւ չեն փոխուիր :

Դ.

ՄԱՍՆԱԿՈՐ ԳԻՏԵԼԻՔ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ, ԽԱՉԻ ՏՕՆԵՐՈՒՆ ԵՒ
ՅԻՄՆԱԿԱՑ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Այս երեք նշանաւոր օրերը թէ՝ անշարժ են եւ թէ շարժական :

Անշարժ են, որովհետեւ տօնուելու համար յատուկ օրեր ունին :

Շարժական են, որովհետեւ այդ յատուկ օրերը ամէն տարի նոյն ճշդութեամբ չեն տարեղարձուիր :

Օրինակ՝ Ս. Աստուածածնի Վերափոխումը անշարժ կերպով Օգոստոս 15ին պէտք է տօնուի. բայց որովհետեւ յատկապէս կիրակի պէտք է կատարուի տօնը, եւ Օգոստոս 15ը կարելի չէ որ ամէն տարի կիրակիի հանդիպի, այս պատճառով՝ Օգոստոս 15էն կամ երեք օր առաջ, կամ երեք օր վերջ կը շարժի, այսինքն՝ Օգոստոս 12 – 18ի եօթը օրերու միջոցին եւ այս եօթը օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին կը տօնուի :

Վերացման լիաչի տօնի բուն օրն է Սեպտեմբերի 14ը. բայց որովհետեւ կիրակիին պէտք է տօնուի, միեւնոյն կերպով, Սեպտեմբեր 14էն կամ երեք օր առաջ եւ կամ երեք օր վերջ, այսինքն՝ Սեպտեմբեր 11-17, եօթը օրերուն մէջ հանդիպող կիրակիին կը տօնուի :

Յիսնակաց Բարեկենդանի օրն ալ նոյեմբերի 18ը որոշուած է, որովհետեւ նոյեմբեր 18էն մինչեւ Յունուար 6 Ճիշդ յիսուն օր (Յիսնակ) է : Եւ որովհետեւ Յիսնակը շարաթապահք ունի, եւ որուն Բարեկենդանը անսպատճառ կիրակի պէտք է ըլլայ, դարձեալ նոյեմբեր 18էն կամ երեք օր առաջ եւ կամ երեք օր վերջ,

այսինքն՝ Նոյեմբեր 15 – 21, եօթը օրերուն հանդիպող
կիրակին բարեկենդան կ'ըլլայ:

Ե.

ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ

Ըստեցաւ թէ, Շարժական տօները Զատկի հետ
կապուած են. ուրեմն, կը հետեւի, որ Զատիկն է որ
կը շարժի կամ կը տեղափոխուի:

Զատիկը ծագումով հրէական տօն մըն է, Պատեմ
անունով: Հրեաները իրենց Պատերը կը տօնէին Նիսանի
(Ապրիլի) 14ին, լուսնի լրման ժամանակ:

Եւ որովհետեւ Քրիստոսի Յարութիւնը ճիշդ այդ
ամսուն, այսինքն՝ գարնանային դիշերահաւասարին
(Մարտ 21) յաջորդող կիրակիին պատահեցաւ, չփոթ
մը առաջ եկաւ այս երկու տօներու մօտիկութենէն, եւ
խնդիր եղաւ թէ՝ Զատիկը Ապրիլ (Նիսան) 14–15ին
տօնելու էր, թէ կիրակի օր:

Այս շփոթութեան առաջքն առաւ Նիկոյ Տիեզերա-
կան Ս. Ճողովը (325) եւ սահմանեց, որ քրիստոնէական
եկեղեցին Զատիկը պէտք է կատարէ գարնանային դի-
շերահաւասարի (Մարտ 21), այսինքն՝ Մարտ ամսու-
լուսնի լրումէն անմիջապէս վերջ եկող կիրակիին:

Եթէ Մարտ ամսուն լրումը Մարտի 21ին առաջ
պատահի, այն առեն Զատիկը պէտք է տօնել Ապրիլ
ամսուան լուսնի լրումէն անմիջապէս վերջ եկող կի-
րակին:

Իսկ թէ՛ Մարտ ամսու եւ թէ Ապրիլ ամսու լուսին-
ներուն լրումը պատահի կամ՝ ուրբաթ, կամ շաբաթ եւ

կամ կիրակի օրերուն, Զատիկը պէտք է տօնել ձիւդ հետեւեալ կիրակին :

Արդ՝ Մարտի լուսինը կը ծնի Մարտ 8ին, եւ կը լրանայ Մարտ 21ին : Այս լրումը կը կոչուի «Աւագ լրումն լրսնի» :

Իսկ Ապրիլի լուսինը կը ծնի Ապրիլ 5ին, եւ կը լրանայ Ապրիլ 18ին, որուն անմիջապէս յաջորդող կիրակին Ապրիլ 25ը չի կրնար անցնիլ :

Ուրեմն Զատիկը կը տօնուի Մարտ 22էն մինչեւ Ապրիլ 25, երեսունինգ օրերու մէջ հանդիպող կիրակիներէն մէկուն :

Այս խօսքով, Զատիկը 35 օրերու մէջ կը շարժի, եւ իրեն հետ կը շարժին այն տօներն ալ, որոնք «շարժական» կ'ըսուին :

Ահա շարժական տօներու ցուցակը .—

1.— Ծնունդի եւ Աստուածայայտնութեան յաջորդող Ապայից տօները, թուով 11 հատ :

Այս տօները «Ապայից» ըսուած են, որովհետեւ Տօնացոյցին մէջ Ծննդեան Ութօրէքէն անմիջապէս յետոյ՝ ՆԱԽ Յովհաննու Կարապետին ծնունդը կը տօնուի եւ ԱՊԱ (յետոյ) կը սկսին կարդ մը սուրբերու տօներ, զոր օրինակ «Ապա սրբոյն Պետրոսի հայրապետի» եւայլն :

2.— Վարդավառէն մինչեւ Աստուածածին (Վերափոխում) երկարող շաբաթներու տօները :

3.— Եթէ Աստուածածնէն Խաչ եղած երեք շաբաթները երկարին եւ Դրդ ու Երդ շաբաթներ ալ պէտք ըլլան, այս մերջին երկու շաբաթներու տօները :

Շարժական տօներու օրն ու տեղը Տօնացոյցի երկրորդ հատորն է որ կը նշանակէ :

Զ.

Տօները, բլա՛յ Տէրունի, բլա՛յ Մարտիրոսաց,
սկզբունքով ուրախութեան օրեր են եկեղեցին համար եւ
ընդհանրապէս կը տօնուին ուտիք օրերը:

Բայց կան տօներ, որ Պահքի օրերուն մէջ ալ կը
տօնուին: Ահա այդ տօներու ցուցակը.—

1.— Ս. Բարսեղ Հայրապետի եւ ասոր հետ կապուած
սուրբերու տօնը՝ որ կը տօնուի Ծննդեան Պահոց շա-
բաթ օրերը:

2.— Յովինան մարզարէի եւ Նինուէացւոց յիշատակը,
Առաջաւորաց ուրբաթ օրը:

3.— Մեծ Պահոց բոլոր շաբաթները սուրբերու նը-
ւիրուած են:

Ա. Շաբաթ՝ տօն է սրբոյն Թէոդորոսի Զօրավարին:

Բ. Շբ. տօն է Կիւրղի Երուսաղիմայ Հայրապետին
եւ միւս Կիւրղի եպիսկոպոսին եւ մօրն նորա Աննայի:

Գ. Շբ. տօն է սրբոյն Յովհաննու Երուսաղիմայ
Հայրապետին եւ Սրբոց Հայրապետացն մերոց Յովհան-
նու Օձնեցւոյն, Յովհաննու Որոտնեցւոյն եւ Գրիգորի
Տաթեւացւոյն:

Դ. Շբ. տօն է սրբոց Քառասնից Մանկանց, որք ի
Սերաստիա կատարեցան:

Ե. Շբ. տօն է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ
սոսկալի Զարչարանաց եւ մտին ի Վիրապն:

Զ. Շբ. Յիշատակ է Յարութեան Ղաղարու:

4.— Ամբողջ Աւագ Շաբաթը Տնօրինական յիշատակ-
ներու նուիրուած է. (Աւագ Հինդշաբթի Կիրակի է):

5.— Ս. Հոգւոյն Գալստեան յիշատակին նուիրուած
է Եղիական Պահոց օրերը՝ ըստ կարգադրութեան Ծնոր-
հալի Հայրապետին:

6.- Սրբոց տօներ կը կատարուին Լուսաւորչի Պահոց ԲՀ. ԳՀ. Եւ ԵՀ. օրերը:

7.- Սրբոց տօներ կը կատրուին Վարագայ Խաչի Պահոց ԲՀ. ԳՀ. ԵՀ. Եւ ՇԲ. օրերը:

8.- Սրբոց տօներ կը կատրուին Ա. Յակոբի Պահոց օրերը:

ՊԱՀ Ք

Եկեղեցին միշտ սուրբերու տօն չի տօներ: Ապաշխարութեան յատուկ օրեր ալ ունի, որոնք տարուան կէսը կը դրաւեն:

Եկեղեցին՝ ապաշխարութեան օրերուն մէջ տօնի օրերու յատուկ ժամերգութենէն բոլորովին տարբեր ժամերգութիւն կ'ընէ: Այդպիսի օրերու ընթերցուածները, երգերն ու շարականները զզջում կը ներշնչեն, եւ եկեղեցին՝ ամենէն վսեմ զդացողի մը հոգեկան ցաւերը կ'արտայայտէ: Եւ որպէսզի ապաշխարութեան օրերը զդալի ըլլան հաւատացեալներու վրայ ալ, Եկեղեցին պահք՝ (տեսակ մը զրկանք) սահմանած է. այսինքն՝ հաւատացեալները այս ինչ բանը պիտի ուտեն այն օրերուն մէջ:

Պահքը՝ ուտելիքի տեսակէտով երկու խումբի կը վերածուի. Առաջին՝ Բուն Պահքի օրեր, յորում ներելի չէ ուտել մսեղէն, հաւեղէն, ձկնեղէն, կթեղէն (բաց ի մեղրէն) եւ ինչ որ ուտուելիք կենդանիներէն կը դոյանայ իրը սնունդ, (կարագ, կաթ, մածուն եւլն.):

Երկրորդ. Նաւակատիքի օրերը շատ քիչ են. այսինքն տաղաւարներու շարաթապահոց Շաբաթ օրերը, որոնց մէջ ներելի է ուտել կթեղէն եւ ձկնեղէն բաներ:

Պահքերը ժամանակի տեւողութեան՝ տեսակէտով դարձեալ երեք խումբի կը վերածուին: Ա. շաբթուան

Երկու (ԴՀ. Եւ Ռւ՛.) օրերը, որոնց կարելի է Օրապահք ըսել:

Երբորդ Մեծ Պահքը.—

Օրապահքերը ամենէն հին եւ ամենէն որոշ պահքի օրերն են: Հրեաներն ալ (Փարիսեցիք) կը պահէին (ծոմ) «Երկիցս ի չարաթու» (Ղուկ. ԺԲ. 12) այսինքն, չարթու մէջ Երկու օր, եւ այդ օրերն էին ԲՀ. եւ ԵՀ. օրերը:

Շատ կանուխ ժամանակէն քրիստոնեաները ԴՀ. եւ Ռւրբաթի վոխեցին զայն (Կանոնագիրք Վարդ. Առաքելոց, Գ. եւ Դ.):

ԴՀ.ին՝ «զի ի նմա գուշակեաց եւ յայտնեաց Տէրն կենարար զիսորհուրդ չարչարանաց իւր» եւլն. եւ ուրբաթն, «վասնղի զոր ինչ ասացաւն յաւուր չորեքշարթւոջն վասն չարչարանաց մերոց՝ յուրբաթուն կատարեցաւ»:

Շարաթապահքերը, ծաղումով չորս հատ էին. իւրաքանչիւր եղանակի առաջին շարաթը պահք էր:

Այս եղանակի շարաթապահքերը դեռ կան:

Գարնանը (Մարտ ամիս) Մեծ պահոց մէջ կ'իյնայ:

Ամրանը (Յունիս ամիս) Ս. Լուսաւորչի շարաթապահքն է:

Աշնանը (Սեպտեմբեր ամիս) Վարադայ Խաչի շարաթապահքն է:

Զմրանը (Դեկտեմբեր ամիս) Ս. Յակոբի շարաթապահքն է:

Բայց հետզհետէ նշանաւոր տօներու հողեւորապէս պատրաստուելու սկզբունքով՝ շարաթապահքերը շտացան Ներսէս Բ.ի ատեն: Ներկայիս մեր եկեղեցին ունի ինը շարաթապահք. 1.- Ծննդեան, 2.- Առաջաւորաց,

3.- Եղիական, 4.- Լուսաւորչի, 5.- Վարդավառի, 6.- Խաչվերացի, 7.- Վարագայ Խաչի, 8.- Յիսնակաց եւ
9.- Ս. Յակոբայ:

Մեծ պահքն ալ ծաղումով մէկ եւ երկու օր եղած
է. վերջէն տևելցած է 7 շարաթներու շարքը: Քանի որ
Քրիստոսի քառասնօրեայ ծոմապահութեան հետեւողու-
թիւն մըն է Մեծ պահքը՝ շատ կանուխ ժամանակէն (Դ.
դար) 40 օրուան լրացուած է: Թէ եւ հիմակ ալ Քրիստո-
սի քառասնօրեայ ծոմապահութեան յիշատակը հաս-
տատուն կը բռնենք՝ բայց իրապէս 47 օր կը պահենք
եւ 48րդ օրն ալ (Ճրագալոյց Զատկի) նաւակատիք կ'ը-
նենք:

Ո Ւ Տ Ի Փ

Ա.

Զատկի Մարտ 22էն մինչեւ Ապրիլ 25, երեսունը-
հինդ օրերու մէջ, շարժման համեմատ կ'երկարին կամ
կը կարճնան այն ժամանակամիջոցները, որոնք ուտիքի
յատկացուած են եւ կ'ըսուին «Միջոց ուտիք աւուրք»:

Պարզատոմարի աղիւսակին (որ Տօնացոյցներու ա-
մենէն վերջը կը դրուի) վրայ ուշադիր ակնարկ մը բա-
ւական է՝ տեսնելու համար թէ՝

Ա.- Աստղւածյայտնութենէն մինչեւ Առաջաւորաց
բարեկենդանը, ամենէն կարճը վեց օր կ'ըլլայ, ամենէն
երկարը՝ 41 օր:

Բ.- Վարդավառէն մինչեւ Աստուածածին, ամենէն
կարճը երկու շարաթ կ'ըլլայ եւ ամենէն երկարը՝ եօթը
շարաթ, որոնցմէ մին շարաթապահքն է:

Գ.- Աստուածածինէն մինչեւ Ս. Խաչ, կ'ըլլայ չորս
կամ հինգ շարաթ, որոնցմէ մին շարաթապահքն է:

Դ.- Վարագայ Խաչէն (կամ Ս. Գէորգի Բարեկեն-

դանէն) մինչեւ Յիսոնակաց Բարեկենդանը կ'ըլլայ եօթը
կամ ութը շաբաթ :

Ե.՝ Ս. Յակոբի Բարեկենդանէն մինչեւ Աստուածայայտնութեան պահքը, ամենէն կարճը 12 օր կ'ըլլայ
եւ ամենէն երկարը՝ 18 օր :

Բ.

Հաստատապէս ուտիք են նաեւ սա միջոցները .—

Ա.՝ Ասոջաւորաց կամ Ս. Սարգիսի յաջորդող երկու շաբաթները :

Բ.՝ Յինունքը, այսինքն՝ Զատկէն մինչեւ Հոգեղալուստ եղած յիսուն օրուան միջոցը :

Գ.՝ Հոգեղալուստին կամ Եղիական պահոց յաջորդող երկու շաբաթները :

Դ.՝ Ս. Լուսաւորչի (Գիւտ Նշանաց) տօնին յաջորդող երկու շաբաթները :

Ե.՝ Ս. Խաչի (Վերացման) տօնին յաջորդող մէկ շաբաթը :

Զ.՝ Յիսոնակի պահոց յաջորդող երկու շաբաթները, մինչեւ Ս. Յակոբ :

Այս բոլոր շարժական եւ անշարժ միջոցները, ըլլայ պահք, ըլլայ ուտիք, երբ նկատողութեան առնենք, կը տեսնենք, որ տարուան կէսը պահք է եւ միւս կէսը ուտիք : Անշուշտ դիտելու է, որ միշտ 365 կամ 366 օրերու ձի՛շդ կէսը կարելի չէ իմանալ, որովհետեւ կրնայ կէսէն աւելի կամ պակաս ըլլալ, Զատկի շարժման 35 օրերուն վրայ :

Ամենէն վերջը ձգեցինք սուրբերու յիշատակութեան մասին ընել քանի մը խօսք :

Կը տեսնենք թէ՝ Հայ Տօնացոյցին մէջ շատ մը սուրբերու անուններու կը հանդիպինք, բայց դիտել կուտանք թէ՝ այդ սուրբերուն մէջ կը գտնուին նաեւ բաւական թիւով օտար սուրբեր, որոնք խճողած են Տօնացոյցը՝ Հայու ականջին խորթ հնչող իրենց զարմանազան անուններով. սակայն, այդ օտար սուրբերը կը պատկանին ե. դարու կէսէն առաջուան շրջանին, որոնք կը պատկանին Տիեզերական անբաժանելի եկեղեցին. այդ շրջանէն վերջ, երբ եկեղեցիները այլեւս իրարմէ բաժնուած են, Հայ Եկեղեցին օտար սուրբեր չէ ընդունած իր մէջ:

Աւելցնենք նաեւ սա պարագան, թէ Հայ սուրբերէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը միայն ճանչցած են Յոյներն ու Լատինները եւ դասած իրենց եկեղեցիներու տօնացոյցի սուրբերու չարքին մէջ: Հետեւաբար, սուրբերու ժամին խօսելիք շատ բան չունենալով, կը փակենք այս դլուխը եւս:

Ծթ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԱՆՈՒՆԸ

Ընդհանուր սովորութեան համաձայն, կրկին անուններով կը յորջորջուին մասնաւոր եկեղեցիները, մէկը՝ ազգային տեսակէտով, միւսը՝ վարդապետական: Այսինքն՝ առաջինը առնուած է իր տոհմէն ու սերուդէն, իսկ միւսը՝ եկեղեցիին հետեւած սկզբունքին նըշանակութենէն:

Օրինակի համար, կ'ըսենք՝ Յունական Օրթոսոքս

Եկեղեցի, Ռուսական Պրաւուլաւ Եկեղեցի, Լատին Կաթոլիկ Եկեղեցի, Անդլիական Եպիսկոպոսական Եկեղեցի, Սկովտական Երիցական Եկեղեցի, Պուլկար Օրթոսոքս Եկեղեցի, Ամերիկեան Բողոքական Եկեղեցի:

Իսկ գալով Հայ Եկեղեցին, ան կը դոհանայ լոկ իր ազգագրական յորջորջումով, վարդապետական անունի մասին ընդունուած սովորութիւն մը չկայ, պարզապէս դայն կը կոչենք Հայաստանեայց կամ Հայոց եւ կամ Հայ: Սուրբ, առաքելական եւ ուղղափառ կոչումները լոկ պատուանուն են եւ ոչ թէ յատուկ անուն:

Ինչ կը վերաբերի այն յորջորջումին, թէ Հայոց Եկեղեցին կը կոչեն ուրիշներ Լուսաւորչական, Գրիգորեան եւ այլ մակղիրներով, տանք քանի մը խօսքով անոր ալ բացատրութիւնը:

Երբ Ռուսերը տիրեցին էջմիածնի եւ ամբողջ Արեւելեան Հայաստանը իրենց տիրապետութեան ենթարկեցին, ուղեցին Հայ Եկեղեցին վարդապետական կոչում մը տալ, որովհետեւ ոռւս կառավարութիւնը Պոլոժենիայի կանոնագրութիւնը պատրաստած պահուն՝ բաւական չսեպեց անոր ազգագրական անունը, այլ ուղեց անունով մը ճանչնալ: Այդ պատճառով կազմուեցաւ «Լուսաւորչական» հայերէն կոչումը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին անունէն առնելով, իսկ ոռւսերէնի վերածուած առեն՝ աւելի դիւրին նկատուեցաւ սուրբին մակղիր անունէն աւելի՝ բուն անունէն առնել, եւ այս պարագային կոչուեցաւ «Հայ Գրիգորեան» անունով, 1836-ին, եւ Հայ Լուսաւորչական անունը մնաց հայերէն թարգմանութեան մէջ: Բայց Հայերը լաւ ընդունելութիւն չտուին այս անուանակոչման, որովհետեւ ուղղա-

կի կերպով հեռացած կ'ըլլային իրենց առաքելական նը-
կարագիրէն : Եւ այնպէս կը ցուցնէ, թէ Հայ Եկեղեցին
Դ. դարուն Գրիգոր Լուսաւորիչով սկսուած Եկեղեցի
մը ըլլայ :

Հոռմէական Կաթոլիկ Եկեղեցին ալ Ա. Գրիգորը
իբրեւ թէ Հոռմէաղաւան նկատելով, չուզեր այդ անու-
նով ճանչնալ Հայոց Եկեղեցին, եւ իրեն կը սեփականա-
ցնէ Լուսաւորիչը, կը խղճահարուի Ա. Գրիգոր Լուսա-
ւորչին անունով կոչել զայն, որովհետեւ Հայ Եկեղե-
ցին Հոռմի հետ միացած չըլլալուն համար իրեն ակնո-
ցով հերձուածող եւ հերետիկոս է :

Այս նկատումով Հայ Կաթոլիկներն ալ իրենց դոր-
ծածութեան համար ստեղծեցին ուրիշ անուն մը՝ «Էջ-
միածնական», իջմիածին անունէն առնելով . բայց նոր
ստեղծուած այս կոչումը ո՛չ Հայ Եկեղեցին ընդունած
է եւ կ'ընդունի, եւ ոչ ալ օտարներ, ո՛չ իսկ պապա-
կան Եկեղեցին :

Այս առթիւ Օրմանեան Սրբազան կ'ըսէ . «Բայց ե-
թէ անպայման կը պահանջուի, որ Հայ Եկեղեցին ալ
վարդապետական անուն մը ունենայ, մեր տեսութեամբ
յարմարագոյն է Ուղղափառ (oughapar) կոչումը նախընտ-
րել, Հայերէն բնիկ հնչումով» :

Կ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ դրականութիւնը, ինչպէս դիտենք, Երդ դա-
րուն մէջ ստեղծուեցաւ Հայ Եկեղեցականութեան ան-
իսնջ ջանքերուն եւ աշխատութիւններուն շնորհիւ . ու-

րեմն դրականութիւնը մեր մէջ գերազանցապէս եկեղեցական եւ կամ կրօնական նկարագիր ունի, եւ այս նկարագիրը խորունկ կերպով թափանցած է հայ դրագէտին ալ հոգիին մէջ, որ աղքային գոյութեան եւ պահպանութեան շեփորը հնչեցուցած է այդ քնարով։

Գիտենք նոյնպէս, որ Հայ ազգը տարիներէ ի վեր կորսնցուցած է իր քաղաքական անկախութիւնը եւ սփոռուած աշխարհի դանազան մասերուն մէջ. այդ սփոռուած հասարակութիւնները զիրար կը ճանչնան եւ կը յարաբերուին իրարու հետ հայ դրականութեան ընորհիւ։ Հայը՝ իր վայրավատին վիճակին մէջ կը համախմբուի, եւ առաջին գործը կ'ըլլայ եկեղեցի մը եւ անոր կողքին ալ դպրոց մը կանգնեցնել. ասիկա գնահատելի եւ անընկճելի աղղեցութիւն մը գործեց սերունդներու վրայ, որոնք կրցան դիմագրել ժամանակներու աղարտող զօրութեան եւ ասիական արշաւանքներու միջոցին։ Պարզ փափաքներ եւ զգացումներ չեն կը նար արդիւնաւորուիլ, երբ անոր չընկերանայ կամեցողութեան եւ զոհողութեան ոգին, եւ հետեւարար օտարութեան մէջ երկա՞ր տարիներ ապրող Հայուն տեւական հայ կեանք մը չնորհել։ Ասիկա, անշուշտ յատկութիւն եւ ներքին զօրութիւն մըն է, որ կարողացաւ Հայութեան բոլոր մասնիկները իրեն զօդել, շաղկապել։ Եւ այդ զօրութիւնը անոնք իրենց դրականութեան մէջ միայն դտան։

Գրոց զիւտն էր, որ աղքային եկեղեցիին սեփական լեզու մը եւ աղղային նկարագիր մը չնորհեց, յատուկ Ա. Գիրքեր եւ Ծիսարաններ տուաւ, որոնք աղդի մը գոյութեան պայմանները կ'երաշխաւորեն։

Գիրերու զիւտն էր, որ իւրաքանչիւր անհատին մէջ

ինքնութեան զզացումը դրաւ եւ պահպանեց զայն, մտա-
ւորապէս զարդանալու, միտքը մշակելու, դաստիարակ-
ուելու միջոցներ ստեղծեց, եւ պատնէշ կանգնեցաւ հայ
անհատին եւ հայ ազգին իսպառ կորսուելուն:

Բայց այս տեւականութիւնը, խոստովանինք, որ կը
պահպանուէք, երբ մենք մեր երկրին մէջ կ'ապրէինք
դրացի իսլամ այլազան տարրերու հետ կողք կողքի, ո-
րոնց կրօնքը մեզ կը զատէք իրարմէ եւ խորունկ խրա-
մատ մը կար բացուած անոնց եւ մեր միջեւ: Խնդիրը
բոլորովին այլափոխուած է ներկայիս, քանի որ կ'ապ-
րինք այսօր իսլամ համայնքներէ շատ հեռու միջավայ-
րերու մէջ՝ Եւրոպայի քրիստոնեայ ժողովուրդներու
մէջ, որոնց կրօնքը քրիստոնէութիւնն է, դժբախտաբար
մենք զմեզ պիտի չկրնանք պահել իրրեւ Հայ, վկայ Լե-
հահայոց պարագան, որ չես կրնար գտնել այդ կոր-
սուած զաղութիւն մէջ տասնեակ մը մարդիկ, որոնք ը-
սեն, թէ իրենք Հայեր են եղած, նոյն իսկ անոնք իրենց
նախահայրերուն պատմութեանը անդիտակ եւ անտեղ-
եակ են:

Դժբախտ իրողութիւն է, թէ մենք մեր տկար և
ճղճիմ ուժերով չենք կրնար այսօր հոսանքն ի վեր թիա-
վարել, հետեւաբար մեզ կը մնայ համբերել եւ սպասել
դէպքերու զարդացումին, յանձնելով զմեզ նախախնա-
մութեան, առանց սակայն ձեռքէ ձղելու միւս աշխա-
տանքը, որ մեզ առաջնորդէ մեր հայրենիքը:

Գրականութիւնը՝ ինչպէս սկզբնաւորութեանը, նը-
մանապէս ան հետպհետէ զարդացաւ միշտ եկեղեցական
գրիչներու միջոցով, որով ըսել է՝ Եկեղեցական նկա-
րադիրով ճոխացաւ եւ բարդաւաճեցաւ հայ գրականու-
թիւնը. ան ունեցաւ Երդ զարու ոսկեղարը, ՓԲ. գա-

բուն՝ արծաթի դարը, եւ թէ հայ աղգութիւնը խաղաղ շրջան մը բոլորած ըլլար իր սեփական հայրենիքին մէջ մինչեւ այս օրերս, պիտի գլէր անցնէր շատ մը մեծ աղգերու յղկուած եւ կոկուած լեզուները. սակայն, հակառակ այդ բանին, հայ լեզուն այժմ արդիացած է իր ոճի գեղեցկութեամբ, լեզուի ճկունութեամբ եւ հարստութեամբ:

Նկատողութեան առնուելիք կէտ մըն է, թէ Հայ լեզուն անցնող ութը գարերու ընթացքին (Ե. - Ժ. դար) յիշունէ աւելի մատենագիրներու մէջէն միայն երկու աշխարհական մատենագիրներ տուած է, Գրիգոր Մագիստրոս իշխանը (հայրը Վահրամ Գրիգոր Վկայանէր Կաթողիկոսի) եւ Միսիթար Հերացի քժիշկ մը:

Հայ գրականութեան մէջ առաջին տեղը կը դրաւեն եկեղեցական գիրքերը, օր.՝ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, Մաշտոցի պարունակած Ծիսարանները եւ այլ գիրքեր, որոնք ընտիր եւ յստակ հայկաբանութեամբ դրուած են, հակառակ յոյն եւ լատին եկեղեցիներու մէջ տեսնուածին, որոնց եկեղեցական գիրքերը ինկած լեզուով եւ ոճով դրուած են :

Եկեղեցական գիրքերէ յետոյ կ'արժէ յիշատակել սուրբ Հայրերու գրութեանց ընտիր եւ չքնաղ թարգմանութիւնները: Քիչ թէ շատ տարբերութեամբ դլխաւոր հայրերու գրեթէ բոլոր գործերը թարգմանուած են հայերէնի, որոնք դասական հայկաբանութեան օրինակներ են: Նոյնպէս եկեղեցական հայրերն եղան, որ իմաստասէրներու գրուածքները վերածեցին հայերէնի, Յուստինոս, Արիստոտէլ, Փիլոն Պորվիւր եւայլն: Եկեղեցին իր պաշտօնեաներու միջոցով ոչ միայն կրօնական այլ եւ մտաւորական ընդհանուր զարդացման նը-

պաստող հեթանոս իմաստասէրներու շատ մը դորձերը ընծայած է Հայութեան, թարգմանելով զանոնք ալ: Նոյն իսկ ունինք թարգմանութիւններ այսօր, երբ անոնց հարազատ բնազիրները կորսնցուցած են Յոյները եւ կը դիմէն հարկ եղած պարազային հայերէն թարգմանութեան:

Մեր եկեղեցական մատենադիրները բաց ի այս բոլորէն մեզի տուած են պատմութեան, աշխարհագրութեան եւ թուաբանութեան դիրքեր, իրենց անձնական հեղինակութեամբ, ինչպէս են՝ Սովորէս Խորենացի, Ղազար Փարագեցի, Եղիշէ, Կորիւն, Յովհաննէս Կաթողիկոս, Ղետոնդ Վարդապետ, Ռւխտաննէս Եպիսկոպոս, Ստեփաննոս Ասողիկ, Օրբէլեան Ստեփաննոս, Անանիա Շիրակացի, եւայլն:

ԺԲ. էն ԺԷ. դարը հայ դրականութեան համար անկումի շրջան մը եղած է քաղաքական անապահովութեան տեսակէտով. բայց այդ դարերուն մէջ իսկ հայ ժիտքը կարելիութեան սահմանին մէջ երկներ է, ստեղծադորձեր եւ մեզի իրենց դարերուն մէջ պատահած անցուդարձերը աւանդած, հոդ չէ թէ ինկած լեզուով: Եկեղեցականութիւնը նոյնպէս ջանաց իր համեստ միջներով հոդ տանիլ դաստիարակութեան դորձին:

Եկեղեցականութիւնը եղած է արթուն պահապանը նախնիքներէն աւանդ մնացած մատենադրութեան, զայն անկորնչելի պահած, ընդօրինակած, աչքին՝ լոյսը թափելով վանքի մը խոնաւ խուցին մէջ՝ կանթեղին հաղիւ պլացող լոյսին տակ:

ԺԸ. դարուն սկիզբները գրականութիւնը նոր դոյն մը առնել կը սկսի. բայց խոստովանինք դարձեալ, թէ

յառաջապահները միշտ եկեղեցականներն են։ Արեւելքի մէջ, Ամրտովի պատմական եւ նուիրական վանքին մէջ երեւան կ'ելլէ Վարդան վարդապետ Բաղիչեցի մը, «ր զլուխը կը հաւաքէ քանի մը ուսումնածարաւ պատանիներ, որոնց մէջ, ինչպէս տեսանք, — Յովհաննէս Կոլոտն ու Գրիգոր Շղթայակիր — երկու հսկայ պատրիարքներ, որոնք՝ Երկուքն ալ աղղին ամենաճգնաժամային վայրկեաններուն հասան եւ օդտակարագոյն անմոռանալի դործեր տեսան, մին Կ. Պոլսոյ, իսկ միւսը Երուսաղէմի պատմական աթոռին վրայ, որոնց Երկար պատմութիւնը դրի առած ենք իրենց առանձին դրլուխներուն մէջ։ Յակոբ Նալեան Աստուածարան Պատրիարքը, որ աշակերտն էր Կոլոտի, նոյնպէս մեծ հեղինակութիւն է, Արեւմուտքի մէջ Մխիթար Սեբաստացի եւ Խաչատուր Կարնեցի՝ ամէն ճիզ կը թափեն ոչ միայն աղղային զրականութեան նոր կեանք մը, այլ դաստիարակութեան ծառայելու եւ տարածելու համար։

Այս տարերային շարժումը կը տարածուի, կը լայննայ եւ դաստիարակութեան հարցը կը դառնայ հասարակութեան սեփականութիւնը, Երեւան կ'ելլեն աշխարհական վարժապետներ պատուի անունին տակ, ինչ որ նախապէս եկեղեցականութեան սեփականութիւնն էր։

Յիշենք անոնց մէջէն Զամուրճեան պատուին եւ Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեանը՝ հեղինակ Հայոց պատմութեան մը 1772էն մինչեւ 1860։

Էջմիածնի ծեմարանը եւ Արմաշի Դպրեվանքի աշակերտները՝ դիսաւրութեամբ իրենց ուսուցիչներուն՝ Օրմանեան եւ Դուրեանի նման Հոյակաղ ուսուցիչներու՝ սկսան քնաղատական եւ իմաստասիրական արժէքներու հետազօտութիւններ կատարել եւ զրաղիւ, Հայ։

Եկեղեցիի խոկական վաւերական նկարագիրը ցոլացնելով։

Այս զարթնումին զուգընթաց երիտասարդութիւնը սկսաւ եւրոպական համալսարաններ յաճախել, ուրկէ ելան զարգացած եւ բարձր արժէքներով օժտուած մարդիկ, որոնց մէջ գտնուեցան դժբախտաբար անձեր, որոնք ազատամտութեան հովեր առած, սկսան արհամարհել եւ ծաղրել ե'ւ կրօնքը, ե'ւ եկեղեցականութիւնը, եւ այդ խելառ հոսանքը տարածուեցաւ մեր ժողովուրդին մէջ, պղտորելով միտքերը։ Կ'երեւի թէ՝ այդ հակակրօնական հոսանքին ներկայացուցիչները չէին անդրադարձած, թէ այդ ձգտումները եւրոպայի հոմմէադաւան երկիրներու մէջ սկսած էին երեւան գալ, որուն պատճառը՝ ինք՝ հոռմէական եկեղեցին եղած էր իր չափազանցեալ սեղմումներով, գրգռելով բազմութիւնները իրեն դէմ։ մինչդեռ իրականութիւնը բոլորովին հակառակն է Հայ։ Եկեղեցիին համար, որ իր գոյութեան բովանդակ շրջանին մէջ ո'չ հաւատաքննական ատեաններ կազմած, ո'չ խարոյկներու վրայ մարդիկ խորոված եւ ոչ ալ շեղած՝ իր ընդդրկած ազատական ուղեգիծն։ Կը գիտենք, թէ բողոքական երկիրներու մէջ սկզբնական շրջաններուն հակակրօնութիւնը գլուխ չէ վերցուցած այն պատճառով, որ ան հետեւանքն է եղած տիրող ազատամիտ եւ լայնախոհ ողիին։

ԿԱ.

ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Նախորդ գլուխով մենք տուինք դրականութեան

մասին ամփոփ տեսութիւն մը . այս էջերուն մէջ պիտի ջանանք տալ մատենագիրներու մասին հակիրճ տեղեկութիւններ , պարզելով անոնց նկարագիրը եւ իրենց դործերուն մեծ արժէքը , ընդհանուր տեսութեամբ մը :

Գիրերու գիւտէն անմիջապէս վերջ հայ լեզուն եւ դպրութիւնը ունեցան անօրինակ ծաղկում մը : Ամէն կողմ դպրոցներ բացուեցան , ուր հայ պատանեկութիւնը ուսումով պարապեցաւ . Սահակ եւ Մեսրոպ , իրբեւ ընդհանուր առաջնորդները այդ շարժումին , պատրաստեցին Ոսկեդարը , որ չնորհիւ թարգմանիչներու անխոնջ ջանքերուն , շրջանին տուաւ փայլուն դրոշմ մը : Ժողովուրդին բերնին մէջ խօսուած լեզուն գարձաւ գրական լեզու եւ շատ մը գործեր՝ թարգմանածոյ կամ ինքնագիր , ձեռագիր օրինակութեամբ տարածուեցան ամէն կողմ : Ոսկեդարը արտադրեց ոսկեղնիկ լեզու մը , անհաւասարելի տաղանդներ եւ սքանչելի երկեր , որ հայ գրականութեան վարդերն են : Հին դարերու մէջ չկայ աւելի արդիւնաւոր գրական շրջան մը քան Երդ դարը :

Ստորեւ կը դնենք Ոսկեդարի գլխաւոր մատենագիրները .—

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ . — Հայ լեզուի եւ գրականութեան մատուցած իր թանկագին ծառայութեամբ անմոռանալի է այս անունը : Սահակ՝ Լուսաւորչի վերջին շառաւիղն էր . իր կրթութիւնը առած էր կեսարիոյ մէջ . յունարէնը դիտէր մայրենի լեզուին պէս . շատ մը հելլէն դիտուններէ աւելի հելլէնագէտ կը համարուէր . միեւնոյն ժամանակ լաւ դիտէր պարսկերէնը : Սահակ , որքան վարչագէտ կաթողիկոս , նոյնքան դիտուն եւ բանասէր մըն էր : Իր կաթողիկոսութեան շրջանին ջերմ

մասնակցութիւն բերած էր ուսումնական արթնութեան ,
որ ծնունդ տուած էր գիրի դիւտին :

Բացի հայ գիրերու կատարելագործութեան դժուռ :
Ին գործին մէջ իր ունեցած թանկազին մասնակցու-
թեան , իրեւ մատենազիր եւս կը մնայ յաւէտ անմոռա-
նալի : Ինք՝ գիտնական եւ հմուտ , թարգմանիչն է Աս-
տուածաշունչի , որուն զոհար թարգմանութիւնը յետոյ
բաղդատութեան ենթարկուելով թարգմանիչներու կող-
մէ , աւելի գեղեցկացաւ եւ դարձաւ աշխարհի լաւա-
գոյն թարգմանութիւններէն մէկը : Ս . Գրոց թարգմա-
նութեան լեզուն խիստ ընտիր հայերէն է , զերծ բոլո-
րովին յունաբանութենէ եւ խրթնութենէ :

Սահակի ինքնազիր հեղինակութիւններուն մէջ նը-
շանաւոր է Վաղարշապատ գումարուած մեծ ժողովէն
վերջ գրած կանոնական թուղթը , որ 8 գլուխներու բաժ-
նուած է եւ կը պարունակէ եպիսկոպոսներու եւ առաջ-
նորդներու պարտականութիւնները , եկեղեցիին կարգը ,
ժահանաններու եւ ժողովուրդին փոխյարարերութիւննե-
րը , վաճիքներու կանոնադրութիւնը , եկեղեցիներու եւ
վաճիքներու մատակարարութիւնը եւ եկեղեցիի պաշտօն-
իաններուն ու եկեղեցիին տրուելիք տուրքը կամ նուերը :

Իրեն կ'ընծայուին Մաշտոցին մէջ Քահանայօրինէ-
քը , Քահանայաքաղը , Աշխարհաքաղը եւ գիշերային
ժամերգութեան չորս Քարոզները : Իր հողեշունչ քնա-
րին կը պարտինք Աւագ Շարթու շարականները , մեծ
մասով :

Իր մահուան պարագան գրած ենք արդէն իր բաժ-
նին մէջ :

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇԹՈՒՅՑ . — Իրեւ եռանդուն քարոզիչ ,
Հայ Գիրը կատարելագործող , Հայ Լեզուն տարածող

վաստակաւոր ուսուցիչ, երախտագիտութեան արժանի
է միշտ Մեսրոպ: Իր անունին կցուած Մաշտոց բառը
կը մեկնեն յունարէն Մասթոս (Մասքորի) բառով, որ
կը նշանակէ վարպետ: Մեսրոպ Տարոն դաւառի Հացե-
կաց գիւղը ծնած է 361ին: Հօրը անունը՝ Վարդան: Մա-
նուկ հասակէն հելենական դպրութեան քաջածանօթ ըլ-
լալով, երիտասարդութեանը՝ ժամանակ մը արքունի
դիւանին մէջ քարտուղարութիւն ըրաւ, յետոյ զինուո-
րական ասպարէղը մտաւ եւ վերջապէս վարդապետ ձեռ-
նադրուեցաւ: Քարողչութեան շրջանին էր, որ Հայերէն
դիրերու անհրաժեշտութեան վրայ մտածեց՝ Սահակի
եւ Վոամշապուհ թագաւորի դործակցութեամբ, եւ վեր-
ջապէս իր իտէալը իրադործեց: Հայաստանի ամէն կող-
մերը շրջեցաւ, դպրոցներ բացաւ. առաւելապէս դոր-
ծեց Գողթն, Սիւնիք եւ Ատրապատական նահանգներուն
մէջ, այդ կողմերէն արմատախիլ ընելու համար կոա-
պաշտութիւնը: Հայոց դիրը կատարելազործելէ վերջ,
Վրացիներուն եւ Աղուաններուն ալ դիրեր շնորհեց:

Մեսրոպ Բիւղանդիոն ալ դացած եւ հոն դպրոց բա-
ցած եւ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է, որ կտյո-
րէն եւ Աղղիկոս հայրապետէն Ակումիտ (անքուն հրս-
կումով ուսումնասիրող) տիտղոսը ստացած է: Իր կեան-
քին այսքան մը մանրամասնութիւնները դիտենք կո-
րիւնէն:

Աստուածաշունչի թարգմանչական աշխատութենէն
դատ, իրեն կ'ընծայուին Մեծ Պահոց շարականները ու-
քանի մը աղօթքներ: Ինքը կը համարուի աղղային - ե-
կեղեցական ծիսարանին կարդաղրիչը, որ թարգմանու-
թիւններով եւ հեղինակութիւններով ճոխացուց եւ իր
Մաշտոց անունն ալ տուաւ անոր:

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ. — Ոսկեղարու աւաղ թարգմանիչներէն է Եղնիկ, Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտը եւ Բաղրեւանդի եպիսկոպոսը։ Իր զաստիարակութիւնը ստացած էր Բիւզանդիոնի մէջ եւ հմուտ էր ո՛չ միայն հայ, յոյն, ասորի, պարսիկ եւ նոյն իսկ երրայական լեզուներուն, այլ եւ ժամանակին իմաստասիրական ու բնական գիտութիւններուն։ Գիրի գիւտէն վերջ, Սահակի յանձնարարութեամբ՝ դնաց Եղեսիա եւ Բիւզանդիոն, Ս. Գիրքերու «ստոյդ եւ հաստատուն» օրինակներ բերելու համար։ Մասնակցած է Աստուածաշունչի թարգմանութեան եւ մեծագոյն օժանդակն է հանդիսացած Սահակի եւ Մեսրոպի։

Թարգմանական աշխատութենէն դատ, Եղնիկ դրած է պատմական դործեր, որոնք ժամանակի ընթացքին փնտացած են։ Զինքն անմահացնող դործն է Եղծ Աղանդոցը, որուն մէջ Կողբացի կը յայտնուի պայծառ, նուրբ ու բարձր ոճով, սքանչելի հայերէնով, եռանդուտ տրամաբանութեամբ եւ ջախջախիչ ընդդիմաբանութեամբ։

Եղնիկ լիովին ծանօթ էր հեթանոսական եւ պարսկական հաւատալիքներու, հայկական ժողովրդային նախապաշարումներու, յունական փիլիսոփայութեան և քրիստոնէական աղանդներու։ Նա իր այս դիրքով կը պայքարի այն սերունդին դէմ, որ Աղեքսանդրիայէն եւ Աթէնքէն իր հետ կը բերէ դրականութեան, գիտութեան, գաղափարներու եւ փիլիսոփայութեան բոլորովին նոր հոսանքներ, որոնք կը լայնային հայ ժողովուրդը դայթակղեցնել։ Եղնիկի այս դործը կը բաղկանայ չորս մասերէ (Ա.՝ Եղծ աղանդոց հեթանոսացն, Բ.՝ Եղծ քէշին (կրօնք, դէն) Պարսից, Գ.՝ Եղծ կրօնից Յունաց իմաստնոցն եւ Դ.՝ Եղծ աղանդոցն Մարկիոնի), որոնք կը հեր-

քեն հեթանոսներու, Պարսիկ եւ յոյն իմաստուններուն դաղափարներն եւ Մարկիոնի աղանդը։ Եղծ Աղանդոցը բաւական գաղափար կու տայ Պարսիկներու եւ մահաւանդ հին Հայոց կրօնին, հաւատալիքներուն, նախապաշարումներուն եւ մտածումներուն մասին, կը խօսի յունական վիլիսովիայութեանց մասին եւ Ե. գարու քրիստոնեայ Հայերու մտայնութիւնը ցոյց կու տայ։ Եղնիկունի աղամանդեայ չքնաղ հայկաբանութիւն եւ հիանալի շարադրութիւն։

Իրեն կ'ընծայուին նաեւ խրատական վոքքիկ յորդորակներ, որոնք սակայն Ս. Նեղոսի վերաբերելով՝ հաւանաբար իր թարգմանութեամբ հայացուած են։

ԿՈՐԻՒՆ. — Սահակի եւ Մեսրոպի երիցադոյն աշակերտներէն է կորիւն։ Վրաց աշխարհին եպիսկոպոսն է, որ Ղեւոնդ Երէցի հետ Բիւղանդիոն զնաց ուսանելու համար եւ յետոյ Երուսաղէմ ալ այցելեց։ Իր կեանքին մասին առկէ աւելին չենք դիտեր։ Գրած է իր ուսուցին՝ Մեսրոպի կեանքը։ Մեսրոպի մասին միակ տեղեկատուն է։ Թէեւ անոր կեանքին մանրամասնութիւնները չեւ տար, բայց լաւ կը պատկերացնէ բոլոր այն դէպքերը, որ կապ ունեցած են անոր հետ։ Գիրքին անունն է Պատմութիւն վարուց Մեսրոպայ, որուն մէջ ականատեսի աչքերով կը պատմուի Մեսրոպի զինուորական եւ կրօնաւորական կեանքը։ Կորիւնի լեզուն մաքուր եւ ոճը ընտիր է, լեզուի նմանութենէն հետեւցնելով, կարծողներ կան թէ՝ Աղաթանգեղոսի թարգմանիչը կորիւնն է։

ԴԱԼԻՒԹ ԱՆՑԱՂԹ. — Սահակի եւ Մեսրոպի զրկած վաթսուն աշակերտներէն մէկն է Դաւիթ, Խորենացիի քրոջ որդին, որ ծնած է Տարօնի Հարք գաւառին Հերեթ

կամ Հերեան դիւղին եւ կամ Ներդեն աւանին մէջ, ասոր համար Երբեմն Ներդենացի ալ կ'ըսուի: Իր ուսումը ասած է Աթէնքի մէջ, եւ իր մեծ տաղանդով մեծ հռչակ հանած է Յունաստանի մէջ: Կոչուած է «Եռամեծ փիլիսոփայ» (ամենագիտուն եւ անյաղը): Իր հռետորական եւ փիլիսոփայական կարողութիւններուն մասին շատ մը առասպելներ կը պատմուին: Երկար ատեն Յունաստան մնալէ վերջ, երբ կը վերադառնայ Հայաստան, կը տեսնէ հայրենիքի խեղճութիւնը եւ դիտութիւններու հանդէպ տիրող անտարբերութիւնն ու արհամարհանքը, մեծասլէս կը ցաւի եւ վանք մը քաշուելով կը հեռանայ հանրային կեանքէ:

Դաւիթ Անյաղթի զործերէն մեր ձեռքը հասած են՝

1.- Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի:

2.- Վերլուծութիւն ի ներածութիւն Պորֆիրի:

3.- Գիրք Սահմանաց կամ Սահմանի իմաստափառութեան, եւայլն:

Իր լեզուն զուրկ է հայկաբանութենէ. աւելի հելլենարան է քան հայկարան. ոճը՝ Եղնիկի սահունութիւնը չունի, խրթին է: Խաչի ճառը, որ իրեն կ'ընծայուի, զերծ է լեզուական թերութիւններէ:

Եղիշէ. — Նշանաւոր պատմիչ մըն է Եղիշէ, որ կը նկատուի Վարդան Մամիկոնեանի մտերիմը եւ քարտուղարը կամ պարզեւապետը: Իր կեանքին մասին ասկէ աւելիին ծանօթ չենք: Մեռաւ Ռշտունեաց զաւառին մէջ եւ թաղուեցաւ վանք մը, որ կը կոչուի Ս. Եղիշէի վանք (Զաղար Ս. Նշան) եւ որ կը դտնուի Վանայ Շովուն մօտ, Ռոտան զաւառին մէջ:

Եղիշէի դլուխ զործոցն է Պատմութիւն Վարդանանցը, ուր իբր ականատես կը պատմէ Ե. դարուն տե-

զի ունեցած Շաւարշանի հայ - պարսկական պատերազմը : Եղիշէի պատմութիւնը կը բաժնուի եօթը գլուխներու կամ Եղանակներու, ինչպէս ինք կ'անուանէ , որոնց մէջ վիպական նրբութեամբ մը կը պատմէ այդ Հրջանի բոլոր իրադարձութիւնները : Ոսկեղարու գոհարներէն մէկն է իր զիրքը , ճոխ , մաքուր եւ յանկուցիչ լեզուով : Եղիշէ այդ գործին մէջ աւելի բանաստեղծ է քան պատմագիր , բայց ստոյդ ըլլալէ չի դադրէր : Եղնիկէ վերջերկրորդ հայկաբանն է Եղիշէ : Եղնիկի հայկաբանութիւնը շատ ուժեղ , պարզ ու վճիռ է , իոկ Եղիշէինը՝ զեղեցիկ , փափուկ եւ արուեստի գեղեցկութեամբ :

Եղիշէի պատմութիւնը «Ոսկեղենիկ Մատեան» կոչած են : Թարգմանուած է քանի մը լեզուներու : Եղիշէ ունի զուտ կրօնական գործեր ալ , նոյն մաքուր լեզուով դրուած , ինչպէս՝ Ճառ Միանձանց , Մեկնութիւն Յեղուայ եւ Դատաւորաց , Մեկնութիւն Տէրունական Ալոքից եւ զանազան ճառեր՝ Քրիստոսի Մկրտութեան , Այլակերպութեան , Խաչելութեան եւ Թաղման վրայ :

Վարդանանց պատերազմէն վերջ , Եղիշէ առանձնացաւ նախ Մոկաց լեռներուն եւ ապա Ռշտունեաց դաւառին մէջ , ուր կնքեց իր մահկանացուն :

ԿԲ.

ՄՈՎՍԵՍ ԻՈՐԵՆԱՑԻ (ՊԱՏՄԱՆԱՅՐ)

Մովսէս Խորենացիի մասին երկար կը դրէ Մտեմիաննոս Մալխասնաց իր անտիպ մէկ զիրքին մէջ , եւ մենք կ'օդտուինք անկէ մէջբերելով կարեւորները :

«Մովսէս Խորենացին ամենահռչակաւոր հեղինակն է մեր ամբողջ հին մատենագրութեան մէջ։ Անոր անունը յիշող հին հեղինակները ամենամեծ յարդանքը ցոյց կու տան անոր եւ բարձր դովասանական տիտղոսներով կը կոչեն «Քերթողահայր», «Տիեզերահոչակ», «մեծ», «պատմագիր», եւ անոր բասաները կ'ընդունին իրրեւ անվիճելի պատգամներ։ Մեր ժամանակներուն ալ չը-կայ ուրիշ հայ հեղինակ մը, որ Խորենացիի չափ հետաքրքրութիւն շարժէ՝ գիտնականներու մէջ։ Ամէն մէկ հայագէտ զբաղուած է անով, որ եւ է քննութիւն կամ կարծիք յայտնելով իր մասին։ Այնքան մեծ է անոր յարուցած հետաքրքրութիւնը այժմեան բանասիրութեան մէջ, որ կարելի է ըսել, թէ կազմուած է երկու կուսակցութիւն, մէկը Խորենացին հերքող, միւոր՝ պաշտպանող, եւ նոյն խոկ առանձին անուններ ստեղծուած են։ Մովսիսատեաց կամ Մովսիսակեր, Մովսիսապաշտ կամ Մովսիսասէր, եւայլն։

Եթէ Խորենացին տասնեակ դարերով ա՛յնքան մեծ նշանակութիւն ունեցած է եւ ներկայիս ալ ա՛յդքան ուշադրութիւն կը դրաւէ, անշուշտ պատճառն այն է, որ այս հեղինակը աչքի զարնող, բացառիկ յատկութիւններ ունի, ըլլան անոնք դրական կամ բացասական։

Այս յատկութիւններուն հետ մենք կը ծանօթանանք երբ խօսինք Խորենացիի պատմութեան արժէքին եւ նըշանակութեան մասին։ Առ այժմ ծանօթանանք անոր կենսագրութեան, աշխատութիւններուն եւ քննադատութեան յայտնած կարծիքներուն, անոր անձին, ժամանակին եւ դորձերուն մասին։

ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Կենսագրական տեղեկութիւնները Խորենացիի մասին, կը գտնենք

Գլխաւորապէս նոյն իսկ անոր պատմութեան մէջ եւ մասնաւորապէս ուրիշ աղբիւրներէն։ Այս տեղեկութիւնները իրարու հետ կապակցելով, կարող կ'ըլլանք ամփոփի դաղափար մը կազմել այս նշանաւոր հեղինակին կեանքին մասին։

Հայոց Պատմահայր կոչուած է Խորենացին եւ երբեմն ալ Տարօննեցի, որմէ կարելի է հետեւցնել, թէ ան Տարօն դաւառէն էր, Խորէն կամ Խորեան, Խորեանք գիւղէն կամ աւանէն։ Ներկայիս այդ անունով գիւղ կամ աւան գոյութիւն չունի։ Գիտնականները ցոյց կու տան Մուշի դաւառին մէջ Խորոն անունով գիւղ մը, որ կը կարծուի թէ իր ծննդավայրն է։ բայց այս դէպքին ալ՝ պէտք էր Խորոնացի կոչուէր եւ ոչ թէ Խորենացի։

Ծննդեան տարին մեզի յայտնի չէ։ բայց մօտաւորապէս կարելի է որոշել, ի նկատի ունենալով նոյն իսկ պատմագրի անորոշ ցուցմունքները։ Մէկ կողմէն գիւտենք, որ, ան Ս. Մեսրոպի աշակերտներէն էր։ Գիրերու գիւտէն յետոյ (404), ժողովեցին Հայաստանի դանապան դաւառներէն՝ դրազիտութիւն սորվելու վասփաք ունեցող սպատանիները, եւ միւս կողմէն ալ գիւտենք, որ Եփեսոսի ժողովէն յետոյ (432), ան իր ուսուցիչներուն ձեռքով դրկուեցաւ արտասահման, ուսումը կատարելագործելու։ Ռւրեմն 433 – 438 թուականներուն մէջ։ Ռւրեմն, ենթադրելով, որ այս տարիներուն մէջ Խորենացին 25 տարեկան էր, կարող կ'ըլլանք հետեւցնելու, թէ ան ծնած ըլլայ մօտ 410 թուականին։

Խորենացին՝ ինքը այսպէս կը բացատրէ իր ուսուցիչներուն նողատակը, որոնք զինք Յունաստան դրկեցին ուսանելու։ Եփեսոսի ժողովէն յետոյ, կ'ըսէ ան, աշակերտներուն բերած յունարէն ընտիր օրինակէն Ս.

Աահակ եւ Ս. Մեսրոպ դարձեալ սկսան թարգմանել Ս. Գիրքը, «բայց որովհետեւ հմուտ չէին մեր արուեստին, զործը կազն ի կաղ կը քալէր, այս պատճառով անոնք մեղ ուղարկեցին Աղեքսանդրիա քաղաքը, սորվելու պանծալի (յոյն) լեղուն»: («Մեր», «մեղ» յոզնակի բառերը ցոյց կու տան, որ Խորենացին մինակը չուղարկուեցաւ Աղեքսանդրիա, այլ ուրիշ ընկերներու հետ): Ճամբու ընթացքին ան կը հանդիպի Եղեսիա քաղաքը, եւ թեթեւ կերպով մը այդտեղի դիւանը աչքէ անցընելէ վերջ, կը դիմէ Պաղեստին՝ երկրպագելու սուրբ տեղերուն, եւ յետոյ կ'երթայ Աղեքսանդրիա քաղաքը, որ նշանաւոր էր աշխարհահռչակ դրադարանով, ուր կը հաւաքուէին աշխարհի բոլոր կողմերէն նշանաւոր գիտնականներ, քանի որ այն ժամանակի գիտութեան միակ կեղրոնը կը համարուէր:

Աղեքսանդրիոյ մէջ, Խորենացին հաւանօրէն ուստ կրօնական եւ աստուածաբանական գիտութիւնները, հոետորական եւ երաժշտական արուեստները, որոնք շատ կարեւոր առարկաներ էին այդ ժամանակներուն: (Փիլիսոփայ կ'անուանէին այն մարդը, որ հմուտ էր անոնց մէջ): Եւ վերջապէս պատճական առարկաներ, որոնցմով հետաքրքրուած է Մովսէս: Նա իր ուսուցիւք կ'անուանէ «նոր Պղատոն», որուն շատ կը դովէ, բայց թէ՝ ո՞վ է եղած այս անձը, յայտնի չէ: Ուսումնը աւարտելէ յետոյ, Մովսէս կը փափաքի ծովով վերադառնալ Հայրենիք, բայց նաւը ալեկոծութենէ մըղելով, կ'իյնայ իտալական ավունքը: Մովսէս այդ տեղէն կ'երթայ Հոռմ, Ս. Պետրոսի եւ Պօղոսի տաճարին երկրպագելու. այնուհետեւ նա կ'անցնի Աթէնք, ուր բաւական ժամանակ մնալէ յետոյ՝ կը դիմէ Բիւզանդիոն, ուրիշ ալ Հայաստան:

Յայտնի չէ թէ ան քանի՞ տարի մնաց պանդխտութեան մէջ Եւ Ե՞րբ վերադարձաւ հայրենիք։ Սաշակը միայն կարելի է հաստատապէս ըսել, թէ այդ վերադարձը կատարուեցաւ 440 թուականէն յետոյ, որովհետեւ վերադառնալով հայրենիք, ան իր վարդապետները լախճանած դտաւ։

Մովսէս, որ իր բոլոր կեանքը ուսման նուիրած էր, գիտութիւններով եւ վառ յոյսերով կը վերադառնայ Հայաստան, որպէսզի իր վարդապետները ուրախացնէ, մխիթարուի անոնց տեսութեամբ եւ գործակից ըլլայ անոնց աշխատանքներուն, բայց կատարելապէս կը հիասթավուի։

Իր մեծ ուսուցիչները, բարերարները, Հողեւոր հայրերը՝ Սահակ եւ Մեսրոպ վախճանած էին, քրիստոնէութիւնը կը հալածուէր Պարսիկներէն եւ ուրացութիւնը բոյն դրած էր Հայաստանի մէջ։ Մէկը չկար այլ եւս, որ խրախուսէր, զործունէութեան հրաւիրէր զինք, մէկը չկար, որ յարգէր անոր ուսումը, ընդհակառակը, կ'արհամարհէին եւ կը ծաղրէին զինք՝ իբրեւ մէկը, որ ոչ մէկ պիտանի բան զիտէ։ Շատ սրտառուչ կերպով կը նկարագրէ Խորենացին՝ իր այս լքուած դրութիւնը ողբի մը մէջ։ — « Մինչ նոքա զմերն յուսային դարձ եւ պատուասիրել իմով ամէնիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն եւ մեք փութապէս զիմեալ ի Բիւղանդիոյ՝ փութացաք հարսանեաց պարել եւ առագաստի ասել երկո՞ արդ փոխանակ խրախճանութեան ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով ողորմելի հառաչէմ, ուր եւ ոչ տեսութեանն ժամանեցի աշաց նոցա կափուցմանց եւ լսել զվերջին

բարբառն եւ զօրհնութիւն... ո՞վ այսուհետեւ զմերս
յարդեսցէ զուսումն, ո՞վ ուրախացի ընդ առաջդիմու-
թիւն աշակերտիս, ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զը-
ւարձութիւն՝ մասսամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս։ Ո՞վ
կարկեսցէ զյանդզնութիւն ընդդէմ առողջ վարդապե-
տութեանն հակառակ յարուցելոցն, որք... չար օրինակ
գտին զայն անձանց՝ զծիծաղելն զմեօք և զարհամարհելն
իբրեւ զանհաստատնովք եւ որ ոչինչ պիտանացու ու-
նիցի արուեստ. ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով եւ
զմեղ սփոփեսցէ զովելով, եւ չափ դնէ բանի եւ լոռու-
թեան։ Զայսոսիկ զմտաւ ածելով՝ հառաջումն յիս ի
ներքս ընթանայ եւ արտօսր, եւ կամեցուցանէ բարբա-
ռել բան տիրական եւ սպաւոր։ Եւ ոչ գիտեմ, եթէ
զիա՞րդ յարմարեցից զողբերդութիւնս եւ կամ զո՞վ ար-
տասուեցից...։ Զհայրն իմ զքահանայապետ, զմիտ-
սըն նսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան,
որով վարէր եւ յարմարէր, եւ զերասանակս ի ձեռն
առեալ՝ ուղղէր զդէմսն եւ սանձահարէր զլեզուս օտա-
րաձայնս, եթէ զիս, թափուր ի հողւոյն մնացեալս խան-
դից եւ ցանկանեալ «Զծնող»ն իմ աղբիւր վարդապետա-
կան, զարդարութեանն առողող եւ հեղաւ զամբարշտու-
թիւն արտասահմանելով, եթէ զիս, երաշոացեալ Եւ
թարշամեալ պասքութեամբ արբուցմանց խրատում»։

Այսպէս լքուած, արհամարհուած, մինչեւ իսկ հա-
լածանքի ենթարկուած ուսումնական երիտասարդը, ա-
ւանդութեան համաձայն, հակառակորդներէն խոյս տա-
լով՝ կը քաշուի ասպարէղէն եւ կը թափառի անյայտ
տեղեր։

Երկար ժամանակ կը վնասուեն զայն, բայց չեն զըտ-
ներ։ Անդամ մը, Գիւտ կաթողիկոս՝ ճամբորդութեան

միջոցին գիւղ մը կ'իջնէ, եւ ճաշկերոյթի ժամանակ, գիւղացիներէն ամէն մէկը բան մը կ'ըսէ, ի պատիւ բարձր հիւրին: Այդաեղ կը գտնուի նաեւ ծերունի ջաղացպան մը, որ ցնցոտիներ հագած՝ կայնած մտիկ կ'ընէր խօսակցութիւնները: Անոր ալ կ'առաջարկեն որ բան մըն ալ ինք ըսէ ի պատիւ Կաթողիկոսին: Բայց ծերունին խոնարհութեամբ կը հրաժարի, ըսելով՝ թէ ինք խեղճ ծերունի մըն է, կարեւոր ի՞նչ բան կրնայ ըսել: Բայց եղթ կը թախանձեն անոր անպայման խօսք մը ընել, անիկա յանպատրաստից երեք տունէ բաղկացեալ շատ գեղեցիկ ներքող մը կը խօսի, բոլորն ալ հիացնելով իր վրայ: Այն ժամանակ, ծերունիին աշակերտը առաջ անցնելով՝ կը յայտնէ թէ՝ այս ա՛յն Մովսէսն է, որ կը փնտոէիր: Կաթողիկոսը նախ չի հաւատար, բայց ուշադրութեամբ զննելով ծերունիին դէմքի գծադրութիւնները, վերջապէս կը ճանչնայ իր վաղեմի ընկերը: «Այդ դո՞ւ ես, Մովսէս» բացագանչելով՝ տեղէն վեր կը ցատկէ, կը փաթթուի անոր, եւ կը սկսին երկուքն ալ լաւ:

Այդ օրը մեծ տօն կ'ըլլայ Հայոց աշխարհին համար: Յետոյ Կաթողիկոսը եպիսկոպոսութեան աստիճան տալով Մովսէսին, կը դրկէ Բաղրեւանդի առաջնորդ:

Թէպէտեւ այս աւանդութիւն է, բայց ճշմարտանըման, որովհետեւ լաւ կը յարմարի թէ՝ այն տեղեկութիւններուն, որ Խորենացին ինքն է որ կու տայ իր մասին ողբի մը մէջ եւ պատմութեան Բ. դիրքի վերջին (ՂԲ.) գլուխին մէջ:

Ուրիշ կողմնակի ապացոյց ալ. հոգեւորականներէն զրկանքներ կրելուն եւ բարձր աստիճանի հասնելուն հետեւանքով՝ արտայայտութեան ձեւը Ողբի երկ-

ըորդ մասին մէջ ուր խիստ կծու լեզուով կը պարսացէ հողեւորական դասը եւ միւս կողմէն այն ինքնավսահն, հեղինակաւոր ոճը, որ կը տիրէ անոր պատմութեան մէջ սկիզբէն մինչեւ վերջը եւ կարող է յարձարիլ միայն բարձր դիրք ունեցող հեղինակաւոր անձի մը, որուն հեղինակութիւնը կը ճանչնան եւ կը խոստովանին զինք բոլոր շրջապատողները:

Աւրիշ կենսագրական տեղեկութիւններ Խորենացիի մասին՝ կը պակսին: Կ'ենթագրուի՝ թէ ան կարճ ժամանակ մը եպիսկոպոսութիւն ընելէ յետոյ, վախճանած է 487 – 490 թուականներուն մէջ, մօտաւորապէս 80 տարեկանին:

Բատ աւանդութեան, ան թաղուած է Տարօն դաւառի Ս. Առաքելոց վանքին մէջ:

Իր պատմութենէն քաղելով, կընանք դաղափար մը կաղմել իր բնաւորութեան էական գիծերուն մասին, ոռովհետեւ ո եւ է դրուածքի մէջ արտայայտուած միտքերն ու զգացումները եւ արտայայտութեան ոճը կը բընորոշեն հեղինակին միտքը, սիրտը եւ բնաւորութիւնը:

Մովսէս, բուռն սիրով կը սիրէ իր հայրենիքը, կ'ուրախանայ անոր բարօրութեամբ եւ կը տիսրի անոր ցաւքովը: Ինչպէս զմայլած կը նկարագրէ ան Տիղրան Ա.ի մտցուցած բարեփոխութիւնները, որոնց չնորհիւ, մեր ստորագասուած ազգը հզօրացաւ, չքեղացաւ, զինուորական կարգերն ու զէնքերը կատարելագործուեցան, ժողովուրդը քաղաքակրթուեցաւ: Ի՞նչպէս խանդավառուած կը նկարագրէ ան այս «խարտիաշ» եւ աղերէկ ծայրիւ հերաց Երուանդեան Տիղրանի» արտաքին զեղեցկութիւնը եւ բարոյական կատարելութիւնները:

Երբ կը պատմէ բնիկ հայ թագաւորներու վառա-

ւոր շրջանը, կը տոքանայ, որ այն ժամանակ եկած ըլլար փրկիչը աշխարհ եւ այն ժամանակ ինքն ալ ծնած ըլլար, որպէս զի անոնց տեսութեամբը զուարձանար, եւ յետագայ իր օրերու աղէտներէն աղատ ըլլար: Էնդէ հակառակը, երբ մեր պատմութեան տիրավի մէկ էջը կը գրէ, ինչպէս Տրդատ թագաւորի մահը, խոր վիշտը կը պաշարէ զինք, եւ ա'յնքան ծանր է իր թախիծը, որ կապարի մը պէս կը ճնշէ ընթերցողներուն սիրու:

Մարդ չի կրնար առանց արտասուելու կարդալ ողբեւ այն կտորը, ուր հեղինակը, իբրեւ Հայ մը, իր խոր վիշտը կ'արտայայտէ Հայոց երկու մեծ լուսաւորիչներուն մահուան մասին:

Այս հայրենասիրութիւնը որչափ բուռն է անոր մէջ, նոյնչափ եւ ասողը է եւ խելացի: Նա՝ այսպէս կոչուած «թթու» ազգասէրներէն, հայրենամոլներէն չէ՛, որոնց աչքին՝ ամէն ինչ որ Հայուն է, լա՛ւ է, եւ որոնց կարծիքով, Հայուն ո եւ է պակասութիւնը հրապարակելը՝ կը նշանակէ թշնամի ըլլալ ազգին: Ան բոլորովին ուրիշ կերպ կը հասկնայ հայրենասիրութիւնը, — քննագատել, յանդիմանել, պարսաւել պակասութիւնները, որպէսզի անոնք ուղղուին, երեւան հանեն վէրքերը, որպէսզի բժշկուին: Ո՞չ մէկ հեղինակ — հին թէ նոր ժամանակներու մէջ — այդպիսի խիստ լեզու գործածած է Հայոց բոլոր դաստկարգերու դէմ, ամենաբարձրէն մինչեւ ամենաստորինը, ինչպէս Խորենացին:

Հայոց նախկին թագաւորներու եւ իշխաններու անիմաստասիրութիւնը պարսաւելով, առանց այլեւայլի զանոնք կ'անուանէ «անբան», «թուլամիտ», «վայրենի»: Տրդատ թագաւորին թունաւորուելու պարագան պատ-

մած ատենը, աղդը կ'անուանէ «անօրէն», «ամբարիշտ» , «թիւր» , «դառնացող» եւայլն :

Ողբի վերջին մասին մէջ բոլոր դասակարգերը ձաղկուած են անխնայ . ծանր մեղաղբանքներու եւ յանցանքներու շարք մըն է սա, որ կը դրոշմէ հայ ժողովուրդի ճակտին : Եւ դրոշմողն է ո'չ թէ հայատեաց, օտարազգի մարդ, այլ բուն հայ, բուն հայրենասէր Խորենացին : Կարդացողը կը զգայ, որ այս խիստ յանդիմանութիւնները, նոյն իսկ անէծքները, անոր սիրող սրտէն կը բխին, զորովագութ ծնողի մը վիշտերն են, որ կը տեսնէ իր զաւկին թերութիւնները եւ կ'աշխատի յանդիմաննելով խրատել, ուղիղ ճանապարհի բերել :

Խորենացիին բնաւորութեան էական գիծը կը կառմէ իր անկեղծութիւնը, որ յառաջ կու գայ իր ճշմարտասիրութենէն եւ պարզասիրութենէն, անկեղծ է իր անձին եւ իր գործին մասին, ինչպէս նաեւ ուրիշներու մասին : Սահակ Բագրատունիէն պատուէր ստանալով գրել Հայոց Պատմութիւնը, ուրիշ հեղինակներու պէս իր տղիտութիւնը եւ անձեռնհասութիւնը մէջ չի բերեր, այլ անկեղծօրէն կը յայտնէ, թէ այդ գործը «սիրելի է իմոց ախորժակաց», առաւել եւս սովորութեանցս» . կը զովէ մեկենասի խելացի միտքը եւ կը խոստանայ սիրով աշխատիլ եւ անմահ յիշատակ թողուլ իր աշխատութիւնը մեկենասին եւ անոր սերունդներուն համար : Ողբի մէջ սղալով Ս . Սահակի մահը, ի միջի այլոց կը հարցնէ . « Ո՞վ զհայրական բարբառեսցի զուարճութիւն՝ մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս», որտեղ միեւնոյն անկեղծութեամբ ցոյց կու տայ, որ ինքը արտասահմանէն վերադառնալէն յետոյ, ինչ ինչ բաներով կը զերաղանցէր իր բազմահմուտ հայրապետը, եւ եթէ

դեռ ապրած ըլլար, իրեն հետ վիճաբանութեան կը քըսնուէր եւ երբեմն ալ իրմէն պիտի յաղթուէր»:

Երբ մեկենասը կը խնդրէ իրմէ գրել Պարսիկներու առասպելները, Խորենացին հայրաբար խակամիտ երախայ կ'անուանէ զայն, « ի՞նչ կարօտութիւն ունիս այդպիսի սուտ եւ անհամ առասպելներու հետ, միթէ անոնք Յոյներուն պերճ եւ ողորկ առասպելներն են, որոնց տակ թագնուած ըլլայ ճշմարտութիւնը», կ'ըսէ ան Բագրատունեաց իշխանին՝ յանդիմանաբար: «Այլ տացուք զոյսոսիկ մանկականի քոյոց դիոց եւ անհասութեան խակութեանդ լքեալ տարփանօք»: Երբ ան պատմածին եւ պատմելիքին ստուգութեանը մասին վստահ չէ, անկեղծօրէն կը խոստովանի իր տարակուսանքը:

Շամիրամի մասին եղած առասպելական տեղեկութիւնները հաղորդելէ վերջ՝ կ'ըսէ, — «Կը յայտնենք, որ մենք ուղեր ենք արդարախօս ըլլալ մեր այս պատմութեան մէջ, բայց թէ ի՞նչպիսի եղած են մեր աղբիւրները, — Ասառուծուն է յայտնի: Կը շարունակէ անկէ յետոյ եղածները, կամ ստուգապէս եւ կամ փոքրինչ ճշմարտութենէ շեղելով: Տորք Անդեղի առասպելական ուժին մասին աւանդութիւնները յիշատակելէ յետոյ, կը բացականչէ. — «Ո՞հ, կարի է առասպելս, այլ առասպելաց առասպել»:

ԿԳ.

ԽՈՐԵՆԱՑԻՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Խորենացին իր պատմութեան մէջ կ'ըսէ. — «Այլ

ծեր եմ եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի թարզմանութեանց» : Այս խօսքերէն կ'իմացուի, թէ՝ ան իր ծերացած վիճակին մէջ շատ զբաղուած է եղեր զրական աշխատութիւններով : Խորենացիին զրական գործունէութեան վրայ եթէ ակնարկ մը նետենք, կը համոզուինք թէ անոր գրչին տակէն ելած են տասնէ աւելի շարադրութիւններ, որոնց մէջ, թէ՛ ծաւալով եւ թէ նշանակութեամբ առաջին տեղը կը բռնէ անոր Հայոց Պատմութիւնը, որ աւարտեց 480ին :

Այս գործին մէջ պատմահայրը օգտուած է հայ եւ օտար բանաւոր կամ զրաւոր աղբիւրներէ, մասնաւորաբար Մար - Արաս Կատինայի գիրքէն :

Խորենացիի նշանակութիւնը իրրեւ Հայոց առաջին սիստեմական պատմագրի եւ իրրեւ տաղանդաւոր հեղինակի, յաջող կերպով բացատրած է Լէօն, հետեւեալ կերպով .—

« Թերթելով Հայոց մատենագրական բոլոր լիշտակարանները սկիզբից մինչեւ Ժ. դարի կէսը, մենք չենք դտնում Խորենացու մեծութիւն ունեցող մի այլ հեղինակ : Խնդիրը, ի հարկէ, տաղանդի, ոճի մասին չէ : Խորենացին կատարել է մի այնպիսի մեծագործութիւն, որի նմանը նրանից առաջ եւ նրանից յետոյ ո՛չ ոք չէ կատարել : Նա էր, որ հասկացաւ, թէ մի ազգ պիտի ունենայ իր պատմութիւնը, հայ հոգեւորականների մէջ ան էր միայն, որ փորձեց անցնիլ Տրդատ թագաւորի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակակից ղէնը, Խորասուղիել հնութեան խաւարի մէջ եւ դուրս կանչել այնտեղէն ստուերներ : Այնքան լուսաւոր եւ լայն հայեացքի տէր էր այս հոգեւորականը, որ կարողացաւ հասկանալ, թէ իր սքեմը չի բողոքի, եթէ նա մօտենայ

հեթանոս Հայութեան, սիրէ նրան, ականջ դնէ նրա եր-
դերին ու զրոյցներին։ Առանց մանրամասն նկարադը-
րութիւնների էլ դժուար չէ ըմբռնել, թէ ի՞նչ սոսկալի
դժուարութիւնների պիտի բաղխուէր Խորենացին իր
խիղախ միտքը իրագործելիս։ Գրաւոր յիշատակարան-
ներ չէին մնացել երկրի մէջ, բերանացի աւանդութիւն-
ները, երգերը, առասպելները ոչնչացվել էին քրիստոն-
եայ կղերի (?) ձեռքով։ Հայաստանը չունէր մտաւոր
խոշոր կեդրոն, զուրկ էր Հարուստ դրադարաններից,
Հաւաքել եղածը, տալ դոնէ կցկտուր տեղեկութիւններ,
այդ էլ վիթիարի աշխատութիւն էր։ Այդ գործը ունէր
շատ թերութիւններ եւ միանգամայն Հրաշք կը լինէր,
եթէ ոչինչ թերութիւն չունենար։ Մեր ժամանակի քըն-
նադատները, նստած Հարուստ զրադարանի մէջ, շըր-
ջապատված աղբիւրների առատութեամբ, հեշտ դտնում
են Խորենացու սխալները, մանաւանդ այն դէպքերում,
երբ նրա տուած տեղեկութիւններն ու թուանշանները
չեն Համաձայնում արտաքին պատմագիրների հետ։
Բայց Հարց է, ինքը՝ Խորենացին էլ ունէ՞ր այդ բոլոր
յարմարութիւնները այն հին ժամանակներում, Հայա-
տանի մի վանքին մէջ։ — Ի Հարկէ ո՛չ։

Հարկադրուած լինելով դիմել երկրորդական, կաս-
կածելի աղբիւրների, առասպելների, երգերի մի խառն-
կոյտ, նա ա'յնքան հեղինակական հոտառութիւն, քըն-
նադատական մեծ կարողութիւն ունէր, որ դասաւորեց
հնար եղած չափ ընտրութիւն անելով, զանազանեց պի-
տանին անսպիտանից, պատմական հաւաստութիւն ու-
նեցող նիւթերը շահագործեց զգուշութեամբ։

Մենք այժմ չենք կարող երեւակայել անդամ այն
աղղեցութիւնը, որ գործած պիտի լինի այդ պատմու-

թիւնը, երբ դուրս դալով ծերունի հոգեւորականի խուցից, մատչելի դարձաւ ժողովուրդին։ Եթէ չը մոռանանք, որ ազգերը իրանց վերածնութեան միջոցին ամենից առաջ իրանց պատմութիւնն են որոնել, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ ինքնաճանաչութեան, գիտակցութեան առաջին պայմաններից մէկն է իմանալ, թէ ի՞նչ էր մի ժողովուրդ երէկ, անցեալ օր, ո՞ր տեղից է գալիս նա եւ ո՞ւր է գնում, ի՞նչ ազգեցութիւններ է կը ընդհանուր պատմութեան ասողարիզում, այն ժամանակ հեշտ կը լինի ընդունել, որ հայ ժողովուրդի համար մի ամբողջ յայտնագործութիւն պիտի լինէր աւելութեան այս պատկերը, ուր կանդնած էին Հայկեր, Արամներ, Տիգրաններ, Արտաշէսներ եւ այլ աղպային առասպելական թէ պատմական հերոսներ։

Խորենացին աւանդեց հայերին հայրենասիրութիւն, որ կապում է մարդուն երկրի հետ, բաց է անում նրա հոգու առաջ երկրաւոր գործերի խորհուրդը, հասկացնում է թէ երկինքը եւ երկնաքաղաքացիութիւնը չէ միայն, որի համար պէտք է ուրանալ անձը, զոհել կարողութիւնը, քրտնել, աշխատել։ Եւ տպաւորութիւնը ահազին պիտի լինէր։ Քրիստոնէութիւնը, որ մի ամբողջ դար (Դ. դարը) ոչնչացրել, հալածել էր հեթանոսութիւնը, վերջապէս հաշտում էր այդ թշնամու հետ։ Հայրենի աստուածներին երկրպաղած մարդկանց մէջ շատ սիրելի անուններ յայտնուեցին, որոնք դարձան ազգի պարծանք, աշխարհի ունայնութիւն եւ երկնային սքանչելիքներ երդող եկեղեցական մեղեղիների մէջ ձայն բարձրացրեց հայ հին դուսանի բամբիոը։ Խորենացին վառքի գարգաթնակէտին հասաւ։

Եւ այդ վառքը բաւական էր, քանի որ Խորենացին մի

Հատ էր։ Հենց այդ հանդամանքից, որ մենակ էր Խորենացին, բղխում են Հայոց Պատմութեան պակասութիւնները, եւ Մեծ Ծերունին, ճշմարտութեան այդ զարմանալի սիրահարը, չատ էլ բաւական չպիտի մընար, եթէ իմանար, որ իրան վիճակուած է այդքան բացառիկ, վերին ուստիճանի պատասխանատու ոիրք գրաւել պատմութեան մէջ։

Հարկաւոր էին չատ այդպիսի ուսումնասէր, լայն հոգու եւ հայեացքների տէր անձինք։ Հօ՛, չէ կարելի պահանջել, որ Խորենացին ամէնաղէտ լինէր, որ նրան յայտնի լինէին բոլոր գրաւոր աղբիւրները, բոլոր այն պատմական նշանակութիւն ունեցող երգերն ու ղրուցները, որոնք ցրված էին հայ ժողովուրդի մէջ։ Միայն մի «Գինեւէտ Գողթան» ինչե՛ր կարող էր տալ, եթէ այնտեղ զնային, ամիսներով նստէին մի քանի հատ Խորենացիներ։ Որքան չատ լինէին այդպիսի մարդիկ, այնքան աւելի չատ յիշատակարաններ կը լինէին պահպանված, աւելի հարուստ ու բովանդակալից կը լինէր Հայի անցեալ պատմութիւնը, ուրեմն եւ աւելի մօտիկ ճշմարտութեան, աւելի հեշտ ուսումնասէրէլի։ Բայց Հայոց աղդին այդպիսի բարիստ չէր վիճակված։ Խորենացուն լնդօրինակում էին, բոյց Խորենացու ողին ոչ ոք չժառանդեց։ Ու ծերութեան հասակում շտապ շտապ տեղեկութիւններ ժողված, պատմութեան մի ուրուղիծ ստեղծած Խորենացին, մնաց միակ հեղինակաւոր անձն հայ պատմագրութեան մէջ, միակ խոշոր մեծութիւնը, որի պակասութիւններն ու սխալներն անդամնուիրազործվեցին, դարձան սրբազան ճշմարտութիւններ, բայց, որի տաղանդն ու ողին, թէ՛ առասպելի, թէ՛ իրողութեան եւ թէ մոլորութեան մէջ — խոստովանինք

այս — բոլորովին ինքնուրոյն ու դեղեցիկ են, մեր մէջ չտեսնուած, իրաց նմանը երբեք չունեցած»:

(Հայկական Տպգրք., Հատոր Ա., էջ 339—343)

Խորենացին առաջինը եւ միա'կը եղաւ, որ զրեց Հայոց սիստեմական պատմութիւնը, սկիզբէն մինչեւ իր ժամանակները: Ասիկա ստեղծագործութիւն մըն էր, «ի չփոյէ ի զոյ ածել» էր ազգի մը անցեալը: Եթէ կարել իէ ըսել, Ծննդեան վկայական մըն էր մեր ազգին համար, որ մինչեւ այդ ժամանակ չէր զիտէր, թէ ո՛վ է ինքը եւ ի՞նչ ծագում ունի:

Այս ստեղծագործութեան համար նա գործածած է բազմաթիւ ազբիւրներ, թէ՝ նիւթեր հաւաքելու եւ թէ նկարագրութիւններ, ձեւեր, կտրուկ տարողութիւններ փոխ առնելու համար, ան զտած եւ օդտուած է այնքան աղբիւրներէն, որքան չէ գործածած ո՛չ մէկ հեղինակ իրմէ առաջ եւ յետոյ: Բայց նշանաւոր է ոչ այնչափ բազմաթիւ ազբիւրներու գործածութիւնը, որչափ այն սուր լմբոնողութիւնը, որով հեղինակը կրցած է զնահատել աննշան տեղեկութիւն մը կամ նախադասութիւն այս կամ այն հեղինակի մօտ եւ անկէ օդտուած, մինչդեռ սովորական մատենագիր մը ո՛չ մէկ ուշադրութիւն կը դարձնէր անոնց վրայ: Ասիկա չնչին միջոցներով գեղորուեստական հսկայ շէնք մը կառուցած է, եւ այս է պատճառը, որ մենք կ'ըսենք թէ, Խորենացին «ի չփոյէ ի զոյ ածեց» Հայոց Պատմութիւնը»:

Խորենացիի Հայոց Պատմութիւնը կը բաղկանայ երեք մասերէ. —

Ա.՝ Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց. — Գիրքին այս մասին մէջ Խորենացին կը խօսի աշտարակաշինութենէն սկսելով, մինչեւ հայ ազգին ծննդաբանութեան

եւ ծաղման մասին։ Անկէ յետոյ կը գրէ Հայկի եւ իր յաջորդներուն մասին, մինչեւ Հայկազանց Հարստութեան վերջը. ապա հարեւանցի կերպով կ'անցնի անիշխանական շրջանի վրայէն։

Բ.՝ Միջակ Պատմութիւն Մերոցն Նախնեաց. — Ասոր մէջ նախ պղտիկ գլուխով մը կը խօսի պարսկական առասպելներու մասին, ապա կը մտնէ բրան նիւթին մէջ, որ կը սկսի Արշակունեաց Հարստութենէն մինչեւ Սասանեաններու ոտնձգութիւնները, Քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքը եւ Տրդատի ու Լուսաւորչի մահը։

Գ.՝ Աւարտաքանութիւն Մերոց Հայրենեաց. — Կը սկսի Տրդատի յաջորդներէն եւ կ ըհասնի մինչեւ Արշակունեաց իշխանութեան անկումը։ Այս Գ. գիրքին մէջնէ այն նշանաւոր ողբը, որուն մէջ Խորենացին կը պատկերացնէ Հայաստանի ապականած բարքերն ու աղտոտութիւնները։

Խորենացիի գործին քննադատութեամբ զբաղած են կարիէր, Գուտշմիդ, Սէն Մարթէն, Վէպէր, Լէօդիէր, Բեղիւրմէն, Վիքթոր Լանկլուա, Պիշար, իսկ Հայերէն՝ Յակոբ Վարժակ. Կարինեան, Փրոֆ. Պատկանեան, Ա. Գարագաշ, Մկրտիչ Էմին, Գր. Խալաթեանց, Լէօ, Ստեփաննոս Մալխասեանց եւ շատեր։

Մովսէս Խորենացիի Պատմութիւն Հայոցը այլեւայժամանակներու մէջ թարգմանուած է շատ մը եւրոպական լեզուներու։

Խորենացին ունի նաև Հետեւեալ գործերը. —

1.՝ Աշխարհացոյց, որ կ'ամփոփէ այն ատենի բոլոր աշխարհագիրներու տուած տեղեկութեանց ամփոփումը։

2.՝ Գիրք Պիտոյից։

3.- Պատմութիւն Հռիփսիմեանց :

4.- Պատմութիւն Սրբուհւոյ Աստուածածնի եւ

Պատկերի Նորա :

5.- Ճառ Վարդավառի :

6.- Քերականութիւն, Եւայլն :

ԿԴ.

ՈՒՐԻՇ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

(Ե. ԴԱՐ)

ՄԱՄԲԻՔ ՎԵՐԾԱՆՈՂ

Խորենացիին փոքրիկ եղբայրն էր Մամբրէ, եւ Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներէն մէկը, որ վերծանող կոչուած է : Իր մասին մեծ զովեստով կը խօսին թէ՛ ժամանակակից եւ թէ հետագայ դարերու մատենագիրները : Իր զործերն են երկու ճառեր —

Ա.- Ղազարու Յարաւթեան վրայ, եւ Բ.- Ի Գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ :

Թ. դարու պատմագիր Թովմա Արծրունի Մամբրէի կ'ընծայէ պատմական գրուածք մը, որ չկայ դժբախտաբար :

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Ուկեղարու աչքի զարնող պատմիչներէն է Ղազար Փարավեցին : Ունի աղնուական ծագում : Իր նախնական կրթութիւնը առած է Վրաց Աշուշայ բղեշխին տան մէջ : Վահան Մամբիկոնեանի մանկութեան կաթնեղբայրը եւ խաղընկերը եղած է :

Ղազար ալ, ուրիշներու պէս, Յունաստանի մէջ ա-

ոած է իր ուսումը եւ նարտասան կոչուած։ Երբ Հայաստան դարձաւ, նախ Սիւնեաց գաւառը մնաց եւ ապա Վահան Մամիկոնեանի կողմէ էջմիածնի նորաշն Կաթողիկէին հոգաբարձու նշանակուեցաւ։

Պէտք է ըսել, որ Ղազար բարեկարգեց վանքը եւ իր անձնուէր աշխատութեամբը մեծ համբաւ հանեց։ Հայ եկեղեցականներ, որոնք չէին կրնար հանդուրժել Փարպեցիի յաջողութեան եւ համբաւին, նախանձով լեցուած, ամբաստանեցին դինք իբրեւ աղանդաւոր, մոլորութեանց քաջալերիչ, եւայլն։ Վահան ասոնք լսելով՝ սպառնաց Ղազարի եւ բոլոր կրօնաւորները վանքէն դուրս վոնտել։ Ղազար ինքունք արդարացնելու համար զուր դիմեց Յովհան Մանդակունի Կաթողիկոսին, իսկ իր հակառակորդները, լքուած եւ անպաշտպան դտնելով զինքը, առիթէն օղտուեցան եւ օրին մէկը վոնտեցին վանքէն։ Ղազար Ամիղ (Տիգրանակերտ) գնաց եւ անկէ Վահանի դրեց իր նշանաւոր Թուղթը՝ որով ինք զինք կը պաշտպանէ իր զրպարտիչներուն դէմ։

Ահաւասիկ ասոնք եւ Ղազարի մասին եղած ամբաստանութիւնները վանքին արեղաներուն կողմէ, որոնք հաշտ աչքով չէին դիտեր անոր համբաւը, ուստի սկսան քսութեանց եւ զրպարտութեանց եւ նոյն ըւկ այս զրպարտութիւնները հասցուցին Յովհան Մանդակունի Կաթողիկոսին ականջը։ Ժողովուրդին մէջ տարածեցին սուտ եւ անտեղի կործիքներ անոր քարրզութեան եւ բարոյականութեան վրայ, որոնց դլսաւորները հետեւեալներն են։ —

Ա. — Ղազար կ'ըսէ թէ պսոնկութիւնը մեղք չէ։

Բ. — Ղազար աղանդաւոր է։

Գ. — Ղազար պիղծ եւ չարաղործ է։

Դ .— Թէ Ղաղար գիրք չի կարդար , այլ այնպէս վարժ
կը խօսի , որպէս թէ գիրքի վրայ :

Ե .— Թէ առաջ գիտուն կերպով եւ շատ համով կը
խրատէր , բայց այժմ տղիտօրէն եւ դէշ կը խօսի :

Այսպիսի զրպարտութիւնները լսելով Ղաղար կը
շուարի , եւ կը ձգէ քարոզութիւնը . երբ աբեղաները կը
լսէին ժողովուրդէն Ղաղարի մասին դովասանութիւն-
ներ , կը սկսէին ծաղրել եւ ամչցնել , թէ երբեք լոել չի
դիտեր եւ զուր տեղը կը դոռայ :

Ղաղար այլեւս չկարողանալով տանիլ աբեղանե-
րուն յիմարութիւնը , կը դիմէ Կաթողիկոսին՝ անոր
պաշտպանութիւնը խնդրելու համար թշնամիներուն հա-
լածանքներէն : Կը դրկէ իշխան մը Կաթողիկոսին , ը-
սելով «Հոգւոց հիւանդան , շուտով օգնութեան հա-
սիր , թշնամիին անթիւ նետերէն խոցոտուեցայ , սաս-
տիկ վիրաւորուած եմ եւ մերձ եմ մահուան , այսուհե-
տեւ քեզ պէտք է դեղ դնել ինձ եւ բժշկել , եւ կամ թէ
մեոցնել , տանիլ գերեզման եւ թաղել» :

Իսկ Կաթողիկոսը կը պատասխանէ .— «Ես վախէս
զինք տեսնելու անդամ չեմ համարձակիր , իսկ ան կ'ը-
սէ՝ եկո՛ւր , բժշկէ՛ եւ կամ թաղէ՛ զիս» :

Յետոյ Ղաղար ինք փափաքեցաւ անձամբ ներկայա-
նալ Կաթողիկոսին , բայց լսեց Կաթողիկոսին կշտամ-
րանքը . — «Ո՞ւր կու զաս , չե՛մ ուզեր , չե՛մ կրնար
տեսնել զքեզ » :

Աբեղաները տեսնելով , որ Ղաղար անսպաշտպան մը-
նաց , օր մը կատաղօրէն յարձակեցան վրան , վանքէն
դուրս քշեցին , խայտառակեցին եւ մերկ դուրս նետե-
ցին : Ղաղար այլեւս յուսահատած , զնաց Ամիդ (Տիգ-
րանակերտ) քաղաքը , ուրկէ նամակ դրեց Վահանին

Համազառող Մամիկոնեանի ձեռքով։ Վահան անմիջապէս Ղազարը կանչեց իր մօտ, որուն խնդրանքով գրեց Հայոց Պատմութիւնը մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումը եւ յետոյ սկսաւ Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց նահատակութեան լիակատար պատմութիւնը, եւ աւելի կատարեալ ձեւով գրեց իր ժամանակին անցքերը՝ մինչեւ Վահանի մարզպանութեան շրջանը (485)։

Ղազար լու նկարագրող մըն է, ոճը կորովի, լեզուն պարզ եւ ազգուած նախնեաց ոամկօրէնէն։

Այս գիրքը եւրոպական քանի մը լեզուներու թարգմանուած է։

ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Փարպեցի կը վկայէ, Գիւտ Կաթողիկոսի համար, թէ հմուտ էր հայ եւ յոյն լեզուներու, եւ եռանդով կը քարոզէր ժողովուրդին։ Իր գրութիւններէն շատ քիչ բան հասած է մեր ձեռքը, երկու թուղթեր միայն, մէկը Գաւիթ Անյաղթի ուղղուած, եւ միւսը՝ Աղուանից վաչէ թագաւորին։ Ժամադիրքի եւ Հասարակաց Աղօթից կարդադրութեան ալ մասնակցած է։ Մեռած է 475ին։

ՅՈՎՃԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Արշակունեաց Ծախնոտ գիւղէն էր Մանդակունի, որ 75 տարեկան հասակին մէջ՝ Վահան Մամիկոնեանի խնդրանքով՝ կաթողիկոսացաւ, եւ վեց տարի հայրապետական պաշտօն վարելէ վերջ կնքեց իր մոհկանացուն եւ թաղուեցաւ Շիրակ զաւառի Բեռնոս գիւղին ՀՀՀ։ Իր մէջ ՅՌՆԵ-Լ 28 իրադարձութեան մասին

որոնց հարազատութեանը մասին ոմանք կը կասկածին : Փարսկեցի կ'աւանդէ իր մէկ գեղեցիկ ատենաբանութիւնը , որ խօսած է Դուինի եկեղեցիին մէջ , Վահանի մարզպանութեան ատեն : Իրեն կ'ընծայուին Մաշտոցի քանի մը մասեր (Խաչօրինութիւն , Պատկ , Եկեղեցիի հիմնարկէֆ , Սկիհի Օրինութիւն , Եւայլ) : Պատարագամատոյցին եւ Ժամագիրէին մէջ ալ ունի այլեւայլ աղօթքներ եւ քարոզներ :

ԿԵ.

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ

Այս յիշատակուած մատենագիրներէն զատ ոսկեդարու մէջ կը յիշուին ուրիշ շատ մը թարգմանիչներ ալ , որոնք ժրաջան աշխատութեամբ շատ մը օտար , քըրիստոնէական – կրօնական կարեւոր գործեր մաքուր լեզուով մը հայացուցին եւ հայ դրականութիւնը ճոխացուցին :

Երէց թարգմանիչներու մէջ , յիշատակութեան արժանի են ՅՈՎԱՒԻՓ , Վայոց Զորէն , որ յետոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ : ՅՈՎՀԱՆ , որ Խոստովանող կոչուեցաւ : Վանանդացի ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՅ , որ արիաբար կըռուեցաւ զրադաշտական կրօնին դէմ : ՄՈՒՇԵ ՏԱՐՈՆԵՅԻ եւ ՏԻՐԱՅՅԻ ԽԱՐՁԵՆԱՅԻ , որոնք ուսումնական դորձունէութիւն ունեցան : ՅՈՎԱՒԻՓ ՊԱՂՆԱՅԻ , ՅՈՎՀԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՅԻ , ԵՆՈՎՔ ԴԱՆԱՆ , ԵՐԵՄԻԱ , ԹԱՐԴԻԿ , ԳՆԻԴ , ԱՐԾՐՈՒՆԻ եւ ՂԱԶՐԻԿ կամ ՂԱԶԱՐԻԿ :

42.

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Կատարելապէս ամուլ է այս դարը գրական տեսակէտով, բացի երկու դէմքերէ, որոնք կը կազմեն Զ. դարու մատենագիրները :

Ա. — ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԻՒՆԵԱՅ. — ԺԴ. գարու պատմագիրներէն Ռւռապէլեան կամ Օրբելեան մեծ դովեստով կը խօսի իր մասին եւ կ'անուանէ Փիլիառփոս, Քերքող, Եւայլն։ Մատենագիրներէն ոմանք Խորենացիի աշակերտ կը համարեն զինքը։ Միւնեաց Պետրոս Եպիսկոպոսին կ'ընծայուին շատ մը թարգմանութիւններ, ճառեր, մեկնութիւններ, պատմական գրութիւն մը, Եւայլն, որոնք մեր ձեռքը հասած չեն։ Իրմէն մնացած են միայն ճառեր եւ ներբողեան մը։

Բ. — ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՅ. — Քանի մը խրատական գրութիւններ ունի։ Երբեմն կը նկատուէր Եփեսոսի ժողովին համառօտ պատմութեան հեղինակը, բայց յետոյ յայտնուեցաւ, թէ ինք անոր թարգմանիչն էր, քանի որ անոր հեղինակը յոյն եպիսկոպոս մըն էր։

Գ. — ՀԱՅՈՅ ՏՈՄԱՐԻՆ ՆՈՐՈՂԱՒԹԻՒՆԸ. — Այս դարուն մէջ Մովսէս Եղիվարդեցի Կաթողիկոս նորողեց Հայոց Տոմարը եւ հայկական թուականը դործածուիլ սկսաւ։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Այս դարուն մէջ՝ Զ. դարուն ամլութիւնը թեթեւ շարժումով մը փոփոխութիւն կը կրէ։ Մտաւորական ուժեղ շարժում մը չկայ դարձեալ, բայց դէմ մխիթարական է բաղդատմամբ նախորդ դարուն հետ։

Ա. - ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Կոմիտաս, որ Աբրահամ կաթողիկոսի յաջորդեց, իր հայրապետութեան օրով Հռիփսիմեանց վկայարանները նորոգեց. Աղաթանգեղոս տուած էր արդէն Հռիփսիմեանց կոյսերու պատմութիւնը, Կոմիտաս կաթողիկոսն ալ իր ձեռնարկութեան առթիւ դրեց իր անունով մեղի հասած գրական գեղեցիկ գոհարը՝ Անձինք նուիրեալք շարականը, որ պատրաստուած է այրուբէնի կարգով եւ մեր շարականներու ամենէն գողարիկներէն եւ առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցողներէն է։

Բ. - ՅՈՎՃԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Տարօնի եպիսկոպոսն էր Յովհան Մամիկոնեան, որ Ներսէս Շինող կաթողիկոսի հրամանով գրած է Տարօնի Պատմութիւն մը։ Ամբողջ գործը կը բաղկանայ ութը պաւիններէ, որոնց հինգը Զենոր Գլակէ թարգմանուած է, իսկ երեքը՝ հեղինակութիւն։ Առաջին հինգ գլուխներուն մէջ կը պատմուին Լուսաւորչի կեանքը եւ գործերը։ Յովհան Մամիկոնեան ապա կը խօսի Մուշեղ Մամիկոնեանի եւ Գայլ Վահանի ժամանակին եւ գործերուն վրայ։

Գ.՝ ՍԵԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Բագրատունեաց տոհմին պատկանող եպիսկոպոս մըն է Սեբէոս։ Ունի Պատմութիւն ի Հերակլ անուն կարեւոր պատմական գործ մը, որ կը պարունակէ 170 տարուան պատմութիւն։ Կը սկսի Ղազար Փարավեցիի թողուցած տեղէն, կը նկարագրէ Արաքներու արշաւանքը եւ վայրենի նուաճումները, Սասանեանց տկարանալը եւ անկումը, Արաքներու եւ Հերակլի ու Մօրիկ կայսեր պատերազմները։ Գործին սկիզբը կայ Հայոց ամենահին պատմութիւնը, ուր Ադամ, Նոյ, Հայկ եւայլն բոլորը կը յիշուին։

Սեբէոս զվարաբար այս նիւթերը շօշափելով հանդերձ, լաւ կը ներկայացնէ նաեւ նոյն ժամանակի հայ կեանքն ու կրօնական վէճերը։ Սեբէոսի պատմութիւնը ուշադրաւ ըլլալէ չի դադրիր։

Դ.՝ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱԿԱՅՏՈՒԱՅԻ

Մովսէս ծնած է Աւտի գաւառին Կաղանկայտուք աւանին մէջ։ Իր նշանաւոր երկասիրութիւնն է Պատմութիւն Աղուանիցը, որ իր տեսակին մէջ հաղուաղիւտ է։ Այս դործին մէջ Մովսէս Կաղանկայտուացի, որ երբեմն Աղուանիցի ալ կը կոչուի, կու պայ Աղուաններու ծաղումը, անոնց Դ. դարուն Հայաստան դալը, անոնց բարքերն ու հեթանոսական սովորութիւնները, քրիստոնէութեան դարձը, անոնց դպրութեան մէջ Մեսրոպի դերը, անոնց քաղաքական պատմութիւնը, եւայլն։ Հեղինակին դովելի ջանքը եղած է վեր հանել քրիստոնէութեան եւ հայութեան ազդեցութիւնը այս ցեղին վը բայ, որ հետզետէ Հայոց բարքերը իւրացուց։ Կը հաս-

նի մինչեւ է. դար, գովասանքով կը խօսի Զիվանշիր իշխանին խորամանկութեանը եւ դիւանազիտութեանը մասին :

Ե. ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Է. դարու ամենէն համբաւաւոր եւ աչքառու մատենագիր դէմքն է հին դարերու այս մեծ գիտնականը, որ իր մշակած սեռով շեղում մը կը կատարէ հայ գրադէտներու կրօնական եւ պատմական երկերուն մէջ : Երկար ատեն Բիւզանդիոն, Պոնտոս եւ այլ վայրեր մհացած է ուսման հետեւելու համար : Շիրակացիի ինքնակենսագրութիւնը բաւական տեղեկութիւններ կու տայիր կեանքի մասին : Հմուտ էր համարողական (ուսողական) դիտութիւններու : Հայաստան դարձած ատեն շատ անտարբեր եւ յառակնոտ կը գտնէ ժողովուրդը ուսման նկատմամբ : Իր ժամանակի մարդոցմէն շատ հալածուած է : Ունեցած է շատ մը աշակերտներ :

Իր գործեն են՝ 1.՝ Ինքնակենսագրութիւնը, 2.՝ կրօնական քանի մը ճառեր, 3.՝ Յաղագս երկնի անունով աստեղագիտութիւնը, որուն մէջ կը խօսի երկինքի, երկրի, ծովու, աստղերու եւ այլ բնական երեւոյթներու մասին, 4.՝ Յաղագս Զափուց եւ Կշոոց, որով կը ներկայացնէ զանազան աղդերու մէջ իր ժամանակին դորձածուած չափերն ու կշիռները, 5.՝ Բախնան հանելուկներ, որոնցմով թուարանական խնդիրներ կ'առաջարկուին : Անանիա Շիրակացի, իբրեւ դիտուն, հայ մատենադրութեան մէջ հետաքրքրական եւ ուսումնակիրութեան արժանի դէմք մըն է : Այնչափ մեծ է եղած իր անունը, որ այնուհետեւ սովորութիւն դարձած է ուրիշ համարողական գործեր իր անունով մկրտել : Այս

կերպով կը կարծուի հեղինակը նկատուած ըլլալ Եօք-նագրեանք կամ Վեցահզարեակ անուն մողագիտական հատորին, որ հմայողական արուեստին վերաբերող բաւական տարածուած դործ մըն է։ Շիրակացիի հմտութիւնը ուղիղ կը համեմատի իր մաքուր լեզուին հետ։

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԴԷՄՔԵՐ

Այս դարուն մէջ կան նաեւ ՄԱԹՌԻՍԱՂԱ., որ Ռուպելեանի կողմէ «մեծ քերթող եւ անյաղթ փիլիսոփայ» անուանելով հանդերձ, իրմէ կարեւոր դործ մը չունինք մեր տրամադրութեան տակ։

ԲԱՐՍԵՂ ՃՕՆ, որուն զլիսաւոր երկասիրութիւնն է Մեկնութիւն Մարկոսի Աւետարանինը։ Թէ՛ՌԴՈՐՈՍ ՔՌԹԵՆԱԻՈՅ, որ ունի խրթին լեզուով զանազան ներբողեաններ։ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒԻՆԻ, որ ընտիր հայկաբանութեամբ Մեկնութիւն Ընթերցուածոցը գրած է։ ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶՈՐԱՓՈՐԵՑԻ, ԵԶՆԻԿ ԵՐԵՅ, ԵԶՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՅՈՎՀԱՆՆԵԼՍ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, ԴԱՒԻԹ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴՑԻ, ՄՈՎՍԵՍ ՍԻՒՆԵՑԻ, ԴԱՒԻԹ ՔԵՐԹՈՂ, Եւայլն։

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Ը. դարու մատենագրութիւնը կը մնայ նոյն խեղճութեան մէջ, ժամանակի աւերումներէն հաղիւ փրկուած քանի մը յատկանշական դէմքերու դործերը հասած են մեզի։

Ա. - ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԵՐ ՕՉՆԵՑԻ

Տաշրաց գաւառի Օճն կամ Օճուն գիւղէն ըլլալո՛!
Օճնեցի կոչուած է : Իր հմտութեան եւ իմաստալից գը-
րութիւններուն պատճառով իմաստասէր անունը առած
է այս դէմքը :

Գլխաւոր երկասիրութիւններն են՝ 1.- Ճառ ընդ
դէմ երեւութականաց (գրուած հերձուածողներու դէմ),
2.- Ճառ ընդ դէմ Պաւղիկեանց (Մարկիոնի աղանդին
հետեւողներուն դէմ, 3.- Յաղագս կարգաց Եկեղեցոյ
(Ժամերգութեան մեկնութիւններ) : Գովեստի արժանի
է այն ատենախօսութիւնը, որ խօսեցաւ Դուինի ժողո-
վին մէջ : Իմաստասէրին կ'ընծայուին Աւագ Տօնից շա-
րականներուն մեծ մասը եւ Հատուածք բանից եւ Յա-
ղագս մեծի աւուր միաշաբաթու ճառերը : Յովհան Օճ-
նեցի ընդհանրապէս ընտիր լեզու ունի, թէեւ հելլենա-
կան աղդեցութիւն կը կրէ :

Բ. ԱՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Ռւսած է Հայաստանի, Աթէնքի եւ Հռոմի մէջ, եւ
բնականարար հմուտ է հելլէն լեզուին : Իրեն կը պար-
տինք Դիոնեսիոս Արիսպագիէն եւ Ս. Կիւրեղէն
թարգմանութիւններ : Գրած է մեկնութիւններ, որոնք
մեղի չեն հասած : Սիւնեցիի թարգմանութիւնները հել-
լենարանական են :

Իբրեւ քերթող՝ տաղանդաւոր է Ատեփաննոս Սիւ-
նեցի : Բարձր բանաստեղծութիւն կայ Սրբութիւն Սրբոց
եւ Աւագ Օրինութեանց ընտիր շարականներուն մէջ :

Այս նշանաւոր մատենադիրը՝ դիշերը վրանին մէջ
քնացած պահուն սրախողխող եղաւ անառակ Նարկիզ

անուն կնոջ մը ձեռքով, որուն արարքը յանդիմանած էր իր պաշտօնին բերմամբ:

Գ.՝ ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԵՑ

Է. դարու վերջերը ապրած է ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԵՑ պատմագիրը, որուն միակ դործն է Պատմութիւն յաղագս երեւելոյն Մահմէտի եւ յաջորդաց նորա: Այս Երկասիրութեան մէջ, ՂԵՒՈՆԴ պարզ եւ հետեւակ լեզուով մը կը խօսի մահմետականութեան արշաւանքներուն վրայ, կը նկարագրէ Հայաստանի նուաճումը եւ ապա կու տայ աղդային կեանքը: Հակառակ դիրքին անունին, իսլամներու մարդարէին մասին ոչինչ խօսուած է անոր մէջ, որովհետեւ Մուհամմէտի մահէն կը սկսի արդէն: ՂԵՒՈՆԴի Պատմութիւնը համառօտ է, բայց ստուդապատում:

Դ.՝ ՍԱՀԱԿԻՈՒԽԻԾ

Հայ դրականութեան մէջ առաջին կին դէմքն է Սահակղուխտ, Ստեփաննոս Սիւնեցիի քոյրը: Հմուտ երաժիշտ եւ երգահան, որ որ ի վերջոյ ինքդինքը մենակեցութեան տալով, քաշուեցաւ մենաստան մը, որուն խորանին առջեւ ձգուած վարագոյրին ետեւէն կ'երգէր, կ'եղանակէր եւ կը սորվեցնէր: Իր համբաւը տարածուած էր ամէն կողմ. շատեր իրեն աշակերտելու կու դային: Սահակղուխտ յօրինած է մեղեդիներ եւ կցորդներ. չենք դիտեր, թէ ո՞ր մեղեդին կը վերաբերի իրեն:

Ե.՝ ԽՈՍՌՈՎԵԴՈՒԽԻԾ

Վահան Գողթնեցիին քոյրն է Խոսրովիդուխտ, որուն կ'ընծայէ աւանդութիւնը Շարական Վահանայ Գողթնցոյն ողբանուագ բանաստեղծութիւնը:

ԿԵ.

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Այս դարուն մատենաղիրները հետզհետէ իրենց գործերուն մէջ անխնամ ոճ մը կը գործածեն, հեռանալով մաքուր ոսկեղարեան գրաբառէն, անշուշտ ենթարկուած ըլլալով արար լեզուին ազգեցութեան:

Ա.՝ ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Լաւ դաստիարակուած մատենաղիր մըն էր Մաշտոց, որ քահանայի մը տղան էր. իր ընդունակութիւններուն շնորհիւ բարձրացաւ մինչեւ կաթողիկոսութեան: Իր անունով բաւական դրուածքներ կը յիշատակուին, սակայն անյայտ եղած են: Յովհան կաթողիկոս իր Պատմագրութեան մէջ գրած է անոր երկու Թուղթերը, որոնցմէ դատելով կարելի է եղրակացնել, թէ շատ պերճ լեզուով եւ ընտիր պէտք են դրուած ըլլալ այդ միւս գրութիւնները:

Իր անունին նմանութեանը պատճառով, ոմանք հայ. Եկեղեցիի Ծիսարանին — Մաշտոցին — հեղինակութիւնը իրեն կ'ուզեն վերադրել, բայց հաւանական է, որ մտցուցած է կարդ մը փոփոխութիւններ կամ նորութիւններ, բայց եւ այնպէս կարելի չէ իրեն վերադրել Մաշտոցի հեղինակութեան իրաւունքը:

Բ. ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մաշտոց կաթողիկոսին յաջորդեց Յովհան: Բաղրատունեաց պատմիչն է ինքը, իբր գլխաւոր երկասի-

բութիւն գրած ըլլալով՝ Պատմագրութիւնը, որուն համար Պատմաբան կը կոչեն զինքը։ Յովհան Կաթողիկոս սլահելով աղջային պատմիչներու սովորական դարձած եղանակը, իր պատմութիւնը կը սկսի Հայկէն ու կը հասնի մինչեւ իր ժամանակի դէպքերուն, Աշոտ Երկաթի կեանքին, անոր գործերուն, պատերազմներուն եւ Արարներուն ու Յոյներուն հետ ունեցած քաղաքական յարաբերութիւններուն վրայ։ Իր ոճը գեղեցիկ է, բայց զերծ չէ արուեստականութենէ։

Գ. ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Արծրունեաց տոհմին անդրանիկ պատմիչն է Թովմա, որ Թ. դարու կարեւոր դէմքերէն է։ Իրեն կը պարտինք այն պատմութիւնը, որ թէեւ չամփոփուիր իր առաջադրած սահմաններուն, — միմիայն Արծրունեաց պատմութեան մէջ, — այսուհանդերձ կու տայ հետաքրքրական էջեր։ Իր ոճին վրայ կը տեսնուի արարական լեզուի աղղեցութիւնը։ Շատ համարձակ ու եռանդուն է, այնպէս որ, ոմանք կը հետեւցնեն թէ աշխարհական մըն է։ Թովմա Արծրունիի անծանօթ չեն հայ եւ օտարազգի գրեթէ բոլոր պատմիչները։ Անով աշէ գոհացած եւ ամբողջ Հայաստանը անձամբ շրջած է։ Թովմա Արծրունի այս առաւելութիւններով յարդի պատմիչ մըն է։

Իր պատմութիւնը բաժնուած է չորս մասերու։ Ա. մասը կը սկսի Նոյէն, կը շարունակուի մակեդոնական արշաւանքներով եւ կը հասնի մինչեւ Ե. դար, միշտ Արծրունեաց տոհմին ցեղական պատմութեան առաջնութիւնը տալով։ Բ. գիրքին մէջ չորս հարիւր տարուան դէպքեր կան։ Անոր մէջ նկարագրուած են Սասուն-

ցիներու կեանքն ու քաջութիւնները : Դ . գիրքը կը պատկանի Բուղա արար սստիկանին բարբարոսութիւններուն : Դ . գիրքին մէջ հեղինակը իրրեւ ականատես կը խօսի Գաղիկ Արծրունիի տղուն Գրիգոր Դերենիկի գործերուն , Աղթամարի վանքին եւ ուրիշ տեղերու շինութեանց վրայ :

Դ . ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Յովհան Կաթողիկոսի վկայութեան համաձայն , Աշոտ Անթիպատրիկի որդին Շապուհ կը ձեռնարկէ գրել՝ «կեղջուկ բանիւ յօրինեալ» պատմութիւն մը , որ փճացած է , եւ որ անշուշտ պիտի տար նոյն ատենուան ուամկօրէնը : Ազնուական լեզուի նախանձախնդիր մատենադիրները , որոնք ուամկացումը հայ գրականութեան իրաւունքներուն բոնաբարումը կը նկատէին , դեր ունին անշուշտ այս թանկադին կորուստին մէջ :

Ե . ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԴԵՄՔԵՐ

Այս դարու մատենագրական դէմքերուն մէջ են նաև Զաքարիա Կաթողիկոս , որ ձղած է Թուղթ մը Հայոց Քաղկեդոնի ժողովին չմասնակցիլը պաշտպանող , եւ զանազան ճառեր՝ կրօնական նիւթերու վրայ : ԱԱՀԱ ՄՈՒԻՏ ԱՊԻԿՈՒՐԻՇ , ՀԱՄԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՐԵՒԵԼՑԻ : ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԺԻՇԿ , ԴԱԻԻԹ ՎԱՆԱՀԱՅՐ եւ ԱՏԵՓԱՆՆՈՍ :

Կթ.

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Այս դարուն ծաղկող գրիչներն են. —

Ա.՝ ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Ազգային պատմիչները զինք կը ներկայացնեն փիլիսոփաս, այր անուանի եւ գիտնական, գրոց մեկնող, եւայլն: Իրեն ընծայուած գործերէն աննշան ճառ մը միայն հասած է: Կորսուած են Ընդդեմ աղանդոյն Թունտրակեցւոց, Մեկնութիւն Առաքելական Թղթոց, Համեմատութիւն Աեւտարանաց, եւայլն:

Բ.՝ ԽՈՍՔՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Գրիգոր Նարեկացիին հայրը եւ Անձեւացեաց դաւառին եպիսկոպոս, որ ուսումնական ընդարձակ պատրաստութիւն ունենալով, եկեղեցական նշանաւոր գրիչ մը դարձաւ: Իր գլխաւոր երկասիրութիւնն է Մեկնութիւն Ժամագրոցը, որ ընտիր եւ պարզ ոճով գրուած հմտալից գործ մըն է: Ունի նաև Մեկնութիւն Խորհրդոյ Սրբոյ Պատարագին անունով շատ համառօտ գլուածք մը:

Գ.՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին որդին եւ Անանա Նարեկացիի աշակերտն էր Ժ. դարու այս գերազանց տաղանդը, որ ծնած էր 951ին, օժտուած բնածին

լնդունակութիւններով, շուտով առաջացաւ եւ ժամանակի ընթացքով, նշանաւոր դէմք մը հանդիսացաւ հայեկեղեցականներու շարքին մէջ։ Սակայն, իր յաջողութիւնները շատերուն նախանձը զրգուեցին, եւ շատ մը տպէտներ նոյն իսկ զինք ամբաստանեցին կաթողիկոսին առջեւ։ Նարեկացի անյողղողդ եւ աներկիւդ, առանց իշարեւորութիւն տալու այս չարախօսութեանց, ամփոփեց ինքինքը եւ նուիրուեցաւ իր աշխատութիւններուն։ Գրիգոր Նարեկացի առլրեցաւ վաթում տարի, վախճանեցաւ 1009ին եւ թաղուեցաւ Նարեկայ վանքին մէջ։

Իր ամենէն նշանակելի գործն է Ադօքք կամ Նարեկ կոչուած հոգեշունչ հրաշալի գործը, որ մեծ հիացման առարկայ դարձած է հայ թէ օտար դրագէտներու եւ բանասէրներու կողմէ։ Նարեկը կը բաղկանայ 95 գլուխներէ, որոնց մէջ արձակ ողբերգական չքնաղ, ճոխ բանաստեղծութիւնը կը յայտնուի այս հաղուագիւտ արուեստագէտին։ Հոն Նարեկացին իր սիրտն ու հոգին կը բանայ աստուածային խօսակցութեան մը հրավառ տենչանքովը։ Յոյս, վախ, սէր, հաւատք, զզջում, խնդրանք եւ ձգտում իրարու կը յաջորդեն իր զեղեցկօրէն հիւսուած չքնաղ տողերուն մէջ։

Նարեկացիի այս հրաշակերտը ամէն բարեպաշտ հայու համար նուիրական մատեան մըն է, որ Աստուածաշունչին անբաժան ընկերն էր ժամանակ մը հայ տուներէն ներս, ըլլայ կ. Պոլսոյ, ըլլայ գաւառներու ամենախուլ անկիւնին մէջ։ Իսկ ներկայիս՝ հակառակը, անկրօնութիւնն ու անհաւատութիւնը տեղ գտած են սիրտերու մէջ, խաթարելով եւ ապականելով մարդոց նկարագիրն ու բարոյականը։

Նարեկացի ունի հեղինակած շատ մը ճառեր եւ ներբողեաններ, օր.՝ Ապարանից Խաչին Պատմութիւնը, Գովեստ Առաքելոց, Ներբող Խաչի, Ներբող Աստուածածնի, Գովեստ ի Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ, եւ այլն: Իբրեւ մեկնողական գրութիւն կ'արժէ յիշել Երգ Երգոցի մեկնութիւնը: Ասոնցմէ զատ, Նարեկացիի գըրչին արտադրուած են զանձեր, տաղեր, մեղեդիներ եւ քուղքեր:

Նարեկացի հայկական դպրութեան մէջ կը գրաւէ բարձրագոյն տեղ մը:

Դ.՝ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Երաժշտական տաղանդի տէր մատենագիր մըն է Ստեփաննոս, ինչպէս ցոյց կու տայ իր Ասողիկ անունը: Տարօն դաւառին մէջ ծնած ըլլալուն համար Տարօնեցի ալ կը կոչեն զինքը: Ապրած է Ժ. դարու վերջերը: Հայ պատմագիրներուն մէջ իր պատւոյ որոշ տեղն ունի Ասողիկ: Գրած է տեսակ մը ընդհանուր պատմութիւն, որ արարչագործութենէն սկսելով կը հասցնէ մինչեւ 1004 թուականը, պատմելով իր ժամանակի անցքերը, Գաղիկ Բ.ի կեանքը, Անիի կործանումը, եւայլն: Բաժնուած է երեք մասերու: Ա. մասը Խորենացիէն քաղուած է: Բ. մասը արար ամիրապետներու գործերուն նկարագրութիւնն է: Իսկ Գ. մասը՝ ժամանակակից անցքերու նկարագրութիւնը: Բաւական տեղեկութիւններ կու տայ մանաւանդ վերջին մասին մէջ: Իրեն կ'ընծայեն նաեւ Երեմիա մարդարէին Մեկնութիւնը, որ կորսուած է: Ոճը՝ շնորհալի:

Ե.՝ ՈՒԽՏԱՆՀՍ

Անանիա Նարեկացիի խնդրանքին վրայ՝ Ուխտանհս եպիսկոպոս գրեց իր պատմութիւնը, որ գնահատելի լուսաբանութիւններ կու տայ իր ներկայացուցած անցքերուն նկատմամբ։ Իր գործը ամբողջովին մեզի հասած չէ, բայց մեր ձեռքը եղած կտորներն ալ լաւ ատաղձներ են եկեղեցական պատմութեան համար։ Վերջին երկու մասերը առաջինին հետ կապ չունին, եւ սակայն ամենէն հետաքրքրական բաժինն են գիրքին։ Ուխտանհս կը գրէ Վրաց եւ Հայոց Եկեղեցիներուն բաժանման վրայ, որ «Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայս» անունը կը կրէ։

Զ.՝ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐ

Այս մատենագիրներէն դատ երկրորդական գրող մատենագիրներ եւս կան, ինչպէս ՍԱՄՈՒԷԼ, ԿԱՄԼՐ-ՋԱԶՈՐԵՑԻ, ԽԱԶԻԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԿՆԻՉ, ՄԵՍՐՈՊ ԵՐԵՅ, Եւայլն։

Լ.

ՏԱՄՆԵՒՄԸԿԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Համեմատաբար ԺՈ. դարը միիթարական երեւոյթ մը կը ներկայացնէ բաղդատմամբ նախորդ դարերուն, բայց գրականութեան վերածաղկումը վերապահուած է յաջորդ ԺԲ. դարուն։ Այս շրջանը գրաբառի տիրապետութեան վերջին շրջանն է գրեթէ, որուն կը յաջորդէ ոամկօրէնը, այսինքն աշխարհաբառը, կամ երկուքը մէկ դուղընթաց կը քաղեն։

Այս դարու մատենագիրներն են հետեւեալները. —

Ա. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Պահլաւունեաց ազնուական տոհմէն սերած էր այս հոչակաւոր իմաստասէր եւ լեզուագէտ զիտնականը, որ Մագիստրոս եւ Դուքս տիտղոսները ընդունեց Կոստանդին եւ Մոնամախոս կայսրերէն, իր Բիւզանդիոն բնակութեան շրջանին: Բոլոր մատենագիրներու կողմէ գովաբանուած միակ աշխարհական մատենագիրն է Գրիգոր Մագիստրոս եւ միեւնոյն ժամանակ քաղաքական կարեւոր պաշտօններ վարող անձնաւորութիւնը: Գագիկ թագաւորէն հալածուելուն պատճառով, նախ Տարօն եւ ապա Բիւզանդիոն ապաստանեցաւ: Անիի անկումէն վերջ, կայսեր հաւանութեամբը, Հայաստանի մէջ ունեցած իր բոլոր կալուածները փոխանակեց Միջագետքի մէջ զտնուող հողերուն հետ, եւ հոն քաշուելով՝ բոլորովին վերջ տուաւ իր քաղաքական գործունէութեան:

Զինքը կ'ամբաստանէին իրեւ յունասէր, որուն համար կը հալածէին, միեւնոյն ատեն ընդունելով՝ անոր անվիճելի կարողութիւնները:

Մագիստրոս ունի թէ՛ արձակ եւ թէ չափածոյ գըրութիւններ: Նշանաւոր են ութսունի չափ թուղթերը, որոնցմէ մէկը կը պատկանի Թոնտրակեցի աղանդաւորներուն եւ միւսը՝ Թուլայլացիներուն, որոնց մասին բուռն ատելութեամբ կը խօսի: Միւս գործերը նուիրուած են կրօնական, իմաստասիրական եւ այլ խնդիրներու: Գրիգոր Մագիստրոս մտքի տէր ըլլալով հանգերձ, բանաստեղծ ալ էր: Իր քերթողական գրուածքներուն մէջ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են Հին

Եւ Նոր Կտակարաններու պատմութիւնը, հազար տուն-
եան «Մեծ են գործ Աստուծոյ» սկզբնաւորութեամբ
քերթուածը, որ ընծայած է հազարացի Մանուչէի, ա-
նոր առաջարկին համաձայն։ Քերականական զործերուն
մէջ Մագիստրոսի միակ կարեւոր երկասիրութիւնն է՝
Մեկնութիւն Քերականին, որուն մէջ մասնաւոր գլու-
խով մը կը խօսի զրերու դիւտին վրայ, զրագիտական
բաժանումները կը ծանօթացնէ Եւ յետոյ կ'անցնի քե-
րականական օրէնքներուն։

Պղատոնէն Եւ Եւքլիտէսէն ունի յաջող թարգմանու-
թիւններ, որոնցմէ պատառիկներ միայն հասած են։
Մագիստրոսի լեզուն խճողուած է յունաբանութեամբ,
բայց Եւ այնպէս ինք կը մնայ ԺԱ. դարու աչքառու զը-
րական դէմքերէն մէկը։ Մեռած է 1058ին։

Բ.- ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏԱՑԻ

Արիստակէս Լաստիվերտացի ԺԱ. Դարու ողբասաց
պատմագիրն է, որուն կենսագրութեան մասին բան մը
չենք գիտեր։ Ինք եկեղեցական մըն է։ Ականատես է
Սելառք Թաթարներու արշաւանքներուն Եւ անոնց գոր-
ծած խժդութիւններուն։ Գրած է պատմութիւն մը, ուր
չափազանց տիսուր զոյներով կը նկարագրէ Հայաստանի
վիճակը։ Իր էջերը լեցուն են սրտաճմլիկ պատմուածք-
ներով։ Հիացումով կը խօսի Բագրատունեաց թաղա-
ւորութեան Եւ Անիի ճոխութեան վրայ։ Թոնդրակեցի-
կեցիներու (*). աղանդին մասին հետաքրքրական տեղե-

(*) Թոնդրակեցիները կը բնակէին Հարք գաւառին
Թոնդրակ աւաճին մէջ. իրենց եպիսկոպոսն էր պերճա-

կութիւններ կուտայ, որ իր ժամանակին մեծ ծաւալ ստացած էր : Իր անունով գտնուած են քանի մը անկարեւոր ճառեր եւ հատուածներ : Պարզ եւ յստակ ոճ մը ունի :

Գ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԵՐ

Մագիստրոսի որդին էր Գրիգոր, որ հակառակ իր իշխանական գիրքին, նախընտրեց միայնակեցութիւնը, եւ իր հանրածանօթ արժանիքներով հայրասկետական

բան Յակոբ : Ասոնց առաջնորդը՝ Յակոբ Եպիսկոպոս, կը պնդէր, թէ ամէն անգամ պատարագ ընելը եւ հաղորդուիլը աւելորդ բաներ են, տարուան մէջ միայն երեք պատարագ կը բաւէ, կ'ըսէր : Աւելի յառաջ երբալով, կը քարոզէր, թէ ո՞չ պատարագը եւ ոչ ալ մատողը կ'օգնեն, եթէ մարդ իր անձովը մեղանչեր է եւ չէ ապաշխարած : Այս աղանդը արմատական փոփոխութիւն կը պահանջէր Եկեղեցիին մէջ, ո՞չ ծէս, ո՞չ մկրտութիւն, ո՞չ պատարագ, ո՞չ խաչ, ո՞չ պահք, ո՞չ բարեխօսութիւն : Թոնիդրակեցիներու աղանդը քաւական ծաւալ գտաւ Հայաստանի մէջ (1) : Իրենց Յակոբ Եպիսկոպոսին նակատը իրրեւ անարգանքի նշան, աղուէսադրոշմ դրին, բանտարկեցին, բայց ան փախաւ եւ շարունակեց իր քարոզութիւնը : Բոլոր այս աղանդաւորները վանտուեցան Հայաստանէն, գացին Բիւզանդիոնի իշխանութեան սահմանները, ուրկէ ալ յունական իշխանութիւնները հաղածելով քշեցին այլուր :

(1) Արիստակէս Լաստիվերտացի, էջ 95, Տպագր. Վենետիկ, 1844 :

գահը բարձրացաւ։ Տարի մը վերջ, ուսումնասիրութեամբ պարապելու համար, թողուց իր աթոռը եւ անցաւ Բիւզանդիոն եւ Եգիպտոս, ուր գտաւ մեծ ընդունելութիւն։

Գրիգոր զբաղած է գլխաւորաբար թարգմանութիւններով եւ մանաւանդ սուրբերու վկայաբանութեանց կարդաւորութիւնով, որուն համար ալ կոչուեցաւ Վկայասէր։ Իր գործերուն մէջ գլխաւոր տեղ կը բռնէ Մեկնաւթիւն Գործոց Առաքելոցը։ Վկայասէր հըմուտ թարգմանիչ եւ յաջող զրող է։
Երկրորդական մատենագիրներ

Այս դարուն մէջ կան նոյնպէս ուրիշ մատենագիրներ, որոնց մէջ նշանաւոր է ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ ԿՈԶԵԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ, որ հեղինակած է ճառեր եւ շարականներ։ ՍԱՄԳԻՍ ՍԵՒԱՆՑԻ, ՍԱՄՈՒԷԼ, ԿԻՐԱԿՈՍ, ՄԱՏԹԵՈՍ եւ ԳԼՈՐԻ վարդապետներ, ՍԻՍԻԱՆՈՍ վարդապետ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ, ՊՈՂՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, եւայլն։

ՀԱ.

ԺԲ. ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ԱՐԾԱԲԻ ՇՐՋԱՆ

Կիլիկեան շրջանի արտադրութիւնն է ԺԲ. դարը, որ փայլուն դէմքեր տուած է գրականութեան երբ ՄԵծ Հայքը ամլութեան դատապարտուած էր քաղաքական վերիվայրումներու պատճառով։ Եթէ պարագաները նպաստաւոր ըլլային Կիլիկիոյ մէջ, հայ գրականութիւնը մեզ պիտի տար գոհար գործեր։ բայց Հայուն բախտը ե՞րբ ժպտեր է։

ԺԲ. դարու գլխաւոր ներկայացուցիչներն են. —

Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱԽԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Սարկաւաղ ապրած է Մեծ Հայքի մէջ եւ ժամանակակից է Ներսէս Շնորհալիի: Ծնած է ԺԱ. դարուն վերջերը Արցախու Փառիսոս գաւառին մէջ եւ ինքնօքնութեամբ մեծ յառաջդիմութիւն ձեռք բերած Սանահինի, Հաղբատի վանքերուն մէջ, որոնք անուանի ուսումնավայրեր էին այն ժամանակ: Ներկայացուցիչն է պատկառելի բարքերու եւ իմաստութեան: Մեծ յարդանք վայելած է իր ժամանակակիցներէն՝ կոչուելով Սոփեսոս: Իր վանահայրութեան շրջանին՝ Հաղբատի վանքը ծաղկեալ վիճակի մէջ դրուած է: Մեռած է 1129ին եւ թաղուած Հաղբատի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն զանգակատան տակ: Իր տապանագիրը կը կը հետեւեալ արձանագրութիւնը. — « Արձանս այս սեպհական է Սոփեսոսի Սարկաւագին »:

Իր նշանաւոր գործն է Պատմութիւնը, որմէ Հասած հատուկաորները կ'ապացուցանեն, թէ ինք նուրբ ճաշակի տէր մէկն է եւ շարադրութիւնը ընտիր լեզուով: Ունի տոմարագիտական հմտութիւն, բանաստեղծական խանդ եւ քրիստոնէական իմաստութիւն: Իր դանազան աղօթքները, ճառերը, ներբողականները եւ կրօնական դրութիւնները զինք կը դասեն զրագէտներու կարդին: Իր անունով հասած է Պայծառացիր շարականը եւ Սարեակին քերթուածը:

Բ. ՆԵՐՍԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

1102ին ծնած է այս տաղանդաւոր եւ արուեստագէտ դրողը, որ Գրիգոր Մաղիստրոսի թոռը եւ Գրիգոր Պահլաւանիի եղբայրն է: Իր սրբասուն վարքը, ձիրքերն

ու բարեմասնութիւնները Շնորհալի մակղիրով օժտեցին զինքը : Երկար ատեն արժանաւորապէս եւ ձեռնհասօրէն վարեց Կիլիկիոյ Հայրապետութեան Աթոռը : Շնորհալի իր բարք ու վարքով միշտ յարգանքի եւ համակրանքի արժանացած է թէ՛ իր ժողովուրդէն եւ թէ օտարներէն : Այս շնորհալի եւ հանճարեղ բանաստեղծը արտադրեց ուշագրաւ դործեր . ոչ ոք կրցաւ իրեն չափ մշակել քնարական - բանաստեղծական սրբազն սեռ . իր երգերն ու շարականները շատ սիրուած ու ժողովրդականացած են . ամէն Հայ առանց բացառութեան գիտէ եւ կ'երգէ անոր գողտրիկ բանաստեղծութիւնները, որոնց շատերուն եղանակները ինք հնարած է . ասկէ կը հետեւի, թէ երաժշտական հմտութիւն ալ ունէր Շնորհալին կամ Կլայեցին : Շատ աշխատեցաւ Հայ եւ Յոյն Եկեղեցիններու միջեւ միութեան կապ մը ստեղծելու համար, եւ մասամբ ալ յաջողեցաւ : Կլայեցիի աշխատութեան եւ համոզկեր գրչութեան արդիւնքն է, որ Հայ եւ Յոյն Եկեղեցինները քոյր Եկեղեցի նկատուեցան :

Կլայեցին վախճանեցաւ 1173ին, 70 տարեկան հասկին մէջ :

Շնորհալին իբրեւ արձակագիր եւ իբրեւ քերթող ստացած է անհամեմատ դիրք մը Հայ մատենագրութեան մէջ : Նշանաւոր է իր Ատենաքանութիւնը, որ իսոսած է կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալուն առթիւ : Ընդհանրական քուլքը, իր դահակալութեան առթիւ ուղղուած է Հայութեան բոլոր խաւերուն անխտիր :

Ունի մեկնութիւններ եւ ներբողեաններ . դրած է հաղարտողեան Վիպասանութիւն մը, որ Հայոց Պատմութեան համառօտ մէկ պատկերը կը ներկայացնէ : Եղեսիոյ վրայ Ողբ մը, Յիսուս Որդի, որ շատ անդամ-

ներ տպագրուած քերթուած մըն է : Շնորհալիի լեզուն
մաքուր է այս գործերուն մէջ :

Գերազանցօրէն զեղեցկահիւս եւ քաղցրանուագ են
այն երգերը, որոնք Հայ Եկեղեցիի Շարականին մէջ տեղ
դրաւած են, ինչպէս օր՝ Այսօր Աննառ, Աստուած Ա-
նեղ, Առաւոտ Լուսոյ, Աշխարհ Ամենայն, Արարչական,
Նորաստեղծեալ եւայլն : Շնորհալի գրած է նաև Հա-
ւատով խոստովանիմ աղօթքը, 24 տուներէ բաղկացեալ,
որ նոյնալէս թարգմանուած է շատ մը լեզուներու : Արե-
ւագաղի Երգերը՝ Մեծ Պահոց մէջ երգուող, Համելուկ-
ներ, որ ոամկօրէն լեզուվ գրած է :

Գ. ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ՃԲ. դարու մէջ տպրած եւ մտաւորական տեսա-
կէտով լաւ պատրաստուած մեկնիչ մըն է Սարդիս Շը-
նորհալի, որ իր գրութեանց մէջ կը դնէ եռանդ, ողջ-
մտութիւն, քննական սուր ողի եւ պերճախօսութիւն:

Գլխաւոր գործն է Կաթողիկեայց Մեկնուքիւնը :

Դ. ՆԵՐՍԻՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

Ներսէս Լամբրոնացի՝ Շնորհալիի շատ մօտիկ աղ-
դականն է . ծնած է 1153ին, ազնուական եւ բարեկեցիկ
առհմէ . Երիտասարդ տարիքին մէջ ձգած է իր իշխա-
նական կեանքը, կրօնական ասպարէզին նուիրուած, եւ
23 տարեկանին եպիսկոպոս ձեռնադրուած : Եղած է
Տարսոնի (Թարսուս) եպիսկոպոս – առաջնորդը :

Լամբրոնացի, որպէս գիտնական մեծ յարգանք վա-
յելած է, եւ սակայն ունեցած է նախանձողներ, որոնք
զինք վարկարեկելու նպատակով ամբաստանած են որ-

պէս օտարամոլ եւ անհաւատարիմ Հայ Եկեղեցւոյ . սակայն Լամբրոնացի բառին լայն առումով քրիստոնեայ էր , աղջային զգացումէ աւելի իր մէջ կը խօսէր քրիստոնեայի կեանքը : Ինչպէս իր մասնաւոր Գլուխին մէջ ըսինք , Լամբրոնացի հանճարեղ եւ պերճախօս էր :

Իր երկասիրութիւնները արժէքաւոր են . անոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Մեկնութիւն Պատարագամատոյց Դրոցը : Նշանաւոր է այն ասենարանութիւնը , որ խօսած է Հայ եւ Յոյն Եկեղեցիներու միացման Հարցին առթիւ 1179ին Հռոմէլայ գումարուած ժողովին մէջ՝ աղջային լմբոնումին եւ քրիստոնէական ճշմարտութեանց յարաբերութեան մասին իր տեսակէտը պարզեւու համար : Համաքրիստոնէական սկզբունքներ կուտայ : Լեւոն թաղաւորին ուղղած քուղթին մէջ ալ , Լամբրոնացի ունի զանազան ճառեր եւ թարգմանութիւն մըն ալ . դրած է Շնորհալիի կենսագրութիւնը : Շատ արժէք կը ներկայացնէ Լամբրոնացիի յոյն եւ լատին օրէնքներէն քաղած օրէնքներու հաւաքածոն :

Ե . ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Մատթէոս ծնած է Եղեսիոյ մէջ : Ինքինքը վաներէց կը կոչէ : Գրած է Ժամանակագրական Պատմութիւն մը , որ կը սկսի 952 թուականէն եւ կը հասցնէ մինչեւ 1136 : Այս դիրքը աւելի տարեգրութիւն մըն է , որուն մէջ մանրամասն կը խօսի Բիւզանդացիներուն , Պարսիկներուն , Խաչակիրներուն եւ Հայերուն վրայ : Ատելութեամբ կը խօսի Յոյներուն կրօնական հալածանքներուն եւ մահմետականներուն բռնութեանց դէմ :

Զ. ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՅ

Ամբողջ Հայկական մատենագրութեան մէջ եղական եւ առանձնայատուկ դէմք մըն է Մխիթար Գօշ. գիտնական է, եւ օրէնսդէտ մը միեւնոյն ժամանակ: Գօշ կոչուելուն պատճառն այն է, որ մօրուքին թելերը ցանցառ էին: Հայ գրական աշխարհը իր կենսագրութեան մասին ծանօթացած է Գանձակեցի Կիրակոս պատմիչէն: Ինքը ծնած է Գանձակ. առաջ կրօնական կրթութիւն առած, յետոյ օտար Երկիրներ պտտելով՝ գիտուններու աշակերտած եւ կիտական մեծ պաշար հաւաքած: Արեւելեան Հայաստանի մէջ մնաց միշտ եւ իրրեւ գիտուն եւ առաքինի մարդ՝ մինչեւ մահը յարգուեցաւ հանրութենէն: Իր մահը տեղի ունեցած է 1213ին:

Մխիթար Գօշ գիտական հոյակապ գործով մը կը ներկայանայ, որուն մէջ ընտիր հայերէն եւ իրաւագիտական մեծ հմտութիւն երեւան կը բերէ այս մեծ հեղինակը: Գօշին այդ գործն է՝ Դատաստանագիրք, որ իր օրէնսդիտական բովանդակութեանը համար իր որոշ տեղը ունի հայ գրականութեան մէջ: Այս գիրքը կը բաղկանայ Երեք մասերէ:

Ա. Նախագրութիւն

Բ. Եկեղեցական կանոններ

Գ. Աշխարհական օրէնքներ:

Այս գիրքին պատրաստութեան ժամանակ, հեղինակը նկատի ունեցած է ժողովուրդին ծայրայեղ աղիտութիւնը, օրէնքի եւ կանոնի պակասը, սովորելու ծուլութիւնը, սուտ Երգումները, եւայլն:

Գօշ օգտուած է հին եւ նոր բոլոր կրօններու օրէնքագիրքերէն, աւանդութիւններէն եւ եկեղեցական ժողովներու միջոցաւ ընդունուած կանոններէն:

Տ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐքԵՊԻՍԿ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Լեհահայոց դատարանները, գաղթահայութիւնը կառավարեց Երկար ատեն Մխիթար Գօշի այս դատաստանագիրքով :

Մխիթար Գօշ ունի աղօթքներ, կրօնական գրութիւններ, խրատական թուղթեր եւ 150ի չափ առակներ:

Զինք անուանած են Հայոց Եզրբոսը :

Է. ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

ԺԲ. դարու Երկրորդական մատենագիրներն են՝ Ստեփանիոս Մանուկ, յարգուած ուսուցիչ Կարմիր Վանքի կամ Շուղուր անապատի (Մարաշի մօտ), լաւ քարոզիչ միևնոյն ժամանակ : Գրիգոր Պահլաւունի, հայ գըպրութեան նպաստող բանաստեղծ : Իգնատիոս վարդապետ, մեկնիչ : Գրիգոր Երէց, պատմիչ : Գրիգոր Տղայ, քերթող եւ աստուածաբան : Խաչատուր Տարօնեցի, քերթող : Սարգիս Կունդ, մեկնիչ : Դաւիթ Գանձակեցի, Գրիգոր Խմատասէր, Դաւիթ Վարդապետ, Եւայլն :

ՂԲ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Հոս այլեւս կանգ կ'առնենք հետագայ դարերու մէջ Երկնող մատենագիրներու մասին խօսելէ, որովհետեւ շատ Երկար պիտի ըլլար իւրաքանչիւրին մասին առանձին առանձին խօսիլը, եւ արդէն իսկ յակամայի բաւական չեղեցանք մեր ճամբայէն, պարզ այն պատճառով, որ հայ գրականութեան հանդէպ ունեցած մեր պաշտամունքը պարտադրեց մեզ քիչ մը Երկար դեղերիւ անդաստանին մէջ :

Ա. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ

(Հայրիկ Հայոց)

Այս բացառիկ կարողութեամբ օժտուած եկեղեցականը ծնած է Վանի մէջ 1820ին, Յայնկոյսներու թաղին մէջ: Իր հօրը եւ հօրեղքօրը զբաղումը եղած է ջուրհակութիւնը, որոնք իրենց կտաւները Խրիմ կը տանէին եւ հոն ծախելով դրամի վերածելէն ետքը դարձեալ կը դառնային Վան: Ահա այս Խրիմ երթեւեկութիւնը իրենց մականունը կերպափոխած եւ ըրած է Խրիմեան՝ Ղրիմեանք: Մկրտիչ փոքր հասակէն ցոյց տուած է արտակարգ սէր դէպի ուսումը, սակայն, չար բախտէն, Վանի մէջ դպրոց չկար, որով միայն իր հօրեղքայր Խաչատուրն է եղած իր ուսուցիչը: Խաչատուր ամուրի էր եւ տեղեակ ժամանակին գիտութեան եւ ուսման: Ռւրեմն տասնամեայ Մկրտիչը իր հօրեղքայրը թեւին տակ առաւ՝ պէտք եղած ուսումը տալու համար անոր: Ան չսիրեց հորի մէջ կտաւ գործելու արհեստը. միակ փափաքն էր դրել - կարդալ սորվիլ, եւ յաջողած է իր ծրագրին մէջ: Ան եկեղեցական ծառայութեան մէջ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է. նախ վաշդապետ, քարոզիչ, եպիսկոպոս եւ ապա Կաթողիկոս: Իր կեանքը համընթաց կը քալէ ազգային քաղաքական, դրական եւ եկեղեցական երրեակ ասպարէզներու մէջ միաժամանակ. ինքն է որ Հնչեցուց կ. Պոլիս դաւառացի Հայուն տառապանքները Ազգ. Ժողովին մէջ. չորս տարուան պատրիարքական (1869 - 1874) կեանքին մէջ օր մը Շղաղարեցաւ հայկական հարստահարութեանց մասին խօսելէ. ինք ամբողջովին կլանուած էր գաւառացի Հայուն ցաւերով եւ միակ ծրագիրն էր վերջ տալ անոր անվերջանալի տառապանքներուն. բայց աւաղ, չկարողա-

ցաւ իր երազին իրականութիւնը տեսնել. բայց Եթէ ներկայիս կենդանի ըլլար, երանի՛ պիտի տար այն օրեռում, որ գէթ հայ ժողովուրդը կեղեքուելով, հարըստահարուելով հանդերձ՝ կը մնար կապուած իր հողին եւ իր երդիքին, իր մաճին եւ մաճկալին:

Իր լեզուն գրաբարախառն է, բայց յստակ ոճով գրուած. առաջին հայ տպարանը Վանի մէջ ինք հաստատած է, որ յետոյ առաջնորդական եւ վանահայրական պաշտօնով Մուշ փոխադրուեցաւ եւ հոն տարաւ տպարանն ալ Վարագէն: Վարագի մէջ կը հրատարակէր Արծուի Վասպուրականին, իսկ Մուշի մէջ՝ Արծըւիկ Տարօնյ:

1878ին մասնակցած է Պելլինի Վեհաժողովին առթիւ Եւրոպա մեկնող պատղամաւորութեան: Ներկայ եղած է այդ ժողովին: Նշանաւոր է այդ առթիւ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ խօսած (Կ. Պոլիս) Հերիսայի քարոզը, որում շերեփը թուղթն էր:

1890ին, Սուլթան Համիտի հրամանով կ'աքսորուի Երուսաղէմ: Քանի մը տարի վերջ կաթողիկոս կ'ընտըրուի ընդհանուր ազգին փափաքով, եւ 1907ին կը վախճանի 78 տարեկանին: Խառնուածքով բանաստեղծ է Խրիմեան Հայրիկ. իր գործերն են՝

1.- Հրաւիրակ Արարատեան, գրաբառ, երկու անդամ տպագրուած, 1850 եւ 1876:

2.- Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց, 1851 եւ 1892:

3.- Մարգարիտ Արքայութեան Երկնից, 1866, 1876, 1887 եւ 1864: Չորս անգամ տպագրուած:

4.- Խաչի Ճառ, չորս անգամ տպագրուած, 1876, 1887 եւ 1894:

5.- Ժամանակ եւ Խորհուրդ Իւր, 1876, 1895 եւ 1909:

- 6.- Վաճառյժ, 1877 և 1908:
- 7.- Հայգոյժ, 1877 և 1909:
- 8.- Դրախտի Ընտանիք, 1876, 1878, Գ. տպագրութեանը Թիֆլիս, Դ. 1893:
- 9.- Սիրաբ եւ Սամուել, 1878, 1887, 1892 և 1893:
10. Պապիկ եւ Թոռնիկ, 1894:
- 11.- Թագաւորաց Ժողով, 1900, Լոնտոն, անդլերէն թարգմանութեամբ:
- 12.- Վերջալոյսի Զայներ, 1901, Գահիրէ:
- 13.- Ողբացեալ Խորենացին, 1902, Վաղարշապատ:
- 14.- Բարենորոզմանց Ծրագիր, գրած Տարօնի Առաջնորդութեան միջոցին. Կը Հրատարակուի Կ. Պոլիս, 1909ին:
- 15.- Խօս Հրաժարման Պատրիարքութեան, 1873:
- Այս տասնեւչորս հեղինակութիւնները ամբողջական հատորի մը մէջ ամփոփուած են 1929ին, Նիւ Եորքի մէջ, Հայ կրթական Հիմնարկութեան կողմէ:
- Հրատարակած է նաև՝ Արծուի Վասպուրական եւ Արծուիկ Տարօնյ պարբերաթերթերը:
- Ասոնցմէ դուրս կը մնան զանազան պարբերականներու մէջ (Արարատ Ամսագիր եւ Բագմավէալ) հրատարակած յօդուածները եւ կոնդակները:
- Խրիմեան Հայրիկ աննման դործիչ մը, պատուական եւ անմոռանալի Հայր մըն է ամբողջ Հայութեան համար: Իր անունը սիրելի է բոլորին Համար ալ:

ՀԳ.

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Նախկին Անտոնեան այս միաբանը ծնած է Կ. Պո-

լիս, 1841 Օգոստոս 4ին, եւ մկրտուած Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ Հայոց Եկեղեցին, Պօղոս անունով։ Հօրը անունը Անտոն, իսկ մօրը՝ Եղիսաբէթ։ Հօր կողմէն Թէքիրտաղցի կամ Տէլի Օրմանլը, իսկ մօր կողմէն՝ Հռոմէադաւան Էնկիւրիցի։

Անտոն աղան արհեստով դեղագործ է եղած եւ բարեկեցիկ կեանք մը ապահոված իր ընտանիքին։

Պօղոս 1851ին Հռոմի Անտոնեանց վանքը կը դըրկուի, տասը տարեկանին, կրօնաւորական ուսման հետեւելու համար։ 25 տարի կը մնայ Հռոմ, աշակերտելով աստուածքանական ուսմանց։ այս ժամանակամիջոցին քանի մը անզամներ կը վերագառնայ կ. Պոլիս գործով եւ իրեններուն տեսութեան համար։

Վերջին անգամ ըլլալով կը հեռանայ Հռոմէն 1876 Մայիս 7ին, եւ 1879 Հոկտեմբեր 28ին վերջնական կերպով կը խղէ իր կապը հայ կաթոլիկ համայնքէն եւ կը դառնայ իր մայրենի Եկեղեցիին ծոցը, ներկայանալով Ազգ։ Պատրիարքարան՝ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի։ Այս թուականէն սկսեալ կը լծուի ազգային կեանքի։ Առաւելապէս սիրող եղած է ուսուցչութիւնը ամէն բանէ աւելի։ իր կեանքը, նոյն իսկ վարչական ասպարէզի մէջ՝ ուսուցչութեամբ անցուցած է։ Կարնոյ առաջնորդութեան շրջանին, թաղային վարժարաններուն մէջ դասատու եղած է, կ. Պոլսոյ կեղրոնական վարժարանին մէջ կրօնքի դաս աւանդած, էջմիածնի ծեմարանին մէջ աստուածաբանութեան նիւթեր աւանդած, Արմաշի Դալրեվանքին դլխաւոր ուսուցիչը եւ վարիչ հոգին եղած, Պատրիարքութեան շրջանին (1896 – 1908)՝ միշտ այցելած վարժարանները։

Երուսաղէմի մէջ, ուր Կ. Պոլսոյ Աղդ. իշխանութեան կողմէ ղրկուած էր 1914ին, իբրեւ լիազօր պատուիրակ, որպէսզի վանքին մէջ կարդ կանոն դնէ, հաշտեցնէ երկու իրերամարտ կուսակցութիւնները՝ դարձեալ ուսուցչութեամբ պարապած է, կեանքի վերջին շրջանին, 1913 – 1918:

Առաւելապէս գրական մարդ եղած է եւ արտադրած շատ մը գործեր, Ազգապատում, երեք խոշոր հասորներ, Համապատում, Խոհե եւ Խօսի, Հայոց Եկեղեցին: Տեղեակ է Հայերէն, Փրանսերէն եւ լատիներէն լեզուներուն: Իր լեզուն պարզ, ճոխ եւ սահուն է:

Օրմանեան մեծ եւ Հոյակապ դէմք մըն է Հայ իրականութեան մէջ որպէս միտք, վարչագէտ, քաղաքագէտ եւ աստուածարան:

ՀԴ.

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Ծնած է 1860ին Կ. Պոլսոյ մէջ. աւագանի անունով Միհրան: Հայ. Եկեղեցիին կարկառուն դէմքերէն մէկն է. հմուտ բանասէր, մատենադիր եւ զղայուն բանաստեղծ. աւելի սրբազան բանաստեղծութեան հետեւած է, որուն մէջ իր կրօնաշունչ ոճի զեղեցկութիւնը կը ցոլանայ գերազանցօրէն: Տասը տարի վարած է Պարտիզակի քարոզչութիւնը եւ դպրոցին տեսչութիւնը արդիւնաւորապէս:

Վարած է նաեւ Արմաշի վանքին վանահայրութիւնը եւ Դալրեվանքին տեսչութիւնը, հասցնելով արժէքաւոր եւ կարող աշակերտ վարդապետներ, որոնք գաւառնե-

րու մէջ առաջնորդական պաշտօններ վարեցին արժանաւորապէս : Եղած է իզմիրի առաջնորդ , Կ . Պոլսոյ պատրիարքական տեղապահ եւ յետոյ Պատրիարք : Հըրաժարած է եւ ուսուցչական գործով պարապած երկար տարիներ Կ . Պոլսոյ Կեղրոնական , Եսայեան եւ այլ վարժարաններու մէջ : 1911ին , կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ , Սուրբնեան Գէորգ Եպիսկոպոս 58 ձայն առած էր , իսկ Դուրեան՝ 57 ձայն :

Ունի շատ մը գործեր , Հռվուական Սրինգ , Հայոց Հին Կրօնը , Մատենագրութիւն , Հայոց Պատմութիւն եւ այլ իրարմէ գերազանց եւ արժէքաւոր գործեր : Դուրեան Սրբազն մէկն է արեւմտահայ մտաւորականութեան մէջ փայլող Դէմքերէն , որպէս բազմահայութ եւ արուեստի բարձրութեան հասած զրող մը :

1921 Սեպտեմբերին , Զաւէն Պատրիարքի նախազահութեամբ Գում Գարուի Մայր Եկեղեցւոյն մէջ գումարուած Ազդ . Ընդհանուր Ժողովը 68 ներկաներու 62ին քուէով Երուսաղէմի Ս . Յակոբեանց վանքին Պատրիարք կ'ընտրէ զինք , եւ այս արդիւնքը Ատենապետ Արքահամ Տ . Յակոբեան կը յայտարարէ . այս բարեղէալ ընտրութիւնը ժողովականներու եւ ներկայ եղող ժողովուրդին խանդավառ արտայայտութեանը կ'արժանանայ :

Լման ինը տարի հայրաբար եւ արդիւնաւոր կերպով վարելէ յետոյ իր պատրիարքական իշխանութիւնը , 27 Ապրիլ 1930ին կը վախճանի , սուրբ մէջ թողով թէ միաբանութիւնը եւ թէ աղզն համօրէն :

1921ին , Երբ Դուրեան Պատրիարք ընտրուած եւ Պոլսէն Երուսաղէմ մեկնելով բազմած էր պատրիարքական աթոռին վրայ , միաբանութեան ուղղած իր առաջին խօսքը կ'ըլլայ , որտի յուղումով , հետեւեալը . —

« Ստանձնած եմ ինծի առաջարկուած այս պաշտօնը, ամէն բանէ առաջ կատարելու համար սուրբ վրեժինդրութեան մը գործը: Թշնամին, որ ուզեց մահացնել մեր ժաղովուրդը, իր հարուածը ուղղեց նախ անոր մը-տաւորական եւ հոգեւորական ուժերուն: Դպրեվանին մէջ պատրաստուած սերունդին մեծագոյն մասը զոհ գրնաց չար կանխամտածութեան մը: Իմ ուշադրութեանս մեծագոյն մասը պիտի ուղղուի այդ նպատակին:

« Այս Աթոռը, այս Հաստատութիւնը լաւագոյնս ծառայած կ'ըլլայ ազգին եւ Եկեղեցին, Եկեղեցական կրթութեան, Հողեւոր գործիչներու դաստիարակութեան նուիրելով իր ուժն ու միջոցները: Ս. Յակոբեանց Ռւխտը ատենն է որ աւելի ընդարձակ եւ կանոնաւոր պայմաններու մէջ կատարէ Հայաստանեայց Եկեղեցին մատուցանելիք ծառայութիւնները, անարիւն եւ սուրբ վրէժինդրութեան մը նուիրական գործին է որ կը լը-ուինք այսօր ամէնքս ալ »:

Դուրեան, ինչպէս Օրմանեան, մէյ մէկ լուսաճա-ճանչ լուսաւորներ էին, որոնք ո՛ւր ալ ըլլային, լոյսի ջահը բանած իրենց ձեռքին մէջ, պիտի լուսաւորէին խաւարը:

Եւ Դուրեան, այդ չքնաղ ձիրքերով օժտուած բա-րի Եկեղեցականը, հոն՝ Սիոնի բարձունքին վրայ տնկեց լոյսին կոթողը եւ իր մահուընէն վերջն ալ կտակեց իր յաջորդին՝ իր մեծ աշակերտ Թոորդոմ Եպիսկոպոս Գու-շակեանին, որ չթերացաւ իր ուսուցչին ճամբայէն քա-լել մինչեւ իր մահը (1939), որ բազմած էր այդ Աթո-ռին վրայ 1931ին:

Դուրեան կոչուած է ներկայ դարու «Շնորհա-լի»ն:

Տ. ԵՂԻՇԵ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ
Պատրիարք Երուսաղեմի

S. S. ԱԱՀԱԿ Բ. ԽԱՊՈՅՅԵԱՆ
Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

74.

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՒԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան ծնած է Խարբերդի եղեղի գիւղին մէջ 1849 Մարտ 25ին։ Հօրը անոնք՝ Մահտեսի Կարապետ, իսկ մօրը՝ Գոհար։ Աւազանի անունով կը կոչուէր Գարբիէլ կամ կրծատուած ձեւով Գարօ։

Պղտիկուց Եկեղեցասէր մանչուկ մը եղած է Գարսո, առտու իրիկուն անպակաս էր գիւղի Եկեղեցիէն, մասնակցելով ժամասացութեան։

Կիլիկիոյ Աթոռէն Յարութիւն Եպիսկոպոս՝ Կիրակոս Գ.ի (Նիկողայոս)՝ Հալէպի առաջնորդը, օգտուելով ժամանակի խառնակ վիճակէն, առանց հաճութեան Կիլիկիոյ ժողովուրդին եւ Աղդ։ Պատրիարքարանի, իրեն համակիր քանի մը Եպիսկոպոսներու քաջալերութեամբը, Կաթողիկոս օծուեցաւ Սիսի մէջ 1866 Յունիս 11ին Շբ. օր՝ Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի Նշխարաց Գիւտի տօնին՝ Կիրակոս Գ. անունով։ Բայց Աղդ։ Պատրիարքարանը չճանչցաւ Կիրակոսի Կաթողիկոսութիւնը եւ զայն դարձուց պարզ Եպիսկոպոս մը։ Նիկողոս Եպիսկոպու կը կոչուէր Շահանեան, թնիկ Սսեցի եւ Աջապահեան Կիրակոս Ա. Մեծ Կաթողիկոսի քեռորդին էր։ Հալէպի իր առաջնորդութիւնը արդիւնաւոր եղած է անով, որ կառուցած է Առաջնորդարանը, եղած է դարձունեայ եւ սիրուած դէմք մը։ Նմանապէս իր նախաձեռնութեան չնորհիւ նորոգուած է Առանայի Ա. Ստեփաննոս Եկեղեցին։ Կաթողիկոսացման առթիւ, նուիրակութեամբ այցելած է Խարբերդ եւ հիւր եղած Խա-

պայենց տունը : Նուիրակ Սրբազնը Դպրութեան աստիճան կու տայ Եկեղեցասէր Գաբոյին , Խարբերդի Ա . Յակոբ Եկեղեցիին մէջ :

Գաբոյին ծնողքը կը փափաքէին , որ իրենց ղաւակը վարդապետ ըլլայ : Այս նպատակով Երուսաղէմ կը տանին զինքը 1867ին , Երբ 17 – 18 տարեկան պատանի մըն էր , Եսայի Պատրիարքի ատեն (1864 – 1885) եւ կը յանձնեն Ժառանգաւորաց Վարժարան :

Պատանին Գաբօ կը մտնէ Ժառանգաւորաց Վարժարանը , որ Հաղիւ կը զոհացնէր ժամանակին ոլէտքէրը , Մուրատեան Գարեգինի (ապա Մելքիսեդեկ Արքեպիկոպոս) տեսչութեան ներքեւ :

Ուսուցիչները եղած են՝ Տիգրան Սաւալյանեանը , Իղմիրցին , որ Պատրիարքարանի ալ քարտուղար էր , Արմացի դիտուն աւագերէց Տ . Յովհաննէս Մավեան , Կարապետ Մարկոսեան (յետոյ Մամրէ Եպիսկոպոս , միաբան Երուսաղէմի) , պատուելի Գէորգ Երուսաղէմացի , դպրապետ Ա . Յակոբի , որ կարող ուսուցիչ մը եղած է :

Գաբօ իր ուշիմութեամբը եւ լրջութեամբը ուշադրութիւնը գրաւած էր իր ուսուցիչներուն , այնպէս որ կանխահաս յաջողութիւն կ'ունենայ ուսմանց ընթացքին մէջ , եւ ի վարձատրութիւն այս յատկութիւններուն , սարկաւագ ձեռնադրուեցաւ Եսայի Պատրիարքէն , իր ընկերներէն՝ Մաղսուտ Մագսուտեանի (Ղեւոնդ վարդապետ Շամցի) , Մելքոն Յակոբեանի (Վահան վարդապետ Թէքիրտաղցի) , եւ երեքը միասին Պոլիս ղրկուեցան՝ Սիմէոն վարդապետի փոխանորդութեան ատեն , մասնաւոր կերպով ուսման հետեւելու համար : Կ . Պոլսոյ մէջ իր ուսուցիչները եղած են՝ Յակոբ Ու-

կան՝ հայերէնի եւ ֆրանսէրէնի, Յարութիւն թէլեան (Փասքալ)՝ գիտութեանց, Բուլաբանութեան, բնագիտութեան եւ աշխարհագրութեան, եւ նշանաւոր տաճկադէտ Ռէթէոս Էֆէնտի՝ «Հերեթիկ հօճա» անունով՝ մինչեւ այսօր հանրածանօթ դէմքը:

Երկու տարիի չափ (1869—1871) մնացին Կ. Պոլիս եւ զդալապէս զարդացան, սորվեցան ֆրանսէրէնը կարդացածնին եւ լսածնին հասկնալու չափ:

Երեք սարկաւագներ վերադարձան Երուսաղէմ. ասոնց մէջէն Գարրիէլն էր, որ աչքի կը զարնէր եւ որ իր Արջութեանը կը խառնէր պատկառանք մըն ալ, որ միաբանակիցները զինք կ'անուանէին «Եպիսկոպոսապատիւ սարկաւագ» հեղնական յորջորջումով:

1877ին, Եսայի Պատրիարքէն վարդապետ կը ձեռնադրուի՝ կոչուելով Սահակ. 1879ին, նորընծայ Սահակ կ'այցելէ իր ծննդավայրը՝ Խարբերդ, ճամբան հանդիպելով Հալէսկ, Այնթապ եւ վերադարձին՝ Տէրսիմ, Երդնկա, Տրապիզոն եւ Կ. Պոլիս, ուրկէ ծովու ճամբով Երուսաղէմ: Այս ճամբորդութեան ընթացքին, հանդիպած բոլոր քաղաքներու եկեղեցիներուն մէջ կը քարոզէ հմտութեամբ եւ եռանդով, եւ իր պերճախօսութեամբ լաւ տպաւորութիւն կը թողու ժողովուրդին վըրայ:

Սահակ վարդապետ կոչուեցաւ Ժառանգաւորաց Վարժարանին ուսուցիչ. թէ՝ կը սորվէր եւ թէ կը սորվեցնէր հմտութեամբ. իր մասնագիտութիւնը՝ օր. տիեզերադրութիւնը մէծ ճիպերով ընդլայնեց. սարկապութեան շրջանին արդէն դասագիրքերու պատրաստութեամբը պարապած եւ զլուխ հանած էր զանոնք, որոնցմէ կը դասախոսէր. իր դասագիրքերը՝ Երուսա-

ղէմէն դուրս՝ ազգային դպրոցներու մէջ ալ ընդունելութիւն գտած են, որոնցմէ գիտականները պատրաստած է ժամանակին Փրանսերէն ընտիր դասագիրքերու հետեւողութեամբ։ Ան սիրած է իր աւանդած նիւթեցետեղութեամբ։ Ան սիրած է կերպով հետաքրքրական ըրած զանոնք րը եւ օդտակար կերպով հետաքրքրական ըրած զանոնք աշակերտներուն։

Ժամանակ մը Սիրնի էջերուն մէջ հետեւած է ստանաւորներ զրելու, սակայն յետոյ լքած։ Աւելի սիրած է բանասիրութիւնը, որ դրոշմը կը կրէ ինքնատիու արձակ բանաստեղծութեան։

Սահակ վարդապետ կը տիրապետէր նաեւ զբարառ լեզուին, շատ լաւ կարդացած էր Ս. Գիրքը եւ հմուտ էր անոր բովանդակութեանը։ Ան իր կեանքի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին բամառ ընթերցասէր մը եղած է, որուն նպաստած է իր զօրաւոր յիշողութիւնը, այնպէս որ, շատ դիւրութեամբ կը յիշէր ո եւ է դէպք, ո եւ է նիւթ, որուն մասին կը դիմուէր իրեն. Եւ մինչեւ իր վերջին օրերը մնաց իր վրան այդ պայծառ իմացեւ իր վերջին օրերը մնաց իր վրան այդ պայծառ իմացականութիւնը՝ եթէ նկատի չառնենք մահուընէ քանի մը տարի առաջուընէ սկսեալ ծերութեան տկարութիւնները։

Սահակ վարդապետի հեղինակած հրատարակութիւններն են հետեւեալ գիրքերը, որոնցմէ ոմանք Բ. Ֆ. Պ. տպագրութեան ալ արժանացած են.—

1. Համաօս Աշխարհագրութիւն, քնական, ֆակական, աւումնական, 364 էջ, 1874։ Երկու տախտակներով, ուր պատկերացուած են երկրաչափական եւ եռանկիւնաչափական գիծեր եւ ձեւեր, արեգակնային դրութեան վերաբերեալ ինդիրներ բացատրելու եւ լուսաբանելու համար։

Այս դասագիրքին վերջին մասին մէջ՝ հայ տղան կը հրապուրէ Հայաստանով։ Ան խորապէս կը հաւատայ, թէ հայ մանուկը լաւ պէտք է սորվի իր հայրենիքին աշխարհագրութիւնը, եւ «պարտաւոր է ուսանիլ ընդարձակօրէն եւ ի կանուխ ժամանակաց»։

2. Նոր Դասագիրք Տիեզերագրութեան։ Ա. տպագրութիւնը 1876ին (240 էջ)։ Բ. տպագրութիւնը 1884ին (255 էջ)։

3. Բնական Պատմութիւն ի պէտս Դպրոցաց։ 377 էջ։ Տպագրուած 1886ին, Երուսաղէմ։ Պատկերազարդ։

4. Պատմութիւն Հին Կտակարանի, Դ. տպագրութիւն, էջ 327. Վերջը՝ Համառօտ Աշխարհագրութիւն Սրբազան Պատմութեան։

Սահակ վարդապետ կը յայտարարէ, թէ դաստիարակութիւնը եթէ չհիմնուի կրօնքի վրայ, չի կրնար ընձեռել սպասուած օգուտները։ Գիրքին չորս անգամ տըպագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ լաւ ընդունելութիւն գտած է ժամանակին հայ դպրոցներու մէջ։

1878 – 1881ին Սահակ վարդապետ կազմեց Երուսաղէմի Օրացոյցը։

1874 – 1881 խմբագրապետը եղաւ Սիոն ամսագրին, միեւնոյն ժամանակ տպարանի տեսուչ, անդամ Տնօրէն Ժողովոյ եւ այլ պաշտօններ վանքին մէջ։

Ա. Յակոբի տպարանէն դուրս ելլող բոլոր հրատարակութիւնները պէտք էր անպատճառ անցնէին իր աշքէն։

Եկաւեան թաղէոս վարդապետի Համարարքանի (Բառարան Ա. Գրոց) տպագրութեան հսկեց եւ փորձերը ինք եւ իր աշակերտները ըրին՝ իր հսկողութեամբ։

1880ին գրեց դրքոյկ մը՝ Բովանդակութիւն Ազգա-

յին Սեպհականութեանց, Ընկերութիւնի իրաւանց, Արարոդութեանց եւ Սովորութեանց ի Տնօրինական Տեղիս, էջ 132, 1880, տալ. Ս. Յակոբ, Երուսաղէմ: Այս գրքոյկը տպագրուած է երկու անգամ:

Վանքին դուրս շատ պաշտօնի հետամուտ չէ եղած. միայն Դամասկոսի Տեսչութիւնը վարած է 28 օր:

1881ին, վանքին պարտքին համար Թուստոտանի նուիրակ կը կարգուի Մամբրէ վարդ. Մարկոսեանի հետ, Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի օրով: Սահակ վարդ. Թիֆլիս կու գայ, հոն տարի մը կը մնայ, կը քարոզէ Թիֆլիսի Եկեղեցիներուն մէջ, համակրանք եւ համբաւ կը շահի:

Աղեքսանդր Մելեանց փափաք կը յայտնէ օր մը Սահակ վարդապետին քարոզները տպագրուած տեսնել:

Հինգ տարիի չափ կը մնայ Կովկաս (1881 - 1886), կը հանգանակէ մօտաւորապէս 6000 օսմ. հնչուն ոսկի: Այս գրամը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին միջոցաւ կը դրկուի Երուսաղէմ՝ վանքին պարտքերը վճարելու համար:

Նուիրակութեան պաշտօնէն օգտուելով, Սահակ վարդապետ անցած է Շիրակ, ուր շրջած է յիսուն օր, զիւղէ զիւղ, աւանէ աւան, իւրաքանչիւր վայրի, Եկեղեցիի, դպրոցի, օդի եւ ջուրի մասին տեղեկութիւններ զրի առնելով, որ յետոյ Արեւելեան Մամուլի մէջ հրատարակած է, իսկ վերջերս ալ (1937ին) Կաթողիկոսարանի Դպրեվանքի տպարանէն լոյս ընծայուած է գրքոյկի ձեւով, 111 էջ, Յիսուն օր Շիրակ խորագրով:

1886ի Յունուարին Երուսաղէմ կը վերադառնայ, եղիսկոպոսանալէ յետոյ լուսարարապետութեան նոր պաշտօնին ձեռնարկելու համար: Այս պատուաբեր պաշ-

տօնը վարեց ան լման 17 տարիներ, մինչեւ իր կաթողիկոսացման թուականը (1903) :

17էն մինչեւ 53 տարեկանը ան մնացած է վանական մթնոլորտին մէջ՝ նուիրուելով գրական եւ բանասիրական աշխատութեանց :

Իր օծման Ա. Կոնդակը զրկեց Կիլիկիոյ թեմական առաջնորդներուն եւ թեմակալներուն :

Իր գեղեցիկ եւ յանկուցիչ ոճը, յորդորի աղաչական ձեւը, իր անձին տկարութեան գիտակցութիւնը եւ Աստուծոյ վրայ ունեցած հաւատքին մեծութիւնը եւ իր համոզող անուշ լեզուն շատ ազդեցիկ տպաւորութիւն կը թողուն ունկնդիրին եւ ընթերցողին վրայ :

Այդ կոնդակին մէջ կը խնդրէ աշխարհի խաղաղութիւն, աղօթել մարմնաւոր իշխանութեանց : Կը յիշէ Հայրապետն Ամենայն Հայոց, Նախամեծար Աթոռին Ա. Էջմիածնի, կը յորդորէ անոր զահակալին՝ Խրիմեան Հայրիկի կեանքի երկարութեան համար աղօթել :

Կը յանձնարարէ Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքներուն համար աղօթել : Յետոյ կը դառնայ իր ժողովուրդին, խոստովանելով իր անփորձութիւնը, անոնց աղօթքը խնդրելու : Կը նկարագրէ Սոոյ վանքին անշքութիւնը, կը դգուշացնէ դառնուկի զղեստով զայլերէ, եւ իր խօսքը կ'ուղղէ կարգով եպիսկոպոսներու, վարդապետներու եւ քահանաներու, հաւատացեալ ժողովուրդին, մեծատունին, վաճառականին, արուեստագէտին, կրթական պաշտօնեաներուն, վարժարաններու հոգաբարձութեանց, երկրագործներուն եւ ամէնէն վերջը մայրերուն խրատական մը :

Յիշեալ կոնդակը իր պարունակութեամբ միշտ նոր եւ այժմէական անհրաժեշտութիւն մըն է ամէն ժամա-

նակներու համար : Երանի թէ գիրքին ծաւալը ներէր եւ ամբողջութեամբ ներկայացնէինք զայն հանրութեան, որ իւրաքանչիւրին պարտքը եւ իրաւունքը կը պարզէ շատ գեղեցիկ եւ խորունկ փիլիսոփայութեամբ :

Եւ սակայն չենք կրնար զմեղ դսպել եւ մոռացութեան տալ կոնդակին վերջին մասը, որուն մէջ իր խօսքը կ'ուղղէ մայրերուն՝ իրենց պարտականութիւնը բը նորոշող շատ պերճախօս կերպով :

ՅԱՊԻԼ 1903, Միս

« Բարեպաշտ եւ պարկեշտասուն կանայք, ձեր ալ պարտքերը ծանր եւ շատ են, որոց մի առ մի թուումը կ'երկարի, ուստի բաւական կը համարիմ Առաքեալին խրատը կրկնել . «Կանայք ի զարդ խոնարհութեան ակնածութեամբ եւ զգաստութեամբ զարդարել դանձինս, մի՛ հիւսս ոսկեմանս ընդելուզեալս մարդարտով, կամ ի հանդերձս պաճուճեալս : Այլ, որպէս վայել է կանանց զաստուածապաշտութիւն յանձն առելոց, գործովք բարութեան» :

Եթէ այս խրատը պահէք, կը լինիք ճշմարիտ մայրեր ընտանեաց, թագ ու պսակ ձեր արանց գլխուն, Սողոմոն իմաստունի փնտոած ժրագլուխ, ամօթխած եւ տնասէր կանանց նման, ճշմարիտ դաստիարակ ձեր զաւակաց՝ պարկեշտ եւ զգաստ կեանքով եւ սենք հաստատութեան զերդաստանի եւ ընտանիքի : Ձեր ամենաթանկագին զարդն է խոնարհութիւնը, միակ շնորհը եւ գեղեցկութիւնը՝ ձեր բարձր գործերը . բնական, արհեստական գեղեցկութիւնը վաղ կամ անագան կը թարշամին իրրեւ զծաղիկ խոտոյ, իսկ բարի անունը եւ բարի գործոց յիշատակը ընդ միշտ կենդանի կը մեան իրրեւ օրինակ այլոց» :

Սահակ Կաթողիկոսի պաշտօնավարութեան երկա՞ր մջանը անցած է շատ դժբախտ . ամէնէն աղէտալի օրերը իր պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջանին պատահած են հայ ժողովուրդին գլխուն : 1909 Մարտ 31ի մջանը , որ կը վերջանայ Ատանայի զարհուրելի ջարդերով եւ ընդհանուր կերպով կիլիկիոյ դժբախտ պատահարներով : Հազիւ անցած այդ սեւ շրջանը , ետեւէն կը հասնի 1914ի ընդհանուր պատերազմը եւ անոր յաջորդող աւելի վատթար շրջանը , որուն առաջին անդամ զոհ եղաւ Զէյթունցի Նազարէթ Զավուշ (Նորաշխարհ-եան) , ու անկէ վերջն է , որ կծիկը կը քակուի , եւ ոճագործ սեւ ձեռքը իր բաղուկները կը տարածէ ամբողջ հայութեան , արեան քստմնելի հեղեղներ հոսեցնելով Հայաշխարհի մէկ ծայրէն միւսը , ամբողջ Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ հայ բնակչութիւնը կը ձգէ տուն եւ տեղ , եկեղեցի , վարժարան , վաճառատուն եւ ամէն ինչ , դաղթականի ցուպը ձեռքն առած , նմանը չտեսնուած աղէտներու կ'ենթարկուի , զոհ տալով մէկ ժիլիոնէ աւելի հայութիւն , մեծով պղտիկով , բարբարոսներու հուրին ու սուրին առջեւ : Իսկապէս որ կ'արդարանայ Ամերիկայի թղթակցին այն տողերը , որ մենք դտանք Ռէս - իւլ - Այնի դաշտերուն մէջ՝

— «Անապատին մէջ եկեղեցի» վերտառութեամբ լողուածը , 1926ին , երբ անկէ հետիւոտն կ'անցնէինք դէպի Մարտին եւ Տիգրանակերտ :

Ինքն ալ , իր ալեւորած տարիքին մէջ , խառնուեցաւ կարաւանին ինչպէս Մովսէս մը , սակայն Մովսէս իր ժողովուրդը կ'առաջնորդէր «աւետեաց երկիր»ը , իսկ ծերունի Հայրապետին կը վիճակուէր , յակամայս ,

իր ժողովուրդը առաջնորդել զէպի վայրենի անապատները, բարբարոսներու երախին յանձնելու համար զայն:

Բերնէն քանիցս լսած ենք իր կտակը Կիլիկիոյ ժողովուրդին, թէ՝ «Ասկէ վերջ Սահակ անունով կաթողիկոս մի՛ ընտրէք, քանզի Սահակներու շրջանը միշտ դժբախտութիւն բերած է Հայ ազգին գլխուն»:

Անցան այդ փոխորիկներու արհաւիրքով լի սեւ օրերը. Հայութիւնը կարճ ժամանակ մը միայն կրցաւ ազատ շունչ քաշել իր հայրենիքին մէջ, բայց ետեւէն հասաւ անմիջապէս նախորդէն ա՛շ աւելի բարբարոս շրջան մը, այս անդամ, Հայ ժողովուրդը բոլորովին կը լքէր դարերու հնութիւն ունեցող իր սեփական հայրենիքը, թափառելու համար օտար երկիրներու անհարազատ եւ անհիւրընկալ փողոցներուն մէջ, քարշ տալու համար իր գոյութիւնը: Բայց Հայը ունի առաքինի քաջութիւն մը, որ ոչ մէկ ազգի տրուած է. ան ամէնէն դժխէմ պատահարներու առջեւ չի կորսնցներ իր սլաղարիւնը, կուրծք կու տայ ամէն տեսակի դժուարութեանց, վերջապէս օրին մէկը ընկճելու եւ յաղթահարելու համար անոնք: Այս առաւելութիւնը Հայուն դրական կողմերէն մէկն է: Իսկ Հայը ունի ուրիշ տըղեղութիւն մը, — խոստովանինք ասիկա —, ան անհատական կեանքի մէջ աննման կորովով եւ ձեռնհասութեամբ կը զգեսնէ բոլոր խաչընդուաները, բայց, դժբախտաբար, հաւաքական կեանքի համար ընդունակութենէ զուրկ է: Եթէ Հայ ժողովուրդը իր անհատական կեանքին համար ցոյց տուած ու վատնած կորովը՝ համերաշխութեամբ եւ համազործակցութեամբ ի գործ գնէր ազգապահպանման գեղեցիկ գործին, հաւատացէք, որ այսչափ դժբախտութիւններ պիտի խը-

նայուէին մեղի: Բազրատունեաց շրջանէն քիչ առաջ 32.000.000 Հայութիւնը ընկրկեցաւ թշնամիին առաջ եւ լքելով իր սիրական հայրենիքը՝ տարածուեցաւ եւ ցըրւեցաւ աշխարհի բոլոր անկիւնները: Անոնցմէ մաս մը դաղթեցին Լեհաստան, Մոլտավիա, իջան Կիլիկիա, Ռումանիա եւ այլ երկիրներ. ո՞ւր մնացին անոնք, բացի Կիլիկիոյ Հայութենէն, որոնք իսպառ փնացան եւ այսօր գժուար թէ հանդիպինք այդ վայրերու մէջ հայութեան շատ աննշան մասնիկներու:

Առարկուի թերեւս, թէ թշնամին ահեղ էր, զօրաւոր եւ բարբարոս, որուն առջեւն առնել իր ուժերէն վեր էր. բայց այդ առարկութիւնը չարդարացներ հայժողովուրդը պատմութեան դատաստանին առջեւ, նախ՝ որովհետեւ Հայը իր մէջ համերաշխութիւն չունէր, միտք բերենք Վեստ Սարգիսի դաւաճան արարքը, որ հինգ եկեղեցիներ ալ շինած է (*), եւ երկրորդ՝ Հայ

(*) Սամուել եւ Կիրակոս պատմիչները կը հաստատեն թէ՝ Վեստ Սարգիս շինած է հինգ եկեղեցիներ Խծկոնիքի (**Պէտքակ**) մէջ, յանուն սրբոյն Սարգսի, «Երկայնաձիգ եւ խորին ծորոյն ի վերայ այլ եւ այլ բարափաց հիմնացեալ են հնգեկան եկեղեցին հրաշակերտ ի Վեստն Սարգսէ ի սկիզբն մետասաներորդ դարուն: Ընդ սեսել դոցա յիմարի հայրենասէր ոզի թէ որպէս յանօրէն ձեռաց արգասիք այդպիսի Խլանեցին աստուածակաշտութեան, այլ անշուշտ նախ բան զանիրաւելն դերամատնութեամբ՝ յօժարեալ է հիմնադիր լինել սոցին:

Զմարքի նշդիւ պատմել զգեղեցկութիւն եկեղեցեացս, որի արդարեւ զանապատի վանօրէիցն բերին

ժողովուրդը ի մեջ հաւաքուելով Վեստ Սարգիսի եւ անոր նմաններուն չկրցաւ աղուոր դաս մը տալ, շպրտելով զանոնք պետական աթոռէն, տեղը բերելով աւելի սրտոտ առաջնորդ մը, որուն շուրջ բոլորուելով կարողանար պաշտպանել իր հայրենիքը։ Նոյն դառն օրերը անցուցինք այդ դէպքերէն վերջն ալ, եւ մինչեւ այս օրերը կը շարունակուի տակաւին այդ տիսուր նկարագիրը հայուն մէջ։ Մենք մեր դառն փորձերով գիտենք, թէ ի՞նչ ըսել է հայրենիք չունենալ։ Մեր սրտին ցաւը հեռացուց զմեզ մեր նիւթէն ակամայ եւ թաղուեցանք անցեալի տիսուր յիշատակներուն մէջ։

Եւ այսպէս, 1915ին՝ տարագրութիւն, 1919ին՝ ներգաղթ եւ 1921ին՝ արտագաղթ։ Սահակ Կաթողիկոս՝ այս սարսափի տարիներուն երբեք չբաժնուեցաւ իր հոտէն. անոր հետ տարագրուեցաւ, անոր հետ վերագրուեցաւ։

զննմանութիւն, մեկնեալ զատուցեալ ի գիւղարնակ շինականաց եւ ապահովացեալ ի բազմամբոխ ժողովրդոց վասն դժուարութեան նանապարհին, մանաւանդ յարեւմտից կողմանէ։ Ընդ անեղծ տեսողութիւն նոցամինչեւ զօրս այս զարմանայ տեսողն, զի արդ աւելի ժան ուր հարիւր ամֆ են յարմէ հետէ հիմն արկեալ է դոցա, եւ տակաւին այնպէս անխախտ կան եւ անարատ նիերքոյ եւ արտաքոյ, մինչեւ կարծել երէ այսօր նարտարապետին աւարտեալ զշինուածու մեկնեալ է ի տեղուցէն։

Տեղեկագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայու։

Տաճարին արձանագրութիւնը երեսի որմին վրայ Յանուն Աստուծոյ ՆԶԲ. (472+551=1023) քուականիս Հանց Տեառն Պետրոսի Հանց Կաթողիկոսի եւ ի

ձաւ եւ անոր հետ վերջնական կերպով դնաց ապաստանիլ Սուրիոյ հիւրընկալ երկիրը, ականատես եղաւ իր ժողովուրդի կրկնակ թշուառութեան, անոր ցաւին ցաւակից, իր հոգեւոր հօր պարտականութիւնները կտարեց, միշտ այցելելով Կիլիկիոյ գաղթականներուն, եւ անոնց թիթեղէ ու հասարակ տախտակէ շինուած տնակներուն մէջ: Երբեմն Կիպրոս ալ կ'այցելէր, որովհետեւ հոն ալ 5-6000ի հասնող ապաստանեալ հայութիւն մը ունէինք: Շատ փափաքած էր իր կեանքին վերջին օրերը անցընել Կիպրոսի մէջ, օրին մէկը թաղուելու համար գարաւոր Ս. Մարկոսի վանքին մէջ, բայց նախախնամութիւնը տարբեր կերպով տնօրիներ էր, ան-

քագաւորութեան Սմբատայ Շահնշահի որդւո Գագկա Շահնշահի ժամանակի որ եր որդիացեալ եւ սիրեղի նորս Մարգիս: Գ. ից (Երից) քագաւորաց հոռոմոց առեալ: Գ. ից (Երից) պատիւ անթիպատ Պատրիկ Վեստ եւ Դուկ արեւեղից արդ երամանաւ սոցա կամ եղեւ եղբարց որդոցս եզդուապլ հասնա եւ խատապատալ զմեր արկեալ եզին (էզին) յեզերն Երասխո ի վախ տեկոր արեւշատութեան շաի եւ դուկիս մեզ եւ մեր ծնողաց մեղաց քողութեան թէ ոֆ այս գրոյս հակառ զա եւ յես սրբոցս համեկ զաւակին կահնի Յուդաի խաչահանուացն զանեծու առցէ: Յժք: Հայրապետացն նզոված է Սուրբ Երրորդութենէն մի գտցի ողորմութիւն յաւուր Դատաստանին: Հայր որ ի վանքս նստի ամէն տարի: Գ: Քառասունից կատարել պարտի մեր ծնողացն եւ յես մեր վախնանի մեզ թէ ոչ ընդ նոյն անիծիւքս անգցի եւ առաջի Աստուծոյ մէր մեղացն պարտական է:

(Նոյն անդ)

թաղուեցաւ Անթիլիասի Կաթողիկոսարանին կից նորացն Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ Տաճարին մէջ, որուն կտուցման համար շատ ճիգ եւ աշխատանք թափած էին ինքը, Բարգէն Աթոռակից եւ Պետրոս Կաթողիկոսները:

Այս պատուական Հայրապետը կը վախճանի 1939 Նոյեմբեր 8ը ԴՀ. օրը, 90 տարեկանին, խոր ծերութեան մէջ:

Երջանկայիշատակ Հայրապետին կոնդակներէն մէկ քանիին խտացումը կը ներկայացնենք հոս, որ սղագրած է Հասկի մէջ Նորայր Վարդապետ Պողարեան՝ Տեսուչ Անթիլիասի Դպրեվանքին:

Ուղիղ վարդապետելու եւ ուսուցանելու համար՝ ժողովուրդի հոգեւոր շինութեան սիրով լցուած ըլլալու է: Առանց սիրոյ՝ ամենայն ուսում եւ վարդապետութիւն, ամենայն հաւատք եւ զիտարքիւն ո՛չ ինչ են եւ ո՛չ ինչ օգտին: Քարոզելու առեն նպատակ ունենալու չէ անձնական կարողութիւն եւ պերճախօսութիւն ցուցադրելը. այդ ոնով խօսուած ամենէն որոտալի եւ հրաշունչ խօսքերը, ճիւնի հատիկներու պէս կ'ընկնին հաւատացեալ ունենդրաց սրտին եւ հոգւոյն վրայ եւ փոխանակ ջերմացնելու վառելու, կը ուսուցնեն եւ կը դիակնացնեն:

**

Միայն զիտական եւ լսկ խմատասիրական բարձրամիտ եւ խորիմաստ նառեր եւ բարոզներ ժողովրդի հաւատը, կրօնասիրութիւնը եւ բարեպաշտութիւնը չեն սնուցաներ, վասն զի ի՞նչ բան որ սրտէ եւ զգացումէ չի բղխիր, աստուածապաշտութիւնը չօգտուիր անկէ:

**

Ընտանիքը ազգի մը բարգաւանման եւ կենսունա-

կութեան կորիզը կը կազմէ : Հակառակ դարաւոր մորթոսումներու եւ մարտիրոսութեանց, երէ Հայ ազգը յաջողեցաւ իր գոյութիւնը ապրեցնել արիւններու ընդմէջէն, այդ ինքնապահպահութեան հրաշագործ ոյժը ստացաւ իր ընտանեկան կեանիքի աւանդական սրբութենէն : Ընտանիքի ազնիւ, կորովի մէկ անդամը միայն կրնայ ազնիւ եւ կորովի Հայ մը եւ քաղաքացի մը ըլլալ : Ընկերական եւ քաղաքացիական առաքինութեանց արմատը ընտանիքի մէջ պէտք է փնտուել :

*
**

Ընտանեկան սէրը, սաղմն է ընկերական բոլոր առաքինութեանց :

*
**

Ազատութիւնը՝ կամակոր ինքնիշխանութիւն եւ անխորհուրդ ու այլավեաս գործունեութեան մը սկիզբ չէ, այլ արդարութեան եւ խղճի վրայ հիմնուած օրէնք մը, որուն հնագանդիլ՝ ինքնայօժար եւ գիտակցաբար ազատասէր անհատներու եւ ժողովուրդներու հրամայական եւ նուիրական պարտականութիւնն է :

*
**

Ո՞ւր անհատական բոնապետութեան միտումը կայ, հոն, վաղ կամ ուշ, ընդհանուր քայլայումը անխուսափելի է :

*
**

Պարտաճանաչ եւ պարտակատար ազգեր մահ չունին, թէեւ հալածուին, թէեւ տարագրուին ու նահատակուին, որովհետեւ կաթիլք արեան նահատակաց՝ օրինութեան սերմեր են, յորոց նոր սերունդներ կը ծըլին, կը ծաղկին ու կը պտղաբերին : Այս նշմարտութեան հակառակ ամէն փիլիսոփայութիւն եւ վարդապետու-

քիւն՝ սերմնաբաղութիւն եւ ստորեացուցիչ մոլորութիւններ են:

**

Աստուած աշխարհը իբրեւ դրախտ ստեղծեց եւ մարդուն յանձնեց «գործելու եւ պահելու» պատուերով։ Գեշ եւ անարդար գործելով եւ առանց Աստուածոյ օգնութեան եւ օրինութեան, դրախտը դժոխքի փոխեցինք եւ մեր սակաւօրեայ կեանքը դառնացուցինք, որովհետեւ արդարութիւնը հալածական ըրինք եւ զԼստուած ոսկեայ հորթերուն հետ փոխեցինք։

**

Սպագան ինքնանանաչ եւ անձնուիրօրէն ազգին եւ համայնքին նուիրուելու եւ հաւաֆական ոյժով ու տռկուն կամքով հանրային գործին շուրջ համախմբուելու տրամադիր ժողովուրդներուն միայն պիտի ժպտի։

ՀԴ.

**ԲԱՐՁԵՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵԾԻ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ**

Բարդէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոսը բնիկ Այնթապղի է։ ԿԵԼՔԼԻՈՅ կարեւոր քաղաքներէն մին էր Այնթապ՝ իր կրթական եւ ուսումնական ասպարէզին մէջ ունեցած առաւելութեան պատճառով։

Բարդէն Կաթողիկոս՝ աւագանի անունով կը կոչուէր Յարութիւն, որ իր պատանեկութիւնը կ'անցընէ իր ծննդավայրին ազգային վարժարաններուն մէջ։ Ուսման մեծ փափաք ունեցող մէկը, առաւելապէս կուսակրօնութեան կոչումը կը զգար իր մէջ։

Տ. Տ. ԲԱՐԳԵՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԵԼԻԿԻՈՅ

Այդ օրերուն, արդէն բացուած էր Արմաշի մէջ Եկեղեցական Վարժարան մը, որ յետոյ հետեւելով մեր նախնիքներու օրինակին, փոխուելով այդ անունը, կոչուեցաւ Դպրեվան :

Դպրեվանքի բացումը առաւելապէս կը պարտինք Օրմանեան Արբազանի ճարպիկութեան եւ ջանքերուն : Ան համոզեց եւ լեզու թափեց օրուան Պատրիարք Խորէն Արքեպիսկոպոս Աշրդեանը համոզելու, որպէսզի Դպրեվանքը բացուի Արմաշի մէջ, ուսեալ եւ զարդացած հոգեւորականներ պատրաստելու համար : Եւ որովհետեւ Աշրդեան արդէն Արմաշի վանահայրութիւնը ըրած էր երկար տարիներ եւ առաջնորդութիւնը՝ Նիկոմիդիոյ քջանին, ըլլալով գրոց բրոց մէկը, շուտով համակրեցաւ այս ծրագրին յաջողութեան : Խնդիրը այլեւս հասունցած էր եւ ազգային մարմիններու աւ հաւանութեան արժանացած : Եկեղեցական Վարժարանի պատրաստութեան համար կ. Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ Յանձնաժողով մը 1888 Նոյեմբեր 30ին, Աշրդեանի պատրիարքութեան աթոռը գրաւելէն ամիս մը վերջը : Յանձնաժողովին անդամներն էին՝ Արքիկ Ռուճեան (*), Տիգրան Եռևսութեան, Յովհաննէս Եսայեան, Պատրիկ Կիւլպէնկեան եւ Գաբրիէլ Գաբրիէլեան : Նախապէս մը տածուած է դպրոցը բանալ Գարակէօմրիւկի մէջ, Խասդիւղի կ. Շահնազարեան Վարժարանը, Ակիւտարի Ճեմարանը, Ս. Յակոբայ Հիւանդանոցը եւ Գնալը Կղզիի

(*) Արմաշ իր գոյութիւնը կը պարտի այս մեծ Հայուն առատածեռնութեան . առանց Ռուճեանի օժանդակութեան, Արմաշ պիտի չկրնար ունենալ այս յաջողութիւնը :

(Հայ Կղզի) ազգաղատկան զետինը շահագործելով՝ վը-
րան դպրոցական շէնք մը կառուցանել, բայց ասոնցմէ
ո՛չ մէկը յարմար դատուած է, եւ ի վերջոյ ամէնուն
հայեացքը սեւեռած է Արմաշի երկղարեան վանքին վը-
րայ, որ ունէր ամէն յարմարութիւն:

Կանոնաւոր դասախոսութիւնները կը սկսին 1889
Հոկտեմբեր 2ին, ԲՀ. Խաչվերացի օրը, վերատեսչու-
թեամբ Օրմանեան Եպիսկոպոսի: «Եկեղեցական Վար-
ժարան Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ» կոչումը՝ 1890
Յունուար 10ի գումարման մէջ վերածուեցաւ Դպրեվաճիք
անունին, Հետեւողութեամբ, ինչպէս ըսինք, Շիրակայ
Դպրեվանքին: Դպրեվանքի բացման երկրորդ տարին,
Ա. դասարանի ինը աշակերտներուն դպրութեան աստի-
ճան կը տրուի, որոնցմէ մէկն էր Յարութիւն Կիւլէ-
սէրեան (Բարդէն վարդապետ):

Ինչպէս կը կարդանք Օրմանեան Սրբազանի Խոհե
եւ Խօսքին մէջ, Յարութիւն, Վարժարանի բացման ա-
ռաջին օրերուն՝ հոն ներկայ չէ եղած, այլ յետոյ (Հա-
ւանարար մէկ – երկու ամիս վերջ): Տարիքին յառաջա-
ցած Ելլալուն համար առաջնութիւն տրուած է իրեն:
«Լիագոյն շրջան վարող եօթներու խումբէն 1895 Յու-
նիս 18ին ձեռնադրուած, 1896 Մայիսին մասնաւոր վար-
դապետութիւն ստացած: Այս շրջանին, Եղիշէի պատ-
մութեան վրայ քննական աւարտածառ մը դրածէ: Ա-
ռաջին անգամ մեկնողներէն մէկը եղած է վանքէն, Պէ-
շիքթաշի քարոզիչ եղած, եւ իրը քարտուղար՝ Պատ-
րիարքարանի մէջ Պատրիարքի անմիջական աղջեցու-
թեան տակ դանուած, ուր ժողովներու դործառնու-
թեանց եւ ատենապրութեանց, ինչպէս նաև Առաջնոր-
դարանի խնդիրներուն եւ թղթակցութեանց ծանօթա-

նալէ յետոյ, 1897 – 1898 շրջանին, Ճանիկի (Սամսոն) առաջնորդական տեղապահութեան պաշտօնին կանչըւած, եւ 1899 – 1900ի շրջանին ալ Մուշի պատրիարքական վոխանորդ նշանակուած, իսկ յետոյ, 1908 – 1914, Էնկիւրիի ընտրեալ առաջնորդ։ Բարգէն վարդ։ Արմացի մէջ հիւանդութիւն մը անցուցած ըլլալով, տակաւին իր վրայ կը կրէր տկարութեան նշաններ, սակայն Ճանիկի մէջ կաղղուրուած ըլլալով, ստանձնած է ազգային վարժարանի մէջ հայերէնի, կրօնի եւ եկեղեցական պատմութեան դասերը։

Թեմական այցելութեան միջոցին առիթ ունեցած է Համշէնցիներու (Հայ – Լազեր) լեզուն ուսումնասիրելու եւ մէկ ամփոփ բառարանը կազմելու, որ յետոյ ապրերաբար հրատարակեց Լոյս կրօնաթերթին մէջ, որուն խմբագիրը եղած է 1905 – 1906 տարիներուն։

1889 – 1900ի շրջանին, Օրմանեանի որոշումով՝ Տարօնի պատրիարքական վոխանորդութեան կը կանչուի։ Պաշտօնին դլուխը անցնելուն պէս՝ Տարօն աշխարհի քաղաքացի եւ դաշտեցի ու լեռնցի աղերսարկուներուն բողոքը եւ ողբն ու կոծը զինք կը յուզեն եւ կը խոռվեն, որուն համար չափազանց կը մտահոգուի։ Աղերսարկու բողոքողները առ հասարակ մայրեր եւ կիներ էին, որոնց զաւակները եւ ամուսինները ճգած հայրենի օճախը, հեռացեր էին կ. Պոլիս, Իզմիր, Ատանա եւ այլ հայաշատ քաղաքներ, բեռնակրութեամբ ճարելու համար իրենց ընտանիքին օրապահիկը, որոնց մէ ոմանք մեռած էին պանդխտութեան մէջ, աղտոտ խաներու մէջ անտէր անտիրական, անխնամ, թշուառութեան մէջ։ իսկ ոմանք ալ՝ այլասերած ճոխ քաղաքներու հրապուրիչ միջավայրէն, մոոցած էին Եւ

աշուն, եւ մայր, եւ կին ու զաւակներ, անձնատուր ի-
րենց քմահաճոյքին։ Իսկ միւս մասը, տարիներ ման
եկած մեծ ոստաններու մէջ, կորսնցուցած իրենց երի-
տասարդութիւնը, ծերացած վիճակով եւ ձեռնունայն
չին ուղեր վերադառնալ իրենց հայրենիքը, այսպէսով
դատարկելով մայր երկիրը իր հարազատներէն, միայն
հոն թողլով այրիներու եւ որբերու Հսկայ զանգուած
մը, մատնուած ծայր աստիճան թշուառութեան։

Ահա՝ այս տեսակ վիճակի մը առաջնորդն էր Բար-
դէն Շ. Վարդապետ Կիւլէսէրեան։

Աւելցնենք այս տնաքանդ թշուառութեան վրայ նա-
և այն, որ տեղացի թուրք եւ քիւրտ տարրը միշտ կը
հարստահարէր, կը կողոպտէր, կը թալանէր գիւղացիին
արտն ու անդաստանը։

Ինչքի եւ կեանքի կատարեալ անապահով վիճակը
պատճառ եղած էր այս աղէտին։

Փառէն Շ. Վարդ. Կլայեցի (Մելքոնեան)՝ Կիւլիկիոյ
կաթողիկոսարանի պաշտօնաթերթ Հասկի մէջ կը գրէ
հետեւեալը այս մասին.—

« Իսկ Տարօնի ամբողջ շրջանակին մէջ տիրող թըշ-
ւառութիւնը, հարստահարութիւնները, առեւանդում-
ները եւ նախճիրները այնքան դէշ կ'ազդեն իր վրայ,
որ կարելի է ենթադրել, թէ լուելեայն սկսած է համա-
կերպիլ եւ համաձայնիկ հայդուկներուն հետ, եւ բա-
րոյական ու նիւթական միջոցներով օժանդակել անոնց,
որպէսզի դարման մը զտնուի եւ վերջ տրուի, թերեւս,
ժողովրդեան այդ կենդանի նահատակութեան։ Պատ-
րողովրդեան ուղղեց վիճակադրական ընդարձակ տե-
ղեկագիր մը (հայդուկներուն թելադրութեամբ հաւա-
նաբար), ուր մանրամասն ցոյց կը տրուէին քրտական

վայրագ եւ դազանային հարստահարութիւնները, առեւանդումները եւ արիւնահեղութիւնները, ինչպէս նաև կառավարութեան պաշտօնէից լոին եւ սինիք համագործակցութիւնը եւ վարչական, դատական եւ ելմտական օրէնքներուն պատշաճեցումի քօղին տակ ծածկուած եւ մշակուած հայաջինջ դժոխային քաղաքականութիւնը»:

Եւ ապա, Փառէն Շ. Վարդ., նոյն էջին մէջ կը պատմէ, թէ այդ տեղեկադիրը, օր մը յանկարծ լոյս կը տեսնէ «Փոօ Արմենիա»ի մէջ, բաց եւ որոշ ստորագրութեամբ (Բարգէն Շ. Վարդ. Կիւլէսէրեան, Առաջնորդ Տարօնի Հայոց)։ Այս յայտնութիւնը առիթ տըւաւ, որ Բարգէն Շ. Վարդ. անսիրելի եւ կասկածելի դառնայ յաչս օսմանեան կառավարութեան, ուրկէ՝ հըսկողութեան տակ՝ կ. Պոլիս կը բերուի, եւ շատ դըւարութեամբ, Օրմանեանի միջնորդութեամբ ազատ կ'արձակուի, Պոլսէն դուրս չելլու պայմանով։

Բարգէն Շ. Վարդապետ, յուսահատ այլեւս առաջնորդական պաշտօն վարելէ, ինքզինքը տուաւ դրական աշխատութեանց, թէպէտ առաջնորդ ընտրուեցաւ Տրապեզոնի (1904ին) եւ ապա Մարաշի (1906ին), այս վերջնոյն աւելի նախապատութիւն տուաւ, բայց կառավարութիւնը չհաստատեց այդ ընտրութիւններէն եւ ո՛չ մէկը։

Ուստի, մնաց կ. Պոլիս, հրատարակեց կոյս կրօնաթերթը, երկու տարի, զրեց Քարոզգիրք մը եւ տալել տուաւ Վիեննայի Մխիթարեան տպարանը։ Վերջապէս 1907ին, Օրմանեան, իր անձնական երաշխաւորութեամբը, յաջողեցաւ արտօնութիւն ձեռք բերել՝ Արմաշ դըրկելու վանահայրութեան պաշտօնով։

Օսմանեան խարեպատիր Սահմանադրութենէն վերջ,

Ճանձրացած Արմաշի մեկուսացած վիճակէն, Բաբդէն Շ. Վարդ. Կ'ընդունի Էնկիւրիի Հայոց կողմէ եղած առաջնորդական պաշտօնը. 1908ին կը ստանձնէ այդ պաշտօնը, եւ հոն ալ կը սկսի անաղմուկ եւ խաղաղ սրտով նուիրուիլ մէկ կողմէ հանրային աշխատանքի եւ միւս կողմէն՝ գրական աշխատանքի. Կարմիր Վանքի ձեռագիրները կը պրալտէ եւ կը կազմէ ձեռագիրներու ցուցակ մը, (կ'եթեւի թէ՝ ձեռագիրներու ճոխ հաւաքածոյ մը կար այդ վանքին մէջ:) 1910ին, Երկամեայ բարւոք պաշտօնավարութիւնը իրեն ապահովեց Եպիսկոպոսական վկայագիր մը:

Էնկիւրիի նպաստաւոր օդը եւ հանդիստ կեանքը չեն օգներ իր առողջութեան, եւ օդավոխութեամբ կ'անցնի իր ծննդավայրը՝ Այնթապ, ուր նոր բացուելիք Կիլիկեան Ճեմարանին նախապատրաստական աշխատանքները կը կատարէ, ծրադիր մը կը մշակէ, եւ ցաւէ ըսել, թէ հոն ալ կը ծանրանայ իր հիւանդութիւնը, որով դարմանուելու համար կ'անցնի Եւրոպա, ուրկէ ալ Ամերիկա, միեւնոյն ժամանակ նպատակ ունենալով Այնթապի Ճեմարանին համար նուիրահաւաքութիւն կատարել: Այս միջոցին կը ծագի ընդհանուր պատերազմը, Հայերուն համար ամենասոսկալի տեսարաններ պարզելով, ուր չուզելով կը մնայ լման տասը տարիներ:

1922ին, քննական պտոյտով մը կ'անցնի Պաղեստին (Երուսաղէմ), Լիբանան եւ Սուրիա: Կը տեսակցի Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին եւ Երուսաղէմի Դուրեան Պատրիարքին հետ:

Այս պտոյտներէն վերջ, վիճակագրական ընդառնակ տեղեկադրով մը դարձեալ կ'անցնի Ամերիկա:

Ամերիկայի մէջ, անպաշտօն եւ աննպատակ կեանքէն ձանձրացած, կ'ուզէ իրեն զործ մը ապահովել, եւ համախորհուրդ իր ուսուցչին՝ Դուրեան Եղիշէ Սրբազնի հետ, կը ստանձնէ Ժառանգաւորաց Վարժարանի ուսուցչութիւնը (1925)։ Հինգ տարիներ հոն ալ խղճմը տօրէն վարելէ վերջ այդ պաշտօնը եւ միեւնոյն ժամանակ Սիոնի խմբագրապետութիւնը, Հալէպի Թեմական Խորհուրդին միահամուռ քուէարկութեամբ, որ կատարուեցաւ մեր իսկ ներկայութեան Ս. Քառասուն Մանկանց Եկեղեցին մէջ եւ համահաճութեամբ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին, կ'ընտրուի Աջակից - Աթոռակից Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ. օծումը կը կատարուի 1931 Ապրիլին, նոյն դարաւոր Եկեղեցւոյ կամարներուն տակ, խուռն բազմութեան մը ներկայութեան, ուր եկած էին հեռաւոր տեղերէ աղղայիններ՝ ներկայ ըլլալու համար այդ վեհատեսիլ արարողութեան, որուն օծման արարողութիւնը կատարեց նոյն ինքն Սահակ Կաթողիկոս Խաչայեան, իր շուրջը ունենալով Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան, Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Կարոյեան, Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարանեան, Տոհմունի, Խաղեւ Արտաւաղդ Եպիսկոպոսները եւ շատ մը վարդապետներ եւ քահանաներ։

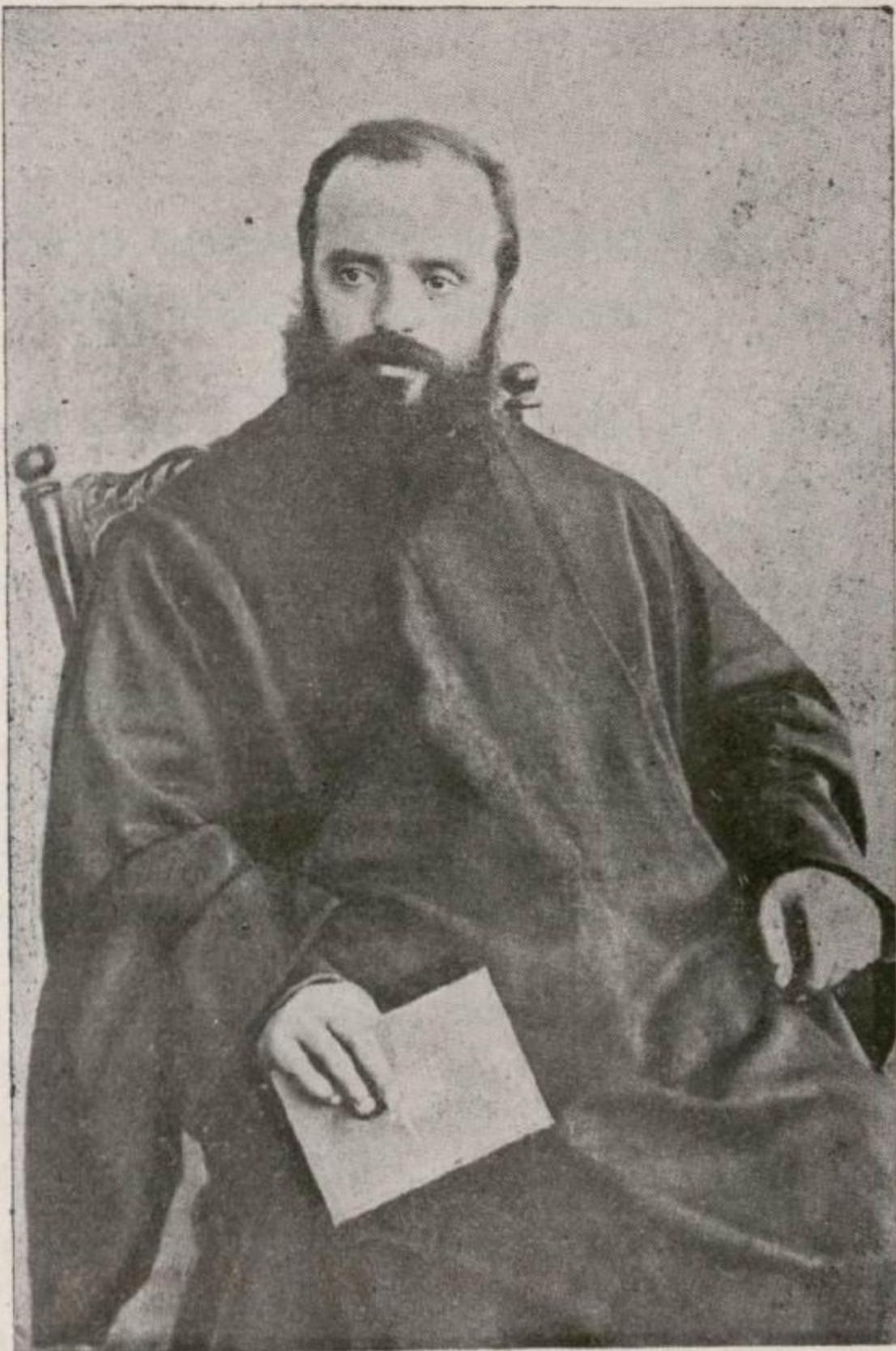
Տ. Բարդէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ այս չքնաղ ձիրքերով օժտուած Հայրապետը արժանաւոր եւ արդիւնաւոր կաթողիկոս մը Եղաւ, յաւէտ յիշատակելի եւ զնահատութեան արժանի ծառայութիւններ մատոյց Հայաստանեայց Առաքելական Ռուղափառ Եկեղեցին, եւ իբրեւ բազմահմուտ, անձնուէր եւ իր կոչումին զիտակից Հայրապետ, պաշտպան եւ ջատագով հանդիսացաւ մեր Եկեղեցին «ուղիղ վար-

դապետութեան» :

Բարգէն կաթողիկոս կը ներկայանայ մեղ որպէս լաւ գրող, լաւ խօսող, գործունեայ եւ վարչապէտ անձնաւորութիւն մը : Մեծ ջանք թափած է Անթիլիասի նորակառոյց կաթողիկոսարանին շինութեան եւ նուիրահաւաքութեան գործին, որուն մահէն վերջ, այդ գործը անձնուիրութեամբ եւ անխոնջ ծառայութեամբ կատարելագործեց կաթողիկոսական Տեղապահ Տ . Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարաճեան : Դարձեալ այս վերջնոյն կարողութեան եւ անխոնջ ջանքերուն կը պարտինք յաւէտ յիշատակութեան արժանի այդ մեծ գործը, որ ՏէրԶորի եւ շրջակայքի անապատներէն խնամքով եւ Երկիւդածութեամբ հաւաքելով տարագրութեան դառն տարիներուն (1915 - 1918) չարաչար խուժդուժ մահով իրենց կեանքին վերջ տուող հայ նահատակներուն ուկերոտիքը, անոնց համար առանձին մատուռ մըն ալ շինեց Ա . Գրիգոր Լուսաւորիչ Տաճարի եւ Դպրելանքի միջեւ դտնուող պարագաւթեան մէջ, հոն ցուցադրելու համար այդ սրբազան նշխարները « քաղաքակիրթ » մարդկութեան :

Ինչպէս նախորդ գլուխներուն մէջ ալ ըսած ենք, իսկապէս մեծ եղաւ Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճեան, իր կեանքի ամբողջ ընթացքին, իր շինարարութեամբն ու ազգասիրութեամբը : Պետրոս Եպիսկոպոս հաղիւ երեք ամիս կրցաւ կաթողիկոսութիւն վարել, բայց իւշնդիրը կաթողիկոսութեան վրայ չէ, այլ աշխատութեան, բայց բարւոք աշխատութեան : Զինք կ'անուանեն Շինող Պետրոս :

Բարգէն կաթողիկոս հազիւ կրցաւ հինգ տարի պաշտօնավարել իրեւ Աթոռակից կաթողիկոս : 1931 Ապ-

Տ. ԹՈՐԴՈՄ ԱՐՔ. ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ
Պատրիարք Երուսաղեմի

րիլ՝ Կաթողիկոսական օծում, 1936՝ վախճանում այս
մեծ եւ հոյակապ կեանքին:

ՆԵ.

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Ս. ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ

Թորգոմ Արքեպիսկոպոս ծնած է 1874 Սեպտեմբեր
14ին, Պարտիզակի մէջ. աւաղանի անունով Մկրտիչ:
Ծնողը կը կոչուէին Խաչերես եւ Մարիամ, որոնք եօ-
թը դաւակներ ունեցած են եւ որոնց հինգերորդը ինքը
եղած է:

Մանկութեանը յաճախած է Պարտիզակի Ներսէս -
Շուշանեան Ազգ. նախակրթարանը, որուն ընթացքը ա-
ւարտած է 1890ին: Տասնըմէկ տարի այս դպրոցին տես-
չութիւնը վարած է Եղիշէ Շ. Վարդ. Դուրեան, որուն
աշակերտած է Մկրտիչ, որ յետոյ Արմաշի Դպրեվան-
քին փոխ - վանահայր նշանակուած ըլլալով, Մկրտիչն
ալ այդ դպրոցին մէջ դարձեալ իրեն կ'աշակերտի: 1890
Հոկտ. 15ին կը մտնէ Արմաշ, որուն վերատեսուչն էր
Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան:

Դպրեվանքին վեցամեայ կանոնական չքջանը յաջո-
ղութեամբ կ'աւարտէ եւ Օրմանեան Սրբազանէն վար-
դապետութեան աստիճան կ'ընդունի Արմաշի Զարխա-
փան վանքին մէջ:

1897 Դեկտեմբերին Դպրեվանքի Ռւսումնարանին
հայերէնի եւ Փրանսերէնի ուսուցիչ կը կարգուի:

Նոյն տարւոյ Դեկտ. 21ին, կ. Պոլսոյ Կէտիկ Փաշա-
թաղի Ս. Յովհաննու Մկրտիչ Եկեղեցիին մէջ վարդա-

պետական մասնաւոր իշխանութիւն կը ստանայ Օրմանեան Սրբազնէ, վկայուելով ազգային ուսմանց, եկեղեցական եւ կրօնական գիտութեանց եւ ուսուցչութեան :

1898 Օդոստոսին, Դպրեվանքի Ռւսումնարանին փոխ - տեսուչ կը նշանակուի : 1899ին, Դուրեան Եղիշէ Եպիսկոպոսէ կ'ընդունի վարդապետական իշխանութեան տասը ծայրագոյն աստիճանները : 1903 Մարտ 25ին, Խրիմեան Հայրիկէ ականակուռ լանջախաչ կրելու արտօնութիւն, եւ 1904 Հոկտեմբերին՝ կը կարգուի Վանահայրական Փոխանորդ եւ Վերատեսուչ, եւ 1906 Սեպտ. նին՝ լիազօր փոխ - վանահայր, յաջորդելով Դուրեանի, այս վերջնոյն իզմիրի Առաջնորդ ընտրուելուն առթիւ :

1907 Օդոստոսին կ'ընտրուի Առաջնորդ Սերաստիոյ նահանդին : 1908 Հոկտ. 13ին, իբրեւ պատգամաւոր Սերաստիոյ վիճակին, կը մասնակցի Էջմիածնի մէջ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան :

1910 Սեպտ. 19ին, Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կը ստանայ Իզմիրեան Մատթէոս Կաթողիկոսէ : Այս առթիւ կ'այցելէ Անի :

1911 Յունիսին Ազգ . Պատրիարքարանի կողմէ քըննիչ կը զրկուի Շապին Գարահիսարի վիճակին, ուր կը մնայ Երեք ամիս, կը վերակազմէ տեղուոյն ժողովները, կանոնաւորելով Առաջնորդարանի գործերը :

1911 Դեկտեմբերին, Երկրորդ անգամ ըլլալով կը մեկնի Էջմիածնի մասնակցելու համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան :

1913 Օդոստոս 28ին կը հրաժարի Սերաստիոյ Առաջնորդութենէն, կը մեկնի Կ. Պոլիս, հինգ ամիս քա-

բողջական պաշտօն կը վարէ Մաքրիգիւղի եկեղեցին։ Այդ միջոցին Եռղկատէ, Տիգրանակերտի Առաջնորդ կ'ընտրուի, եւ յետոյ Տեղապահ՝ Վանէն եւ Եղիպտոսէ։ Պատրիարքարանի հաւանութեամբ կ'ընդունի Եղիպտոսի Տեղապահութիւնը եւ կը մեկնի Գահիրէ, ուր կը հասնի 1914 Մայիս 1ին։ Յունիս 28ին Եղիպտոսի Առաջնորդ կ'ընտրուի միաձայնութեամբ՝ Պողոս Փաշայի փափաքին եւ յանձնարարութեան համաձայն։

1916ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Գէորգ Ե. Սուրէնեան՝ զինք կը կարգէ պատուիրակ Ամերիկայի Հայութեան համար, բայց այդ պաշտօնին չձեռնարկած՝ Գէորգ Կաթողիկոս զինք կը կարգէ Նուիրակ Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Ճավայի, Եթովպիոյ եւ Սուտանի։

Նոյն տարւոյ Նոյեմբերին, հետեւաբար կը մեկնի Հնդկաստան, 18 ամիսներ հոգեւոր այցելութեամբ կը ըջի անդլիական Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Մալայեան կղզիներու, Ճավայի եւ Սումաթրայի հայաբնակ քաղաքները, ուր կը կատարէ հանդանակութիւն ի նըպաստ ազգային ծով կարիքներուն։ Կը կաղմակերպէ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, Մասնաճիւղեր ալ հիմնելով։

1918 Մարտին, Հնդկաստանէ վերադառնալով, կ'անցնի Երուսաղէմ, ազգային իրաւունքները պաշտպանելու համար, որովհետեւ Յոյները սկսած էին խըլլութումներ եւ ոտնձգութիւններ ընել հայկական իրաւունքներուն վրայ, եւ կը յաջողի իրաց վիճակը անխաթար պահել։

1921ին կրկին Երուսաղէմ կ'անցնի, Դուրեան Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի պատրիարքական դահակալութեան առթիւ, եւ կը ներկայացնէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը։

1929 Օգոստոսին, Ամենայն Հայոց Հայրապետին կը կարգուի Եւրոպայի Հայոց Թեմին Լիազօր Ներկայացուցիչ եւ ութ ամիս շարունակ կը շրջի Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Պելճիքայի, Զուիցերիոյ, Իտալիոյ, Գերմանիոյ, Հունգարիոյ, Զեխոսլովաքիոյ եւ Եուկոսլավիոյ հայաբնակ քաղաքները, կ'ուսումնասիրէ Հայութեան կեանքը եւ իր մանրամասնեալ տեղեկագիրը կը մատուցանէ Վեհ. Հայրապետին։ Լոնտոնի մէջ յաջողութեամբ ի գլուխ կը հանէ Արգարեան Հիմնադրամի բարդ խընդիրը։

1930 Ապրիլի վերջերը կը վերադառնայ Եգիպտոս, իր պաշտօնին գլուխը, միաժամանակ պահելով Հայրապետական Նուիրակի պաշտօնը։

1931 Յունիս 6ին կ'ընտրուի Պատրիարք Երուսաղեմի, եւ Դեկտ. 1ին կը բազմի Ս. Յակոբայ Առաքելական պատմական եւ նուիրական Աթոռը, որ պահեց ձեռնհասութեամբ եւ կառավարեց վանքը, իր ուշադրութիւնը առաւելապէս դարձուց Ժառանդաւորաց Վարժարանին, ուր իբրեւ ուսուցիչ դասախոսեց մինչեւ վերջին վայրկեանը։

Թորգոմ Պատրիարք Հայ իրականութեան մէջ մեծ դէմք մըն է, իր անբասիր վարք ու բարքով, կառավարելու իւրայատուկ ձեւերով եւ առաւելապէս դրական մարդին մէջ, ան ունէր ոսկի գրիչ մը, հաւասար կերպով մշակած է դրաբար եւ աշխարհաբար լեզուն եւ հասցուցած զայն ոսկեղարեան գեղեցկութեան եւ վեհութեան։ Իր Մեծ ուսուցիչներէն՝ Օրմանեանէն եւ Դուրեանէն շատ բան ժառանդած էր, հետեւած էր առաջնոյն գործելու մեթուին եւ երկրորդին ողիին։ Յամառ աշխատող եւ յարատեւող։ Ծանօթ էր օտար մա-

տենադրութեան, իմաստասիրութեան եւ հոգեբանական ուսումներու: Ծանր, խոհական եւ բարախում սիրտ մը ունէր իր աղջին ծով ցաւերում համար: Խօսած բառերը չափուած, ձեւուած եւ կշռուած էին. ան կատարեալ բեմի մարդն էր, ինչպէս եւ դրչի: Հայ կեանքի վերջին շրջանին՝ սրբազան բեմի իշխանը կընանք կոչել զայն:

Թորդոմ Պատրիարք, բառին լաւագոյն իմաստով էր հայրենասէր եւ աղջասէր. ան սկիզբէն ի վեր հոգիով կողմնակից եղած է մեր աղջին ազատութեան ի խնդիր տարուած ջանքերուն. սակայն, խոր կերպով վատ աղջեցութիւն դրոշմեցին իր վրայ մեր ձախորդութիւնները եւ մեր աւերները: Ճակատագրէն գէշ կերպով վերաւորուած հայ բեկորներուն վէրքերը դարմանելու, արցունքը սրբելու եւ անոնց մէջ հաւատքը զօրացնելու համար թափուած ջանքերը լաւագոյն ապացոյցն են իր անկեղծ հայրենասիրութեանը: Եղիպտոս խուժող եւ մահուան սեւ ճանկերէն ազատուող տարադիրներու եւ Սուէտիոյ գաղթականներուն համար թափած ճիգերը տակաւին թարմ են ապրող սերունդներուն հոգիներուն մէջ:

Անհունապէս կը տառապէր հոգիովը, երբ կը դիտէր եւ կը տեսնէր մեր ժողովուրդին սպառնացող վըտանդը, ձուլման դիմակին տակ, որուն առաջքը առնելու համար պատրաստ էր նոյն իսկ անկարելին փորձելու:

Սեբաստիոյ եւ Եղիպտոսի՝ այս երկու կարեւոր թեմերուն մէջ իր կրօնական, կրթական եւ ժողովը դասէր ծառայութիւններու պատմութիւնը եթէ զըի առնուին, հսկայ հատորներ կը բովանդակեն: Ան, շը-

նորհիւ իր նկարագրի մաքրութեան, զոհողութեան ո-
գիին, հեռատեսութեան եւ խորունկ ազգասիրութեանը,
մնաց միշտ սիրուած եւ տիրական դէմքը:

Երուսաղէմի Ա. Աթոռին վրայ իր եօթը տարուան
կարճատեւ, բայց բեղմնաւոր գործունէութիւնը, կրթա-
կան, վարչական, տնտեսական մարդերուն մէջ, իրեն ա-
պահովեցին Երուսաղէմի Աթոռին վրայ բազմող Պատ-
րիարքներու շարքին մէջ պատուաւոր տեղ մը:

Թորդոմ Պատրիարք ինկաւ պարտականութեան վը-
րայ: Դասէ մը միւս դասին մտած ժամանակն էր, որ
ընդունեց ան ճակատագրական հարուածը:

Իրրեւ ներհուն մատենագիր՝ տուած է մէկէ աւելի
արժէքաւոր երկեր, ինքնագիր եւ թարգմանածոյ, որոնց
գլխաւորներն են.—

Խրիմեան Հայրիկ, Եղիշէ Պատրիարք Դուքեան,
Բաբգէն Կիւլէսէրեան (անաւարտ մնացած), Սրուանձ-
տեանց, Օրմանեան, Ներսէս Վարժապետեան, Աւետա-
րանի Ճամբէն, Հնդկահայք, Նարեկի աշխարհաբար
թարգմանութիւն, խմբագրապետ Սիոնի:

Թորդոմ Պատրիարք կը վախճանի 1939 Փետրուարի
վերջերը, կաթուածէ մը:

79.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԲԱՐԵՐԱՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՎՐԱՅ

Մինչեւ այստեղ մենք կարելի եղած չափով ուր-
ուաղծելով ներկայացուցինք Հայ Եկեղեցիին պատմա-
կան անցեալը, թէ ան դարերու երկա՞ր շարքերուն մէջ

կուրծք տուաւ ամէն տեսակի գժուարութեանց, դրժ-
բախտութեանց եւ արհաւիրքներու դէմ, փրկելու հա-
մար հայ ժողովուրդը յաւէտ փճացումէ: Արեւելքի
պատմութիւնը լաւ սերտողներ շատ լաւ եւ յստակ կեր-
պով պէտք է տեղեակ ըլլան այն բոլոր իրադարձու-
թեանց, որ հայ ժողովուրդը ասլրելով այդ շրջանակ-
ներուն մէջ, պաշարուած զանազան վայրենաբարոյ եւ
բարբարոս ժողովուրդներէն, ճկունութիւնը եւ խորա-
գիտութիւնը ունեցաւ կարելիութեան սահմանին մէջ
ճողոպրիլ վերջնական կորուստէ. այդ մեծ դերը, որ
կատարեց Հայ Եկեղեցին, մեզ իրեն կը կապէ երախ-
տագիտական լի զգացումներով. երբ հայ Արշակունի-
ներու իշխանութիւնը կ'ապրէր իր վերջին օրհասը, Հայ
Եկեղեցիին անզուգական զոյդ զաւակները՝ Ս. Սահակ
եւ Ս. Մեսրոպ, ջանացին Հայութեան պարզեւել Հա-
յերէն ա. բ. գ. մը, որով կրցաւ Եկեղեցին եւ ժողո-
վուրդը զրել եւ կարդալ իր լեզուով, ի բաց թօթափե-
լով պարսկերէնը, յունարէնը եւ ասորերէնը, ստեղծե-
լով իրեն համար քաղաքակրթութիւն մը:

Շատեր կ'ըսեն, թէ լաւ կ'ըլլար, որ զուր տեղը
արիւն չթափէինք եւ ընդունէինք պարսկական՝ մողա-
կան կրօնքը, առանց լիովին գնահատելու, թէ պար-
սիկ իշխանութեանց միակ նպատակն էր՝ Հայերը զրա-
դաշտական կրօնքին մէջ ձուլելով՝ ձուլել նաեւ Հայ
ժողովուրդը պարսկականին մէջ, միանգամ ընդ միշտ
վերջ տալով անոր Փիղիքական զոյութեան:

Ուրիշներ կ'ըսեն, թէ լաւ կ'ըլլար, որ ընդունէինք
Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները եւ միանայինք յոյն
Եկեղեցիին հետ: Պարագան նոյնն է. ինչպէս պարսիկ
քաղաքականութեան, նոյնպէս յունական քաղաքակա-

նութեան, արդիւնքը պիտի ըլար հայ ցեղին անձնասապանութիւնը, ձուլուելով յոյն եկեղեցիին հետ, որուն համար դժուար չէ օրինակ մըն ալ յառաջ բերել. դաւանափոխութեամբ Հայ եկեղեցիին բաժնուողներուն մէջ ամենէն հինն է Հայ - Հոռոմ կոչուած հատուածը, որոնք բիւղանդական տիրապետութեան ժամանակներէն յունական եկեղեցիին յարած են, անշուշտ բոնութեանց հետեւանքով, որոնց հետքերը տակաւին դոյութիւն ունէին ասկէ 20-25 տարիներ, առաջ Ակնայ եւ Ատափազարի վիճակներուն մէջ ցրուած, եւ որոնց հետ մենք գտնուած ենք 1914 - 1918ի պատերազմին ընթացքին օսմ. բանակին մէջ, որոնք իրարու հետ հայերէն ալ կը խօսէին, բայց բոլորովին ուժացած եւ պաղած էին Հայութենէն, եւ որոնց ամբողջական թիւը, ինչպէս կը գրէ Օրմանեան, 10.000էն անդին չէր անցներ: Ուրեմն կորսուած են:

Բազրատունեաց իշխանութեան եւ Անիի կործանումէն յետոյ, հարիւր հազարներէ բաղկացած դաղթականութեան հսկայ զանգուած մը տեղաւորուեցաւ Կալիցիա եւ շրջակաները, որոնք ունէին իրենց տեսակ մը անկախութիւնը, ունէին դատարաններ եւ դատաւորներ, գուտ ազգային, ունէին առանձնաշնորհումներ որոնք թագաւորական հրովարտակներով վաւերացուած էին, այս պայմաններու տակ իսկ, անոնք կրցան դիմանալ միայն 150 տարի: Թերեւս ոմանք առարկեն թէ՝ Նիկութորոսովիչ անարժան եղիսկոպոսը պատճառ եղաւ այս վախճանին. բայց պէտք չէ մոռնալ, թէ Նիկուլին այդ դաւաճան արարքն ալ եթէ տեղի չունենար, վերջ է վերջոյ պիտի հասնէր դարձեալ միեւնոյն վախճանին, միայն թէ 50 - 60 տարի մը եւս Հայերը ժամանակ շա-

հած պիտի ըլլային, նման այն հիւանդին, որ դեղերով միայն առ ժամանակ մը կ'երկարաձգէ իր կեանքին հիւծած թելերը, վերջ ի վերջոյ մեռնելու համար:

Նմանապէս ըսողներ կան, թէ ազգովին եթէ իսլամութիւնը ընդունէինք, այսօր տարբեր վիճակ մը կ'ունենայինք. այսինքն՝ ի՞նչ վիճակ պիտի ունենայինք. կարելի՞ էր արդեօք ասոր զրական պատասխան մը տալ: Իսլամութեան մէջ լուծուող ո եւ է ցեղ, այլեւս չի կրնար օձիքը ազատել անկէ, եւ ոչ ալ կրնայ երեւակայել ազգային անկախ դոյլութեան մը իրաւունքները. մենք շատ լաւ գիտենք, թէ ի՞նչ եղաւ այն հարիւր հայերը, երբ բոնութեամբ եւ կամ շահու խայծերով նետուեցան մահմետականութեան ծոցը. կը հարցնենք՝ ի՞նչ եղան. պատասխանը շատ պարզ եւ որոշ է. թրքացան, քրդացան եւ արաբացան: Եթէ կ'ուզուի, կենդանի եւ սարսափելի օրինակ մըն ալ յառաջ բերենք իսլամացած Հայու մը կեանքէն: Մարաշի մէջ, Հայուն մէկը, նախ քան 1896ի կոտորածը՝ կ'իսլամանայ. քանի մը տարի վերջ տեղի կ'ունենայ 1896ի կոտորածը. Թուրքերը կը կանչեն իսլամացածը եւ կ'ըսեն. « Որպէսզի համոզուինք թէ՝ դուն իսկապէս հաւատացեալ միւսիման մըն ես, պէտք է որ մայրդ եւ եղբայրդ քու ձեռքովդ սպաննես»: Եւ այս վատ եւ վիժած Հայը առանց այլեւայլի կը կատարէ թուրքերուն կամքը: Եւ այս՝ մեր աչքերուն առջեւ: Ահա այս է բուն եւ սակայն դառնազոյն իրողութիւնը, թէ, հաւատուրաց Հայը աւելի վատ է քան թուրքը:

Հայութեան քաղաքական շահը կը պահանջէր ըլլաւ իսլամի դրացի եւ ոչ թէ իսլամ. եթէ մենք, մեր դերութեան երկար շրջանին կարողացանք պահել մեր

գոյութիւնը մեր երկրին մէջ, այդ կը պարտինք իսլամ կրօնքին անհաշտութեանը քրիստոնեայ կրօնքին հետ, եւ եկեղեցին շատ լաւ կրցաւ խաղալ իր գերը այդ յարափոփոխ եւ վտանգներով լի չբջաններուն մէջ:

Նախորդ գլուխներուն մէջ մենք արդէն բաւական խօսեցանք քրիստոնեայ եւրոպացի յարանութիւններուն թափած աշխատանքին եւ գերմարդկային ճիգերուն մասին, Արեւելքի քրիստոնեաներուն՝ մանաւանդ Հայերու ամբողջ զանգուածը իրենց քուրային մէջ ձուլելու համար. բայց անոնք ալ ունէին իրենց տարրեր քաղաքականութիւնը. մուտք գործել Թուրքիա եւ թափանցել երկրին մէջ՝ գործիք դարձնելով լատինացած եւ բողոքականացած Հայերուն քաղաքական եղկելի վիճակը, եւ թրքական հողերէն մասեր իւրել. սակայն երբեք չհետաքրքրուիլ իրենց զաւանակից եղրայրներուն Փիղիքական գոյութեան խնդրով. կը կարծենք թէ փորձը դառն է եւ կը խոստովանինք այս պարագան ամէնքս ալ առանց դժուարութեան. ուրեմն՝ ո՛չ ալ լատինացումը եւ բողոքականութիւնը մեղի պետի բերէին կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութիւն:

Եթէ Եւրոպացիները անկեղծ քրիստոնեաներ էին, կրնային այդ քարոզութիւնները կատարել ոչ-քրիստոնեայ ազգերու՝ թուրքերու եւ Հրեաներու մէջ. «Գնացէք այսուհետեւ աշակերտեցէք զամ. հեթանոս» են. , եւ ո՛չ թէ աշխարհի առաջին քրիստոնեայ ժողովուրդը դարձնել կրկին անզամ քրիստոնէութեան:

Այս բոլոր խորհրդածութիւններէն, ուրեմն, կը հետեւցնենք երկու ճշմարտութիւն: Ա.՝ Պինդ փարիլ Հայ Եկեղեցիին եւ բոլորուիլ անոր շուրջ, կուո շղթայ մը

կազմելով, հայ ցեղին մնացորդ մասը հաւաքելով, անքակտելի պահել այդ շղթան, եւ պահել զայն իբրեւ մէկ աղդ։ Եկեղեցին եղած է, որ անառարկելի կերպով ներարկած է հայ ցեղին մէջ կենսունակութեան հզօր եւ ներգործող աւիշը եւ զայն պահած է արտաքին վիճակներէ, որուն համար դիմած է ամէն միջոցներու։ Եկեղեցիին գերզօր աղղեցութեան շնորհիւն է, որ Հայը մնացած է ինքնուրոյն գոյացութիւն մը, որ դարերու փոփոխութեանց եւ բոնութեանց ներքեւ շարունակելով իր առաքելական վսեմ պաշտօնը, մնացած է նոյնը։

Ան՝ դարեր շարունակ զրկուած քաղաքական անկախութեան բարիքներէն, սերտօրէն փարած է իր Եկեղեցիին, ճանչնալով զայն փրկութեան լաստ մը. անոր շնորհիւն է, որ թէպէտեւ կոտորակուած, վտանգուած, տկարացած, բայց վերջապէս ան կարողացերէ պահել իր դոյլութիւնը. մէկ խօսքով, Հայ Եկեղեցին եղած է Հայուն առանց թագի թագաւորը, ա'յնքան մեծ է եղած անոր հմայքը Հայ ժողովուրդին վրայ։ Այս բոլորէն կը հետեւցնենք թէ՝ ժողովուրդի մը վրայ շատ աւելի ներզօր աղղեցութիւն ունի բարոյական հաստատութեան մը հեղինակութիւնը, քան ոսկեճամուկ դրասանուած թաղաւորական կամ իշխանական մեծվայելչութիւնները։ Հետեւարար աշխարհ կը կառավարուի առաւելապէս բարոյական՝ քան բոնադատեալ օրէնքներով։

Նախնիքներէն իրեն ժառանդ մնացած սրբութիւնները պահելու համար Հայը դարեր պայքարած է եւ կը պայքարի ներկայիս օտար երկիրներու մէջ ալ, այն է՝ Ա.՝ Պահել իր Եկեղեցին, Բ.՝ Պահել իր գոհար, գողտրիկ եւ աննման լեզուն եւ անոր հրաշալի դրականու-

թիւնը։ Գու Պահել իր համբանքը եւ թոյլ չտալ, "ո՞
այդ թիւէն մասնիկ մ'իսկ պակսի։ Բայց այս նիւթին
շուրջ յաջորդ գլուխին մէջ։"

ՀԵ.

ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՀԵԼ ՀԱՄՐԱՆՔԸ

Ահաւասիկ իսկապէս զբաղուելիք լուրջ խնդիր մը,
ո՞ր միեւնոյն ժամանակ կը զբաղեցնէ թէ՛ Հայ Եկեղե-
ցին, թէ՛ Եկեղեցականութիւնը եւ թէ Հայ քաղաքա-
կան միտքը։

Իսկապէս, որ գոհացուցիչ պատասխան մը չենք
կրնար տալ այս Հարցին, ո՞չ թէ մենք, այլ շատ աւելի
խելացի եւ իմաստուն խորհող Հայ պատուական անձեր.
որովհետեւ ներկայ ցրուածութեան՝ ան ալ զանազան
երկիրներու մէջ, վարքով ու բարքով տարբերութիւն-
ներ ներկայացնող երկիրներու մէջ՝ գժուար թէ կարե-
լի ըլլայ տալ Հայ մանուկ սերունդին ազգային եւ Եկե-
ղեցական եւ նաեւ տոհմիկ ընտանեկան դաստիարակու-
թիւն մը։ Դժուարալոյծ խնդիրի մը եւ զրեթէ անկա-
րելիութեան մը առջեւ կը զտնուի Հայ ցեղը եւ Եկեղե-
ցին այս Հարցին շուրջ։ անշուշտ նախադասելի եւ նա-
խամեծար է մեղ Համար ժամ առաջ մեկնիլ մեր Հայ-
րերուն մեղի ժառանգ ձղած երկիրը, բայց անոր Հա-
մար ներկայ ժամանակները չեն ներեր մեղ այդ բանին
մասին խորհիլն անդամ։ Հետեւարար ի՞նչ պէտք է ը-
նել. թողո՞մք որ մեր ազգին յոյսը եղող այդ նորա-
դոյն սերունդը ուծանայ ընտանիքէն, այլասերի աղ-
ղէն եւ հեռանայ Մայր Եկեղեցիէն. ո՞չ, ասիկա մեր
կողմէն մեծագոյն ոճիրն է Երբ զանոնք լքենք այսպէս
երեսի վրայ. ուրեմն ի՞նչ պէտք է ընել, ի՞նչո՞վ ւու-

ծում տալ այս ահաւոր եւ սարսափելի տաղնապին:

ՄԵՆՔ կ'առաջարկենք քանի մը միջոցներ, թէեւ ոչ բոլորովին վստահ անոր տալիք բարերար արդիւնքին, որովհետեւ այնքան ալ միամիտ չենք մեր առաջարկած միջոցներուն արդիւնաւորութեան:

Ա. — Եկեղեցին պէտք է թելադրէ եւ նոյն իսկ բարոյական ազգեցութիւն գործէ ծնողաց վրայ, որպէսզի տան մէջ տիրող լեզու դառնայ մայրենի լեզուն. Բ. — Ամէն ծնողք նուիրական պարտականութիւն սեպէ՝ իր դաւակներուն հայերէն գրաւոր լեզուն սորվեցնել, եւ արդիլել մանուկներուն՝ հայկական շրջանակներու մէջ հայերէնէ զատ ուրիշ լեզուով արտայայտուելու. Գ. — Կազմել մանուկներու համար շարաթական լսարանական դասախոսութիւններ զանազան հայաշատ թաղերու մէջ, ուր խօսուին անոնց ազգային, եկեղեցական եւ բարոյական շինիչ նիւթերու շուրջ, որովհետեւ մանուկը շատ աւելի դիւրաւ կ'իւրացնէ ըսուած խօսքերը եւ դիւրութեամբ չի մոռնար զանոնք կեանքի ամբողջ ընթացքին: Ե. — Աշխատիլ մանուկները եկեղեցի տանիլ, շարել Դասին մէջ, անոնց վրան դնելով հսկիչներ: Զ. — Եկեղեցին պարտականութիւն պէտք է ստանձնէ բեմը միշտ խօսուն պահել, այսինքն քարողի ուժ տալ, որովհետեւ Հայ Եկեղեցին միայն ծխակատարութեան վայր չէ, այլ անոր անմիջական եւ լրացուցիչ մասն է բեմին կենդանի խօսքը, առանց այդ կենդանի խօսքին, եկեղեցին կը կորսնցնէ իր հմայքը, անոր համար անպայման վարդապետ մը կամ եպիսկոպոս մը պահելու հարկ չկայ, կրնան այդ բանը ընել քահանաներն ալ, բաւական է որ ունենան քիչ մը պաշար, ուսումնասիրութիւն, պատրաստութիւն եւ կամք. սխալ է այն կարծիքը, թէ քահանան ի-

բաւունի չունի եկեղեցիին մէջ քարոզելու, միայն թէ պատեհութիւն տրուի անոր, երբ պատեհութիւն կը տրուի եւ համապատասխան դիրք մը ստեղծուի իրեն համար, վստահ ենք, որ ան իր աշխատութեամբ եւ փորձառութեամբ լաւ քարողիչ մը կ'ըլլայ եւ կը գոհացնէ հաւատացեալ բազմութիւնները:

Ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ քահանաներէն շատերը, կը կարծեն թէ՝ քահանայութեան արտաքին, այսինքն ծիսական մասը եթէ լաւ կը զործադրուին, աւ ըսելիք չի մնար, բաւական է որ, քեհանան ժամերգութիւն ընէ, պատարագէ, մկրտէ, պսակէ եւ թաղման կարգը կատարէ, բայց այս զործողութիւնները կատարելու համար շատ մեծ հմտութեան պէտք չկայ, ասոնք վարժութեամբ ձեռք բերուելիք բաներ են: Կրօնական կեանքի ա՛յսքան նիւթականացումը եւ ա՛յսչափ առարկայացումը խոտոր կ'ընթանան կրօնքին բարոյականին հետ. ուրեմն, հայ ժողովուրդը շատ սխալ եւ թիւր կարծիք մը ունի իր եկեղեցիին իսկական նկարագրին եւ նշանակութեան մասին, հետեւաբար անոր պաշտօնեաները ծիսակատարութենէն զատ ուրիշ շատ բաներ պէտք են դիտնալ, եկեղեցին ամբողջ եւ բարեկարդ վիճակի մը մէջ պահելու համար:

Եկեղեցին երբ զուտ ծիսականօրէն դիտենք, ան չետարբերիր արհեստանոցէ մը. պաշտօնեաները լոկ շահու եւ եկամուտի համար յաճախած կ'ըլլան հոն, որոնց նպատակը միայն նիւթականն է: բայց այս չէ հոգեւոր զործունէութիւնը՝ եկեղեցա - հանրային կեանքին մէջ:

Քրիստոնէական՝ մանաւանդ Հայ. Եկեղեցին, իր բովանդակ յաջողութիւնը եւ զոյութիւնը կը պարտի քահանայութեան՝ Քրիստոսի ոգիով եւ առաքեալներու

օրինակով զարդացած քահանայութեան մը, այլապէս
սոսկ նիւթի համար եկեղեցիին կապուող քահանաները
լաւ կ'ընեն, որ հանեն իրենց սքեմը եւ խառնուին ա-
ռեւտրականներու կարգին, ուր կընան թերեւս խոշոր
շահեր ապահովել իրենց :

Ուրեմն անմիջական եւ խիստ կարեւոր պահանջ մըն
է եկեղեցիի բեմէն կենդանի խօսքով քարողել ժողո-
վուրդին եւ հոն հաւաքուող փոքրիկներուն :

Եւ ասիկա կ'ըլլայ միայն ծնողքներուն բարիկամե-
ցողութեամբ եւ եկեղեցիին ու ազգին հանդէպ իրենց
ունեցած նախանձախնդրութեան հետեւանքով :

Մեր մէջ, դժբախտաբար, դադրելու վրայ է ողոր-
մածասիրութիւնը, այսինքն՝ բարերարել եկեղեցիին.
Ժամանակին, եւ ոչ շատ հին ժամանակներ, Պոլսոյ եւ
գաւառներու մէջ, հայ ունեւոր եւ միջակորեար դասա-
կարգը իր բարերարելու կերպերը ունէր, որոնցմով նը-
ւիրատուին կամքին համաձայն եկեղեցին կը կատարէր
այդ բաղձանքը : Ողորմութեան տեսակները շա՛տ շատ
են. ողորմութիւն ըսելով պէտք չէ հասկնալ մուրացիկ
աղքատի մը ափին մէջ հինդ տասը դահեկան սպրդե-
ցնել, ո՛չ, անոր սահմանը շատ ընդարձակ է եւ գեղե-
ցիկ արդիւնքներու կ'առաջնորդէ մարդը : Մենք հոս
ողորմածասիրութիւն բառը պիտի առնենք իր լայն ի-
մաստովը : Եւ Տղէտներուն սորվեցնել . ահա միակ ա-
ռաքինութիւնը : Մեր նոր սերունդը աղղային եւ կրօ-
նական ըմբռնումով կատարեալ տղէտներ են, մոլո-
րածներ են, որոնք չեն դիտեր թէ՝ ո՞ր ճանապարհով
քալեն եւ ո՞ւր երթան : Անդէտին խրատել եւ հրահան-
գել՝ ամէն մարդու պարտականութիւնն է, մանաւանդ
ծնողքին, եւ այդ ծնողքը այս պարագային եկեղեցին է :

Եկեղեցին պէտք է դտնէ ողորմածներ, — բարեսէրներ կամ բարերարներ, ինչպէս որ կ'ուղէք —, որպէսզի այդ մոլորեալ որդիները ուղիղ ճամբու մէջ դնէ եւ իր համայնքին համար պատուաբեր անձեր պատրաստելու ջանքը եւ աշխատութիւնը չզլանայ, գործածելով իր բոլոր ուժը. այդ բարերարութիւնը եթէ նիւթով է, պէտք չէ ընկրկիլ անոր առջեւ, իսկ եթէ բարոյախօսութեամբ՝ պէտք չէ դարձեալ անհոդ ըլլալ, այլ կարելի բոլոր միջոցները գործածել, որպէսզի ան չկորսուի եւ չփնտանայ, որովհետեւ մէկ կամ աւելի անձերու իսպառ կորուստը վիշտ մըն է եկեղեցիին համար :

Ը. — Եկեղեցին պէտք է ունենայ իր թերթը, որուն մէջ կարող ըլլայ խօսելու եւ իր պատգամները ուղղելու բոլորին ալ հաւասար կերպով։ Անուրանալի է խօսքին եւ դիրին կատարած դերը, եթէ հմտորէն եւ արժանաւորապէս գործածուին երկու դէնքերն ալ հաւասարապէս :

Օտար միսիոնարական քարոզիչներ կը տեսնենք, որոնք ո՛քան կարեւորութիւն կու տան գիրին եւ խօսքին դործած ազդեցութեան, որուն համար չեն խնայեր միլիոններ, իսկ մենք կ'անճրկինք կը մնանք եւ չենք ուզեր մեր ժողովուրդը լուսաբանելու համար դոյզն չափով նիւթական զոհողութեան տակ մտնել, թերեւս անոր համար, որ մեր ժողովուրդը սերտօրէն փարած է իր մայրենի եկեղեցիին, բայց արդար ըլլալու ենք խոստովանելու, թէ մեր ժողովուրդին մէջ, ո՛չ այն ոէրը մնացած է եւ ո՛չ ալ մեր ապրած միջավայրերը թոյլատու են այդ բանին. ուրեմն պարտք կը ծանրանայ եկեղեցիին եւ եկեղեցիով հետաքրքրուուղներուն վրայ, որպէսզի շղթաները պինդ կապենք հայկական զանդուա-

ծին մէջքէն, որպէսզի մէկը դուրս չմնայ եւ կորուստի չմատնուի:

Ինչպէս առաջ ալ խոստովանեցանք, մեր թելաղ-րած առաջարկութիւնները կիսամիջոցներ են միայն, դէթ ժամանակ մը եւս երկարածղելու համար մեր աղ-դային եւ եկեղեցական կեանքը, այսինքն համրանքը:

Ունինք աղքատներ, հիւանդներ, որբեր, որբեւայ-րիներ եւ զանազան տեսակ նեղութեանց եւ տառապանք-ներու բեռան տակ ընկճուած եղքայրներ եւ քոյրեր. Ե՞նչ չափով կարող կ'ըլլան անոնց ցաւը մեղմացնե-լու, ունի՞նք այդ առթիւ կազմակերպուած մարմին մը, բաց ի Աղքատախնամներէն, որոնց գործունէութեան շրջանակը շատ սահմանափակ է դժբախտաբար, իրենց հասոյթին նուազութեան հետեւանքով: Չունի՞նք ունե-տրներ. այո՛, ունինք, բայց դժբախտութիւն է խոս-տովանիլ, թէ ներկայի մեր ունեւորները չունին հինե-րուն հոգիի մեծութիւնը, որոնք բարերարելու արուես-տին լիովին դիտակ էին:

Եթէ Հայ ազգը պահած է իր գոյութիւնը, ան իր ծոցին մէջ սնուցած է Աւետարանի ողիով զարդացած հարուստներ, որոնք բուռ բուռ ոսկիներ ծախսած են ազգային կարօտութեանց համար եւ իրենց անունը ան-մահացուցած: Միասին կարդանք Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցի դրան երկու կողմի մարմարեայ տախ-տակներուն վրայ արձանադրուած յաւէտ խնկելի եւ պաշտելի անձերուն նուիրատուութիւնները, ասկէ 30 - 40 տարիներ առաջ՝ 1000, 2000, 5000 օսմ. հնչուն ոս-կիներով. այդ պատուական հայորդիները սատարած են Աղդ. Հիւանդանոցին՝ գթութեան յարկին բարեզարդու-թեանը, որուն կազմակերպիչը կ'ըլլայ Օրմանեան Մա-

ղաքիա Պատրիարք։ Հէ կարելի մոռացութեան տալ անմահ բարերար Յարութիւն Ամիրա Պէղճեանը, որուն երակներուն մէջ շրջան կ'ընէ Մեծն Ներսէսի մաքուր արիւնը, եւ որ հիմնադիրը կ'ըլլայ այդ հաստատութեան, որուն յարկին տակ հարիւրէ աւելի տարիներէ ի վեր ինչքա՞ն թշուառներ եւ ախտաժէտներ բուժուած են հոգեալէս եւ մարմնապէս :

Յաւէտ յիշատակութեան արժանի է Մկրտիչ Սանասարեան հայորդին, որուն առատաձեռն բարերարութեան արդիւնքով եւ իրեն խորհրդական Կարապետ Եղեանցին, ինչպէս նաեւ Օրմանեան Մաղաքիա Շ. Վարդապետին ջանքերովը Կարնոյ մէջ բարձրացաւ Հայութեան պատիւ քերող Սանասարեան Վարժարանը, որ պարզեւեց ազգին արժէքաւոր եւ դիտնական երիտասարդներ, որոնք իրենց կարդին նետուեցան Հայութեան գիրկը, ամենախուլ դիւղերու մէջ ուսուցչութեամբ պարապեցան եւ կը պարապին դեռ՝ ծառայելով եկեղեցիին եւ ազգին :

Կարելի՞ է մոռնալ Գում - Գափուցի փարիզաբնակ հանդուցեալ Աթանագինէ Էպնայեան բարերարը, որուն ծախքով հիմէն քանդուեցաւ եւ նոր ի նորոյ շինուեցաւ Մայր Եկեղեցիի կուշտին Յարութիւն Ամիրայէն շինուած եւ մինչեւ մեր ժամանակները իր գոյութիւնը պահող Մայր Վարժարանը, որուն մէջ որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարելու ալ բախտը ունեցած եմ, վերջին տարին (1924ին) երբ աւարտելով շէնքին կառուցումը եւ կահաւորումը, Երուսաղէմատունէն փոխադրուեցաւ Էպնայանի շինել տուած նոր վարժարանը, ուր ամէն ինչ նախատեսուած, չափուած ձեւուած եւ մանկավարժական վերջին դրութեան համաձայն նկատի առնուած

էր, որուն մէջ ազգին մատաղ սերունդը կը կրթուի ուսումով, կը դաստիարակուի աւետարանական դաստիարակութեամբ եւ ազգային գեղեցիկ ոգիով։ Մենք անկեղծօրէն կը դնահատենք այսպիսի բարերարներուն դործը եւ յաւէտ երախտապարտ կը զգանք զմեզ, միշտ յիշելով եւ յիշեցնելով ուրիշներուն ալ առաքինութեամբ փայլող եւ անհետացող դէմքերը։

Անշուշտ հայ իրականութեան մէջ միայն ասոնք չեն որոնք կը փայլին իրենց գեղեցիկ եւ աստուածահաճոյ դործերով, մենք յիշեցինք այդ փաղանդէն կարեւորները միայն։

Ուրեմն զուր չէ որ Քրիստոս Լեռան Քարոզին մէջ երանի՛ կու տայ ողորմածներուն։ Այս է եւ ասոր մէջ է բուն հաճոյքը, սիրել իր ցեղը, եւ սիրայօժար նուիրաբերել իր պարտքը իր ազգին եւ եկեղեցիին տեւականութեան, սիրել՝ կը նշանակէ նպաստել, օժանդակել, բարեղործել, բարերարել եւ մարդասիրաել, ասոնցմէ աւելի բարձր, աւելի աղնիւ եւ աւելի վսեմաղոյն զաղափար կարելի՞ է երեւակայել։

Գիտենք, թէ Հայը ուշիմ է, ճեռներէց է, խելացի է, աշխոյժ է, ամէն դժուարութեանց կուրծ տուող եւ յաղթող է միանգամայն։ այս ճշմարտութիւնը ուրանալ՝ կը նշանակէ արեւին դէմ վարագոյր քաշել։ Եւ Հայը իր ճարպիկութեամբ կրցաւ արտասահմանի մէջ իրեն համար լաւ զիրքի մը տիրանալ, դործադրեց ամէն տեսակ կարելի միջոցները, որպէսզի Փրկուի նուաստ եւ խեղճ կենցաղէ մը, եւ յաջողեցաւ։ ասիկա ամէն ազդի տրուած քաջութիւն մը չէ, եւ սակայն, Հայը, օտար երկինքներու տակ իր տնտեսութիւնը բարելաւելով հանդերձ, բոլորովին անձնատուր եղաւ իր հաճոյքին

Եւ իր վաստկած դրամին գերի . ասիկա անշուշտ սխալ դաստիարակութեան արդիւնք է , որ տուաւ իրեն բարքերով տարբեր երկրի մը հասկցողութիւնը :

Այլապէս , Հայը ինքզինքը ապահովելէ վերջ , պէտքը կը զգար ապահովել նաեւ իր ազգին պէտքերը . բայց մինչեւ ցարդ արտասահմանի մէջ չէ տեսնուած բարերարութեամբ փայլող անձ մը , որ ուղղակի կերպով սատարէր տեղական պէտքերուն , որով կարող ըլլայինք պահել համբանքը :

Թ . — Կազմել երկսեռ երիտասարդական կազմակերպութիւններ , որոնք ճանչնան զիրար , խմբուին իրենց հաւաքատեղիներու մէջ , խօսին , վիճին օրուան հայկական եւ ընտանեկան կեանքին շուրջ : Բացատրուին անոնց ազգային կեանքը , ամուր կապել զիրենք անիւին , որպէսզի պատրաստուին ապագայ հայկական կեանքին մէկ մէկ օղակները ըլլալու , եւ որուն վրայ բարձրացնեն օրին մէկը նաեւ հայ քաղաքական կեանքը :

Հայ Եկեղեցին իրաւունքով շատ բան կը սպասէ երիտասարդութենէն , եւ երիտասարդութիւնն ալ փոխարձարար շատ բաներ սովասելու իրաւունք ունի Եկեղեցիէն , որպէս քաջալերող , հովանաւորող եւ արդիւնաւորող երիտասարդութեան ազգանուէր զործերը : Տարածել այս կազմակերպութեանց ցանցերը դադիմահայութեան ամէն մէկ անկիւնները , բայց ուշադրութիւն ընել , որ այդ կազմակերպութիւնները չղառնան քաղաքական մարդանքի դաշտ մը , իրար հակասող եւ չէղոքացնող , այլ հաւաքուիլ մէկ դրօշի տակ : Այդ դրօշը պէտք է ըլլայ Եկեղեցիին եւ ընտանիքին դրօշակը , որուն տակ դաստիարակուին կրօնքի եւ ընտանիքի ուրբութեան նախանձախնդիր ողիով : Ազգի մը ապադա

կրիզը կազմող միակ հիմնարկութիւնը լաւ դաստիարակուած ընտանիքն է, որուն մէջ թրծուող մէկը միայն կրնայ կեանք եւ կենսունակութիւն տալ ապագայ Հայութեան։ Ընտանիքին կատարած դերը շատ մեծ է եւ բարերար աղքերու կեանքին մէջ։

ՀԸ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ՔԱՂԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ Եկեղեցիի մէջ ամէն ժամանակ ամուսնացեալ քահանայութիւնը իր որոշ եւ պատուաւոր տեղը ունեցած է. ան, ըստ Հին օրէնքի կանոնին, կ'ընտրուէր Սոնորհքով անձերէ, ինչպէս Հրեաներու քահանայից դասը, որուն համար ցեղ մըն ալ որոշուեցաւ, զեւտական ցեղն էր այդ, որ կը կանչուէր Աստուծոյ Տաճարին ծառայութեան՝ ժառանգականութեան իրաւունքով։ Բայց այս դրութիւնն ալ, ժամանակի ընթացքին, չարաշահութիւններու եւ գեղծումներու պատճառ դառնալով, յետազայ դարերուն մէջ վերջ տրուեցաւ այս սովորութեան։

Հայ Եկեղեցիի մէջ ընդհանուր կերպով ապրած է Քրիստոսի վարդապետութեան ողիով քահանայութիւն մը, որ հեռու մնալով արտաքին ձգտումներէ, կը կատարէր իր սուրբ պաշտօնը եւ կը ներշնչէր այդ հիմնարկութեան (Եկեղեցիին) դաւանութիւնները տեսլապաշտօրէն իր մտերիմներուն, այսինքն՝ ժողովուրդին. այսպիսի քահանայութիւն մը ապրած է մեր Եկեղեցիին մէջ, որոնց կողքին ապրած են, դժբախտաբար, անարժաններ ալ, որոնք պատճառ դարձած են այս պատուական դասուն նուաստ վիճակի մէջ իյնալուն։

Գրաւող եւ մեծ անուններ, որոնք քահանայութեան աստիճաններուն վրայ ապրած են անցեալին մէջ, աւելի բարձր եւ վսեմ նկարագիրով կու դան եւ կը շարուխն մեր մտքի հորիզոնին վրայ իրենց արժանաւորութեամբ, սրբութեամբ եւ պաշտօնին գիտակցութեամբ: Անոնք իրենց ապրած շրջանին երկրային կեանքի շրջանը աւարտելէն վերջն ալ տակաւին կ'ապրին մեր հոգիներուն խորը:

Պէտք է աշխատանք թափուի, որ քահանայութիւնը իր ներքին եւ արտաքին պաշտօններու գիտակցութեամբը կրկին վերահաստատուի: Առաւելութիւնը եւ մեծամասնութիւնը միշտ լաւագոյնին կողմը ըլլայ: Վասնզի կարելի չէ, որ տկարներ չգտնուին ո եւ է պաշտօնէութեան մէջ: Ինչպէս որ Ճքեղ շէնքի մը մէջ կը դտնուին ընտիր եւ միջակ ատաղձներ, նոյնպէս ալ ամէն ժամանակ պաշտօնէութեան մէջ կարելի է դտնուին թերացողներ եւ զեղծարարներ: Բայց եւ այնպէս այլասերումը կը վնասէ դործին, եւ միջակութիւնները կը սկսին օղուտ քաղել տիրող վիճակէն, եւ ահա քահանայութեան պէս բարձր պաշտօն մը կ'իյնայ իր նպատակի վեհութենէն, ճամբայ բանալով ապիկարներու, միջակներու, շահամոլներու, մոլեուանդներու, կեղծաւորներու եւ կեղծարարներու:

Այս չէ անշուշտ ուղիղը եւ ցանկալին: Ա. Գրքէն սկսեալ ամէն տեղ եւ ամէն ատեն ուսեալ, արժանաւոր քահանային պէտքը շեշտուած է, եւ Հայ եկեղեցական մատենադրութեան մէջ կը հանդիպինք դրուածքներու, որոնք իրենց ժամանակին բարքերն ու ըմբռնումները կը յայտնեն քահանայութեան մասին:

Յիշենք երկու օրինակ միայն: Ա. Սահակի վերա-

գրուած կանոններուն մէջ յիշատակներ կան : Ժողովուրդը կը զանդատի թէ՝ քահանաները «որպէս ծուլութեամբ ունին զկարգ եկեղեցւոյ պաշտաման եւ աղօթից, եւ զայլ ամենայն կարեւոր առաջնորդութեան : Մանաւանդ վասն ուսումնասիրութեան, զի ասացին, թէ ինքեանք չեն ուսեալ, եւ զորդիս իւրեանց ի դպրոց ոչ ունին, եւ վասն երիցութեան արժանի ոչ լինին . . . : Զնոյն՝ զոր լուաք ի նոցանէ գիտացաք եւ մեք եւ սպացաք բազում տրամութեամբ, վասն զի ի շատ տեղիս ոչ զոք դտաք քահանայութեան արժանի ի տղիտութենէ, եւ ժողովուրդն խոպանացեալ մնայր եւ մեք տարակուսեալք ոչ դտաք, որ զնոսին ինքեանս կարգել ի քահանայութեան, այլ հրաժարեցուցեալ զնոսա ի բնակութենէ՝ օտարաց պիտանեաց եւ դիտնոց տուաք զժառանդութիւն նոցա» :

Ժողովուրդը ուսեալ մարդ կը փնտոէ, չի դտներ, կը զանդատի կաթողիկոսին՝ քահանայացուներու թէ՝ տղիտութեան եւ թէ՝ անփութութեան մասին : Կաթողիկոսը ինք անձամբ ալ կը ստուգէ իրողութիւնը, կը ցաւի եւ տղէտ քահանաները կը հեռացնէ իրենց տեղերէն եւ օտարներուն (ասորի կամ յոյն) կու տայ այդ պատիւը, օտարներուն՝ որոնք զիտուն մարդիկ են :

Ս. Սահակ աւելի արմատական միջոցի դիմելով, կ'արգիլէ որ տղէտ քահանաները ծուխ ունենան : «Տղէտ երէցք եղբայրք, ժողովուրդ մի իշխեսցին ունել» :

Սուրբն Ներսէս Շնորհալի աւելի թոյլատու կը դտնուի, թէեւ ան ալ կը պահանջէ գիտուն քահանաներ, բայց որովհետեւ բոլորն ալ ամէն շնորհք կարելի չէ որ ունենան, պարտք կը դնէ կարեւոր բաներու մէջ անթերի ըլլալ. «Մի ոք ի ձէնջ սիրեսցէ զկուրութիւն

տգիտութեան քահանայական ուսմանց յաղաղս ծուլութեան կամ աշխարհական զբաղմանց, այլ թէեւ ոչ ամենեցուն ամենայն շնորհօք կատարեալ լինել հնար է, զոր եւ աստուածային օրէնք պահանջեն ի քահանայից, սակայն ի հարկաւորսն պարտին անթերի լինել, այսինքն, զեկեղեցական դիրս ուղիղ ընթեռնուլ եւ զմանը ուսմունս (շարական, երգ) պաշտել յեկեղեցիս, եւ ապա դալ ի ձեռնադրութիւն քահանայութեան», եւայլն:

Քահանայութիւնը իր բուն նշանակութեան մէջ իրը դիտուն, ուսեալ, մէկ խօսքով՝ արժանաւոր անձերու դործ ու պաշտօն, պէտք է գոհացնէ ժամանակին պահանջները։ Շնորհալիի պահանջած ուսումը եւ դիտութիւնը ներկայի պահանջը չի գոհացներ։ Ամէն ժամանակ իր պահանջը ունի։ Եւ որպէսզի քահանայութիւնը կարող ըլլայ իր պաշտօնէն բան մը հասկնալ եւ հասկարող ժողովուրդին ալ, պէտք է որ ունենայ արժակցնել ժողովուրդին ալ, պէտք է որ ունենայ արժանիքի բարձր մակարդակ մը ժամանակին համեմատ։ Արժանիքով կը հասկցուի պաշտօնեային բնախօսական եւ բարոյական կարելիութիւնը, պաշտօնին ընոյթը լիովին արտայայտելու կարողութիւնը, որ կ'ապացուցուի մտաւոր զարգացումով, փորձառութեամբ եւ կենցաղագիտութեամբ։

Երբ քահանայ մը մտաւոր զարգացումով բարձր չէ ժողովուրդէն եւ գէթ հաւասար չէ ժողովուրդին մը մտաւորական դասակարդին, այդպիսին չի կրնար ո՛չ ներշնչել եւ ոչ ալ հովուել։

Բայց որպէսզի եկեղեցին կարողանայ հասնիլ իր նը պատակին, այն է արժանաւոր, անշահախնդիր եւ գիտուն քահանաներ ունենալ, պէտք է միանդամ ընդ միշտ թօթափէ անոր այժմեան ապրելակերպի դրութիւնը,

պէտք է բարեփոխել անոր տնտեսական վիճակը եւ ազատել դայն ներկայ նուաստացած դերէն, այլապէս բոլոր անկեղծ բաղձանքները դատապարտուած են ամլութեան։ Արմատովի ջնջել եկեղեցիի մէջ ժահանային համար պնակ շրջագայելու դրութիւնը. ջնջել պաշտօնակատարութեանց պահուն ժահանային ձեռքը դրամ սըպրդեցնելու յոռի դրութիւնը, այլ սահմանել անոր ապրելակերպին համար որոշ ամսական գումար մը, որպէսզի ան ալ ապրի մարդավայել կերպով, ունենայ իր դրադարանը, ընկղմի ուսումնասիրութեան մէջ իր պարապոյ ժամերուն, սորմի եւ սորվեցնէ իր ժողովուրդին։ Հերիք չէ դատապարտել միայն քահանան որպէս տգէտ, շահամոլ եւ այլ նուաստացուցիչ ածականներով. չուրանանք եւ վեհանձն ըլլանք խոստովանելու, թէ բուն պատասխանատուն ինքը ժողովուրդն է, որ անտարբեր գտնուած է այս բոլորին հանդէպ։

Ուրիշները քննադատելէ առաջ, նախ պէտք է ինք-զինքը քննադատէ մարդ. երբ ինքնաքննութեամք հաստատեց իր թերութիւնը, ապա ուրեմն, պէտք է անմիջական կերպով յետս նահանջէ եւ սրբագրէ իր սխալը, այլապէս ոչ մէկ դրական օդուտ այդ ինքնաքննադատութենէն։

Եւ կը մնանք հոն, ուր որ էինք երէկ եւ ենք այսօր, պիտի մնանք վազը եւ միշտ։

78.

ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԲԵՄԸ

Ժամակարգութեան դրութիւնը որչափ ու շինիշ ըլլայ եւ ողեւորող, տակաւին չէ կարելի ըսելու թէ անամբողջ է, մանաւանդ չի կընար ծառացիկ իր նպատա-

կին եթէ բեմը չբերէ իր բաժինը այդ շինութեան եւ ո-
դեւորութեան :

Եկեղեցին առանցքը բեմն է, այսինքն՝ քարողու-
թիւնը, որ կենդանութիւն եւ ջերմութիւն կու տայ ե-
կեղեցին : Եկեղեցին մէջ սովորական բան մըն է ժա-
մերգութիւնը, որ չի կրնար լեցնել խօսքին պարապ ձր-
գած տեղը : Կը յուսանք, թէ այդ բաները չափազան-
ցութիւն չեն նկատուիր . ժամանագրութեան արժէքը
նուազեցնելու համար չէ, որ կը ծանրանանք բեմի վր-
բայ, այլ՝ բեմի կարեւորութիւնը ըստ արժանւոյն ի
վեր հանելու համար :

Կենդանի խօսքը միշտ իր ուրոյն եւ որոշ տեղն ու-
նի : Կրօններու ծաւալման եւ հաստատութեան մէջ հիմ-
նական դերը կատարողը Խօսքը եղած է : Աւետարանը,
նոյն ինքն Քրիստոսէն սկսեալ, Քարող մըն է . Առաքե-
լական բովանդակ գործունէութիւնը Խօսք է . Քարողը
եղած է նաեւ Եկեղեցիի ամէնէն նշանաւոր Ս . Հայրե-
րուն լաւագոյն գործը, եւ Եկեղեցին, Հակառակ իր ծի-
սական եւ արարողական հրապուրիչ լարուածքին, դեռ
բան մը չէ, եթէ բեմը կենդանի խօսքով չարտայայտէ
եւ չվերլուծէ այդ բոլորը :

Բեմն է, որ կը քալէ ժողովուրդին հետ . ան ամէն
սերունդի կը խօսի, Եկեղեցիին լեզուն կրնայ շատերուն
համար դժուարահասկնալի շրլալ, բայց Բեմը միշտ ժո-
ղովուրդին համար հասկնալի լեզու մը ունի, ան միշտ
նոր է ժողովուրդին հետ :

Քրիստոնէական նուազ ծիսական եւ բոլորովին հա-
կածիսական այլ Եկեղեցիներ, բեմին տուած են իրեն
արժանի կարեւորութիւնը եւ ասոր մէջն է իրենց յաջո-
ղութեան բուն դաղտնիքը :

Եկեղեցին, ինչպէս բոլոր շրջաններուն, ներկայիս
աւ կ'անցընէ աւելի դժուարին շրջան մը, Եկեղեցիին
(ժողովուրդին) ծոցին մէջ արմատացած է տեսակ մը
անկրօնութիւն եւ անհաւատութիւն, որուն դէմ մաքա-
ռելու համար պէտք է ձեռք առնել քարոզութեան նման
գէնք մը. քարոզութիւնն է որ պիտի հանէ զայն իր դըժ-
ւարութիւններուն մէջէն եւ պիտի առաջնորդէ դէպի
ճշմարտութիւն՝ իր ունկնդիրները:

Հայ Եկեղեցիի ղաւակները կենդանի եւ տաք չուն-
չով բեմի մը արտայայտութիւններով կրնան գրաւուիլ,
շինուիլ եւ տաքնալ իրենց Եկեղեցիին: Ճարտար խօս-
քին համար խոր յարգանք եւ ակնածանք ունին մար-
դիկ:

Մեր Եկեղեցիի բեմին անկումները անտեսութեան
տալով, տեղի տուած ենք կարգ մը սխալ կարծիքնե-
րու, որ իրողութիւններ եղած են հետզհետէ: Օրինակի
համար, կարծուած է, որ ամէն վեղարառոր քարոզիչ է.
կարծուած է նոյնպէս, որ բեմէն խօսուած ամէն խօսք
քարոզ է. եւ վերջապէս, կարծուած է, որ քահանաները
չեն կրնար քարոզել, քանի որ վեղար չունին: Ասիկա
հիմնական սխալ մըն է. պատրաստուած ո եւ է քահա-
նայ, կարող է խօսիլ շատ շինիչ եւ հրահանդիչ քարոզ-
ներ. մենք գիտենք որ Կիլիկիոյ բեմերը վարողները քա-
հանաները եղած են երկար ժամանակ: Կ'ըսուի թէ՝
Մկրտիչ Քէֆսիզեան կաթողիկոս, բեմական յանկուցիչ
կարողութեամբ օժտուած անձ մը եղած է, որուն քա-
րոզը ունկնդրելու համար հեռաւոր վայրերէ փութա-
ցողներ կը գտնուէին, բայց եւ այնպէս, այս Եկեղեցիի
իշխանը մասնաւոր կարեւորութիւն կու տայ եղեր քա-
հանաներու քարոզ խօսելուն նոյն խկ իր ներկայու-
թեանը կ'արտօնէ, որ բանդէտ քահանաները բեմ ելեն
եւ խօսին ժողովուրդին: Այս քահանաներէն կը յիշենք
ճամուտ եւ խօսելու վարժ Տ. Տիգրան քահանայ Մէր-
ճանեանը, որ կաթողիկոսին ձեռնադրածն էր. Հողելոյս

այս քահանան եղած է նոյնպէս Մարտի մէջ 1880ական թուականներուն բողոքականներու եւ կաթոլիկներու բերանը կարկողը, երբ տակաւին աշխարհական էր: Ընդհանուր կերպով պէտք է ըսել, թէ Կիլիկիոյ մէջ կար զարգացած քահանայութիւն մը:

Դժբախտաբար, ներկայիս, բեմական տեսակէտով իրերու վիճակը անմիտիթար է մեր Եկեղեցիին մէջ, եւ այս վիճակը տիսուր է եւ երբեք ժողովուրդը Եկեղեցիին կապելու բնոյթը չունի:

Այս խորհրդածութենէն վերջ կու դանք այն վերջաւորութեան, թէ պէտք է մեր Եկեղեցիին բեմը դարձնենք իր բուն նպատակին եւ տանք անոր արժանի կարեւորութիւնը. ըստ որում կը յուսանք, թէ ժողովուրդը պիտի կը նաև գնահատել խօսքին — կենդանի բարդառին — արժէքը, նախ հետաքրքրութեան համար եւ հետզհետէ տաքնալով, հետաքրքրութենէ մղուած այդ անձը ցոյց կու տայ աւելի ջերմին եւ տաք վերաբերում մը, մինչեւ իսկ օրին մէկը բեմին մոլին:

Այսպէտով է ահա որ Եկեղեցին իրմէ ուժացածները պիտի քաշէ իր ծոցին մէջ, ըսելով՝ «Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք եւ բերնաւորք եւ ես հանգուցից զձեզ»:

Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհանուր կերպով այս էջերուն մէջ մենք խօսեցանք՝ դարերու ընթացքին Հայ. Եկեղեցիին կատարած վիճիչ դերին մասին:

Այսօր Եկեղեցի ըսելով կը հասկնանք հաստատութիւն մը, որ կը բովանդակուի սա չորս բառերուն պարունակին մէջ. Ա.՝ Եկեղեցիին նիւթական շէնքը: Բ.՝ Եկեղեցիին ժողովուրդը: Գ.՝ Եկեղեցիին դաւանանքը: Եւ պաշտամունքը: Դ.՝ Եկեղեցիին պաշտօնէութիւնը:

Երկար ժամանակներէ ի վեր բոլոր բերաններէ կը փղյեղուին սա երկու բառերը՝ Եկեղեցի եւ Բարեկար-

գութիւն։ Ի՞նչ նշանակութիւն ունին այս երկու բառերը մեր կեանքին եւ ըմբռնումին մէջ։

Ճշդենք ուրեմն Բարեկարգութիւն բառին իմաստը։ Բարեկարգութիւն բառը հայերէնի մէջ շատ պարզ եւ որոշ իմաստ ունի։ Բարի եւ կարգ բառերուն իրարու հետ բաղադրութիւնն է, որ կը նշանակէ աղէկ կարգ կանոն, աղէկ դասակարգութիւն։ այսինքն՝ ամէն բան իր տեղը, լաւ վիճակի մէջ պահել։ Սարկաւագը կը հրաւիրէ ժողովուրդը աղաչել Աստուծոյ։ —

— Վասն սուրբ տեղույս շինութեան եւ բարեկարգութեան, զՏէր աղաչեսցու՞։

Աղաչենք Տիրոջ, որ այս սուրբ տեղը (Եկեղեցի, վանք, ուխտ (չէն եւ բարգաւաճ ըլլայ, կամ ինչպէս սովոր ենք ըսել՝ չէն եւ պայծառ ըլլայ։

Բարեկարգութիւն բառը հայ լեզուին մէջ կը նըշանակէ նաև պարկեշտութիւն, քաջութիւն։ այսինքն՝ բարոյական կեանքի մէջ տիրող բարեկարգ վիճակ մը։

Այստեղ Եկեղեցիի Բարեկարգութեան մասին խօսուած ատեն, պիտի Հասկնանք որ նոր բան մը չէ այն քրիստոնէական Եկեղեցիի պատմութեան մէջ, որովհետեւ այդ բառը ժԶ. դարուն, Լուտէրեան շարժումով ուղղուած է Հոռվմի Եկեղեցիին դէմ։ Եկեղեցական պատմութեան մէջ բարեկարգութիւն կը նշանակէ կրօնական եւ քաղաքական շարժում մը, որուն հետեւանքով կաթոլիկ Եկեղեցիին միութիւնը խախտեցաւ։

Այս շարժումը կրօնական էր կաթոլիկութեան դէմ, որովհետեւ Ս. Գիրքի եւ Հաւատքի վերաբերեալ Խընդիրները մեկնելու եւ բացատրելու մէջ կաթոլիկ Եկեղեցիին վերապահուած բացարձակ հեղինակութիւնը եւ իրաւունքը հերքուեցաւ եւ ուրացուեցաւ։ Քաղաքական շարժում մըն էր այս, Պապերու քաղաքական հեղինակութիւնը հերքելու, այսինքն ժողովուրդները աղատ կացուցանելու Պապերուն հնազանգելու իրենց աւանդական պարտականութենէն եւ հետեւաբար Ս. Պետրոսի դանձին աղբիւրներուն մեծագոյն մասը ցամքեցնելու։

Լուտերեան շարժումին կրօնական նշանակութիւնը մեծ եղաւ, որովհետեւ շարժումը Լուտէրի երեւակայածէն աւելի ընդարձակ ծաւալ ստացաւ, եւ Լուտէրի Բարեկարգութիւնը հոմանիչ դարձաւ բողոքականութեան, այսինքն՝ հակակաթոլիկութեան։ Ինչպէս զիտենք, բարեկարգութեան շարժումը յանդեցաւ բողոքականութեան, որ զուտ Լուտերի ստեղծագործութիւնը չէ, այլ անդլիացի Ճռն Վիքլիֆի (1384) եւ չեխ Ժան Հիւսի (1415), որոնք առաջին հեղինակներն են այդ շարժումին եւ որ Լուտէր (1483 – 1546) գիտցաւ օդտագործել, իրեն աջակից ունենալով Երկրին քաղաքական եւ տնտեսական պայմանները։ Եւ սակայն, Լուտէրեան շարժումը չհասաւ իր նպատակին, այսինքն՝ չկրցաւ բարեկարգել կաթոլիկ եկեղեցին, այլ պատճառ եղաւ բողոքականութեան ծագումին եւ ծաւալումին։ Այս կէտերը պէտք է նկատի ունենալ Երբ կը խօսինք եւ կը գրենք Հայ Եկեղեցիին բարեկարգութեան մասին։ Հայ. Եկեղեցին ո՛չ պապականութեան կաշկանդումը եւ ոչ ալ բողոքականութեան սանձարձակութիւնը ունեցած է իր դարերու կեանքին մէջ։ Անոր բարեկարգութեան հարցը շատ պարզ եւ յստակ է մեղի համար։

Բարեկարգութիւն ըսելով մենք պէտք է հասկնանք ժողովուրդին եւ պաշտօնէութեան դաստիարակութիւնը եւ պատրաստութիւնը. ժողովուրդը ինքնին եկեղեցին է, այսինքն՝ Աւետարանի հաւատքով եւ սկզբունքով դաստիարակուած հաւաքականութիւնը (*):

(*) Ս. Սահակի կանոններուն մէջ սապէս սահմանուած է եկեղեցին. — « Քանզի եկեղեցի մեզ ոչ ցուցանի պատուիրանն Աստուծոյ որ ի բարաց եւ ի փայտից է շինեալ, այլ զհաւատով շինեալ զազգս մարդկան ի վե-

Պատմութեան փաստով, ներկայ քաղաքակրթութիւնը արդիւնքն է քրիստոնէութեան։ Հայ ժողովուրդը յարեցաւ քրիստոնէութեան նոյն իսկ առաքելակազարուն մէջ եւ ա'յնքան ամուր փամբեցաւ Աւետարանին, որ պաշտպանեց զայն իր արեան գինովը մինչեւ մեր օրերը։ Այս քաջութիւնը արդիւնքն է Հայ։ Եկեղեցին մէջ իր ստացած քրիստոնէական դաստիարակութեանը։ Հայերէն լեզուի այբուբէնի դիւտը, մատենագրութիւնը, գրականութիւնը, թարգմանութիւնները եւ այլն, արդիւնքն են հայ ժողովուրդին ստացած կրօնական դաստիարակութեան, այլ խօսքով՝ եթէ հայ ժողովուրդը քրիստոնեայ չդառնար, սկիտի զրկուէր ներկայի իր քաղաքակրթեալ վիճակէն։ Հայուն դաստիարակութիւնը, սկիզբէն մինչեւ ԺԹ դար, եղած է կրօնա - ազգային շունչով եւ ոգիով, միշտ կրօնականներու ջանքով եւ աշխատութեամբ։ ԺԹ. դարը նոր դարպահութ մը կը բանայ աշխարհական զրողներու առջեւ։

Ռւրեմն ժողովուրդին բարոյականը եւ կենցազը բարեկարգել հարկ է ամէն բանէ առաջ կրօնա - ազգային դաստիարակութեամբ, — բեմով, այցելութիւններով, սուրբ գրական ընթերցումներով, մամուկով և դպրոցով։

Ասոնց կողքին բարերար դեր կը կատարէ նաև պարբերական հովուական այցելութիւններ տուններէ ներս (բայց պէտք է ցաւով ըսել, թէ ժողովուրդէն ոմանք հարկ եղած ընդունելութիւնը չեն տար այցելող հով-

րայ վիմին հաստատութեան, ապա ուրեմն նշմարիտ հաւատն է եկեղեցի, որ գումարէ եւ շինէ զմեզ ի մի միաբանութիւն գիտութեան որդույն Աստուծոյ»։ (Սովերք Հայկական, Բ., էջ 100-101)։

ուին, եւ ան ինքն իր մէջ վլուզած եւ վիրաւորուած դուրս կ'ելլէ անկէ բեկուած սրտով) :

Ընդհանուր կերպով հովուական այցելութիւնը ունի իր բարերար ազդեցութիւնը, այնպէս որ, շատ մը ընտանիքներ երբ իրենց մէջ կը տեսնեն հովիւր, հոգեկան մեծ սփոփանք եւ մխիթարութիւն կը զգենուն :

Կը հետեւցուի, ուրեմն, թէ այցելու եկեղեցականը պատրաստուած պէտք է ըլլայ իր հմտութեամբը, բարեսրտութեամբը եւ անձնուիրութեամբը, ինչպէս նաև փորձառութեամբը : Ան իր ծխականներուն անշահախընդիր, արթուն եւ վստահելի խորհրդատուն է, անոնց բարեկամը, մտերիմը եւ պատրաստ է իր ծառայութիւնները մատուցանելու իր բարեկամներէն ամէն մէկին :

Ա. Գրոց ընթերցումը ժողովուրդին բարոյական կեանքի շինութեան մեծապէս պիտի սատարէ, մանաւանդ երբ ան կարդայ իր հասկցած լեզուով, — աշխարհարար ընտիր թարզմանութեամբ : Շատ կենսական է հոգեւոր գրականութեան տարածումը ժողովուրդին դաստիարակութեան համար զիրքերով եւ թերթով . դժբախտաբար մեր մէջ շատ քիչ կարեւորութիւն տըրւած է այս ինդրոյն, եւ ան ալ անհատական ձեռնարկներով . մինչդեռ պէտք էր, որ եկեղեցին ինք ստանձնէր հոգեւոր մամուլին պատասխանատու դործը :

Եկեղեցիին դաւանութիւնը պէտք է բացարձակ կերպով պարզել ժողովուրդին առջեւը . դաւանութիւնը եկեղեցիին կանոնագիրն է . ինչպէս որ առանց կանոնագրէ ո եւ է կազմակերպութիւն դոյութեան իրաւունք չունի, նոյնպէս ալ եկեղեցին առանց դաւանանքի չի կրնար պահել իր գոյութիւնը . անոր անգամները պէտք է կէտ առ կէտ հետեւին եւ դործադրեն՝ այդ կանոնա-

զրութեան ամէն մէկ հատուածը, այլապէս եկեղեցին կը դառնայ նիւթական չէնք մը եւ ոչ թէ քրիստոնէական - բարոյական։ Եթէ ընդունած ենք Աւետարանը, ապա ուրեմն պիտի ընդունինք անոր մէջ գրի առնուածքոլոր ճշմարտութիւնները։

Այս բացատրութիւններէն կ'եղրակացնենք, թէ եկեղեցիի պաշտամունքի լեզուն պէտք է ըլլայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն համար մատչելի, հասկնալի եւ պաշտամունքը ոչ - ձանձրալի։

Ամփոփելով մինչեւ հոս խօսուածները, կու դանք սա եղրակացութեան՝

Ա. - Պաշտամունքի լեզուն.

Բ. - Պաշտամունքի տեւողութիւնը.

Գ. - Պաշտամունքի ձեւերուն վայելչութիւնը.

Դ. - Ժողովուրդին գործնական մասնակցութիւնը պաշտամունքին։

Երբ մէկու մը չխօսիս իր հասկցած լեզուով, չես կրնար հետաքրքրել զինք, որքան ալ գեղեցիկ բաներու մասին խօսիս իրեն հետ։ Ներկայիս հայ ժողովուրդը իր մայրենի բարբառը խօսելու եւ հասկնալու վիճակին մէջ չէ ամէն տեղ, բացի քանի մը վայրերէ, իսկ եկեղեցիին լեզուն գրաքառ է, որմէ բան մը պիտի չկրնար հասկնալ, հետեւաբար հարկը կը ստիպէ, որ եկեղեցին յանուն իր շահուն՝ զիջի եւ աշխարհաբարին տեղ տայ։ Դժբախտութիւն է մեզ ըսել թէ՝ այս անկերպարան եւ քանդիչ վիճակը պիտի շարունակուի տակաւին չենք գիտեր ո՛րքան ժամանակ, եւ մենք զրկուած պիտի մնանք Հայ Դպրոցի բարիքներէն։ Անշուշտ չենք ըսեր թէ եկեղեցիին մէջ բոլոր կարդացմունքները պէտք է վերածուին աշխարհաբարի, որովհետեւ եկեղեցի յաճա-

խող մեր ժողովուրդը տարիներու ընթացքին լսելով այն բոլոր արարողութիւնները (շարական, երդ, պատարագի արարողութիւն), զոց սորված է եւ թափանցած ժաքով անոնց իմաստին, այնպէս որ ժողովուրդը կը թութեան եւ կրկնութեան օրէնքով հասու է անոնց իմաստին, բայց եւ այնպէս հարկ է Ս. Գրոց ընթերցմունքը վերածել հասկցուած լեզուին, ոգեւորելու եւ բարգաւաճելու համար հոգեւոր կեանքը:

Պաշտամունքի տեւողութեան ժամերը եւս կարօտ են ճշդումի, զանոնք ձանձրալի չընելու համար: Մեր եկեղեցիին ժամակարգութիւնը ի սկզբան վանական միջավայրի համար կարդաղրուած է, որովհետեւ վանականներուն գլխաւոր զբաղումն էր ժամերգութիւն կատարել, անոր ամէն մէկ մասը իր ժամուն (գիշերային, առաւօտեան, արեւագալ, ճաշու որ երեք ժամերու բաժնուած է՝ Երրորդ, Վեցերորդ, Իններորդ, Երեկոյեան, Խաղաղական եւ Հանգստեան):

Ուրեմն, այսօրուան իրականութիւնը այն է, որ այդ ժամասացութիւններ դադրած են զոյութիւն ունենալէ, զոհանալով միմիայն առտուան եւ երեկոյեան ժամասացութեամբ, եւ, այն ալ չատ տեղեր չի գործադրուիր, որովհետեւ կեանքի պայմանները վոխուած են, մարդկային կեանքի մէջ ամէն բան չափի ու սահմանի վերածուած են, տնտեսական ծանր հողը ճնշած է մարդոց ուսերուն վրայ, այնպէս որ կարելի չէ ժամերով եկեղեցիի մէջ անընդհատ լսել եւ ունկնդրել եր զեցողութիւնները, հաւատացեալները կեանքի պայքարին մէջ կատարելիք ուրիշ գործեր ալ ունին, զորո պէտք է կատարեն, կեանքի պայմանները բոլորովին վոխուած են եւ կը փոխուին ալ ժամանակի ընթացքին,

այնպէս որ ամէն դար իր դրոշմը դրած է մարդկային
ընկերութեան բոլոր հաստատութիւններուն վրայ : Ե-
կեղեցին այս օրէնքէն բացառութիւն չի կազմեր, ուղէ
չուղէ պիտի համակերպի ժամանակի պահանջներուն :
Երկարատեւ պաշտամունքները չեն որ հայ ժողովուր-
դին հոգեւոր կեանքը պիտի շինեն եւ նորոգեն . մոռնա-
լու չէ որ եկեղեցին հոգեւոր դպրոց մըն է դաստիա-
րակութեան համար, եւ որպէսզի այդ դպրոցը հմայէ
իր աշակերտները եւ վառ պահէ հետաքրքրութիւնը,
պէտք չէ ճանձրացնէ եւ յոդնեցնէ ղանոնք : Երկարա-
տեւ, դանդաղ եւ ծանր պաշտամունքը չոգեւորեր, այլ
ճանձրոյթ կը պատճառէ եւ կ'ուժացնէ եկեղեցին :

Պաշտամունքի տեւողութեան հետ խիստ առնչու-
թիւն ունի նաեւ պաշտամունքի ձեւերուն վայելչութիւ-
նը, այսինքն՝ պաշտամունքին գեղարուեստական բա-
ժինը : Ամէն բանի մէջ կը փնտռենք հաճելին եւ գեղե-
ցիկը, ասիկա հողին անբոնաբարելի մէկ պահանջն է :
Կը խորշինք կոպիտ, խոշոր եւ տղեղ բաները դիտելէ :
Կրօնքը խորհրդաւորութիւններու հիւսուածք մըն է, եւ
խորհրդական գեղեցկութեան մէջ կ'արտափայլին : Ե-
կեղեցին առնելով իբրեւ հաստատութիւն մը, իր շին-
ուածքով եւ իր զարդարանքով, ժողովուրդով, դաս-
տիարակութեամբ, կեցուածքով, շարժումներով, ար-
տայայտութեան ձեւերով, իբրեւ կենդանի մարմին, իր
պաշտամունքին կատարման ձեւերովը պէտք է արտա-
յայտէ վայելչութիւն եւ գեղեցկութիւն, ուրիշ խօսքով՝
գեղարուեստը եւ ճաշակը կարելի եղած չափով պէտք
է տիրապետէ եկեղեցիին մէջ :

Հայաստանեայց Եկեղեցիի պատարազին երաժը-
տութեան եւ զգեստաւորումի ձեւերը կը պարտինք Շը-

նորհալի Հայրապետի շրջանին, որուն մէջ Ներսէս Լամբրոնացին նշանակելի դեր մը կատարեց: Կիլիկիոյ մէջ ճաշակները նրբացած էին իրր արդիւնք Արեւմուտքի հետ շփման, մինչդեռ Մայր Հայաստանի մէջ կը տիրէր հին ձեւեր. Լամբրոնացին դիտել կու տայ թէ՝ Զորագեսի վանքերուն (Հաղբաղ եւ Սանահին) մէջ պատարագը կը մատուցանէին իրենց վանական պարզ սքեմով: Երաժշտութեան զարգացումն ալ կը պարտինք կիլիկեան շրջանին: Լամբրոնացիին հետեւեալ տողերը իրրեւ նըշանաբան գրուած են 1838ի Շարականին տպագրութեան մէջ.—

«Ազգումն երաժշտական եղանակին ... ընդուստացեալ զարթուցանէ զմիտս ամենեցուն առ ի տենչումն չնորհին, քանզի չի'ք ինչ որ զկամս մեր յեղաշրջէ ուրախութիւն կամ տրտմութիւն՝ որպէս զերպւոյն ճայն, յորժամ որպէս պարտն է լինեցի, վասն այսորիկ եւ եկեղեցական աւանդութիւնն ընկալաւ զայն» (Մեկն. Պատարագի):

Բաւական չէ երգ ունենալ եւ երգել, այլ պէտք է լիովին հասկնալ երգուածը. երգելու է արուեստին պահանջած պայմանով. այն ատեն է որ երաժշտութիւնը կը հասնի իր նպատակին: Եկեղեցիի բոլոր դործառնութեանց վրայ պէտք է ցոլան վայելչութիւնն ու դեղեցկութիւնը:

Պէտք է լուրջ ինսամք եւ ուշադրութիւն դարձնել պաշտամունքի կատարման ձեւերուն, ընթերցմունքները (աղօթք, սուրբ զիրք, սաղմոս, փոխ, քարոզ) պէտք է ըլլան անթերի առողջանութեամբ, հնչուն, ողեւորուած կերպով, որպէսպի հաւատացեալները կարող ըլլան լարուած ուշադրութեամբ հետեւիլ պաշտամունքին բոլոր մասերուն:

ՍՐԲԱՎԱՅՐԻՆ ՄԵԶ ՊԱՏԿԱՌԱՆՔԻ. — Մեր եկեղեցին պաշտամունքը շատ բան կը կորսնցնէ իր խորհրդաւորութենէն՝ կենցաղական պայմաններու չյարգուելէն. անտեղի երթեւեկը, ելեւմուտքը թէ՛ ժողովուրդին եւ թէ պաշտօնեաներուն, փոքրիկներուն աղմուկը, լացը, խօսակցութիւնները, հաղալ եւ ուրիշ անվայել ձեւերը, ձեռքերը կոնակին տանիլ եւ կայնիլ՝ առոչինչ նկատելով եկեղեցիին վեհութիւնը, այս բոլոր տղեղութիւնները, դժբախտաբար, սովորական դարձած են մեր եկեղեցիներուն մէջ, որոնք կ'ապացուցանեն թէ՝ զեղեցիկի, վայելչութեան եւ կարգապահութեան ողին կը պակսի մեր մէջ, ժառգել տալու համար ուրավայրին պատկառանքը:

Այս բոլորը մաս կը կազմեն ժողովուրդի դաստիարակութեան. հոգեւոր ժշխանութիւնը պէտք է նախանձախնդիր ողովով հսկէ եւ ուղղութեան հրաւիրէ անվայել ընթացքի մէջ եղողները, յարգել տալու համար ուրավայրին պատկառանքը:

Պաշտամունքը հասկնալի եւ զուարթ ընծայելու կարեւոր միջոցներէն մէկն ալ հաւատացեալներու զործնական կերպով մասնակցութիւնն է ժամերգութեան. ասիկա նորութիւն մը չէ, ընդհակառակը մոռցուած զեղեցիկ սովորութիւն մը: Ժողովուրդը եկեղեցի կու դայաղօթելու համար, ուրեմն պէտք է զործնականօրէն մասնակցի աղօթքի ձեւերուն եւ արտայայտութիւններուն՝ կատարելով իրեն ինկած բաժինը:

Պաշտամունքի ընթացքին, սարկաւագին պաշտօնն է հրաւէր կարգալ եկեղեցականներուն եւ ժողովուրդին, որպէսզի իւրաքանչիւրը կատարէ իր կարգին ի՛ւ բաժինը պաշտամունքի մէջ: Այս բանին ամենէն շօշա-

փելի փաստը հետեւեալն է. սարկաւադը կ'ըսէ՝ Ասացուք ամենեմբեան միաբանութեամբ, Տէր ողորմեա (Ամէնքս միաբերան ըսենք Տէր ողորմեա): Ուրեմն հրաւէրը կ'ուղղուի հաւասարապէս բոլորին, եկեղեցական թէ ժողովուրդ: Հին ձեռագիր ժամագիրքերու մէջ նշանակուած կը դտնենք ժողովուրդին բաժինը հետեւեալ կերպով.— Եւ ասէ ժողովուրդն եւ կամ ասեն հրահանդով: Ուրեմն ժողովուրդը տեղին եւ պէտքին համաձայն պէտք է մասնակցի արարողութեան, երբեմն ցած եւ երբեմն բարձրածայն: Բայց այս բաները ստիպումով եւ բաղձանքով իրագործելի խնդիրներ չեն: Պէտք է կը թել նախ ժողովուրդը, դպրոցներու մէջ կարեւորութիւն տալ երգի եւ եւրոպական ձայնագրութեան դասերուն առանց սեռի խորութեան, պէտք է ձայնագրել եկեղեցիի շարականներն ու երգերը եւ տալ ժողովուրդին ձեռքը. այսպէսով զժուարութեան մեծագոյն մասը հարթուած կ'ըլլայ եւ ժողովուրդը հոգեպէս կը բաւարուի եւ կը միմիթարուի: Ասոնք նորութիւններ չեն, այլ մոռցուած գեղեցկութիւններ:

ԶԱ.

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ԵԿԵՂԵՑԻ ՊԱՇՏՈՆԵԱՅԻՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցիի բարեկարգութեան վերաբերեալ խնդիրներուն մէջ ամենէն կարեւորագոյնն է եկեղեցիի պաշտօնեաններուն լուրջ պատրաստութիւնը: Եկեղեցիի բարեկարգութիւն ըսելով՝ պէտք է հասկընանք բարեկարգութիւնը Հայ. Եկեղեցիի պաշտօնեութեան: Որովհետեւ բարեկարգ եկեղեցականութիւն մը միայն կընայ պահել եկեղեցին բարեկարգ վիճակի մէջ:

Սուրբն Սահակ ըստած է. — Երբոք եկեղեցականութիւնը, որ գլուխն է եկեղեցիին, ընտիր եւ օգտակար է, ժողովուրդը աւելի եւս ընտիր եւ օգտակար պիտի ըլլայ (Սովերք Հայկականք, Բ., էջ 85) :

Ոչ միայն մեր եկեղեցին, այլ բոլոր քրիստոնեայ և կեղեցիներ ամէն դարու եւ ժամանակի պէտքին համաձայն ջանացած են պատրաստել իրենց պաշտօնէութիւնը : Մեր մէջ ալ Լուսաւորիչն եւ Ս. Սահակէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած են դպրոցներ, դպրեվանքեր, ճեմարաններ եւ ընծայարաններ, պատրաստելու համար եկեղեցիի ծառայութեան պաշտօնեաներ : Հոգեւոր ծառայութեան նուիրուողները պէտք է ըլլան մաքուր եւ օրինաւոր արիւնի սերունդ, ասոնք պէտք է իրենց պատանեկութեան տարիքէն իսկ մտնեն եկեղեցիի խնամքին եւ հըսկողութեան տակ : Իրենց մտաւորական արժէք մը շինելու համար, պէտք է սորվին Սուրբ Գիրքը եւ ուրիշ բաններ, ինչ որ կը հարկադրէ ժամանակին պահանջը : Պէտք է փորձի ենթարկուի այս արժէքը եւ նուիրադործուի վարքութարքի վկայութիւններով : Քահանայացուն պէտք է ուշի ուշով աչքէ անցընէ Զեռնադրութեան Մաշտոցին մէջ դրուած պայմանները . բայց իրողութիւն է, որ ժողովուրդը եւ վարիչ դասը կը մոռնան իրենց պարտքը եւ զանց կ'ընեն հոգեւոր պաշտօնին անհրաժեշտ պայմանները իրենց թեկնածուներուն հահրաժեշտ մարդուած մասնաւոր շահերէ եւ նկատումներէ՝ մար, եւ տարուած մասնաւոր շահերէ եւ նկատումներէ՝ հոգեւոր պաշտօնի կը բարձրացնեն այնպիսի անձեր ու շնորհ չեն պատրաստուած եւ կամ թէ մեքենական յարունք մարութիւններ միայն կը ներկայացնեն, օր.՝ աղէկ մարութիւններ միայն կը ներկայացնեն, աշխարհիկ կեանքին մէջ ձայն, ներկայանալի արտաքին, աշխարհիկ կեանքին մէջ

դրաւուած դիրք, կը նպաստեն անյարմար թեկնածուին հոգեւոր կոչմանը:

Մեր ժամանակին պահանջները փոխուած են եւ թեկնածուէն պէտք է պահանջուի աւելին, որոնք են՝ կոչում, նկարագիր, ուսում, կենցաղ եւ ապրուստ:

Շատեր՝ ընդհանուր կերպով եկեղեցականութիւնը կը նկատեն ասպարէզ մը, ինչպէս ուսուցչութիւն, բռժշկութիւն, փաստաբանութիւն, եւայլն: Բայց սխալ մեկնութիւն է. այս: Եկեղեցականութիւնը ասպարէզ ըլլալէ աւելի կոչում մըն է. ասպարէզը շահու, փառքի եւ այլ նկատումներու գաղափարը կը յղացնէ իր մէջ, մինչ կոչումը իր մէջ կը փայլեցնէ անշահախնդրութիւն, նուիրում եւ հանրութեան բարւոյն ծառայութիւն:

Ուրեմն, բառին այս նշանակութենէն պէտք է հետեւցնել, թէ պէտք է փոխել այն թիւր ըմբռնումը եկեղեցականին նկատմամբ, այսինքն՝ բարեփոխել կամ սրբագրել այդ կարծիքը: Բայց եւ այնպէս այս սրբագրութիւնը պէտք է սկսի նոյն ինքն թեկնածուէն, եւ յետոյ ալ անոնց մտքին մէջէն որոնք պատասխանատութիւն ստանձնած են եկեղեցիի վարչական գործերու մատակարարման մէջ:

Ուրեմն կոչում եւ ասպարէզ իրարմէ բոլորովին տարբեր իմաստ մը կ'արտաքերեն: Յիսուս ինք մատնանիշ ըրած է այս բանը՝ բացատրելով կոչեցեալներուն եւ ընտրեալներուն տարբերութիւնը, բազումք են կոչեցեալք, եւ սակառք ընտրեալք խօսքերով: Կոչում բառին սահմանումը թէ եւ բարդ է, եւ սահայն կընանք ամփոփել սա կարճ նախաղասութեան մէջ. — Կոչումը հոգեւորական վիճակ մըն է, որ ուրիշ բոլոր յարմա-

բութիւններէն եւ հանդամանքներէն կը բնորոշուի իր ներքին արժէքով եւ իրականութիւնով։

Մօտէն դիտելով ընկերային, մտային եւ հոգեբանական այսօրուան վիճակը մեր ժողովուրդին, որում ծոցէն պիտի ծնին իր պաշտօնեաները, հարկաւ շատ աւելի աչալըջութիւն պէտք է որ թեկնածուները կոչումով միայն մօտենան Աւետարանի ծառայութեան եւ ոչ թէ ուրիշ նկատումներով։

Զեռնադրութենէն առաջ եպիսկոպոսը հրապարակով կը հարցնէ քահանայութեան թեկնածուն իրեն ներկայացնողներուն։ —

— «Արդեօք այս անձը իր ուղելովը եկած է այս կարգը ընդունելու, կամ թէ յօժար կամքով յանձն կ'առնէ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի լուծը, եթէ ոչ հըրաւիրողներու ստիպման տակ»։

Ուրեմն յօժար կամքը ապացոյց է կոչումի. այն որ կոչում ունի, սիրով կու դայ վերցնել այդ լուծը։ Հաշվեր, ստիպումը զործ չունին այլեւս հոն։ Անոնք որ շահաւէտ եւ դիւրին ասպարէղ մը ընտրած ըլլալու մըսքով կ'ընտրեն զայն, կ'իյնան իրենց բարձրութենէն՝ անպատուելով իրենց ստանձնած պաշտօնը։ Կոչումով հոգեւորականը, ուրեմն, կընայ հնչեցնել՝ թմրած ուղեղներուն՝ զիւ ձայնով զանդակը, այլարէս հոգեւորականութիւնը ասպարէզի եւ արհեստի վերածուած պահում, կարելի չէ հաւատքի վրայ խօսիլ, իսկ համոզում, նուիրում, ծառայութիւն անհասկնալի բաներ են ասպարէզի եւ արհեստի մարդուն համար։

Բարեկարգութեան տեսակէտէն, իբրեւ գործնական քայլ, պէտք չէ եկեղեցական ըյան անոնք որոնք կոչում չունին։

ՆԿԱՐԱԳԻՐ. — Եկեղեցական պաշտօնեային վրայ մինտուելիք առաւելութիւններէն մէկն ալ նկարագիրն է : Այս բանը հոգեբանական եւ բարոյագիտական առումով կը նշանակէ անհատի մը բնաւորութիւնը, յատկութիւնը : Երբ կ'ըսենք թէ՝ այսինչ մարդը աննկարագիր է, ըսել կ'ուզենք թէ՝ այդ մարդուն բարոյական արժէքին գիծերը խաթարուած եւ խանգարուած են, կարելի չէ վստահիլ անոր ո՛չ խօսքին եւ ոչ ալ գործելակերպին :

Քրիստոնէական բարոյականի սկզբունքն է, որ քրիստոնեայ մարդուն նկարագիրը պէտք է ըլլայ որոշ, յստակ, որ չվերցնէ որ եւ է մեկնութիւն եւ տեղի չըտայ կասկածանքի : Ինչպէս որ Քրիստոս ալ կ'ըսէ՝ Զեր այս՝ այս՝ եւ ոչն ո՛չ ըլլայ : Եւ արդէն ճիշդ նկարագիրի պարզութեան եւ յստակութեան վրայ է խընդիրը, երբ կը խօսինք հոգեւոր պաշտօնեայի բնաւորութեան մասին : Նկարագիրի հաստատութիւնը չի նշանակեր երբեք յամառութիւն եւ կամակորութիւն . այս ալ ինքնին թերութիւն մըն է, եւ բարոյական մեծ թերութիւն . նկարագիրի արիութիւնը կը բացատրէ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու անվեհերութեամբ եւ ոչ թէ սին վիճաբանութեամբ : Ժողովուրդին վստահութիւնը զրաւելու, իր խօսքին եւ կենցաղին հեղինակութեամբ ժողովուրդը առաջնորդելու գաղտնիքը պէտք է վնտուել եկեղեցականին նկարագրին մէջ :

Տեսնուած է, որ յեղյեղուկ նկարագրով եւ կամ աննկարագիր եկեղեցականներ վտանգաւոր եղած են եկեղեցիին համար, ամէն տեսակէտով . այդպիսիները վտանգած են նոյն իսկ իրենց անձնական կացութիւնը, շահը եւ պատիւը ոտնակոխած, գլորած են հոսանքէն

Վար, դէպի անդունդը:

Հոգեւոր պաշտօնեան սլէտք է ունենայ յստակ գիծերով, յղկուած եւ տաշուած մաքուր նկարագիր մը, անյեղի եւ անշեղ, որովհետեւ ան է իր հարստութիւնը:

Ամէն գործի մէջ վատահութիւն ըսուածը մեծ դրամագլուխ մըն է մարդոց համար, որուն կը կոթնին իրենց դործառնութիւններուն ընթացքին. իսկ վստահութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ նկարագրի պարզ հարց մը:

Նկարագրի ամենէն ցայտուն ստորոգելիներէն մէկն է բարութիւնը. բարին միշտ բարի է, չար չի կրնար ըլլալ: Զար մարդը չի կրնար կրօնաւոր ըլլալ. կրնայ եկեղեցական սքեմ առնել վրան, եկեղեցական ձեւանալ, բայց չի նշանակեր թէ այդ մարդը հոգեւորական է բառին իսկական իմաստովը: Առակախօս վարդան վարդապետին խօսքով՝ կատուին փիլոն տուեր են եւ կարծեր է որ կրօնաւոր եղաւ: Զար մարդը իր նկարագրին բերումով չի կրնար կրօնի ուսուցիչ ըլլալ, որովհետեւ կը բրոնքը հակառակ է շարութեան: Աւետարանի մէջ գեղեցիկ պատկեր մը կայ. Երբ Յիսուս նաթանայէլը կը տեսնէ, կը բացադանչէ. Ահա' մարդ մը, որուն ներսիդին նենգութիւն չկայ: Ամենէն սովորական եւ ամենէն աննշան պարագաներու տակ ինքնին կը յայտնուի մարդուն նկարագիրը. շատ անգամ աւելորդ են երկար բարակ քննութիւններ անձի մը մասին, ճանչնալու համար անոր ներքինը: Խօսք մը, տղեղ շարժում մը, ձեւ մը, արտայայտութիւն մը բաւական են ներքին մարդը երեւան հանելու:

ՈՒՍՈՒՄ. — Աւելորդ պիտի ըլլար ուսման կարեւորութիւնը եւ պէտքը բացատրել հոս. ան ամէն մարդու համար հաւասարագէս պիտանի բան մըն է,

մանաւանդ աւելի կշիռ եւ կարեւորութիւն կը ստանայ այն, երբ մարդը հանրային ծառայութեան կոչուած է: Մինչդեռ հոգեւոր պաշտօնեային համար ծառայութեան եւ սղատասխանատութեան դիտակցութենէն վեր բան մը կայ, որ նախ ինք պիտի հասկնայ եւ յետոյ ալ ուրիշներուն հասկցնէ: Ճշմարիտ կրօնքի դիտութիւնն է ասիկա:

Եթէ կարեւոր անհրաժեշտութիւն է հոգեւոր պաշտօնեային վրայ վնտոել կոչումը եւ նկարագիրը, աւելի անհրաժեշտութիւն է տեսնել զինք մտաւոր պատրաստութեամբ եւ դիտութեամբ: Անշուշտ ուսում եւ պատրաստութիւն ըսուածը չափ ու սահման չունի, մանաւանդ մեզի պէս ցրուած ժողովուրդի մը զաւակներուն համար անդտանելի դանձ մը եղած է հայեցի դաստիարակութիւնն ու ուսումը: Ուրեմն, մեզի նման դժբախտ ժողովուրդի մը հոգեւորականները պէտք է ինքզինքնին տան ինքնակրթութեան, ինքնօգնութեամբ տիրանալու համար բարձր ուսման մը՝ կարելիութեան սահմանին մէջ: Մենք, արտասահմանի հայութիւնս, զրկուած ենք նախակրթարաններ, բարձրագոյն վարժարաններ ունենալու բախտաւորութենէն. ժամանակ մը հայ կեանքին մէջ խոշոր դեր կատարող մեր կրօնական թէ աղգային կրթական հաստատութիւններէն ի պար զրկուած ենք:

ԶԲ.

ԿԵՆՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՑ

Նկատելով որ այս հարցը կը շօշափէ Հայ Եկեղեցականութեան ստուար մեծամասնութեան կենցազը,

սլիտի արտայայտենք մեր ըմբոնումները այս խնդրոյն շուրջ, որովհետեւ մենք սրաանց կը փափաքինք տեսնել հայ եկեղեցականը իր պատուանդանին քարձրութեան վրայ:

Հոգեւորականները պէտք է զգուշանան մոլութեան սիրահար եւ առաքինութիւնը անարդող մարդոց ընկերութենէն, որոնց միակ զբաղումն է խաղալ, խնդալ, զուարձանալ եւ բամբասել առ ու ան. անբարեխառն կեանք վարելը իրենց համար պատիւ կը սեպէն. պաշտօնեայ մը, որ աստուածապաշտութեան եւ անոր էտկան կանոնները պահպանելու համար անձը ի սպասդը բած է, ի՞նչ պատճառներ կրնայ ունենալ այդ տեսակ մարդոց ընկերութեան մէջ գտնուելու: Մեծ դայթակղութիւն է քահանային ներկայութիւնը այսպիսի ընկերութեան մէջ. Երբ տարածայնուի, թէ եկեղեցականը մասնակցած է կերուխումի մը, ուր ամենէն աւելի զըւարձացողը եւ արբեցողը նոյնինքն քահանան էր, պաշտօնին չափաւորութեան սահմաններէն դուրս ելու կը դարօնաւորին վիճակը իսկապէս որ արդահատելի կը դառնայ: Աւելի ծանրակշիռն այն է, որ զրօսանք եւ զուարձութիւն փնտուղ կրօնաւորները անոնք են որ հանդիստի պէտք չունին, զրօսնուլ սիրողները անոնք են՝ որ չեն սիսորժիր իրենց պարտականութիւնով զբաղուելէ: Ըթերցանութիւնն է միայն հոգեւորականին հաճոյքն ու պարապմունքը:

Աշխարհական մարդիկ որքան ալ յոսի նկարագիր ունենան, կրօնաւորէն կը պահանջեն մաքուր եւ զգաստ կենցաղավարութիւն մը. ան՝ իրեն համար շատ ներողամիտ է, քայց խստապահանջ՝ կարգաւորին համար: Կրօնաւորին բոլոր շարժուձեւերը քննադատի աչքով կը

գիտուի . քահանային արժանիքը կը պահանջէ որ շարժումները , քալուածքը , խօսուածքը եւ արտաքին բոլոր երեւոյթները ծանրութիւն մը ունենան :

Մինչեւ այստեղ մենք խօսեցանք ընդհանուր կերպով եկեղեցականութեան վրայ : Մասնաւորելով մեր խօսքը կուսակրօն եկեղեցականութեան վրայ , պիտի ուզէինք աւելցնել , թէ ներկայ դարուս կուսակրօն եկեղեցականութիւնը ժողովուրդին մէջ չունի իր պաշտպանները : Առաջին ակնարկով եւ բնական կերպով ալ ամուրի կեանքը կը դիտուի իր վտանգաւոր կողմէն եւ անողոքօրէն կը քննադատուի շատերէն . բարեկարգութեան կողմնակից եղողները կ'ուզեն ջնջուած տեսնել Հայ . Եկեղեցիէն կուսակրօնութիւնը , տեղը տալով ամուսնացեալ եկեղեցականութեան :

Արդեօք կուսակրօնութիւնը ջնջելով՝ մեր եկեղեցին կը հասնի՝ բաղձացուած բարեկարգութեան : Ըսողներ կան , թէ մարդոց կեանքին մէջ , ամուսնութիւնը եւ ամուրիութիւնը , իրենց բարոյագիտական արժէքով , ո՛րչափ բնական , նո՛յնչափ ալ վարժութեան խնդիր մընէ : Պարզ խօսքով , սեռային կեանքի զեղծումներուն առաջքը առնելու համար՝ ամուսնութիւնը բացարձակ ապահովութիւն չէ : Ինչպէս որ ամէն ամուսնացեալ մարդ՝ սեռային բարոյականի եւ առաքինութեան տիպար մարմնացումը չէ , այնպէս ալ , կուսակրօն մարդը անբարոյական մը չէ : Շատեր կան , որոնք ամուսնացած , տուն տեղ , զաւակներ ունենալով հանդերձ , կը դեպերին անհաւատարմութեան զոիհներուն շուրջ , անձնատուր եղած վտանգաւոր հաճոյքներու . ասոր հակառակ , կան շատեր ալ , որոնք զոհ եւ երջանիկ են իրենց ամուրի կեանքին մէջ , ըլլան անոնք կուսակրօն թէ աշ-

խարհական։ Կը հետեւցուի, ուրեմն, թէ ամուսնութիւնը պայման մը չէ պարկեցու կենցաղի։

Տեղին է լսելու, թէ ամուսնական խնդիրներու մէջ մեր ժողովուրդը պէտք ունի առողջ դաստիարակութեան, որպէսզի ամուսնութիւնը հասնի իր նպատակին եւ ըլլայ աղբիւր բարզաւաճման եւ տոկունութեան, որոնք կենսական պայման են ժողովուրդ մը շինելու եւ պահպանելու համար։

Հայ. Եկեղեցիի բարեկարգութեան տեսակէտէն դիտելով խնդիրը, կուսակրօնութեան հարցը կարելի է լուծել հետեւեալ կերպով։ — Ազատ թողուլ եկեղեցական թեկնածուները, ուզեն ամուսնանան, ուզեն կուսակրօն ըլլան։ Մէկը որ կուսակրօն է, պէտք չէ նկատել զայն անբարոյական։ իսկ միւսը, որ ամուսնացած է՝ պարկեցտութեան եւ առաքինութեան տիպար մը։ Այսպիսի հարեւացի դատաստան մը հակառակ է ողմտութեան օրէնքին։ Ուրեմն կը հասնինք հետեւեալ եղբակացութեան։—

Հարկ չկայ անպատճառ ջնջելու կուսակրօնութիւնը, այլ ազատ ձգելու է եկեղեցականութեան քեկնածուները իրենց կենցաղին ընտրութեան մէջ։

Այս բանաձեւը համաձայն է նաև Պօղոս առաքեալի մտքին։ Առաքեալը ընդհանուր կերպով ազատ կը թողարկի և ո՛վ որ չի կրնար դիմանալ, թո՛ղ ամուսնանայ, փոխանակ տառապելու, եւ սակայն, կ'աւելցնէ, կ'ուղէի որ այսպիսիները ինծի պէս ամուրի ըլլային (Ա. Կորնթ. է. 1-9 եւ 25-35)։

Այս ազատութեան շնորհիւ, ուրիշ կարեւոր խընդիր մըն աւ կը դտնէ իր լուծումը. այսինքն՝ եկեղեցիի մէջ հողեւոր աստիճանները այս կերպով բաց կը մնան

միայն արժանաւորներու առջեւ, ըլլան անոնք ամուսնացեալ թէ կուսակրօն : Անարժան մը, որովհետեւ կուսակրօն է, չի կրնար բարձրանալ վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան աստիճաններուն, չի կրնար առաջնորդ ըլլալ, եւ բնդհակառակը, արժանաւոր մըն ալ՝ որովհետեւ ամուսնացած է՝ չի զրկուիր այդ աստիճաններէն : Եկեղեցիի պաշտօններուն մէջ յառաջացումներ եւ վարձատրութիւններ կը հիմնուին եւ պէտք է որ հիմնուին : Այսպիսով, ժամանակի ընթացքին, աստիճանաբար վերջ կը դրուի կուսակրօնութեան :

ԶԳ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԻՆ ԱՊՐՈՒՍԸ

Ներկայիս, մարդոց կեանքին առանցքը կազմողը դրամն է . մինչդեռ հին ժամանակները այսպէս չէր : Հայը նախնի շրջաններուն ըլլալով երկրագործ ժողովուրդ մը, իր եկեղեցականները կը վարձատրէր իր արտին եւ այդիին հասոյթներով . այդ միջոցներուն դըրամը քիչ էր, եւ մարդիկ տեսակ մը փոխանակութեամբ կը տեսնէին իրենց տնական առօրեայ դործերը . մինչդեռ ներկայիս կեանքը բոլորովին կերպարանափոխուած եւ նրբացած է :

Նախնի գարերու այդ սովորութիւնը ներկայիս տեղի տուած է դրամի դործառնութեան . բայց նախնական սովորութիւնը մինչեւ այսօր մնացած է մեր ժողովուրդին հոգեբանութեան մէջ . այսինքն՝ ժողովուրդը կը վարձատրէ իր եկեղեցականը իր գնահատուամին համաձայն, այսինքն իր կամքին համաձայն բան մը կու տայ որպէս ողորմութիւն, առանց անդրադառնալու կեանքի

դժուարութիւններուն եւ առանց խնայելու եկեղեցականին արժանապատութեանը : Ժամանակը եկած եւ անցած իսկ է վերջ տալու այս ստորնացուցիչ յոռի սովորութեան . այս կերպը ոչ ժամանակի ողիին կը համապատասխանէ եւ ոչ ալ ապահով ձեւ մըն է , բացի արժանապատութիւնը վիրաւորելէ ուրիշ առաւելութիւն մը չի ներկայացներ :

Հայ. Եկեղեցին պաշտօնէութեան վարձատըռութեան
այս տղեղ եղանակը պէտք ունի հիմնական փոփոխու-
թեան, որ միայն կրնայ գործադրուիլ թոշակի հաստա-
տութեամբ։ Այս դրութիւնն ալ կրնայ գործադրուիլ այն
ատեն միայն, եթի հայ ժողովուրդը իր ունեւորութեան
համաձայն իր տուրքի բաժինը կը ձգէ Եկեղեցին ուն-
տուկին մէջ արդար համեմատութեամբ։ Այս կերպով
ժողովուրդը ինք պէտք է լուծէ այս ցաւոտ հարցը գի-
տակցութեամբ եւ սիրով։

Հողեւոր պաշտօնեան պէտք չէ նայի ժողովուրդի
ձեռքին ամէն առթիւ երբ պաշտօն մը՝ կամ պարտակա-
նութիւն մը կատարէ, անոր ամբողջ ուշադրութիւնը
պէտք է կեղրոնանայ իր կատարած պաշտօնին վրայ, եւ
որպէսզի վերջ տրուի այս սայթաքումներուն, պէտք է
որ ան իր թոշակը ստանայ եւ պատուաւոր կերպով ապ-
րի, ինչպէս կ'ապրի ժողովուրդը:

րի, ինչպէս կ'ապրի ժողովութէւ
Մենք, հետեւելով Կիլիկիոյ Երջանկայիշատակ
Բարդէն Ա. Կաթողիկոսին տեսութեանց, ամփոփեցինք
Հոս մեր ալ ըմբռնումները, Եկեղեցական բարեկարգու-
թեան վերաբերմամբ, որպէսզի հայ ժողովուրդը եւ ա-
նոր ղեկավար բարձրագոյն իշխանութիւնները նկատի
առնեն եւ ըստ այնմ վարուին, բարձրացնելու համար

Հայ. Եկեղեցին եւ Եկեղեցականութիւնը.

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

	Էջ
Յառաջաբան	5
Մեր աղբիւրները	13
Ա. Նախալուսաւորչեան շրջան	
Հայ . Եկեղեցիի ծագման պատմութիւնը	15
Բ. Սկզբնական շրջան Հայ . Եկեղեցւոյ	19
Գ. Հայաստան Աշխարհի ամբողջական դարձը	22
Դ. Հայրապետութեան Հաստատումը	
Հայաստանի մէջ	28
Ե. Եկեղեցին չորրորդ դարուն մէջ	31
Զ. Գիրերու գիւտը	38
Է. Հայ Գրականութեան սկիզբը	41
Ը. Եկեղեցին հինգերորդ դարուն մէջ	45
Թ. Հալածանիք քրիստոնեաներու դէմ եւ	
Վարդանանց պատերազմը	49
Ժ. Քաղկեդոնի ժողովը	59
ԺԱ. Շարունակութիւն Քաղկեդոնական խնդրին	69
ԺԲ. Դարձեալ Քաղկեդոնական խնդիրներ	69
ԺԳ. Երուսաղէմի Պատրիարքութեան սկիզբը	76
ԺԴ. Ե . դարուն կաքողիկոսները Եւ անոնց գործերը	84
ԺԵ. Հայոց կաքողիկոսութիւնն	91
ԺԶ. ԺԱ . դարուն մէջ Հայ . Եկեղեցիին կացութիւնը	
Հայրապետանոցը Կիլիկիոյ մէջ	97
ԺԷ. Միութենակ . խնդիրներու շարունակութիւնը	107
ԺԸ. Ներսէս Լամբրոնացի	117
ԺԹ. Դարձեալ Միութենական խնդիրներ	118
Ե . Լեւոն Ե . ի թագաւորութիւնը	127
ԻԱ. Կաչակրութեան ծագումը	133
ԻԲ. Ֆրեդերիկ կը մեծարուի Լեւոնին	140

ԻԳ.	Գերման Խաչակիր քանակին յառաջխաղացումը դեպի Արեւելք	143
ԻԴ.	Արոռին Էջմիածին փոխադրութիւնը	147
ԻԵ.	Գրիգոր Մուսաբէկեան եւ Կիրակոս Վիրապեցի Կարողիկոսները	156
ԻԶ.	Խրիմեան Մկրտիչ՝ վարժապետ ի Կիլիկիա	165
ԻԵ.	Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը	168
ԻԸ.	Եկեղեցին Ժ. դարուն Ունիթորներ, Որոտնեցիք եւ Տարեւացիք	170
ԻԹ.	Զարթնումի դար	175
Լ.	Բողոքականութիւն, Մարտին Լուտեր	177
ԼԱ.	Զարթնումի շրջան (Միջին Դար)	180
ԼԲ.	Մովսէս Գ. Տարեւացի	182
ԼԳ.	Եկեղեցին տասնեւութերորդ դարուն մէջ	195
ԼԴ.	Մխիթար եւ հիմնարկութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան	204
ԼԵ.	Կարողիկութեան մուտքը Հայոց մէջ	209
ԼԶ.	Յովհաննէս Կոլոտ եւ Գրիգոր Շղբայակիր Պատրիարքները	217
ԼԱ.	Գրիգոր Շղբայակիր Պատրիարք եւ կարգադրութիւնները	224
ԼԸ.	Ս. Յակոբ կ'ազատուի Մուրառեան Յարութիւն Ամիրայի եւ Շէյխ-իւլ-Խալամին միջոցով	231
ԼԹ.	Վախճան Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի	235
ԼԽ.	Վախճան Գրիգոր Շղբայակիրի	238
ԼԱԱ.	Ժ. դարու վերջին շրջանը	241
ԼԲ.	Եկեղեցին Տասնեւիններորդ դարուն մէջ	243
ԼԳ.	Աջապահեան Կիրակոս Ա. Կարողիկոս Կիլիկիոյ եւ Կարողիկական Վէներ	251
ԼԸ.	Կարողիկական Խնդիրներ	262

ԽԵ.	ՄԵծ Կաքողիկոսի վախճանը	266
ԽԶ.	Եփրեմ Չորագեղցի և Յովհ. Ը. Կարբեցի	268
ԽԷ.	Կաքողիկութիւն եւ բողոքականութիւն Հայոց մէջ	270
ԽԸ.	Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաքողիկոս	274
ԽԹ.	Քաղկեդոնական խնդիրներ	279
Ծ.	Ժողովրդական շարժում Կ. Պոլսոյ մէջ	286
ԾԱ.	Հայ. Եկեղեցիին դաւանութիւնը Ազեւսանդրիոյ եւ Անտիոքի դպրոցները	289
	Բ. — Կ. Պոլսոյ ժողով	291
ԾԲ.	Գ. — Եփեսոսի ժողով	293
ԾԳ.	Երեք Տիեզերական ժողովներու ճգումը Ուղղափառ Միաբանութիւն	295
	Լուսաբանութիւն մը	296
ԾԴ.	Ներողամտութեան ոգին Հայ. Եկեղեցւոյ մէջ	299
ԾԵ.	Հայ. Եկեղեցւոյ Խորհուրդները	300
ԾԶ.	Վարդապետական նշդաբանութիւն	305
ԾԷ.	Հայ. Եկեղեցիին կրօնական պաշտօնեաները	210
ԾԸ.	Տէրունակ. Տօներ եւ Սուրբերու յիշատակներ	315
ԾԹ.	Հայ. Եկեղեցիին անունը	321
	Կ. Հայ. Եկեղեցիին գրականութիւնը	333
ԿԱ.	Ուկեղարեան մատենագիրներ	335
ԿԲ.	Մովսէս Խորենացի (Պատմահայր)	341
ԿԳ.	Խորենացիի աշխատութիւնները	346
ԿԴ.	Ուրիշ մատենագիրներ	358
ԿԵ.	Թարգմանիչներ	365
ԿԶ.	Վեցերորդ դար Եօքներորդ դարու մատենագիրներ	369
	Մատենագրական ուրիշ դեմքեր	371
	Ութերորդ դարու մատենագիրներ	374

ԿԵ.	Իններորդ դարու մատենագիրներ	377
ԿԹ.	Տասներորդ դարու մատենագիրներ	380
Հ.	Տասնեւմէկերորդ դարու մատենագիրներ	383
ՀԱ.	ԺԲ. դարու մատենագիրներ և արծարի շրջան	387
ՀԲ.	Ժամանակակից եկեղեցական մատենագիրներ	393
ՀԳ.	Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան	396
ՀԴ.	Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան	398
ՀԳ.	Սահակ Բ. Կաքողիկոս Կիլիկիոյ	401
ՀԴ.	Բարգէն Ա. Արքուակից Կաքողիկոս Կիլիկիոյ	416
ՀԵ.	Թորգոս Արքեպիսկոպոս Գուշակեան Պատրիարք Երուսաղէմի	425
ՀԶ.	Հայ. Եկեղեցիին բարերար ազդեցութիւնը Հայ ժողովուրդին վրայ	430
ՀԵ.	Ի՞նչպէս պահել համրանքը	436
ՀԸ.	Հայ. Եկեղեցիին ժահանայութիւնը	445
ՀԹ.	Եկեղեցիին բեմը	449
Զ.	Հայ. Եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը	452
ԶԱ.	Բարեկարգութ. Եկեղեց. պաշտօնեային	462
ԶԲ.	Կենցաղ Եկեղեցականին	468
ԶԳ.	Եկեղեցականին ապրուստը	472

ARCHIVES A.R.A.M.

- 368, վարէն վերջին տողին վրայ պիտի աւելնայ՝ մէջ :
- 380, վարէն տող 3, Անանա ուղիղ՝ Անանիա
- 383, վարէն տող 4, գրաբառ ուղիղ՝ գրաբար
- 395, վարէն տող 8, գրաբառ ուղիղ՝ գրաբար
- 403, տող 4, հերեքիկ ուղիղ՝ Հերեքիկ
- 404, տող 11, գրաբառ ուղիղ՝ գրաբար
- 408, վարէն տող 8, սեսի ուղիղ՝ սիւսի
- 409, տող 10, նորաշխարհեան ուղիղ՝ Նորաշխարհեան
- 411, վարէն տող 4, դերամատնութեամբ ուղիղ՝
տիրամատնութեամբ
- 412, վարէն տող 4, Գ. Ն. Սարգիսեան ուղիղ՝
Հ. Ն. Սարգիսեան
- 413, տող 14, սիրեղի ուղիղ՝ սիրելի
- 413, տող 16, արեւեղից ուղիղ՝ արեւելից
- 427, տող 2, Տիգրանակերտ ուղիղ՝ Տիգրանակերտէ
- 433, տող 11, հարիւր հայերը ուղ.՝ հարիւր հազարաւոր
- 450, վարէն տող 7, չըլլալ ուղիղ՝ ըլլալ
- 457, վարէն տող 9, գրաբառ ուղիղ՝ գրաբար

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ

- 36, տող 2, աշկերտներու, ուղիղ՝ աշակերտներու:
47, տող 23, դառնառվ, ուղիղ՝ դառնալով:
51, տող 4, հակառկորդներ, ուղիղ՝ հակառակորդներ:
70, տող 13, կառվարեցին, ուղիղ՝ կառավարեցին:
90, տող 27, 678, ուղիղ՝ 778:
93, տող 17, Արգենա, ուղիղ՝ Արգինա:
117, տող 11, բանսէրներէն, ուղիղ՝ բանսէրներէն:
118, տող 6, մեկնոցական, ուղիղ՝ մեկնողական:
129, տող 7, կը սպասէին, ուղիղ՝ կը սպանային:
137, տող 8, վայերը, ուղիղ՝ վայրերը:
144, տող 16, ազգկիցներէն, ուղիղ՝ ազգակիցներէն:
129, տող 23, միւէրի, ուղիղ՝ միւֆրի:
. 219, վարէն տող 5, կոցութիւնը ուղիղ՝ կացութիւնը
225, տող 10, Բաղիշեցին ուղիղ՝ Բաղիշեցիին
235, վարէն տող 10, աշխատեցան ուղիղ՝ աշխատեցան
240, վարէն տող 7, եկեղեցին ուղիղ՝ եկեղեցիին
243, տող 6, Պարբիարք ուղիղ Պատրիարք
255, տող 4, Հայց ուղիղ՝ Հայոց
317, վ. տ. 11, վարձատրութեն ուղ՝ վարձատրութեան
321, տող 7, երկրորս ուղիղ՝ երկրորդը
322, տող 13, տամար ուղիղ՝ համար
322, վարէն տող 6, հաստատուծ ուղիղ՝ հաստատուած
325, տող 7, Աստուածձենի ուղիղ՝ Աստուածածենի
331, վարէն տող 9, Աստուածյայտնութեան ուղիղ՝
Աստուածայայտնութեան
332, տող 7, Ասոջաւորաց ուղիղ՝ Առաջաւորաց
358, տող 10, սիոց ուղիղ՝ սիոց
363, վարէն տող 8, գեղորուեստական ուղիղ՝
գեղարուեստական

ARCHIVES A.R.A.M.

